КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал

4'2012

Національна спілка краєзнавців України

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

4(81)`2012

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4, кім. 212
тел.: 278-53-05, 279-13-88

Виходить щоквартально

ЗМІСТ

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Краєзнавство в особах

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

До 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка

Історія України у світлі регіональних досліджень

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 12 від 25.12.2012 р.)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8)

Огляди

Наукова інформація

На першій сторінці обкладинки:

Вітряк у Національному музеї народної архітектури та побуту України (с. Пирогів).
Фото Романа Старченка.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 908(477.83)«190/193»

Роман Голик (м. Львів)

КРАЄЗНАВСТВО ТА ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ САМБІРЩИНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX ст.

Стаття простежує етнокультурне життя Самбора та Самбірщини у першій третині XX ст. Центральна проблема публікації – виникнення краєзнавчого товариства «Бойківщина», що об'єднало західноукраїнських істориків, археологів, етнологів та діалектологів у 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: *краєзнавство, культура, Галичина, Самбір, Самбірщина, етнокультурний стереотип, провінція, товариство «Бойківщина», «Літопис Бойківщини», історія, археологія, етнографія, лінгвістика.*

Коли йдеться про розвиток культури в тому чи іншому краї, насамперед звертають увагу на регіональні центри – великі міста. Саме їх метафорично називають вогнищами, що випромінюють світло культури у навколишньому географічному просторі. При цьому невеликі містечка, що опиняються на периферії цього простору, апріорно сприймаються епігонами- сателітами «світила», тобто культурного центру. Значною мірою це так. Львів зламу XIX – XX ст. справді був культурною столицею Галичини, Чернівці – осередком Буковини, Київ – Наддніпрянщини і – символічно – усієї невозз'єднаної тоді ще України. Проте недооцінювати маленькі містечка не варто: іноді вони були не лише споживачами, але й генераторами культурних течій. Історія малих міст Східної Галичини / Західної України може слугувати підтвердженням цієї тези.

Віддалений від Львова на 75 км. Самбір [див.: 46] уже не раз ставав об'єктом дослідницьких пошуків [65], [63]. У різні періоди його називали також Новим Самбором /Новим Містом, щоб відрізнити від недалекого Старого Самбора / Старого Міста, з якими його пов'язувала спільна історія. (Первісним Самбором був, очевидно, Старий Самбір, тому його й називали Старим Містом. Натомість Новий Самбір виник на місті сусіднього Погонича). Відповідно розрізняли Самбірщину /Самбірський повіт/, Самбірський район й Староміську землю /Старосамбірщину/, Старосамбірський район тощо. Водночас ці території весь час були поєднані тісними економічними та культурними зв'язками [30], [101]).

На карті історії Східної Європи Самбір був, радше, периферією й опинявся на видноті тільки в певні періоди свого існування. Так, поляки та росіяни згадували його у контексті взаємного протистояння й походу на Москву Смутного часу. У Першу світову війну Самбір привертав увагу австрійців і росіян як стратегічний у військовому плані об'єкт (звідси - зафіксована фотографією зустріч генерала Олексія Брусилова на самбірському пероні). У цьому контексті станцію Самбір та близькі Воютичі увіковічив також Ярослав Гашек, посилаючи туди свого «цісарсько-королівського вояка» Швейка. Нарешті, у Другу світову війну Самбір та Самбірщина (зокрема шляхи до Дрогобича, Перемишля та Львова) також стали лінією важких боїв між німецькими та радянськими військами.

Натомість «внутрішня» історія міста й регіону не була такою яскравою. Як більшість східногалицьких містечок, Самбірський повіт був заселений українцями, поляками та євреями. Так, у першому десятилітті XX ст. кількість його населення (107 393), з одного боку, поступалася близькому Дрогобицькому повіту (171 042), але випереджувала недалекий повіт Рудки (77 246) та майже вдвічі переважала повіт Старий Самбір (60 675). За віровизнанням, що, фактично, покривало національну ідентифікацію, на цій території налічували 32 788 римо-католиків (поляків), 65 453 греко-католиків (русинів, тобто українців) і 8 829 представників іудаїзму (євреїв). Водночас 44 801 з них вважали мовою повсякденного спілкування польську, 61 272 – руську (українську), і 1 312 – німецьку [96,с.18]. (Такий стан не випадковий: більшість галицьких євреїв, хоч і формували окрему спільноту «Мойсеєвого віровизнання», були польськомовними). За цими критеріями, у 15 ґмінах повіту переважали поляки (римо-католики), натомість у 72 – українці (греко-католики) й лише в одному – євреї (визнавці іудаїзму) [95, с.23].

У 20-30 рр. чисельні пропорції змінилися мало. Так, у 1921 р. перепис населення зафіксував загальну кількість населення у 105 020 чол., з яких виділив 61 914 греко-католиків (українців), 33 889 визнавців римо-католицизму (поля-

ків) та 8 854 «старозаконних» (євреїв) [96, с.74-75]. Через десять років ще один перепис населення стверджував, що місто й повіт населяли вже 133 814 чол., серед яких 43 583 римо-католиків (поляків), 78 504 греко-католиків (українців) і 11 258 представників «мойсеєєвого визнання» (євреїв) [85, с.39]. Сам Самбір у міжвоєнний час був невеликим, скромним за розмірами містом, з 25 000 мешканців (з перевагою усе ж польських жителів). Водночас навіть у статистиці міста й повіту існувала україно-польська конкуренція. Так, польські дані міжвоєнного часу нав’язували думку про збільшення польської присутності на цій території. Українці ж, опираючись на дані греко-католицьких шематизмів, навпаки, наголошували на загальній перевазі українського населення і його зростаючій присутності в регіоні. Так, самбірський адвокат Володимир Гуркевич у 1931 р. (із застереженнями) підкреслював, що українське населення на Самбірщині збільшилося з 31 705 чол. у 1830 р. до 54 815 чол. у 1930, тоді як кількість поляків у цей час становила 19 712, а євреїв 7 046 (на тлі 4 500 українців, 11 500 поляків і 6 000 євреїв у самому Самборі) [13, с.128]. Неоднаковим серед представників різних етносів було й ставлення до історії міста. В українській версії виникнення Самбора пов’язували, передовсім, з його попередником – княжим Погоничем. Для українців місто було одним з релігійних осідків Самбірсько-Перемисько-Сяноцької єпархії, місцем прощ до чудотворного образу Матері Божої та діяльності й поховання унійних владик [18], [54].

Зрештою, в історії ХІХ ст. Самбір став одним із центрів пробудження національної свідомості галицьких українців та формування їхніх політичних орієнтації: москвофільської й народовської [див., зокрема: 53]. Натомість у польській (і частково – єврейській) історичній свідомості Самбір був містом, заснованим у 1390 р. краківським воєводою Шпитком (Спитком) із Мельштина, а потім, у XIV ст. викупленим королевою Боною; місцем перебування Стефана Баторія та зустрічі Марії Мнішек з Дмитрієм Самозванцем; перемогою гетьмана Собєського над татарами у 1672 р. тощо. Саме з історією давньої Речі Посполитої поляки й пов’язували правовий статус міста та його герб (олень, пробитий стрілою) [102]. Історію Самбора ХІХ – ХХ ст. польські дослідники також бачили як період активного піднесення власного національного руху. Нарешті, для євреїв Самбір був містом давніх синагог, чудотворних цадиків та місцем конкуренції між новітніми асиміляціоністами і традиціоналістами (ізоляціоністами). Відповідно, змінювався й список видатних осіб, так чи інакше пов’язаних з містом. Так, самбірські поляки наприкінці ХІХ ст. – у першій половині ХХ ст.своїми найбільшими земляками вважали Шпитка (Спитка) з Мельштина, родину Одровонжів, поета Григорія Самбірчика (Georgius Ruthenus), Єжи Мнішека та Марину Мнішек; похованих у місті гетьмана Станіслава Хоментовського та єпископа Валентина Гербурта, а також «героя Відня» Юрія Кульчицького. Згодом цей список дещо видозмінювали, додавши сюди народжених на Самбірщині: з польського боку – письменника ХІХ ст. Валерія Лозинського, а з українського – запорозького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного [91,с.141-197]. Натомість представники т.зв. твердих русинів, згодом москвофілів ХІХ – поч. ХХ ст., мали свого культурного героя – засновника народних читалень та філантропа Михайла Качковського [16]. На кількох із цих уславлених громадян претендувала і українська, і польська спільнота: йшлося, передовсім, про Юрія (у польському трактуванні – Єжи) Кульчицького [75] та Григорія Самбірчика[15], довкола національної ідентичності яких точилися суперечки. Крім того, польські дослідники місцевої історії наголошували на тому, що гетьман Конашевич-Сагайдачний був лояльним королю й Речі Посполитій, натомість українці вважали його носієм запорозького духу і самостійницьких прагнень. Ці розходження невипадкові і, зрештою, властиві для кожного полікультурного міста, де представники різних націй мешкають водночас «разом та окремо».

Загалом на зламі ХІХ – на початку ХХ ст. Самбір привертав до себе увагу галицьких інтелігентів. Для читачів із різних національних середовищ Галичини це місто було відоме завдяки місцевим публікаціям. Тут виходила своя преса, зокрема польська «Gazeta Samborska» (злам ХІХ – перші десятиріччя ХХ ст.); видання, що репрезентували «польсько-єврейський» Самбір (наприклад, Rocznik Samborski та супутні часописи 70-90 рр. ХХ ст.); публікувалися щорічні звіти самбірської гімназії [100]; зрештою, було видано короткий нарис історії міста [87]. Частина цих видань були не локальними, а регіональними, спільними, зокрема, з сусідніми Старим Самбором та Туркою. (У 20- 30 рр. ХХ ст. самбірські польські часописи були «злиті» з бориславськими й дрогобицькими. Українці ж, як альтернативу, видавали свою газету – «Підкарпатські вісти».) Руський

(український) Самбір кінця XIX – поч. XX ст. також відзначився досить солідними виданнями, такими, наприклад, як чотиритомні «Житія святих» (1891) місцевого священика о. Іларіона Гмитрика. Крім того, поза самим містом з'являлися більші й менші публікації про Самбір, повіт та їх історію: від робіт А. Добрянського [19], Б. Площанського [52], Ф. Сярчинського [99] і М. Стенчинського [98] у XIX ст. до книги документів з історії Самбора А. Дорфлерувни у 30-х рр. XX ст. [89].

На цей час в Самборі існував неформальний розподіл видів діяльності за етнічним принципом: шевство, столярство й кравецтво вважали переважно «українськими» професіями, будівництво й мулярство – польськими, а бляхарство й торгівлю (купецтво) – єврейськими [53, с.112-113]. З іншого боку, представники різних націй намагалися поширити свій вплив на різні сфери економічного життя міста, зокрема українці – на купецтво [12]. Цьому відповідало й сприймання міського простору – спільне й відмінне водночас. Для життя українців знаковими були, зокрема, споруджена у 1737 р. церква Успіння Пресвятої Діви Марії з коронованим чудотворним образом Богородиці [55], а також новітні приміщення руських (українських) організацій: «Ризниці», «Бесіди», «Просвіти» тощо. Важливою для українців була й самбірська гімназія, де у різний час вчилися письменник Андрій Чайковський, громадський діяч Іван Боберський, історик Стефан Томашівський тощо. Натомість у свідомості місцевого польського населення початку – першої третини XX ст. символічними були, насамперед, збудований у 1560-1568 рр. самбірський костел св. Івана Хрестителя (т.зв. фара) з каплицею-усипальницею ксьондза Анджея Баргєля з кінця XVI ст.; замкові вали та залишки резиденції польських королів («мисливський будиночок» Стефана Баторія), а також пам'ятки польського національного руху XIX – поч. XX ст.: будівля товариства «Сокіл», пам'ятник Костюшку (який, щоправда, простояв недовго, з 1906 до 1918 р. – часу україно-польського збройного протистояння в Галичині) [91]. У Самбірському повіті поляки також вирізняли знаки своєї присутності, наприклад, парафіяльний костел св. Мартина (костел Гербуртів) у Фельштині (нині – Скелівка Старосамбірського району) тощо. Натомість українська культура повіту і для українців, і для поляків асоціювалася, передовсім, з давніми унікальними дерев'яними церквами, іконописом, народними ремеслами, одягом, їжею та хатами під солом'яною стріхою. Про єврейську присутність у місті свідчило існування єврейських кварталів на т.зв. Бліху та давньої оборонної синагоги, єврейського госпіталю, комерційної школи і товариств самопомочі XIX – XX ст. [97]. Відносно нейтральними, спільними для всіх міщан були споруди центру міста, зокрема, збудована у XVII й перебудована у XIX ст. міська ратуша. Водночас і в ній польське населення Самбора бачило, насамперед, втілення Давньої Речі Посполитої та її чільних громадян, зображення яких виднілися над входом до приміщення магістрату.

Інформація про Самбір і Самбірщину змінювалася так, як і саме місто. У 80- их рр. XIX ст. довідники описували його як населений пункт з 13 586 мешканцями (7049 римо-католиків/поляків, 2073 греко-католиків / українців, 4427 визнавців іудаїзму), де діє 85 шинкарів, 107 крамарів, 39 магазинів, 6 трактирів, 2 цукерні і 1 кав'ярня. Серед головних його пам'яток називали церкви, костели та ринкову площу з одноповерховою забудовою, від якої відходило 10 вулиць. (Водночас Самбірському повітові в цілому закидали, що тут багато мокрих, не дренованих земель, що спричиняє часті неврожаї) [88]. На самому початку XX ст. про Самбір говорили уже як про невелике місто з 15 000 населення, що має гарну ратушу, бернардинський монастир, а також 2 парові млини, горілчану та олійну фабрики [90,с. 696-697]. Десятиліттям пізніше туристичні путівники рекомендували відвідати його як місто з 21 000 населення, де небагато пам'яток культури, однак є окружний суд, велика ринкова площа та гідні уваги старі костели й церква; натомість Самбірщину вважали територією, де ще збереглася народна культура в чистому вигляді [93, с.235-236]. Адепти галицького москвофільства відзначали, який позитивний вплив мало «повітря цього приємного міста, овіяне подувами від чистих вод Дністра і свіжістю недалеких підкарпатських гір» на формування їхнього кумира Михайла Качковського, який тут навчався [16,с.5]. Для українських селян з довколишніх повітів Самбір початку XX ст. асоціювався з «успенським празником» (тобто зі святом Успіння Пресвятої Богородиці, 28 серпня), а Самбірщина – з «байґарами», мешканцями сіл, які приїжджали по сіль до сусіднього Дрогобича [6,с.79]. Дуже відчутними для самбірчан XX ст. стали збройне протистояння часу російської окупації 1914-1915 рр. та події ЗУНР. У першому випадку місцева спільнота поділилася на тих, хто вітав росій-

ську військову адміністрацію (передовсім місцевих москвофілів), і тих, хто її не сприймав (прихильників українського та польського національних рухів). Натомість у листопаді 1918 р. український Самбір й Самбірщина протистояли польському Samboru i Samborzczyznie [84]. Зрештою, 19 вересня 1933 р. Самбірський окружний суд став місцем проведення процесу над українцями, обвинуваченими у вбивстві польського політичного діяча Тадеуша Голувки. Цей суд викликав неабияку увагу до міста, а водночас поглибив ментальний розкол між поляками та українцями Галичини. Поза тим, навіть місцеві інтелігенти визнавали, що Самбір був звичайним провінційним містом. Однак вони підкреслювали, що періодично культурна атмосфера міста змінюється, а його громадське життя активізується: «Спокійне на вигляд місто Самбір, яке через дешевизну продовольства заселяли чисельні пенсіонери, що жили, швидше, плітками місцевого значення, аніж великими ідеями, розрахованими на майбутнє, під впливом зовнішніх чинників й запальчивості молодого покоління час від часу піддається великому піднесенню умислів», – відзначав місцевий краєзнавець та адвокат О. Кучера[91, Т. 2, с.365].

Одним із кульмінаційних періодів у громадському житті Самбора першої половини XX ст. стало міжвоєнне двадцятиріччя. Провідну роль у пробудженні громадського життя відіграла діяльність місцевих українських краєзнавців, які заснували товариство «Бойківщина», а потім і «Літопис Бойківщини» – часопис, присвячений культурі й історії регіону. На той час у місті й повіті вже діяв ряд установ та організацій різного культурного й політичного спрямування. Скажімо, Towarzystwo Szkoły Ludowej, «Sokół», Towarzystwo milosników ziemi Samborskiej чи Towarzystwo rozwoju Ziem Wschodnich та інші були осередками польського національно-культурного руху. Натомість «Просвіта», Український Народний Дім, філія «Союзу українок», «Пласт» та «Сокіл», Українська Захоронка і Товариство Українських Служниць, «Рідна школа» [11], «Учительська громада», «Шкільна поміч», «Боян», «Зоря», «Бандурист», «Українська Бесіда», «Союз українських адвокатів», «Повітовий Союз Кооператив», «Маслосоюз» та «Народна Торговля» репрезентували український Самбір [53, С. 157-162]. Водночас «Ризниця», Товариство й читальня ім. М. Качковського, товариство «Жизнь», «Общество Русских Дам» були установами самбірських москвофілів. (Зрештою, з цього середовища вийшов навіть один із засновників «Бойківщини» – письменник та краєзнавець Іван Филипчак). Загалом, за даними О. Кучери, на середину 30-х років у місті було 55 польських, 31 єврейська та 28 українських організацій (разом із москвофільськими) [91,т. 2, с.373.]. Ці товариства та установи були ініціаторами культурного життя національних спільнот міжвоєнного Самбора та околиць. Вони мали свої книгозбірні, читальні та розповсюджували книжну культуру в регіоні. Так, у місті існували українські бібліотеки василіанського монастиря, товариства вчителів загальних шкіл самбірського повіту, а також Єврейська народна бібліотека [86, с.509-511]. У 20-30 роки самбірські українці заснували окрему Українську бібліотеку (фірму «Книжка», фонд якої налічував 10 000 томів. [53, с. 158]). Згодом з'явилася книгозбірка товариства «Бойківщина» [60, с.9], що за короткий час зросла до 4317 томів, серед яких були рідкісні стародруки, рукописні Євангелія тощо [15, с.14, 15].) Свої книгозбірні у Самборі мали й польські культурні та освітні установи: державна чоловіча гімназія ім. А. Міцкевича, друга державна гімназія ім. М. Коперника, приватна жіноча гімназія ім. М. Конопницької, Польське Касино, бернардинський монастир, польське товариство Білого Хреста, Товариство Школи Людової, учительський семінар, Товариство розвитку східних земель, польське товариство робітників, профспілка польських залізничників тощо. Крім них, у місті працювала ще публічна бібліотека ім. К. Шайнохи й платна Польська Читальня.

У такому контексті на початку 30-их рр. й виникло місцеве історико-культурне товариство «Бойківщина». До його зародження спричинився спонтанний ентузіазм групи українських інтелектуалів: учителів Івана Филипчака та Михайла Скорика, адвоката Володимира Гуркевича, лікаря Володимира Кобільника тощо. Частина з них потрапила в Самбір після бурхливого життя в політичних та культурних центрах не лише Галичини, але й тогочасної Європи. Ініціатори нового проекту хотіли, з одного боку, заповнити свій вільний час якоюсь діяльністю, а з іншого боку – компенсувати песимістичні настрої місцевих українців, викликані поразкою визвольної боротьби на початку 20-х рр. Первісно вони домагалися заснування лише «повітового музею», потім – «кооперативу», з якого утворили статутне товариство, що мало займатися дослідженням Бойківщини. Далі організатори вирі-

шили фондувати також видання, де можна було публікувати результати студій над цим регіоном [60,с.4-6]. Часопис заповнив вигідну нішу, бо наукового журналу міжвоєнний Самбір не мав. Його назва – «Літопис Бойківщини» – була пов'язана з національно-культурними аспіраціями засновників [7]. Нове видання мало «розбудити» приспані національні почуття українських міщан Самбора та українців з довколишніх сіл. Водночас його видавці не забували неграмотних та малограмотних. Для них символічним «літописом Бойківщини» мав стати музей товариства у Самборі, до якого, за ідеєю організаторів, мали бути причетними самі селяни. Щоб підсилити місцевий патріотизм, автори «Літопису» інтенсивно впроваджували в ментальність галичан позитивний образ однієї етнографічної групи – бойків, та формували привабливий імідж Самбора – «столиці Бойківщини» [60,с.5]. (В уявленнях самбірчан Бойківщина поглинала не лише Самбірський повіт, але й більшу частину Наддністрянщини [31], [23]). «Студії над бойками» охоплювали широкий діапазон проблем: історичних, археологічних, географічних, топографічних, природничих, літературознавчих, етнографічних, соціологічних, статистичних, юридичні (студії звичаєвого права), медичних, економічних, мистецтвознавчих, медичних (вивчення народної медицини), бібліографічних і навіть демонологічних (!) [пор.14], [60]. Цю програму «самбірчанам» вдалося реалізувати лише частково, однак вони прагнули її втілити. Для цього редакція «Літопису» та управа Товариства звернулася за допомогою до україністів Львова, Праги та Варшави. Організатори розраховували також на допомогу учителів та священиків Самбора й регіону, зрештою, на зацікавленість самих селян з Прикарпаття. Для цього видавці «Літопису» публікували методичні вказівки та питальники з етнології, діалектології та краєзнавства, пояснюючи, як правильно записувати тексти «з уст народу», як описувати сільські звичаї, побут тощо [29], [41]. Але більшість матеріалів до видання готували самі його ініціатори. Вони ж (як медик Володимир Кобільник) організовували археологічні розкопки в околицях Самбора (Городище, Ступниця, Кульчиці) та етнографічні експедиції у віддалені села (зокрема на Турківщину). [8], [33], [34]. Так, на сторінках краєзнавчого часопису з'явилися ґрунтовні праці самбірських науковців – насамперед цикл статей Володимира Кобільника, присвячених «археологічним дослідам Бойківщини», його ж «Історія самбірської церкви Різдва Пресвятої Діви Марії» [69] та ілюстрований етнографічний опис «Матеріальна культура села Жукотина, турчанського повіту» [40] тощо. Їх відзначала педантичність, детальність й сумлінність в описі навіть банальних речей. Крім того, у «Літописі Бойківщини» містилися статті з археології Ярослава Пастернака [50], [51] та Маркіяна Смішка [64], праці з середньовічної та ранньоновітньої історії регіону Івана Крип'якевича [42] тощо. Еволюцію народного мистецтва Прикарпаття та Карпат у «Літописі» розкривали статті Іларіона Свєнціцького [58] та Володимира Залозецького [22]. Цивілізаційний розвиток Галичини з кінця XVIII по середину XX ст. слугував основою роботи Івана Филипчака з історії освіти на Бойківщині [72], [73]. Значне місце серед публікацій займали етнографічні матеріали, певну частину яких подавали сільські вчителі та священики: про обрядовість і шляхи карпатського пастухування [1], писанки [62], народну вишивку [45], молитви [26], різдвяні, новорічні та святойорданські звичаї [69], ритуали Зелених Свят [2], вечорниці [68] та похоронні обряди [25]), про матеріальний побут окремих сіл [71], народне звичаєве право тощо [47]. Самбірські краєзнавці цікавилися також діалектологією, тому в «Літописі» з номера в номер публікували «Словник бойківського говору» Юрія Кміта [27], [28]. З етнографією автори журналу пов'язували проблему збереження та пам'яток народної культури, розвитку регіонального музейництва у 20-30-их роках XX ст. Цю тему відобразила спеціальна робота Іларіона Свєнціцького про галицькі музеї [57], а також статті, присвячені самбірському музеєві «Бойківщина». [60], [70]. Організатори намагалися унаочнити інформацію про цей музей, наприклад, подавши наприкінці першого номера «Літопису» ряд коментованих фотографій найважливіших на той час експонатів збірки (Таблиці III-VII). Велике зацікавлення авторів викликали дискусії довкола регіональної топо- та етнонімiки [61], [57]. Регіональну етногеографію у збірниках також представляли роботи відомих вчених, наприклад, Володимира Кубійовича [43]. Разом із тим, самбірських краєзнавців цікавила також історична статистика, представлена великою працею Володимира Гуркевича – місцевого адвоката та одного із засновників «Бойківщини»: «Бойки за 100 літ у числах» [13]. Інтелектуальні горизонти, на які організатори товариства орієнтували своїх читачів, виходили далеко поза галиць-

кий контекст, хоча їх центром залишалися місцеві проблеми. Тому зміст номерів й назву журналу подавали двома мовами: українською і латинською («нейтральною» мовою європейської науки). Отож, «для світу» «Літопис Бойківщини» був презентований як «Annales Boicowiae. Analecta, quibus historia, mores, litterae, artes Boicoviensis gentis Ucrainiensis describuntur». Творча й редакційна праця представників самбірського осередку була дуже напруженою та самовідданою. Томи «Літопису» виходили відносно регулярно з 1931 по 1939 р., хоча видання відразу було збитковим і з’являлося у світ за кошти меценатів – наприклад, Данила Стахури [17] чи Володимира Кобільника. Однак ініціатори його появи вважали, що журнал усе таки виконав свою місію «культурного подразника», підняв престиж Самбора в Галичині та збудив творчі сили мешканців не дуже активної галицької провінції [60, с. 15].

Видавці адресували журнал передовсім місцевому населенню. Його задумували як стимул до читання та самоосвіти серед українських міщан та селян. Тому в першому номері часопису було оголошено конкурс на «монографії поодиноких сіл та міст на Бойківщині» [81, с.176]. Разом з тим самбірські ентузіасти усвідомлювали, що багато селян повіту залишалися неграмотними або орієнтувалися на масову літературу: «листи з неба», пророцтва Михальди, співаники, гороскопи, книги про магію, сонники тощо [72, с.50], а місцева інтелігенція не надто цікавиться краєзнавством. Тому, незважаючи на доволі високі винагороди (200, 300 і 100 злотих), очікуваної реакції з боку «місцевих людей» не було, і за працю довелося взятим самим ініціаторам акції. Так з’явилися історичні нариси І. Филипчака («З історії села Лішні», «Школа в Стрільбичах» [74], «Історія Тиряви Сільної», «Історія села Береги»), частина з яких вийшла на замовлення сільських громад. Крім того, Филипчак здобув популярність як автор романів на історичну та соціально-побутову тематику; частина з них побачила світ у Самборі [75-80]. Також «самбірчани» хотіли доповнити свій «Літопис» серією інших монографій. Для цього вони збирали тексти, опубліковані частинами у різних номерах часопису, в окремі книги-відбитки. Так сформувалася невелика «Книгозбірка Бойківщини», куди ввійшли роботи Володимира Кобільника про матеріальну культуру села Жукотина на Турчанщині, Івана Филипчака – про історію шкільництва на Західній Бойківщині [73], частина гасел словника бойківського говору Юрія Кміта тощо [28]. Крім того, в товаристві планували видати ще «Бойківський Географічний словник», «Бойківський пом’яник», вести бібліографію праць про Бойківщину, а потім підготувати комплексну монографію чи популярний нарис історії Бойківщини [14, с.2-3]. Проте було видано лише фрагменти «Бойківського Пом’яника» на сторінках «Літопису Бойківщини»: некрологи симпатиків і діячів товариства [3],[4],[17]. Якщо друковані видання «Бойківщини» мали фіксувати духовну культуру регіону, то її матеріальну історико-культурну спадщину зберігав однойменний етнографічний музей, який на 1939 р. посідав уже біля 18 600 одиниць зберігання. Він став зразком для інших краєзнавчих музеїв Галичини: «Верховини» у Стрию, імені князя Василька у Теребовлі, «Яворівщини» у Яворові, «Лемківщини» у Сяноці, «Стривігора» у Перемишлі. Натомість самбірський «Літопис Бойківщини» зайняв чільне місце серед солідних краєзнавчих видань Галичини, зокрема тих, які випускало НТШ у Львові ще до першої світової війни – поруч із «Етнографічним вісником», «Матеріалами до українсько-руської етнології» та краєзнавчими виданнями 20- 30-х рр. ХХ ст. (на зразок популярної «Нашої Батьківщини») тощо. Цікаво порівнювати самбірський часопис також і з тогочасним київським «Краєзнавством». Попри очевидні ідеологічні та структурні відмінності, зумовлені політичними та культурними відмінностями між тодішньою Західною Україною та УРСР, в обох виданнях були вміщені розлогі й детальні наукові студії високого наукового рівня.

Польська спільнота Самбірщини намагалася відповісти на культурні «виклики» української сторони. Такою відповіддю (крім формування окремого Музею Самбірської землі) стала двотомна ілюстрована монографія А. Кучери «Samborszczyzna», значна частина якої була присвячена історії та культурі польських жителів міста та сіл навколо нього [146]. Ця книга – також феномен культурного життя міжвоєнної провінції. Її автор – місцевий суддя – зосередився на культурному, церковному та економічному приватному і товариському житті та матеріальній культурі самбірських міщан, судочинстві та історичній топографії міста XVII–XVIII ст.; опублікував списки його жителів, документи, що регламентували різні аспекти міського життя тощо. Кучера частково підтримував давнішу традицію польської громади, у свідомості якої

історія «вільного королівського міста» Самбора пов'язувалася передовсім з іменами польських королів та шляхти. Водночас науковець-аматор дуже високо оцінював фаховий рівень «Літопису Бойківщини» й довіряв висновкам його авторів [91, т.1, с. 31-74, Т. 2, с. 472-481]. Загалом, О. Кучера характеризував регіональну українську народну культуру як «посестру» польської, розповсюджував позитивний стереотип «доброзичливого бойка» як ідеал місцевого українця, присвятивши цій темі окрему книгу «Серед бойків» [92]. У свою чергу, автори «Літопису Бойківщини» дуже схвально відгукувалися про «Samborszczyznu» Кучери та охоче покликалися на неї.

Водночас важливу роль у пожвавленні українського культурного життя на Самбірщині відгравали ті ж таки художні тексти І. Филипчака, а також романи й повісті відомого письменника, юриста та самбірського повітового комісара ЗУНРу Андрія Чайковського. Так, впродовж XIX – початку XX ст. за Самбірщиною закріпилося реноме регіону, де сконцентрована чисельна дрібна (т.зв. ходачкова) шляхта За її національну самосвідомість точилася явна й прихована боротьба польської та української інтелігенції. Зокрема, поляки наполягали на тому, що малоземельні шляхтичі цілого ряду сіл довкола Самбора (Гордині, Кульчиць, Білини, Городища, Ступниці, Чайковичів) – це збіднілі представники польських шляхетських родів. Натомість українські інтелігенти Самбора, використовуючи уявлення про Кульчиці як батьківщину Петра Сагайдачного [див.: 5] й Гординю – «малу вітчизну» Осипа Федьковича та А. Чайковського [9],[83], переконували місцеву «ходачкову» шляхту, що вона насправді українського походження.

Але вибух Другої світової війни у 1939 р. поклав край і польсько-українській конкуренції та співробітництву на Самбірщині, і планам товариства «Бойківщина». Друкований орган товариства припинив своє існування на 11 випуску. (За іншими даними, 12 випуск «Літопису Бойківщини» був набраний, проте залишився в гранках і не дійшов до читачів). Музей ще деякий час працював, але згодом також був ліквідований. Доля більшості авторів самбірського «Літопису» та діячів товариства «Бойківщина» виявилася драматичною. Головні меценати видання й музею – В. Кобільник та В. Гуркевич – не витримавши важкої й напруженої праці, померли ще перед Другою світовою війною. Історик шкільництва та письменник І. Филипчак після війни був заарештований й висланий у Тайшет, де загинув [67, с. 81-84]. Мовознавець А. Княжинський під час воєнних дій переїхав до Коломиї, потім до Станіславова, далі – до Відня, де його арештували радянські спецслужби і заслали до Сибіру, звідки учений звільнився аж у 1955 р. [59]. Етнолог та педагог М. Скорик у 1941 р. став виконувачем обов'язків Львівського відділення Інституту фольклору та етнографії, однак після війни був засланий в Анжеро-Судженськ Кемеровської області, звідки повернувся на Львівщину аж у 1957 р. тощо. Натомість музейні експонати та книгозбірня товариства були розпорошені по музейних збірках СРСР, а також по приватних колекціях. Взагалі, війна майже повністю змінила етнокультурну атмосферу Самбора й багатьох довколишніх сіл. Місцевих поляків репатріювали, а їхнє місце заповнили переселенці з Лемківщини та Надсяння (зокрема, Перемишля та Перемишльської землі). Єврейська спільнота Самбора й Самбірщини загинула у жахіттях Голокосту - Шоа (більшість – у близьких до Самбора лісах та поблизу с. Бронниці на Дрогобиччині), а знаки її існування (кіркути та синагоги) були зруйновані [97].

У такому контексті самбірські краєзнавчі видання першої третини XIX ст. залишаються свідченням знищеного культурного клімату галицьких містечок, джерелом для вивчення ментальності та прагнень місцевої інтелігенції цього часу, матеріалом для реконструкції інтенсивного життя різних етнічних спільнот в умовах нібито дуже консервативної, а насправді на диво прогресивної провінції XIX–XX ст.

Джерела та література

1. Білинський Я. Вівчарські шляхи північно-західної Бойківщини/ Білинський Я. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938.– Ч.10.– С.45-49.

2. Близнак І. Зелено-святочний звичай у бойківській місцевості Штуківець / Близнак І. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1937.– Ч.9.– С. 120-122.

3. Володимир Кобільник [Некролог] // Літопис Бойківщини .– Самбір, 1937. – Ч. 9.– С. I-IV.

4. Володимир Гуркевич [Некролог] //Літопис Бойківщини .– Самбір, 1938. – Ч. 10.– С.1-2.

5. Волчко-Кульчицький І. Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів. / І. Волчко-Кульчицький. – Дрогобич: Відродження, 1995.

6. Галицько-руські народні приповідки. У 3-х т. /Зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. 2- ге вид. 2- ге вид.– Львів,2007.– Т.3.

7. Голик Р. «Самбірський феномен» і культурні стереотипи: симбіоз історії, етнографії та діалектології на сторінках міжвоєнного «Літопису Бойківщини» / Голик Р. // Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми. – Львів, 2004. – С. 104–133.

8. Голик Р. Між Асклепієм, Марсом і Кліо: Володимир Кобільник та його епоха / Голик Р. // Дзвін. – 2006. – № 11- 12.– С.104-108.

9. Гординський Р. Виханський Б. Гординя / Р. Й. Гординський, Б. А. Виханський. – Дрогобич: Швидкодрук, 2011.

10. Горняткевич В. Музей «Бойківщина» в Самборі: заснування, розквіт, небуття, відродження / Горняткевич В. //Літопис Бойківщини. – ЗСА – Канада - Україна (Самбір) – Ч. 2/ 63 (74).– С.14,17.

11. Горняткевич В. З життя «Рідної школи» у Самборі / Горняткевич В. – Самбір, 1998;

12. Горняткевич В. Українське купецтво в Самборі / Горняткевич В – Самбір, 2001;

13. Гуркевич В. Бойки за 100 літ у числах (Ч. I) / Гуркевич В. // Літопис Бойківщини .– Самбір, 1931.–Ч.1.– С. 113-144.

14. Гуркевич В. Передне слово / Гуркевич В. // Літопис Бойківщини. –Самбір, 1931.– Ч.1.– С.2-5.

15. Гуркевич В. Дрогобицький Юрій. Григорій Самбірчик / Гуркевич В.// Літопис Бойківщини.– Самбір, 1931.–Ч.1.– С. 171-172.

16. Дедицкій Б. Михаилъ Качковскій и современная галицко-русская литература. Часть 1 / Б. Дедицкій.– Львовъ,1876.– 124 с.

17. Др. Данило Стахура (Посмертна згадка) // Літопис Бойківщини .– Самбір, 1939. – Ч. 11.– С.1-2.

18. Добрянскій А. Исторія епископов трех соединенних епархій, перемышльской, самборской и саноцкой от найдавнейших времен до 1794 г. / А. Добрянскій. – Львов,1893.

19. Добрянскій А. Короткіи записки історическькіи о месте Самборе // Зоря Галицкая яко альбумъ на год 1860. / А. Добрянсккій. – Львов,1860. – С.350-355.

20. Дучимінська О.-О. Різдвяні і святойорданські звичаї в селі Тяпча (Східна Бойківщина) / Дучимінська О.-О. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938.– Ч.10.– С. 55- 59.

21. Звіт з діяльності товариства й музею «Бойківщина» в Самборі за 1936 рік // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1937. – Ч.9. – С.125-128.

22. Залозецький В. Бойківський тип дерев'яної церкви й його відношення до історичних стилів / Залозецький В. //Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – Ч.10. – С. 61-67.

23. Зілинський І. Границі бойківського говору / Зілинський І. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – Ч.10. – С.92-99;

24. Зинич М. Звичаї та вірування на Андрія в с. Жукотині, пов. Турка. /Зинич М. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1937.– Ч.9.– С. 122-124.

25. Зинич М. Похоронні звичаї в селі Жукотин в турчанському повіті / Зинич М. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1935.– Ч.6.– С. 14-19.

26. Кміт Ю. Народні «пацыры» / Кміт Ю. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1935. – Ч.5. – С.36-37.

27. Кміт Ю. Словник бойківського говору / Кміт Ю // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1934-1939. – Ч.3–11 (окремий додаток).

28. Кміт Ю. Словник бойківського говору. – Самбір, 1934. – 116 с.

29. Княжинський А. Як записувати твори «усної словесності»? / Княжинський А. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1931. – Ч.1. – С. 155-158.

30. Кріль М.М. Старосамбірщина: історія і культура. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – 600 с.

31. Княжинський А. Межі Бойківщини / Княжинський А. //Літопис Бойківщини. – Самбір, 1931. – Ч.1. – С.24-37;

32. Княжинський А. Причинки до звичаєвого права на Бойківщині. Свідоцтво землі. Кара за крадіж / Княжинський А. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1934. – Ч.1. – С.164-165.

33. Кобільник В. З археольоґії Бойківщини / Кобільник В. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1931. – Ч.1. – С. 38-42.

34. Кобільник В. З археольоґічних дослідів на Бойківщині за рік 1931-32 / Кобільник В. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1933. – Ч.2. – С.3-31.

35. Кобільник В. Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях / Кобільник В.// Літопис Бойківщини. – Самбір, 1934. – Ч.3. – С.12-19.

36. Кобільник В. Знаки на днах посудин княжої доби зі Ступниці пов. Самбір / Кобільник В. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч.8. – С.1-11.

37. Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотин, Турчанського повіту. Ч. 1 / Кобільник В. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч.7. – С. 14-66.

38. Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотин, Турчанського повіту. Ч. 2 / Кобільник В.// Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч.8. – С. 15-73.

39. Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотин, Турчанського повіту. Ч. 3 / Кобільник В. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1937. – Ч. 9. – С. 76-115.

40. Кобільник В. Історія самбірської церкви Різдва Пресвятої Діви Марії / Кобільник В. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1937. – Ч. 9. – С. 3-62.

41. Кордуба М. Як записувати топографічні назви? Квестіонар / Кордуба М. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1931. – Ч.1. – С. 159-162.

42. Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость / Крип'якевич І. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – Ч.10. – С.26-33.

43. Кубійович В. Розміщення населення в Бойківських Карпатах / Кубійович В. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1937. – Ч.9. – С.38-45.

44. Лукань Р. ЧСВВ. Василіанська друкарня в Заплатинських Угерцях, пов. Самбір / Лукань Р. / Літопис Бойківщини. – Самбір, 1931. – Ч.1. – С. 150-158.

45. Ляшецька О. Дещо по бойківські вишивки / Ляшецька О. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1933. – Ч.2. – С. 53-61.

46. Машура Г., Каднічанський М., Каднічанський А., Козар О. Самбір і Самбірщина. Краєзнавчий нарис / Г. Машура. – Дрогобич: Коло, 2005. – 288 с.

47. Максимчук І. Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині / Максимчук І. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1939. – Ч.11. – С. 5-90.

48. М[ихайло] С[корик]. До статті « Про назву Бойки» / М[ихайло] С.[корик]. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1931. – Ч.1. – С. 172-173.

49. Парипа М. З географії бойківських слів / М. Парипа // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – Ч.10. – С. 117-123.

50. Пастернак Я. Шнурова могила в Кульчицях / Я Пастернак // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч.7. – С. 1-4.

51. Пастернак Я. Струтинське городище / Я. Пастернак // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – Ч.10. – С. 23-26.

52. Площанскій В. Самборъ в Галиціи по даннымъ изъ области исторіи, топографіи, статистики и этнографіи / В. Площанскій / Прикарпатская Русь. – Львовъ, 1885. – Ч 1. – С. 5-8.

53. Рабій Ю. Є. Княжий город Самбір / Рабій Ю.Є.– Львів ; Самбір : Ютика, 1999.

54. Рабій Ф. Історія чудотворної ікони Прес. Діви Марії в греко-католицькій церкві в Самборі / Рабій Ф. – Самбір, 1928.

55. Рабій Ф. Чудотворна ікона Прес. Діви в Рускій Церкві в Самборі / Рабій Ф. – Самбір, 1908.

56. Рудницький Я. Кульчичі чи Кільчичі?/ Рудницький Я. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1935. – Ч.5. – С. 38-40.

57. Свєнціцький І. Образ розвою українського музейництва / Свєнціцький І. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – Ч.10. – С. 18-23.

58. Свєнціцький І. Тематичний уклад стінопису церкви св. Юра у Дрогобичі / Свєнціцький І. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – Ч.10. – С. 67-74.

59. Семчишин В. Антін Княжинський – педагог, учений, публіцист / Семчишин В. // Літопис Бойківщини. – ЗСА – Канада – Україна (Самбір), 2002.– Ч. 2/ 63 (74). – С. 27-28.

60. Скорик М. В десятиліття існування Товариства та Музею « Бойківщина» в Самборі / Скорик М. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938.– Ч.10.

61. Скорик М. Про назву «Бойки» / Скорик М. // Літопис Бойківщини .– Самбір, 1931.– Ч.1.– С. 6-23.

62. Скорик М. Як записувати відомости про бойківські писанки (квестіонар) / Скорик М // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1933. – Ч.2.– С.61-63

63. Скорик М. Походження назви міста Самбора / Скорик М. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1935. – Ч.5. – С. 14-32.

64. Смішко М. Вістря на спис із рунічним написом з Розвадова / Смішко М. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1935. – Ч.5. – С. 1-14.

65. Смуток Л, Смуток І. Етноконфесійний склад жителів Нового Самбора в XV – XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2007. – Вип.2. – С. 156–161.

66. Смуток Л. Адміністративний, господарський та етноконфесійний розвиток Нового Самбора у XV– XVIII ст. Автореферат … кандидата історичних наук. – К., 2008.

67. Сорока М. Іван Филипчак: літературний портрет / Сорока М. – Тернопіль, 2002.

68. Стинавська В.М. «Вечерниці» в с. Стинаві Вишній (у Стрийщині) / Стинавська В.М. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938.– Ч.10. – С. 59-61.

69. Турянська М. Бойківські звичаї з Різдвяних Свят, Нового Року й Йордану /Турянська М. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1934. – Ч.3. – С. 23-28.

70. Фальковські Я. З етнографічної збірки музею «Бойківщина» / Фальковські Я. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч.8. – С. 71-74.

71. Фальковські Я. Село Волосате Ліського повіту / Фальковські Я.// Літопис Бойківщини. – Самбір, 1935. – Ч.5. – С. 14-28.

72. Филипчак І. З історії шкільництва на західній Бойківщині (від 1772-1930) / Филипчак І. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1931. – Ч.1. – С. 43-112.

73. Филипчак І. З історії шкільництва на західній Бойківщині (від 1772-1930). – Самбір, 1931. – 70 с.

74. Филипчак І. Школа в Стрільбичах. Нарис з історії шкільництва / Филипчак І. – Львів, 1936.

75. Филипчак І. Кульчицький – герой Відня / Филипчак І. – Самбір, 1933; Филипчак І. За вчительським хлібом / Филипчак І. – Самбір, 1932.

76. Филипчак І. Іванко Берладник, або Пропаща сила / Филипчак І. – Самбір, 1936.

77. Филипчак І. Будівничий держави / Филипчак І. – Самбір, 1935.

78. Филипчак І Братня любов кріпша від камінних стін. Повість з життя загонової шляхти з початку ХХ віку / Филипчак І. – Самбір, 1937.

79. Филипчак І. Над Калкою / Филипчак І. – Самбір, 1998.

80. Филипчак І. Сила волі ; 2 вид. / Филипчак І. – Самбір, 1999.

81. Хроніка // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1931. – Ч.1. – С. 173-178.

82. Хроніка найважніших подій і діяльності Товариства та Музею «Бойківщина» в Самборі за роки 1937 і 1938 // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1939. – Ч.11. – С. 90-92.

83. Чайковський А. Як я ходив до сільської школи./ Чайковський А. // Андрій Чайковський Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2007. – Т. 4.

84. Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада до 13 травня 1919 р. / А. Чайковський // Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів,2001.– Т.1.

85. Drugi powszechny spis ludnośći z dn.9. XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie bez miasta Lwowa.– Warszawa,1938. – 483 s.

86. Biblioteki na Wschodnich Ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator / red. Bieńkowska B. – Poznań,1998

87. Budzynowski I. Kronika miasta Sambora, zebrana i wydana ku uczczeniu 500 letniej rocznicy założenia miasta Sambora / Budzynowski I. – Sambor 1891.

88. Diedzicki L. Sambor / L. Diedzicki // Słownik Geograficzny Królewstwa Polskiego. – Warszawa, 1884. – T.X. – S. 227-246.

89. Dörflerówna A. Materjały do historji Miasta Sambora 1390-1795 / A. Dörflerówna. – Lwów, 1936. (Zabytki dziejowe. T. IV. Zeszyt II.).

90. Encylopedia. Zbiór wiadomośći z wszystkich galęzi wiedzy. Wyd.2 – Lwów, 1907. – T.2.

91. Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografja miasta Sambora i ekonomji Samborskiej / Kuczera A. – Sambor, 1936. – 1937. – T.1. – 492 s.; T. 2 – 484 s.

92. Kuczera A. Wśród Bojków / Kuczera A. – Sambor, 1931.

93. Orlowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi. – Lwów,1919.

94. Papée F. Skole i Tucholszczyzna / Papée F. – Lwów, 1891.

95. Pilat T. Podręcznik do statystyki Galicyj wydany przez Krajowe buiro statystyczne. – Lwów, 1913. – T. IX. – Cz.1.

96. Pierwszy powszechny spis ludnośći Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrześńia 1921 roku. Mieszkania Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1927. – 397 s.

97. Sefer Sambor–StarySambor; pirkei edut vezikaron le-kehilot, (The book of Sambor and Stari Sambor; a memorial to the Jewish communities, the story of the two Jewish communities from their beginnings to their end); ed. Alexander Manor, Tel Aviv, Sambor/Stary Sambor Society, 1980 – 369 P.

98. Stęczyński M. Okolice Galicyi / M.B. Stęczynski. – Lwów, 1847. – 233 s.

99. Siarczyński Fr. Opisanie miasta Sambora i obwodu jego, dzieje dawne miasta tego i stan niniejszy // Czasopismo naukowe księgozbioru publicznego im.Ossolińskich. – Lwów, 1829. – № 2. – S. 50–63.

100. Sprawozdanie Dyrekcji I. Państwowego Gimnazjum Męskiego typu dawnego klasycznego im. Adama Mickiewicza w Samborze za rok szkolny 1930/31. – Sambor, 1931.– 51 s.

101. Strszetelska Grynbergowa Z. Staromiejskie ziemia i ludność /Strszetelska Grynbergowa Z. – Lwów, 1899.

102. Turkawski M.A. Spytko z Melsztyna wojewoda krakowski, założyciel Sambora. – Lwów, 1876. – 76 s.

Роман Голык (Львов)

Краеведение и этнокультурная жизнь Самборского региона (Самборщины) в первой трети ХХ века

Статья прослеживает этнокультурную жизнь Самбора и Самборского региона (Самборщины) первой трети ХХ ст. Центральной проблемой публикации является возникновение краеведческого общества «Бойкивщина», которое объединило западноукраинских историков, археологов, этнографов, диалектологов в 30 – х гг. ХХ века.

Ключевые слова: *краеведение, культура, провинция, Галиция, Самбор, Самборский регион (Самборщина), «Бойкивщина», история, лингвистика, археология, этнология*

Roman Holyk (Lviv)

The Local Lore and Ethno-Cultural Life of the Sambir Region in the First Half of the 20th Century

This articles traces the ethno-cultural life of the Sambir city and the Sambir region in the first half of the 20th Century. The main focus of this studies is the condition for the creation of Local Lore Society «Boykivshchyna» that united Western Ukrainian historian, archeologist, ethnologist and dialectologist in the 30 s of the 20 th century.

Key words: local lore, culture, ethno-cultural stereotype, province, Galicia, Sambir city, Sambir region, «Bojkivshchyna», history, linguistic, archeology, ethnology.

УДК 027.7:378.4(477.43):908

Віктор Прокопчук (м. Кам'янець-Подільський)

БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: СУТНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (НА ПРИКЛАДІ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА)

У статті на прикладі наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка розкриваються основні напрями, форми і методи бібліотечного краєзнавства.

Ключові слова: *наукова бібліотека, краєзнавство, фонд, краєзнавча бібліографія, покажчик.*

Поняття «бібліотечне краєзнавство» з'явилося на стику двох галузей діяльності – бібліотечної і краєзнавчої, а тому ввібрало в себе їх характерні ознаки. Його витоки слід шукати у 20-х роках минулого століття, коли молода радянська держава в умовах масового краєзнавчого руху вирішила взяти його під свій контроль, забезпечити координацію і спрямування в русло утвердження нової соціально-економічної та ідейно-політичної системи. Після І Всеукраїнської краєзнавчої конференції у Харкові (травень 1925 р.), утворення Українського комітету краєзнавства в структурі Укрнауки Народного комісаріату освіти УСРР у кожній з 32 округ почали створюватись окружні комітети краєзнавства, у районах – районні товариства, на підприємствах, в установах, організаціях та навчальних закладах – різноманітні гуртки. Ідеологи краєзнавчого руху, у першу чергу О. Буценко, М. Яворський, О. Лазарис, М. Криворотченко, спрямовували цей науково-громадський рух у бік так званого «виробничого краєзнавства» – на пошук корисних копалин, ефективних методів обробітку ґрунту, боротьбу зі шкідниками, вивчення, узагальнення і поширення радянських форм співжиття, свят та обрядів, відволікаючи увагу суспільства від його історії, національної самобутності.

1925 року на І конференції наукових бібліотек України Михайло Ілліч Ясинський, який протягом 1919–1923 рр. був помічником бібліотекаря і, навіть, бібліотекарем фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету, а згодом, після ліквідації університетів, завідувачем бібліотеки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, у своєму виступі висунув та обґрунтував ідею посилення ролі бібліотек у краєзнавчому русі, окреслив основні напрями, форми і методи бібліотечної краєзнавчої праці, ввів у обіг термін «краєзнавча література», віднісши до неї: 1) все, що написано про певний край, 2) всю без винятку продукцію, видану в цьому краї, а пізніше додав і 3) праці уродженців, діячів краю, видані будь-де [1]. Власне, Михайло Ілліч теоретично осмислив важливу ознаку бібліотечного краєзнавства – краєзнавчий фонд, його складові. Доповідь М.І. Ясинського у своєму виступі підтримав В.Д. Отамановський, директор Вінницької філії Всенародної бібліо-

теки України, організатор Кабінету виучування Поділля. Поступово бібліотечне краєзнавство набувало розвитку і теоретико-методологічного обґрунтування. Повсякденна практика на чільне місце висунула й таку функцію бібліотечного краєзнавства, як інформування читача про наявну в бібліотеці краєзнавчу літературу, тобто – краєзнавчу бібліографію. Фундатором краєзнавчого бібліографознавства, розробником його теоретичних і методичних засад слід вважати М.І. Ясинського.

Сьогодні ми є свідками та учасниками того, як бібліотеки збирають не тільки літературу, а й інформацію, документи з історії, етнографії краю, його фольклор, спогади учасників і свідків історичних подій, накопичують банк даних у формі альбомів, аудіо- та відеозаписів. Бібліотеки інтегруються в краєзнавче середовище, нерідко виступаючи організаторами і координаторами краєзнавчого руху, що також є важливою ознакою бібліотечного краєзнавства.

На основі наведених ознак поняття бібліотечного краєзнавства можна визначити як сферу науково-практичної діяльності бібліотеки, пов’язану із збиранням, опрацюванням, зберіганням і доведенням до користувача краєзнавчих і місцевих документів.

У дефініції закладено ще один важливий аспект бібліотечного краєзнавства. Воно є не тільки практичною, а й науковою сферою. Звідси ми можемо говорити про краєзнавче бібліотекознавство як галузь знань про історію, теорію і методику бібліотечного краєзнавства. До його становлення доклали зусиль М.І. Ясинський, В.Д. Отамановський, Л.Б.Хавкіна, І.І.Корнєйчик, О.І.Талалакіна, О.В.Мамонтов, М.М. Щерба і особливо – Наталя Миколаївна Кушнаренко, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри книгознавства та фондознавства, проректор з наукової роботи Харківської державної академії культури, автор низки праць з бібліотечного краєзнавства [2].

Саме поняття «бібліотечне краєзнавство» виникло порівняно недавно – у 70-х роках XX ст., і ознак науково обґрунтованої теорії набуло на початку 90-х років. Воно – молоде, як і сама наукова дисципліна, що проходить етап становлення, своєрідного дозрівання. Тому важливе місце в цьому процесі займає практична апробація форм і методів бібліотечного краєзнавства в діяльності конкретних книгозбірень. Звідси й мета цієї статті – піддати теоретичному аналізу доробок наукової університетської бібліотеки, окреслити проблеми і перспективи її краєзнавчої праці.

Основу краєзнавчої діяльності бібліотек складає краєзнавчий фонд – упорядкована множина краєзнавчих та місцевих документів. Фонд наукової бібліотеки Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, у тому числі краєзнавчий, складався непросто. Оскільки український університет і його бібліотека в Кам’янці-Подільському виникли 1918 року, а місто вже наступного року стало державним центром УНР і в умовах національно-визвольних протистоянь тривалий час було в блокаді, фонд формувався в основному за рахунок приватних бібліотек, установ і навчальних закладів губернського центру, підручників і посібників, які готували викладачі І. Огієнко, П. Клепатський, Д. Дорошенко, Н. Григоріїв, М. Драй-Хмара та ін. Чимало книг надійшло від Подільської духовної семінарії, міської чоловічої гімназії, Подільського церковного історико-археологічного товариства. Йдеться про літописи, законодавчі акти, в яких розповідається про давні часи на Поділлі, племена уличів і тиверців, які його населяли, комплекти «Подольских губернских ведомостей» (видавались з 1838 р.), «Подольских епархиальных ведомостей» (з 1862 р.), 12 випусків «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета», монографії Н. Молчановського, В. Антоновича, М. Грушевського, П. Батюшкова та М. Петрова, О. Прусевича, Й. Ролле, Ю. Сіцінського, М. Симашкевича, М. Яворовського та інші видання XIX – початку XXI ст. [3]. На початок 1921 року, до моменту ліквідації університету і утворення на його базі Інституту народної освіти та Сільськогосподарського інституту, фундаментальна бібліотека налічувала 35951 документ, у тому числі близько тисячі томів стародруків – 45 недатованих, 24 – XVI ст., 82 – XVII, 663 – XVIII [4, с. 333].

Згодом фонд був розпорошений між двома ВНЗ, частина його вивезена за кордон і 1922 року склала основу Бібліотеки Кам’янець-Подільського українського державного університету в Тарнові (Польща). Чимало так званої «шкідливої» літератури у 1920-х роках у ході чисток вилучило ДПУ. На сьогодні краєзнавчий фонд наукової бібліотеки університету складає третину документального масиву. 27 тис. документів – стародруків, рідкісних і цінних книг – сконцентровано у відділі рідкісних видань, який очолює Н.Д. Крючкова. У краєзнавчому фонді значне місце займають 48 наукових збірників, у тому числі 12 фахових, що видаються в універ-

ситеті, монографії, підручники і навчальні посібники викладачів, місцеві газети, журнали тощо. Все більшої ваги набуває електронна документальна складова, яку формуємо шляхом сканування, оцифровування видань. Вона налічує 8500 видань, серед яких чимало краєзнавчих.

Тому важливо донести інформацію про цей фонд до читача, належним чином налагодивши насамперед краєзнавчу бібліографію, різносторонню діяльність, пов'язану зі створенням і доведенням до користувача краєзнавчої бібліографічної інформації. Вона включає облік та аналітико-синтетичну обробку документів, присвячених краю, документів, виданих на тій же території, та творів, авторами яких є вихідці з місцевості, створення різноманітних бібліографічних посібників, на основі яких формується краєзнавча частина довідково-бібліографічного апарату.

Колектив наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка (а це 60 фахівців) цілком усвідомлює, що краєзнавча бібліографія має творитися в конкретному регіоні, місті, бібліотеці. Враховуючи, що в країні набирає все ширшого розвитку дослідження, написання і видання історії населених пунктів у новій редакції, ми взялись за формування зведеного краєзнавчого каталогу.

За схемою Національної історичної бібліотеки України розроблено тематичний рубрикатор, який враховує специфіку історії краю, склад читачів. Він включає 15 рубрик і 79 підрубрик, зокрема: «Поділля» – 2 підрубрики, «Краєзнавство Поділля» – 7, «Історія Поділля» – 14, «Природа і природні ресурси Поділля» – 6, «Народне господарство Поділля» – 6, «Охорона здоров'я Поділля», «Фізична культура і спорт Поділля» – 2, «Суспільство і політичне життя Поділля» – 4, «Культурне життя Поділля. Установи культури» – 6, «Літературне Поділля» – 5, «Наука на Поділлі», «Освіта Поділля. Видатні педагоги» – 9, «Мистецтво Поділля» – 9, «Релігійне життя» – 9 підрубрик. Органічну основу зведеного краєзнавчого каталогу склала «Краєзнавча картотека», започаткована ще в другій половині 50-х років працівниками створеного 1955 року відділу бібліографії на чолі з О.І. Зуськовою, розширена і суттєво поглиблена в 60-х – на початку 70-х років, у час роботи над історією міст і сіл Хмельницької області. На сьогодні зведений краєзнавчий каталог налічує 15 тис. карток. Водночас створюється і його краєзнавча версія.

У 15 підрозділах – читальних залах та абонементах на факультетах, розпорошених у різних районах міста, паралельно формуються краєзнавчі картотеки, що відповідають профілю підрозділів. Наприклад, краєзнавчу картотеку читального залу педагогічного факультету складає близько 300 карток, і присвячена вона освіті на Поділлі; фізико-математичного – 1000 бібліографічних записів про видатних математиків, фізиків і астрономів краю. Читальний зал мистецької літератури сформував картотеку «Видатні художники Поділля». Особливої уваги надано темі «Населені пункти Хмельниччини», над розробкою якої працюють відділи наукової бібліографії та рідкісних видань.

Відділом наукової бібліографії, який очолює Т.М. Опря, з 2004 року видаються щорічні «Бюлетені з проблем вищої школи». Вони інформують читачів не тільки про нормативні документи та видання з питань вищої освіти, впровадження інноваційних технологій у нашому університеті, а й представляють – рік за роком – науково-методичний доробок викладачів. Якщо до першого випуску ввійшла бібліографічна інформація про 491 документ, то бюлетень 2011-го вже вмістив 613 бібліографічних записів, у тому числі про вихід у світ 2010 року 254 праць викладачів університету [5].

З 2005 року бібліотека готує і видає «Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» – довідково-бібліографічне видання, яке приковує увагу не тільки ювілярів, керівництва університету, факультетів і кафедр, а й масового читача. Кожен випуск календаря має свій авторський колектив, редколегію очолює директор наукової бібліотеки, серед укладачів – у першу чергу працівники відділу наукової бібліографії Т.М. Опря, В.М. Пархоменко, Л.П.Савченко. Його структура – типова: першу частину складають ювілейні події, розміщені в хронологічній послідовності, а розділ «Наші ювіляри» наповнюють короткі довідки і списки основних праць ювілярів та видань про них. Календар не тільки привертає увагу до ювілейних дат і подій, а й популяризує відповідну краєзнавчу літературу [6].

Важливе місце в краєзнавчій діяльності нашої бібліотеки займає підготовка краєзнавчих бібліографічних покажчиків. До 90-річчя університету був виданий бібліографічний покажчик «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2008)», який вмістив 1667 бібліографічних записів про друковані видання з історії найдавнішого на Поділлі ВНЗ [7]. Колективом бібліотеки здійснено пошук,

опрацювання джерел і видання бібліографічного покажчика «Наукові записки (праці) Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка», який вмістив краєзнавчу бібліографічну інформацію про 3782 праці, підготовлені викладачами університету і вміщені в наукових записках (працях) за 1920-2009 рр. [8].

Виключно краєзнавчими за змістом і місцем видання є серійні бібліографічні видання, що готуються в науковій бібліотеці. 2008 року започатковано серію біобібліографічних покажчиків «Постаті в освіті і науці». Перші два випуски підготувала завідувач абонементу фізико-математичного факультету Л.В. Огороднікова. Присвячені вони доктору фізико-математичних наук, професору, завідувачеві науково-дослідного сектору університету І.М. Конету та колишньому ректорові, завідувачу кафедри методики викладання фізики і технічних засобів навчання, фронтовикові Івану Вікторовичу Іваху [9]. Це була перша проба, не позбавлена недоліків, проаналізованих і врахованих у наступних випусках, присвячених С.Д. Абрамовичу, Л.В. Баженову, А.П. Гаврищуку, П.С. Каньосі, Б.Р. Ліпману, Л.Г. Любінській, П.Д. Плахтію, І.В. Рибаку, П.І. Свідеру, В.А. Соричу, Є.С. Сохацькій, В.П. Струманському, Т.І. Суровій, Г.П. Ткачук, З.П. Яропуду та ін. Його структура виходить за межі традиційного покажчика і дає підстави говорити про появу нового виду бібліотечного видання – бібліографічного нарису. Візьмемо для прикладу покажчик, присвячений подолянину за походженням, активному учасникові краєзнавчого руху в краї доктору історичних наук, професорові Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича П.П. Брицькому [10]. Окрім вступної статті, бібліографії Петра Павловича та про нього, хроніки життя і діяльності, характерних для будь-якого біобібліографічного покажчика, у розділі «Погляд зблизька» знайдемо відгуки відомих учених професорів Л.В. Баженова,С.В. Гаврилюк, І.М. Романюка, генерала В.С. Сідака, архівістів П.Я. Слободянюка, В.І. Петренка, Ю.В. Телячого, Н.А. Ярко, колег Б.Ф. Білецького, В.Ф. Холодницького про життя і науково-педагогічну діяльність ученого. Їх доповнює рубрика «Життєвий шлях професора П.П. Брицького у світлинах» – два десятки фотографій, які зафіксували важливі миттєвості життя, та добірка документів, спогадів, свідчень. Вражає батьків лист із фронту – своєрідний наказ – заповіт синові. Глибину знань і лекторську майстерність П.П. Брицького характеризує подячний лист ректора Академії СБ України генерала-майора, професора В.С. Сідака, адресований ректору Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича С.С. Костишену у зв’язку із завершенням доктором історичних наук професором П.П. Брицьким циклу лекцій для слухачів академії. Пам’ятним є відгук заступника міністра закордонних справ України І.М. Гнатишена на книгу П.П. Брицького, О.В. Добржанського «Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР», як і лист до Старосинявської районної газети «Колос» учениці Лисанівської ЗОШ І-ІІІ ст. Г. Стародуб про свого знаменитого односельчанина професора П.П. Брицького. Звичайно, це виходить за межі покажчика бібліографії, однак глибоко, хоч і нарисово, представляє справжню постать в освіті і науці.

2012 року побачив світ перший випуск бібліографічного покажчика серії «Хмельниччина краєзнавча». Присвячений він просвітницькому рухові на Поділлі впродовж 1906-2011 років. Він вмістив бібліографічну інформацію про 63 неопубліковані документи семи архівних установ, 386 опублікованих документів, матеріалів, наукових праць, низку газетних науково-популярних публікацій, всього 586 бібліографічних записи про документи, які є цінним джерелом історії подільської «Просвіти» [11].

До друку здано наступний, другий випуск краєзнавчого бібліографічного покажчика серії «Хмельниччина краєзнавча», який представляє матеріали тринадцяти Подільських історико-краєзнавчих конференцій, започаткованих 1965 року. Доповнений вступною статтею, покажчик всесторонньо репрезентує доробок подільських краєзнавців за майже 40 років. У плані – підготовка і видання наступних випусків цієї серії про публікації у 19 наукових фахових збірниках «Освіта, наука і культура на Поділлі» та у 21 випуску «Наукових праць Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки».

Позитивно сприйнятий науковою і краєзнавчою громадськістю Поділля розпис дванадцяти випусків «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковного историко-археологического общества)», підготовлений В.С. Прокопчуком та Н.Д.Крючковою [12]. Бібліографічний покажчик став ключем до праць переважно церковних істориків XIX – початку XX ст., в яких представлена історія Поділля, літописи 1401 населеного пункту краю. У зв’язку з підготовкою нової редакції історії міст і сіл краю роль цього покажчика важко переоцінити.

Бібліотека надає допомогу в підготовці бібліографічної частини покажчиків серії «Наукові школи університету», які видає науково-дослідний сектор. Керівник сектора, він же й голова бібліотечної ради, доктор фізико-математичних наук, професор І.М. Конет та директор наукової бібліотеки В.С. Прокопчук входять до складу редакційної колегії цієї серії покажчиків.

Бібліотечне краєзнавство, як царина практичної діяльності та галузь бібліотекознавства, напрацювало набагато ширшу систему засобів популяризації краєзнавчих документів. Це і рекомендаційні списки до ювілейних дат, розміщені на сторінках університетської газети «Студентський меридіан» та бібліотечному веб-сайті. Це і виставки – стаціонарні та віртуальні. Зокрема, 2011 року віртуальні виставки «Іван Огієнко – фундатор і перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.)», «Кам`янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у працях його викладачів (1991-2011 рр.)», каталог виставки «Подільській «Просвіті» – 105 років», «Науковець, дослідник, математик (до 60-річчя від дня народження Івана Михайловича Конета)» представили комплекс краєзнавчих джерел про кам`янецький період діяльності І. І. Огієнка, історію і сьогодення Подільської «Просвіти», наукові досягнення доктора фізико-математичних наук, професора кафедри диференціальних рівнянь і прикладної математики І.М. Конета.

У системі масових заходів – зустрічі зі славетними людьми, презентації краєзнавчих праць. Наукова бібліотека виступила ініціатором та організатором зустрічі з праправнучатим небожем Тараса Шевченка О.А. Відоменком, президентським стипендіатом, що проживає у місті Хмельницькому, презентації його книг [13].

Проаналізувавши публікації в газетах та журналах 1917-1920 рр., що зберігаються у фонді відділу рідкісних видань, Ю.В. Телячий та В.С. Прокопчук уклали й супроводили аналітичним матеріалом добірку ліричних творів М.П. Годованця, відкривши для читача не тільки досить цікавий масив періодики, що зберігається в науковій бібліотеці, але й раніше невідому грань світогляду і творчості класика української байки, за що, власне, у 30-і роки його життєва дорога простелилася на Колиму [14].

Колектив бібліотеки веде і науково-дослідницьку бібліотекознавчу працю. Здійснено пошук і реконструйовано коротку в часі, але плідну діяльність фундаторів бібліотеки професора Івана Огієнка, бібліотекарів (так у 1918-1920 рр. йменувалася посада керівника книгозбірні. – В.П.) Івана Сливки, Миколи Плевако, Степана Сірополка, Михайла Ясинського, помічника бібліотекаря Левка Биковського – всесвітньо відомих організаторів бібліотечної справи, бібліотекознавців, бібліографів [15]. 2009 року побачив світ нарис історії бібліотеки, доповнений низкою документів, світлин, бібліографічним списком [16].

Наукова бібліотека виступає організатором всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференцій, на яких обговорюються й питання бібліотечного краєзнавства. Вони знайшли відображення у двох випусках наукових праць університету серії «Бібліотекознавство. Книгознавство» в рубриках «Бібліотечне краєзнавство та історико-регіональні дослідження», «Історія становлення та розвитку бібліотечної справи в Україні», «Видатні постаті в царині бібліотечної праці», «Критика, бібліографія» [17].

Остання цьогорічна наукова конференція, проведена спільними зусиллями наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, присвячувалася 140-річчю від дня народження Степана Онисимовича Сірополка. Матеріали конференції ввійдуть до третього випуску вказаних наукових праць.

Аналіз краєзнавчої діяльності однієї з університетських бібліотек дає можливість відзначити важливість і життєздатність цього напряму бібліотечної праці й перспективність як галузі бібліотекознавства водночас.

Оскільки краєзнавчий рух в Україні набув широкого розмаху та інституціоналізації – створена 1991 року Всеукраїнська спілка краєзнавців 2008 року отримала статус національної й іменується Національною спілкою краєзнавців України; формуються її осередки на місцях; у регіонах здійснюються масштабні краєзнавчі проекти – видані Книги пам'яті і Книги скорботи України, один за одним друкуються томи «Реабілітованих історією», «Зводу пам'яток історії і культури України»; розпочалась робота з написання історії населених пунктів у новій редакції, – роль бібліотек, бібліотечного краєзнавства, краєзнавчої бібліографії наростає і потребує концентрації зусиль бібліотекарів на цій ділянці бібліотечної праці.

Краєзнавча робота кожної конкретної бібліотеки потребує не тільки упорядкування, а й теоре-

тичного осмислення, може стати предметом наукового аналізу, підготовки статей, повідомлень й інших видів наукових праць. Це допоможе поглибити, уточнити, доповнити власним досвідом і теоретичними висновками краєзнавчу галузь бібліотекознавства.

Джерела та література

1. Королевич Н.Ф. Бібліограф М.І. Ясинський (1889-1967): біобібліогр. нарис / Н.Ф. Королевич, М.В. Геращенко. – К., 1995. – С. 24; Ясинський М.І. Створення в наукових бібліотеках України краєзнавчих осередків і організація бібліографії продуктивних сил // Бібл. зб. – 1926. – Ч. 1. – С. 68-78.

2. Корнейчик И.И. Краеведческая библиография на Украине: развитие краеведч. библиогр. в сов. время (1941-1967 гг.): конспект лекций по курсу «Краеведческая библиография» / И.И. Корнейчик. – Х.: ХГПК, 1968. – 46 с.; Мамонтов А.В. Краеведческая библиография: учебник / А.В. Мамонтов, Н.Н. Щерба. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Кн. палата, 1989. – 216 с.; Талалакина О.И. Краеведческая работа библиотек: учеб. пособие / О.И. Талалакина. – М.: МГИК, 1973. – 94 с.; Кушнаренко Н.Н. Сводные краеведческие каталоги областных библиотек / Н.Н. Кушнаренко, В.В. Седых // Советское библиотековедение. – 1991. – № 3. – С. 54-60; Її. Історія бібліотечного краєзнавства в Україні: навч. посіб. / Н.М. Кушнаренко. – Х.: ХДІК, 1993. – 112 с.; Її. Бібліотечне краєзнавство: сутність і структура / Н.М. Кушнаренко // Вісник Книжкової палати. – 1997. – №5. – С. 10-11; Її. Бібліотечне краєзнавство: підручник / Н.М. Кушнаренко. – К.: Знання, 2007. – 502 с.

3. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия / В.Б. Антонович. – К.: Типогр. Киевского ун-та, 1878. – Вып. 1. – 156 с.; Молчановский Н.В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н. Молчановский. – К.: Типогр. Киевского ун-та, 1885. – 345 с.: карты; Подолия: ист. описание / издано П.Н. Батюшковым. – СПб.: Типогр. Товарищества «Общая польза», 1981. – XXXI, 264, 98 с.: ил.; Грушевский М.С. Барское староство: исторические очерки (XV – XVIII в.) / М. Грушевский. – К., 1894; Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский: ист. описание / священник Е. Сецинский. – К.: Типогр. С.В. Кульженка, 1895. – 248 с.: ил.

4. Ляхоцький В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові… Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В.П. Ляхоцький. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – 664 с.

5. Бюлетень з проблем вищої школи за 2003 рік / уклад.: Г. Бачинська, Т. Опря, В. Пархоменко, Л. Савченко, Є. Сільвеструк. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – 46 с.; Бюлетень з проблем вищої школи за 2010 рік / уклад.: Т. Опря, В. Пархоменко; відп. за вип. В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – 42 с.

6. Див.: Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на 2012 рік / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Наук. б-ка; [упоряд.: Т. М. Опря, Л. П. Савченко; відп. ред. В.С. Прокопчук]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 7. – 95 с.

7. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2008) : бібліогр. покажч. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; [уклад.: Т. М. Опря, В. М. Пархоменко, Л.П. Савченко, Є.П. Сільвеструк; редкол.: О.М. Завальнюк (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – 112 с.

8. Наукові записки (праці) Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: бібліограф. покажч. змісту (1920–2009 рр.) / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. б-ка ; [уклад.: О.В. Веселовська, Т.М. Опря, В.М. Пархоменко; редкол.: О.М. Завальнюк (голова), В.С. Прокопчук (відп. ред.), О.Б. Комарніцький та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – 120 с.

9. Конет Іван Михайлович (до 30-річчя науково-педагогічної діяльності) : біобібліогр. покажч. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, Наук. б-ка ; [уклад.: Л.В. Огороднікова, О.В. Гавва, О.С. Толков ; редкол.: О.М. Завальнюк (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, 2008. – 47 с. – (Серія «Постаті в освіті та науці» ; вип. 1); Іван Іван Вікторович (до 90-річчя від дня народження): біобібліогр. покажч. / [уклад.: Л.В. Огороднікова, О.В. Гавва, Т.П. Поведа, О.М. Ніколаєв; редкол.: Завальнюк О. М. (голова), Про-

копчук В.С. (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2008. – 10 с. – (Серія «Постаті в освіті та науці»; вип. 2).

10. Професор Петро Брицький – педагог, учений, громадянин: наук.-док. та бібліогр. вид. / К-ПНУ ім. І. Огієнка, Наук. б-ка; [уклад. і автор вступ. статті В.С. Прокопчук]. – Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2011. – 120 с.: іл. – (Серія «Постаті в освіті і науці»; вип. 14).

11. Просвітницький рух на Поділлі: бібліогр. покажч. / К-ПНУ ім. І. Огієнка, Наук. б-ка; [упоряд.: Прокопчук В.С., Комарніцький О.Б., Опря Т.М.]. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 76 с. – (Серія: «Хмельниччина краєзнавча»; вип. 1).

12. Прокопчук В.С. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковного историко-археологического общества) (1876-1916): зведений каталог і покажчик змісту / В.С. Прокопчук, Н.Д. Крючкова. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 184 с.: іл.

13. Відоменко О.А. Сумна та радісна шевченкіана / Олександр Відоменко. – Хмельницький: «Поділля», 1996. – 54 с.; Його. Оплаканий і зраджений: нариси і статті / Олександр Відоменко. – Хмельницький: «Поділля», 2000. – 152 с.

14. Годованець М.П. Поезії 1914-1920 рр. / [упоряд. Ю.В. Телячий; автор передмови і відп. ред. В.С. Прокопчук]. – Хмельницький: Мельник А.А., 2008. – 78 с.

15. Прокопчук В.С. Іван Григорович Сливка: подвижництво у творенні бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету / В.С. Прокопчук // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: Серія історична та філологічна / [редкол.: О.М. Завальнюк (голова), Є.І. Сохацька (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. VI. – С. 191-200; Пархоменко В.М. Бібліографічна діяльність Миколи Антоновича Плевако (1890-1941) / В.М. Пархоменко // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство / К-ПНУ ім. І. Огієнка; Наук. б-ка; [редкол.: О.М. Завальнюк (голова), В.С. Прокопчук (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип. 2. – С. 37-48; Прокопчук В.С. Кам'янець-Подільський період в житті й діяльності видатних українських бібліотекознавців та бібліографів С.О. Сірополка, Л.Ю. Биковського, М.І. Ясинського / В.С. Прокопчук // Матеріали науково-практичної конференції «Сучасні проблеми діяльності бібліотек в умовах інформаційного суспільства», 12 листоп. 2009 р., Львів. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2009. – С. 214-224.

16. Прокопчук В.С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту: іст. нарис / В.С. Прокопчук, Л.Ф. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 284 с.: іл.

17. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. б-ка; [редкол.: О.М. Завальнюк (голова), В.С. Прокопчук (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ, 2008. – 400 с. – (Серія: «Бібліотекознавство. Книгознавство»; вип. 1); Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип. 2. – 648 с.

Виктор Прокопчук

Библиотечное краеведение: сущность и перспективы (на примере научной библиотеки Камянец-Подольського национального университета имени Ивана Огиенка)

В статье на примере научной библиотеки Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко раскрываются основные направления, формы и методы библиотечного краеведения.

Ключевые слова: *научная библиотека, краеведение, фонд, краеведческая библиография, указатель.*

Viktor Prokopchuk

Library Local Lore: Content and Perspectives (Scientific Library of Kamyanets-Podilskyi University named after Ivan Ohienko as an Example)

The article showing the example of the scientific library of the Kamianets-Podilskyi national university named after I. Ohienko reveals the main trends, forms and methods of library local lore study.

Key words: *scientific library, local lore study, fund, local lore bibliography, index.*

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

УДК 336:94 (477)

Володимир Студінський (м. Київ)

ФІНАНСИ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються питання дослідження історії фінансової сфери українських міст, через призму якої можна здійснити більш глибоке вивчення функціонування власне міста як єдиного організму і його галузей зокрема, а також розглянути діяльність окремих історичних особистостей та їх роль у системі розвитку міської інфраструктури.

Ключові слова: *фінанси, місто, бюджет, грошові засоби, джерела фінансування, вигода.*

З отриманням Україною політичної незалежності та статусу країни з ринковою економікою актуальним постало питання дослідження економічної складової історії нашої держави. Фінансова сфера у цьому аспекті не стала винятком, адже протягом всієї своєї історії держава як соціальний інститут використовує фінанси як дієвий регулятор усіх сфер економічного життя суспільства. Практично всі інструменти господарювання (ціноутворення, оплата праці, бюджет, комерційні розрахунки, діяльність банків, інвестування, кредитування, бухгалтерський облік, банківська справа тощо) пов'язані з фінансами. Тому головною методологічною засадою історико-краєзнавчого дослідження даного аспекту є чітке усвідомлення і розуміння категорії фінансів.

У загальному розумінні фінанси є відображенням суспільних відносин, що виникають між суб'єктами з приводу отримання, передавання грошових коштів, взаємних платежів, боргових та інших зобов'язань. Справедливо вважається, що фінанси є не лише економічною, але й історичною категорією, оскільки вони виникають одночасно з державою.

Як правило, фінанси охоплюють дві сфери:

– економічні грошові відносини, що пов'язані із формуванням та використанням централізованих грошових фондів держави, що акумулюються у державній бюджетній системі та урядових фондах;

– економічні грошові відносини, що пов'язані із децентралізованими грошовими фондами різних суб'єктів (підприємств, фірм, окремих громадян).

Фінанси часто ототожнюють з такою категорією, як гроші. Наприклад, в одному із університетських оксфордських тлумачних словників фінанси визначені як практика поводження з грошима та управління ними [1]. Частково це так, оскільки фінанси являють собою насамперед економічні відносини, що пов'язані з формуванням, розподілом та використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових засобів з метою виконання функцій та завдань держави й інших суб'єктів.

Разом з тим фінанси відрізняються від грошей як за змістом, так і за функціями. Гроші – це не що інше, як загальний еквівалент, за допомогою якого насамперед вимірюються витрати праці. По-суті, гроші є товаром, але особливим і специфічним. Фінанси ж у свою чергу є економічним інструментом розподілу та перерозподілу, а також знаряддям контролю за утворенням та використанням грошових засобів [2]. До цього лише додамо, що в окремі історичні періоди гроші (у традиційному розумінні) були відсутні взагалі або частково і їх функції виконували інші речі (товари), але суспільні фінансові відносини зберігались.

Тому фінанси можуть виступати як загальноекономічні відносини або система у державному, регіональному, континентальному та планетарному вимірах, а з іншого боку, вони можуть бути засобом прийомів. Цікаву думку в цьому плані висловили Е.Нікбахт та А.Гроппеллі: «Фінанси – це застосування різноманітних економічних прийомів для досягнення максимального прибутку фірми або загальної вартості капіталу, вкладену у справу» [3]. Фінанси міст є теж таким же важелем, оскільки саме за допомогою його здійснюється ефективне управління фінансовими потоками з метою максимального отримання вигод власне для міста.

Безперечно, що основою фінансів є сфера виробництва, яка з одного боку є джерелом, що живить фінанси, а з іншого – основним напрямком їх

витрат. Тобто сфера виробництва замкнена в системі фінансів. Виходить, що сукупність процесів, які є результатом виробничої діяльності, як матеріальної, так і духовної, обумовлюються функціонуванням системи фінансів. І навпаки, фінанси визначають залежність виробничого процесу від його економічних результатів [4]. Інакше кажучи, фінанси є кровоносною системою складного економічного організму, функціонування якого без самих фінансів («крові») унеможливлює життєздатність як всього організму, так і його окремих органів.

Одним із таких важливих органів є бюджет, який являє собою систему грошових відносин, що виникають між державою, з одного боку, і підприємствами, фірмами, організаціями та населенням – з іншого, з метою формування та використання централізованого фонду грошових ресурсів для задоволення суспільних потреб. Тобто бюджет є щорічним балансом надходжень та видатків, який розробляють державні або муніципальні органи для активного впливу на економічний процес та підвищення його ефективності [5]. Бюджет є своєрідним відображенням потенційних можливостей міста не лише в поточний момент, а й в окремі історичні періоди. Зведення ж бюджетних показників у розгорнуті фінансово-хронологічні таблиці дає можливість досліднику бачити не лише динаміку фінансового стану міста і його окремих галузей, а й розуміння, в який період надавалась та чи інша перевага розв’язанню міських проблем і отриманню від цього безпосередніх вигод.

Для формування бюджету та його ефективного функціонування є визначення фінансової політики держави чи міста. Власне фінансова політика являє собою принципи та цілі, що визначають фінансове управління в органах місцевого самоврядування, а також безпосередньо впливає на прийняття фінансових рішень. Тому фінансова політика грає роль безпосереднього стимулятора вироблення заходів, реалізація яких дає можливість досягти поставленої мети.

Так, у системі фінансів міста багато залежить від фінансового планування, зміст якого полягає у розробці, координації та реалізації відповідних програм з метою досягнення фінансових цілей та виконання фінансових програм органів місцевого самоврядування [6]. У широкому плані до міських фінансів можна відносити всі фінансові ресурси, що мають обіг в його межах і безпосередньо чи опосередковано впливають на розвиток самого міста. Головним регулятором фінансових потоків є, звичайно, бюджет.

Тут можна погодитись з думкою вітчизняних вчених-економістів, що в цьому плані важливим фактором є бюджетна самостійність адміністративної одиниці, зокрема міста. У свою чергу обсяг бюджетних прав територій визначається правом місцевих органів влади встановлювати місцеві податки і збори, що повністю зараховуються до місцевих бюджетів. Тому бюджетне регулювання є однією з ключових функцій держави. Характер та принципи бюджетного регулювання повною мірою відображають стосунки між державним бюджетом та бюджетом міста. Тому варто розглядати фінанси окремих населених пунктів України в залежності від їх «ієрархічного» статусу. Для міст державного (республіканського) значення – в системі загальнодержавних фінансів. Це може стосуватися й українських мегаполісів: Донецька, Харкова, Одеси, Дніпропетровська та Львова. Міста обласного значення можуть вивчатись через призму формування і функціонування обласного (регіонального) бюджету; бюджети міст районного значення, селищ міського типу та сільських громад розглядаються в системі функціонування районних бюджетів. Якщо ж мова йде про бюджети районів у містах, то їх необхідно розглянути в системі міських фінансів, оскільки, з одного боку, райони є самостійними адміністративними одиницями, а, з іншого – невід’ємною і органічною частиною власне міської структури, зокрема – фінансової. При цьому варто зазначити, що головною метою бюджетного регулювання є збалансування бюджетної системи на всіх рівнях по доходах та витратах [7].

Розглядаючи фінанси українських міст у історичній динаміці, стає зрозумілим, що такий баланс не завжди дотримувався. Вирішувати ж питання із розв’язання нагальних проблем міста доводилось при залученні додаткових фінансових засобів, як-то благодійної діяльності чи дольової участі суб’єктів господарювання у спорудженні капітальних об’єктів. Тут варто відзначити, що українські міста таким чином значно розширювали і поліпшували свою інфраструктуру в різні історичні періоди. Необхідно лише було отримувати максимальну ефективність в частині залучення та використання міських фінансів. Тому важливим аспектом даної теми є джерельна база, яка доволі широко представлена в центральних архівах нашої держави: Центральному державному історичному архіві України у місті Києві (ЦДІАК), Центральному державному істо-

ричному архіві України у місті Львові (ЦДІАЛ), Центральному державному архіві громадських об'єднань та організацій України (ЦДАГО), Центральному державного архіві вищих органів влади України (ЦДАВО), Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА).

Також чимало документів, де висвітлюються питання функціонування місцевих фінансових органів та проблеми формування міських бюджетів і залучення додаткових коштів для розв'язання соціально-економічних завдань розвитку населених пунктів, представлено у обласних архівах та Державному архіві міста Києва. Наприклад, в останньому великий інтерес для краєзнавців можуть викликати наступні фонди: Київський міський магістрат (Ф. 5), Київська міська дума (Ф. 17), Тимчасовий комітет з облаштування міста Києва при губернському управлінні (Ф. 19), Київське міське кредитне товариство (Ф.100), Київська спілка установ дрібного кредиту (Ф. 161), Київська міська управа (Ф.163), Київська міська комісія з управління прибутками та видатками (Ф. 165), Фінансова комісія із заснування Київського політехнічного інституту та інші.

Також варто звернути увагу на фонди Державного архіву Житомирської області, де на зберіганні знаходиться 20 фондів волосних правлінь: Бистрицьке, Білилівське, Білогородське, Бровківське, Брусилівське Ворсівське, Кам'янське, Коростишівське, Малинське, Мартинівське, Огієвське, Пинязевицьке, Потіївське, Пузирецьке, Стремигородське, Чуднівське, Шершнівське, Ширмівське, Янівське. З них 18 – фонди волостей колишньої Київської губернії, Радомисльського, Сквирського та Бердичівського повітів. За об'ємом, ступенем збереженості та комплексністю матеріалів чільне місце займає фонд Малинського волосного правління (№552). Цей фонд налічує 2440 одиниць зберігання та охоплює період з 1861 по 1918 рр. [8]. При цьому також зазначимо, що серед фондів волосних правлінь в архівах України фонд Малинського волосного правління займає другу позицію за кількістю збережених справ, після фонду Шаповалівського волосного правління, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області [9].

Щодо теми, котра розглядається у представленій статті, зауважимо, що фонд Малинського волосного правління дає змогу комплексно простежити і ретельно дослідити економічний аспект, фінансову систему управління містечком, а також соціальний стан та культурно-освітній розвиток Малина протягом майже півстоліття.

У сфері економіки найцікавішими є документи, які висвітлюють процес формування бюджетів сільських громад зокрема та волості взагалі. Так, наприклад, у 1862 році для спорудження будинку волосного управління з однієї особи збирався податок 15 копійок. Таким чином, сільське населення Малина повинно було зібрати – 47,40 крб., с. Селище – 18, 90 крб., с. Головки – 25,20 крб., с. Піріжки (Пиружки) – 39,15 крб., с. Городище – 26,70 коп. Разом з 1049 осіб необхідно було отримати 157 крб. 35 коп. сріблом. На утримання соцького і десятника селяни волості повинні були внести платіж 7 копійок [10].

За даними подвірного збору платежів можна простежити кількість населення різних станів. Так, на початку 1860-х рр. у Малині – 300 дорослих осіб селянського стану та 200 євреїв (130 дворів), у с. Селище – 126 селян (39 дворів), х.Гамарня – 8 міщан (4 двори), с. Щербатівці – 16 вільних людей (8 дворів), с. Городище – 187 селян дорослого віку (56 дворів) та ін. [11]. Також існують зведені статистичні дані кількості населення за станами. Як видно з Таблиці 1, у Малинській волості в 1877 році мешкали дворяни, селяни, міщани, колоністи загальною кількістю 10041 особа.

Таблиця 1

Населення Малинської волості за становими показниками у 1877 р. (осіб)

Стан	Чоловічої статі	Обох статей
Дворяни	37	65
Духовенство православне	27	44
Духовенство католицьке	2	-
Купці	22	40
Почесні громадяни	2	3
Міщани-християни	670	1337
Міщани-євреї	984	1987
Відставні солдати	116	382
Селяни-власники та колишні кріпаки	3048	6185
Колоністи	1	3
Разом	4907	10041

Документи про торговельну діяльність свідчать про те, які дозволи брали торговці. Зокрема, у Малині в 1875 році функціонували крамниці, які торгували м'ясом, борошном, шкірою та шкіряними виробами, сіллю, рибою, мануфактурою, різними дрібницями [12]. При аналізі подібного роду документів зазначеного фонду можна кон-

статувати, що загальний товарообіг був доволі значним. Так, у 1887 році загальний товарообіг складав 37460 крб. Найменший товарообіг однієї торговельної точки становив 30 крб. на рік, найбільший – 3000 крб. [13].

Не менш цікавими є документи, які свідчать про здачу в оренду волосної пошти. Причому, щоб отримати право на користування поштою і здійснювати поштові послуги, відбувався конкурс (тендер). Також фінанси містечка активно залучалися й до функціонування інших галузей населеного пункту. Відомо, що державою для функціонування однокласного училища виділялось 156 крб. [14]. Коли училище стало двокласним, то значно збільшились і витрати, які у 1906 році вже становили 1959,35 крб. Частина з них покривалась за рахунок держави. Важливий внесок становили платежі місцевих сільських громад – Малина, Городищ та Селища [15]. За рахунок місцевих платежів і зборів утримувались місцеві органи управління – сільське та волосне управління, а також пожежна команда та волосна лікарня.

Таблиця 2.

Витрати цукропромисловців на благодійність у 1904–1907 рр., у крб.

Рік	Витрати на благодійність	Фактичний прибуток	%
1904-05	109956	12562008	0,8
1905-06	24072	5225845	0,7
1906-07	51122	7119839	0,4

Не менш важливим і цікавим аспектом краєзнавчих досліджень з теми історії фінансів українських міст є висвітлення особистостей, що так чи інакше були дотичні до фінансової системи конкретного населеного пункту. В даному разі можна говорити про дві категорії особистостей: перша – ті, хто працював безпосередньо у міських фінансових структурах, зокрема були їх керівниками; друга – ті, хто взяв значну участь у поліпшенні фінансової системи міста та здійснив відчутні внески у розвиток інфраструктури міста, зокрема йдеться про меценатів.

Так, серйозні фінансові ресурси у розвиток соціальної сфери міста Києва у другій половині XIX – на початку XX ст. залучались від меценатів. Особливо великі внески здійснювала родина Терещенків. Як видно з Таблиці 2, лише за три роки цукрозаводчиками на благодійність було витрачено понад 185 тис. крб. [16]. Саме на ці гроші у Києві та інших місцевостях України будувалось чимало шкіл, лікарень, притулків, музеїв. Так, О.М.Терещенко на добродійні та просвітницькі установи загалом пожертвував 5 млн. крб., з яких у Києві було освоєно 2 млн. крб. На кошти І.Н.Терещенка практично повністю утримувалась художня школа українського художника і педагога М.І.Мурашка [17].

Таким чином, дослідження історії фінансів українських міст у краєзнавчих дослідженнях дає можливість зрозуміти, як функціонувала система забезпечення життєдіяльності міста у широкому аспекті. Саме через фінанси можна простежити діяльність різних установ, їх економічний стан, процес нагромадження фінансових ресурсів та ступінь ефективності їх використання з метою отримання вигод населеного пункту. Разом з тим вивчення фінансової системи міста в різні історичні періоди дає змогу дослідникам розглянути і зрозуміти роль окремих осіб.

Джерела та література

1. Финансы: Оксфордский толковый словарь. – М.: Весь мир, 1997. – С.154.
2. Финансы. Денежное обращение. Кредит / Под ред. Л.Н.Бородиной. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С.63.
3. Нікбахт Е., Гроппеллі А. Фінанси. – К.: Вік, Глобус, 1992. – С.5.
4. Студінський В.А., Верба Д.В., Терещенко О.В. Фінанси Києва: історія та сьогодення. – К.: Фенікс, 2010. – С. 6.
5. www: tspu.edu.ua
6. Фінансове планування в органах місцевого самоврядування / За ред. І.Бураковського. – К.: Нора-прінт, 2002. – С.7.
7. Кравченко В. Муніципальні фінанси і бюджетна система України // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. – К., 2000. – С.63-64.
8. Студінський В.А, Кравчук Н.Г. До питання вивчення фонду Малинського волосного управління як джерельної бази дослідження історії Малина // М.М. Миклухо-Маклай – вчений, мандрівник, гуманіст. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 165-річчю від дня народження вченого-енциклопедиста. – Житомир: Волинь, 2011. – С. 179-183.
9. Державний архів Чернігівської області. Путівник. Т.1. – Чернігів, 2001. – С.63.
10. ДАЖО, ф. 552, оп.2, спр.29, арк. 4-6.
11. ДАЖО, ф. 552, оп.2, спр.31, арк. 5.
12. ДАЖО, ф. 552, оп.2, спр.131, арк. 49-50.

13. ДАЖО, ф. 552, оп.2, спр.539, арк. 167-183.
14. ДАЖО, ф. 552, оп.2, спр.158, арк. 14.
15. ДАЖО, ф. 552, оп.2, спр.1506, арк. 19-20.
16. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861-1917 рр.). – Дис… к.і.н. – К., 1998. – С.217.
17. Ковалинский В. Меценаты Киева. – К.: Кий, 1998. – С.193-194, 222.

Владимир Студинский

Финансы украинских городов: методологические вопросы историко-краеведческих исследований

В статье рассматриваются вопросы исследования истории финансовой сферы украинских городов, через призму которой можно осуществить более глубокое изучение функционирования собственно города как единого организма и его отраслей в частности, а также рассмотреть деятельность отдельных исторических личностей и их роль в системе развития городской структуры.

Ключевые слова: *финансы, город, бюджет, денежные средства, источники финансирования, выгода.*

Vlfdimir Stoudinsky

Finance Ukrainian cities: methodological issues local history research

The article examines the history of the study of the financial sphere of the Ukrainian cities through the lens which can perform more in-depth study of the city proper functioning as a single organism and its industries in particular, and also to review the activities of some historical personalities and their role in the development of the urban fabric.

Key words: *finance, the city budget, funds, funding, benefit.*

УДК 025.5:94(477-25)

Інна Чеховська (м. Київ)

БАЗА ДАНИХ З ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА

У статті йдеться про історію створення «Картотеки матеріалів з історії міст і сіл України», яка функціонує в Національній історичній бібліотеці України, її сучасне значення для історичних досліджень. Висвітлюється процес формування електронної бази даних «Міста і села України» та можливості її використання для підготовки нового видання історії міст і сіл України.

Ключові слова: *картотека, база даних міста і села, Національна історична бібліотека України, краєзнавство.*

У травні цього року минуло 50 літ із дня підписання постанови про видання «Історії міст і сіл Української РСР» [1] – першої енциклопедичної праці про історію населених пунктів 26 областей країни і республіки Крим, яка стала важливим етапом в історії українського краєзнавства ХХ ст. Головою редколегії цієї праці був відомий вчений-історик, академік НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України П.Т. Тронько. Назване видання унікальне тим, що в ньому зібрані історичні відомості про всі населені пункти за період від першої згадки про них в історичних джерелах і до середини 70-х років ХХ ст.

У 60-х рр. ХХ ст. саме Державна історична бібліотека УРСР (нині – Національна історична бібліотека України) як єдина в країні спеціалізована бібліотека з питань історії, історичного краєзнавства та суміжних історичних дисциплін спільно з Інститутом історії України АН УРСР з метою бібліотечно-бібліографічного забезпечення підготовки історії міст і сіл УРСР розробила відповідні методичні рекомендації для обласних книгозбірень, у фондах яких були сконцентровані краєзнавчі джерела і які здійснювали їх первинний опис. Результатом співпраці фахівців різних науково-дослідних та бібліотечних установ стало створення в Історичній бібліотеці «Зведеної картотеки матеріалів з історії міст і сіл УРСР» (далі – Картотека), що містила бібліографічні описи друкованих документів краєзнавчого змісту.

Слід зауважити, що інформаційну цінність та наукове значення цієї джерельної бази для по-

дальших краєзнавчих розвідок свого часу підкреслив відомий вчений-історик Ю.З. Данилюк: «Значення багатотомної «Історії міст і сіл УРСР» полягає також у тому, що в процесі її написання сформувалась унікальна за своїм змістом джерельна база, яка може бути використана в подальшій роботі» [2, с. 260].

Мета даної статті – висвітлення інформації про сучасну бібліографічну базу з історії міст і сіл України, яка постійно поповнюється працівниками відділу історичного краєзнавства Національної історичної бібліотеки України в картковому, а нині і в електронному варіанті, показати шляхи подальшого розвитку її інформаційного потенціалу.

В процесі створення Картотеки в НІБУ працівники відділу історичного краєзнавства неодноразово проводили редакційні роботи щодо її вдосконалення: створення та редагування нових рубрик та підрубрик, а також доповнення їх новими описами з фонду Бібліотеки та з бібліографічних джерел – щорічників «Історія України» і поточних універсальних краєзнавчих бібліографічних покажчиків обласних бібліотек. Також Картотека була звільнена від описів, що не містять аналітичної або фактографічної інформації, але були включені до Картотеки з ідеологічних причин, зокрема, матеріалів суто пропагандистського змісту. [3, с. 52]. Також слід зауважити, що важливим підґрунтям для якісного вдосконалення Картотеки став аналіз тематики консультацій, наданих користувачам безпосередньо під час розшуку ними джерел для дослідницької діяльності. Так, з'ясувалося, що останнім часом користувачі Бібліотеки часто запитують літературу з історії забудов церков у різних населених пунктах України і відомості про церкви, що раніше були зруйновані. Таким чином, відповідні розділи Картотеки були доповнені картками з описами нових документів [4, с. 88].

Про все це йшлося в чисельних публікаціях фахівців НІБУ, які свого часу проводили дослідження Картотеки та здійснювали заходи з її удосконалення – В.П. Кисельової, Т.С. Кудласевич, С.І. Смілянець [3-5] та ін. Неодноразово зазначалося, що Картотека може слугувати довідково-бібліографічною базою для підготовки вже нового видання з історії міст і сіл України.

На сьогодні Картотека нараховує близько 300 тис. бібліографічних описів, які висвітлюють джерела, опубліковані з XVIII ст. і до наших днів. Зокрема, в ній зібрані описи книг, брошур, статей із журналів, газет, продовжуваних видань, картографічних видань тощо. Тут представлена широка видова і жанрова палітра краєзнавчих видань: бібліографічні покажчики, словники, путівники, статистичні видання, енциклопедії, календарі, монографії та науково-популярні брошури. Важливою є наявність у Картотеці великої кількості аналітичних описів, у тому числі, описів глав, розділів, параграфів із зазначенням сторінок, де згадано певний населений пункт [5, с. 54].

Унікальність та інформаційна цінність Картотеки також полягає в тому, що в ній зібрані відомості про історію населених пунктів усіх регіонів країни: як великих міст, так і маленьких сіл чи хуторів – як тих, що існують понині, так і тих, що вже зникли з мапи України.

Присутність бібліографічних описів рідкісних документів українською, російською, польською, німецькою мовами, посторінкове розкриття змісту монографій, а також наявність аналітичних описів з російської та польської дореволюційної періодики забезпечують високий інформаційний потенціал Картотеки. Для користувачів, які професійно займаються історико-краєзнавчими дослідженнями, важливими є описи статей з обласних і районних газет радянського часу.

Нині ця картотека регулярно поповнюється працівниками відділу історичного краєзнавства НІБУ і є основою для науково-дослідної роботи як вчених-істориків, так і краєзнавців-аматорів. Наприкінці 2011 року в рамках проекту «Історична спадщина України» Картотеку відскановано і представлено на сайті НІБУ як Імідж-Каталог [6]. (Мал. 1).

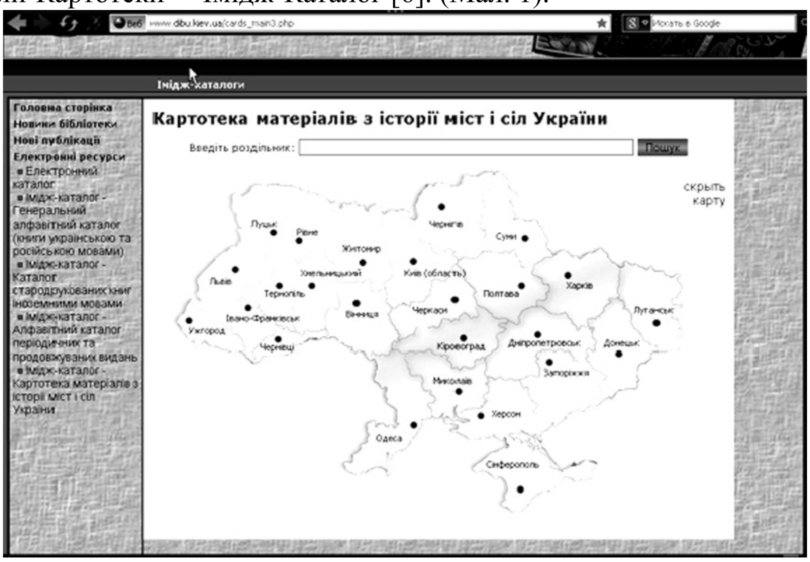

З початку 2012 року паралельно з традиційною Картотекою формується її електронна версія – база даних (далі – БД) «Міста і села України» в програмі АВІС «ІРБІС-64». Створення саме в НІБУ електронної БД «Міста і села України» є логічним продовженням роботи, розпочатої у 60-х роках XX ст. Станом на жовтень 2012 року ця БД нараховувала понад 1200 записів і далі поповнюється новими записами про історію населених пунктів України.

Загальновідомо, що в роки незалежності різко збільшився потік видань – книг, наукових збірників, які містили статті про раніше заборонені історичні факти, відомості чи свідчення очевидців. З огляду на те, що саме такі документи нині важливі для дослідників, а НІБУ Постановою Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 р. № 608 «Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів» [7] офіційно визначена одержувачем обов'язкового примірника видань історичної тематики, у бібліографів, котрі ведуть згадану БД, нині є всі можливості для створення бібліографічного підґрунтя для такої глобальної колективної праці, як «Історія міст і сіл України».

Одним із визначних моментів щодо поліпшення якісних характеристик нової БД матеріалів з історії міст і сіл України стало локальне дослідження «Інформаційні запити користувачів «Зведеної картотеки матеріалів з історії міст і сіл України», проведене у II півріччі 2011 року фахівцями відділу історичного краєзнавства НІБУ. В анкетуванні взяли участь користувачі Бібліотеки, переважна більшість з яких висловили побажання щодо функціонування цієї БД в електронному вигляді. Важливим аспектом у дослідженні було визначення мети звернення користувачів до Картотеки: для багатьох опитаних – це науково-пошукова робота [8, с. 667].

Таким чином, у нашій БД користувач дійсно має змогу легко знайти описи документів, які містять нові маловідомі факти про історію населених пунктів країни, адже саме на таких відомостях і базується історичне краєзнавство. Зауважимо, що в процесі посторінкового розпису джерел беруться до уваги переважно наукові видання та ґрунтовні розвідки краєзнавців-аматорів.

Безперечно, через Інтернет нині можна відшукати будь-яку інформацію про певний населений пункт, однак часто ці відомості не мають реального підґрунтя. Основною перевагою нашої джерельної бази, у порівнянні з глобальною мережею, є достовірність викладених фактів, адже у ній використовується документальна інформація. Також важливим аспектом для користувача є можливість вибору способу пошуку документів у книгозбірні – за допомогою традиційної Картотеки матеріалів з історії міст і сіл України або її електронної версії – БД «Міста і села України». Програмне забезпечення «ІРБІС-64» дозволяє робити запис як з однією географічною назвою, наприклад:

Герчанівська П. Стінопис церкви Св. Параскеви в с. Олександрівці Хустського району Закарпатської області, К.: ДАКККіМ, 2009.-256 с.

Так і з кількома десятками або й сотнями географічних назв, наприклад:

Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861–1917 рр.). – К.: Логос, 2011. – 399 с.

с. Бугаївка Оратівський р-н Вінницька обл. (с. 57);
смт. Дашів Іллінецький р-н Вінницька обл. (с.146);
с. Дашів Іллінецький р-н Вінницька обл. (с. 146);
с. Жадани Іллінецький р-н Вінницька обл. (с. 169; 273);
с. Жорнище Іллінецький р-н Вінницька обл. (с. 146);
смт. Іллінці Вінницька обл. (с. 76);
с. Кальник Іллінецький р-н Вінницька обл. (с. 22; 25; 57; 82; 92-93);
с. Кордишівка Вінницький р-н Вінницька обл. (с. 3);
с. Кошлан Оратівський р-н Вінницька обл. (с. 169);
с. Купчинці Іллінецький р-н Вінницька обл. (с. 169) і т. ін. – всього 76 географічних назв.

Дослідження наповнення БД «Міста і села України» за видами документів виявило тенденцію переважання аналітичних записів: 803 – це аналітичні записи і 397 – книги. (Мал. 2).

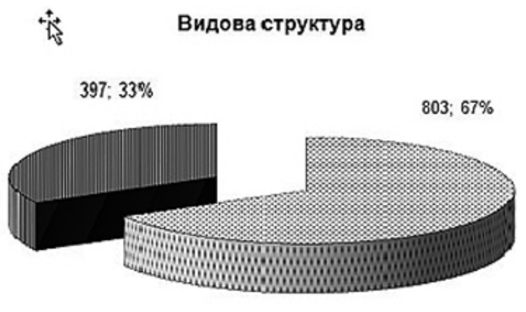

У процесі пілотного дослідження географічного аспекту наповнення БД «Міста і села України» (до уваги бралося місто й область) виявилося, що сьогодні найбільше представлено записів документів про Київ та область, найменше – про Кіровоград та Луганськ.

Варто також зазначити, що один із партнерів НІБУ – Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В.Г. Заболотного – в рамках соціально-бібліотечного проекту «Історія

малих міст України» систематично проводить засідання бібліотечного клубу «Національні святині». Зокрема, 6 листопада 2012 року відбулось засідання на тему: «Історія малих міст України: місто Полонне Хмельницької області», в якому взяли участь представники влади цього міста, краєзнавці-аматори, почесні громадяни, котрі зробили повідомлення про історію краю, маловідомі факти археологічних розвідок. Важливість цього проекту полягає в тому, що з метою всебічного висвітлення історичних відомостей про свій край до нього залучаються як історики-дослідники, так і краєзнавці-аматори. Чимало сіл у наш час зникають, але кожен населений пункт має свою багатогранну історію, знання якої так необхідне прийдешнім поколінням.

Ці заходи теж слугують підґрунтям для наповнення нашої БД, адже під час засідань клубу презентуються найновіші наукові розвідки щодо історії конкретного населеного пункту, здійснюється обмін досвідом історико-краєзнавчої бібліографічної роботи.

Підсумовуючи, варто зазначити, що створення і наповнення нової електронної БД «Міста і села України» є важливим етапом у розвитку інформаційного потенціалу Бібліотеки з питань історичного краєзнавства. При створенні цієї БД працівники відділу історичного краєзнавства НІБУ передусім враховують інформаційну цінність змісту документів та сучасні запити й вимоги користувачів. На сьогодні названа БД вміщує невелику кількість записів, порівняно з Картотекою, але вона поступово поповнюється новою інформацією і вже може використовуватись студентами, вченими-істориками, краєзнавцями, пересічними читачами, які прагнуть віднайти записи про свій рід, історію краю. Ознайомитися і скористатися змістом БД «Міста і села України» можна на сайті Національної історичної бібліотеки України [9].

Сподіваємося, що описана нами колективна робота фахівців НІБУ стане вагомим дослідницьким підґрунтям для авторів майбутніх томів «Історії міст і сіл України».

Джерела та література

1.Історія міст і сіл Української РСР [Електронний ресурс] – Вікіпедія – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82_%D1%96_%D1%81%D1%96%D0%BB_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%A1%D0%A0 – Назва з екрана.

2. Данилюк Ю.З. Дослідження історії міст і сіл України в контексті набутого досвіду / Ю.З. Данилюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К. ; Донецьк: Рідний край – 2001. – С. 253-263.

3. Кисельова В.П. Джерельна база з історії міст і сіл у Державній історичній бібліотеці України: сучасний стан та перспективи / В.П. Кисельова, Т.С. Кудласевич // Культурна трансформація сучасного українського суспільства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 4–5 черв. 2009 р. – К.: ДАКККіМ, 2009. – Ч. 2. – С. 51-54. – (VII Культурологічні читання пам’яті В. Подкопаєва).

4. Кисельова В.П. Бібліографічна база з історії міст і сіл у державній історичній бібліотеці України: еволюція і напрями модернізації / В.П Кисельова // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 16–18 трав. 2006 р. – К., 2006 – С. 86-88.

5. Смілянець С.І. Зведена Картотека матеріалів з історії міст і сіл України: історія, організація і використання в сучасних умовах / С.І. Смілянець // Історія наукових бібліотек у контексті історії, культури, освіти в Україні: матеріали наук.-практ. конф., 14-15 жовт. 1999 р. – К. 1999. – С. 52-56.

6. Імідж-каталог Картотека матеріалів з історії міст і сіл України [електронний ресурс: веб-сайт]. – Режим доступу: // http://www.dibu.kiev.ua/cards_main3.php?option=com_wrapper&Itemid=1590 – Назва з екрана.

7. Про порядок доставляння обов’язкових примірників документів: постанова Кабінету Міністрів України від 10 трав. 2002 р. № 608 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/608-2002-%D0%BF – Назва з екрана.

8. Чеховська І. Інформаційні запити користувачів «Зведеної картотеки матеріалів з історії міст і сіл України»: підсумки дослідження 2011 року / І. Чеховська //. Українська культура: виклики сьогодення: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – К.: НАКККіМ, 2012. – С. 664-668. – (Х Культорологічні читання пам’яті В.Подкопаєва).

9. БД «Міста і села України» на сайті НІБУ [електронний ресурс: веб-сайт]. – Режим доступу: // http://www.nibu.kiev.ua/index.php?option=com_irbis&Itemid=1868 – Назва з екрана.

Инна Чеховская

База даных из истории городов и сел Украины: вчера, сегодня, завтра

В статье идет речь об истории создания «Картотеки материалов из истории городов и сел Украины», которая функционирует в Национальной исторической библиотеке Украины, ее современное значение для исторических исследований. Освещается процесс формирования электронной базы данных «Города и села Украины» и возможности ее использования для подготовки нового издания истории городов и сел Украины.

Ключевые слова: *картотека, база данных города и села, Национальная историческая библиотека Украины, краеведение.*

Inna Chehovska

Database from history of cities and villages of Ukraini: yesterday, today, tomorrow

Speech goes in the article about history of creation of card «Index of materials from history of cities and villages of Ukraine» which functions in the National historical library of Ukraine, it modern value for historical researches. The process of forming of electronic database «City and village of Ukraine» and possibility of its use lights up for preparation of new edition of history of cities and villages of Ukraine.

Keywords: *card index, database city and village, National historical library of Ukraine, study of a particular region.*

УКРАЇНА У ВІЙНАХ НАПОЛЕОНА (ДО 200-РІЧЧЯ ФРАНЦУЗЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ 1812 РОКУ)

ISSN 2222-5250

Вадим Ададуров (м. Львів)

НАПОЛЕОНОВІ «УКРАЇНЦІ»: ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У ФРАНЦУЗЬКИХ ПЛАНАХ ВОЄННОЇ КАМПАНІЇ 1812 РОКУ

У статті розглядаються плани союзних до Наполеона поляків щодо Правобережної України, котрі мали б здійснитися в разі перемоги французів над Російською імперією. Особливої уваги надано діяльності в цьому напрямі окремих магнатів, аналізується зміст тих документів, що були ними створені в ході реалізаціії власних ідей.

Ключові слова: *Україна, Правобережжя, Наполеон, шляхта, магнати, Росія, війна.*

Протягом усієї кампанії 1812 р. три південні провінції колишньої Речі Посполитої – Волинь, Поділля й Україна – залишалися завдяки своєму стратегічному розташуванню між кордоном Варшавського герцогства, австрійською Галичиною та Дніпром об'єктом помітного, утім доволі двозначного, зацікавлення з боку Наполеона. З одного боку, імператор французів був не проти побачити ці розлогі, відносно залюднені та багаті на сільськогосподарську продукцію краї в числі своїх трофеїв російської кампанії. З іншого ж боку, він не завдав собі зайвого клопоту спрямувати достатні військові контингенти для опанування цих територій, воліючи натомість очікувати, що автохтонні мешканці наважаться самі повстати проти Росії на звістку про перемоги його армії.

У 1812 р. погляд Наполеона на тутешні землі не виходив поза межі їхнього трактування як царини, де суспільні відносини, а відтак і поведінкові стратегії загалу мешканців визначалися непохитним, попри поділи Речі Посполитої, домінуванням шляхетської верстви. Тож не дивно, що всі три (!) документально зафіксовані випадки вживання Наполеоном під час війни 1812 р. топоніму «Україна» не мали нічого спільного з сучасним розумінням України як державної нації, а стосувались витягнутої вузькою смугою вздовж правого берега Дніпра від Києва до Черкас окраїни вже неіснуючої Речі Посполитої. Усі ці згадки були контекстно пов'язані з оцінкою імператором позиції шляхти так званої «Польської України» щодо воєнного конфлікту між Францією та Росією. Так, у своєму липневому зверненні до представників «Генеральної конфедерації Польського королівства», що її було створено з дозволу імператора у Варшаві, Наполеон висловив сподівання, що «Волинь, Поділля й Україна надихатимуться тим самим патріотичним духом, що й Великопольща» [1] (тобто такою ж мірою, як і корінні польські землі). Але за п'ять місяців, виражаючи невдоволення бездіяльністю «Генеральної конфедерації Польського королівства», яка об'єднала у своїх лавах відносно незначну частину шляхетського стану, імператор двічі наголосив, що «він був погано підтримуваний Литвою та Варшавським герцогством» [2], які «не змогли здійснити навіть того, що зробили поляки Поділля, Волині й України для Росії, зібравши п'ять-шість тисяч козаків» [3].

Відзначимо, що ще напередодні походу в Росію Наполеон, який був переконаний, що саме підтримка з боку шляхтичів надасть йому необмежений доступ до людських і матеріальних ресурсів західних окраїн Росії, висловив французькому резидентові у Варшаві Л.-П.-Е. Біньону своє бажання «мати при своїй генеральній квартирі чотирьох чи п'ятьох високих за статусом поляків [...], яким були би знайомі місцеві особливості Литви, України, Поділля, Волині тощо, як з погляду топографії, так і з погляду речових і людських ресурсів [того чи іншого] краю». Ці особи мали негайно з'явитися до імператорської штабквартири [4]. Незабаром французький дипломат вказав на трьох осіб, які, на його погляд, були гідними залучення на французьку службу як експерти щодо справ Волині та Поділля. Двоє з них – князь Є. Сангушко та граф Моравський – володіли значними маєтностями на Волині. Третьою особою був Т. Морський, подільські помістя якого були конфісковані російською владою після участі графа у повстанні під проводом Т. Костюшка [5]. 20 червня Наполеон дав аудієнцію згаданим особам [6]. Сформулювавши перед відібраними Біньйоном польськими діячами завдання організувати повстанський рух у Литві, Волині, Київщині та Поділлі, імператор водночас висловив своє негативне ставлення до будь-яких сти-

хійних, «диких», повстанських рухів. Він хотів, аби таке повстання розгорталося за принципами великих шляхетських конфедерацій XVIII ст. – Барської та Тарговицької.

В укладеному через два дні, 22 червня, під враженням зустрічі з Наполеоном меморандумі «Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні», Т. Морський окреслив мету повстання як «створення масової військової сили, пропорційної щодо ресурсів провінцій, підготування товарів і продуктів, необхідних для прохарчування армій Його Величності» [7]. Покровительство французького імператора називалося найголовнішою передумовою участі в повстанні шляхтичів, які боялися наразити на небезпеку своє життя та добробут без надійних гарантій з боку Наполеона. Не будучи професійним військовим, а відтак не заглиблюючись у питання військової стратегії, Т. Морський вважав, що безпосереднім поштовхом до повстання у Волині, Поділлі та Київщині стане наступ армії французького імператора, однак наголошував, що це мають бути виключно французькі та польські частини, але в жодному разі не залучені Наполеоном до походу супроти Росії австрійські та прусські, бо «антипатія поляків до німців зробить цю дію суперечною суспільному настроєві» [8]. Висловлюючи думку про те, що поширення повстанського руху залежатиме передусім від успіхів військових операцій, граф Морський наголошував на «доконечній необхідності узгоджувати дії повстанських загонів з операціями регулярних військ» [9]. Успіх повстання граф Морський пов’язував також з особистим авторитетом осіб, які мали його очолити. Цими ватажками могли стати уродженці Волині, Поділля й Київщини, які, володіючи значними маєтками в цих землях, перебували водночас на службі в Наполеона і відзначалися своїми патріотичними переконаннями. Т. Морський навіть подав перелік осіб, які могли б відповідати за формування військових частин. Список очолив дивізійний генерал К. Князевич, а також бригадні генерали С. Потоцький та В. І. Красіньський [10]. Органом тимчасового управління мала стати рада у складі комісара Генеральної конфедерації, військового командувача та маршалків місцевої конфедерації, а функції тимчасової адміністрації могли б виконувати командири військових підрозділів [11]. Передбачалося, що ця рада отримає надзвичайні повноваженнями щодо управління шляхами, митницями, складами, а також право конфісковувати маєтки та застосовувати репресії щодо тих осіб, які спробували б ухилятися від виконання «патріотичного обов’язку» [12]. До списків майбутніх посадовців було включено князя Мошинського, графа Ю. Левицького, князя А. Жевуського, графа Ю. Тарновського й інших впливових у Волині та Поділлі землевласників. Місцем перебування Тимчасової центральної ради трьох провінцій Т. Морський пропонував обрати адміністративний центр Волинської губернії – Житомир [13].

Водночас Т. Морський уклав короткий перелік магнатів, які, на його погляд, були віддані Росії та вороже налаштовані щодо Франції. До цього списку потрапили князі С. Жевуський та К. Любомирський, сенатори Ворцель та Грайневський. Морський пропонував конфіскувати маєтки прихильників Росії й розподілити їх між шляхтичами-патріотами. Окремо було подано список російських можновладців, яким царський уряд пожалував землі, що їх було 1794 р. конфісковано у польських повстанців. До цього переліку належали князі І. С. Кутузов, І. А. Безбородько, І. В. Лопухін й О. М. Голіцин, графи В. О. Пашков, Д. І. Бутурлін та С. А. Салтиков, генерал Є. І. Марков [14]. Розлогі маєтності цих осіб Морський розглядав як привабливу винагороду для магнатів, які виступили б на боці Наполеона. Правдоподібно, що таким чином Т. Морський хотів повернути і власні маєтки, що їх отримали російські царедворці [15].

20 липня Т. Морського було призначено спеціальним «комісаром-організатором для провінцій Волинь, Поділля й Україна». Роз’яснюючи в листі до Д.-Ж.-Ф. Прадта від 21 липня логіку цього призначення, міністр зовнішніх відносин Г.-Б. Маре звертав увагу французького посла у Варшаві на те, що «Польську Україну», Поділля та передусім Волинь «рано чи пізно буде визволено», а відтак вказував на потребу роздобути докладні дані про становище та ресурси згаданих провінцій, створити центр координації польського патріотичного руху, щоб швидко й ефективно поширити повстання, організувати тимчасову адміністрацію та збройні формування, забезпечити збір продовольства, коней та фуражу для потреб французької армії, донести дух і законодавчі акти Генеральної конфедерації до місцевого населення. Тоді ж вищий світ Варшави був збурений сенсаційною новиною про те, що «Його Величність Імператор визначив князя Євстахія Сангушка та генерала Князевича для організації уряду Волині» [16].

Для того, щоб збагнути логіку цих призначень для ще не окупованих країв, мусимо дослідити тогочасне ставлення самого Наполеона до ймовірності розширення військової активності у південному напрямку. Наприкінці четвертого тижня військової кампанії 1812 р. Велика армія просунулася вглиб Росії щонайменше на двісті верст і вийшла на стратегічну лінію Західна Двіна – Дніпро. Утім росіяни втримували фортецю Бобруйськ, зосереджували сили під командуванням генерала Ф. Ф. Ертеля у Мозирі, укріплювали Київ. Наполеона також турбувало те, що у західній частині Волині було зосереджено Третю російську армію під командуванням генерала О. П. Тормасова [17]. Однак, виходячи з помилкових даних розвідки, він вважав цю армію вкрай нечисленною. Згідно з припущенням Наполеона, «там присутні тільки 9-та і 15-та дивізії супротивника, якими командує генерал Каменський, і є дуже вірогідним, що супротивник намагається їх стягнути для підкріплення корпусу Багратіона та прикриття Москви». Французький імператор вважав, що просуванню саксонців на Волинь «жодним чином не зможе перешкодити корпус Тормасова, який є всього лиш збиранкою з тринадцяти батальйонів рекрутів, яким не до снаги втримати край» [18]. Тому, як видно з оперативного листування французького Генерального штабу, в останній декаді липня Наполеон мав намір провести силами 19-тисячного саксонського корпусу, який прикривав підступи до Варшави, «гарну операцію» на Волині. 24 липня імператор доручив своєму Генеральному штабові повідомити командувача саксонського корпусу генерала Ш.-Л. Рейньє, що «призначив його сили для вступу до Волині і що той може самостійно визначити зручний момент для того, щоб увійти до Волині» [19].

Під час свого перебування у Вітебську (28 липня – 12 серпня) Наполеон провів кілька важливих нарад щодо уточнення подальшого плану дій. Саме під час однієї з таких нарад Є. Сангушко, який перебував при імператорській штаб-квартирі, почув від імператора наступне: «Війну 1812 року закінчено, а справу завершить війна 1813 року». При цьому французький полководець висловив бажання «залишитися тут, вивчити ситуацію, зосередитися, дати війську відпочити, організувати Польщу» [20]. Прикметно, що саме у Вітебську Сангушко став одним із постійних співрозмовників імператора, який згадав про цього волинянина у одному зі своїх листів до міністра зовнішніх відносин, що «князем Есташем (тобто Євстахієм. – В. А.) надзвичайно задоволений» [21].

Про предмет спілкування Наполеона з Сангушком можемо судити з меморандуму князя на ім’я імператора від 30 липня. Цей невідомий дослідникам документ нам пощастило виявити у 2011 р. в Національному архіві Франції. Згаданий меморандум є доказом того, що південні провінції колишньої Речі Посполитої цікавили Наполеона, як зрештою і в 1807 р. [22], з точки зору розгортання у тилу російської армії повстання польської шляхти. Ініціатором розмови був сам імператор, адже Сангушко констатував як відправний пункт своїх роздумів те, що «одного разу Його Величність виявили мені честь, запитавши мене про те, чи на Волині може мати місце патріотичний рух». Сангушко «вважав повстання неможливим, оскільки поблизу перебувають Багратіон і Платов». Натомість польський генерал вказував, що необхідною передумовою для розгортання такого руху може стати відправлення через Щепань і Домбровну котрогось армійського корпусу. Він переконував, що наближення цього корпусу мало б спонукати росіян до відступу до лінію ріки Случ – фортеці Кам’янець-Подільський. При цьому Сангушко вказав Наполеонові принаймні три важливих наслідки зайняття Волині протягом найближчого часу.

Перший з них полягав у сформуванні «в жовтні до восьми тисяч легкої кінноти, складеної з дрібної шляхти краю». Сангушко вказував, що позаяк кожен шляхтич мав власного коня і спис, то формування цього корпусу не потребувало б фінансування з боку Франції: «Якщо ж трапиться, що армія Його Величності проведе зиму у Росії, це військо принесе велику користь через знання російської мови і письма, оскільки навіть поляки з Варшавського герцогства цієї мови зовсім не розуміють».

Другий наслідок полягав би у забезпеченні артилерії Великої армії достатньою кількістю коней, яких навряд би вдалося роздобути взимку у Росії, «населення якої, призвичаєне до кочового життя, здатне відігнати невибагливу до паші худобу аж до татарських пустель».

Третій наслідок полягав у спроможності скористатися плодами цьогорічного врожаю, але для цього слід було зайняти Волинь до закінчення жнив, оскільки росіяни могли знищити зібране збіжжя, як вони це зробили у Литві та Білорусії. Окрім того, опанування кордону з Галичиною надало б французам унікальну можливість купувати значну кількість худоби та збіжжя в цій австрійській провінції [23].

Зауважимо, що напередодні походу в Росію із закликом скерувати Велику армію таким чи-

ном, аби зайняти «Україну, яка є підвалиною Росії» [24], до Наполеона зверталися як французькі, так і польські автори [25]. Але правдоподібно, такий намір визрів у самого Наполеона лише на зламі липня та серпня, коли французький полководець висловив бажання відправити через Мозир розташований на правому крилі його армії «значний польський корпус» під командуванням Ю. Понятовського, який мав допомогти захопити східну Волинь [26]. Ще литовський історик Б. Дундуліс звернув увагу на те, що намагаючись поширити на Волині повстанський рух супроти росіян, Наполеон мав доволі нечіткі плани щодо політичного майбутнього цих земель. У разі відокремлення їх від Росії, імператор міг би, як показує загадкова карта (що її згодом захопили росіяни у його обозі), створити Волинське герцогство [27]. З такої точки зору, оптимальним відображенням політичних планів Наполеона слід уважати проект утворення трьох Польських королівств, що його запропонував увазі французького уряду чиновник Роландр. Згаданий проект, не будучи плодом безпосереднього замовлення з боку французького уряду, ґрунтувався на тонкому аналізі засадничих принципів політики останнього, а відтак зумів сконцептуалізувати ще досить нечіткі наміри імператора. Меморандум Роландра, який писав про те, що, зважаючи на благо самих поляків та географічні відмінності, Наполеонові вигідно «розділити, відповідно до того, як цього вимагають обставини, Польщу на дві, а можливо й на три частини» (а саме – Великопольське, Литовське та Волинське королівства [28]), міг вразити імператора як геометричним проектом розбудови загальноєвропейського порядку, так і своєю квазісиметричною відповідністю його потаємним намірам щодо способу реституції польської державності. У захоплених 16 листопада 1812 р. документах французького Генерального штабу російський генерал О.Ф. Ланжерон натрапив на карту, де Наполеон власноруч позначив межі майбутніх державних утворень, які планував створити із західних провінцій Росії. Та обставина, що назви та розташування цих держав разюче збігаються з тими, які було визначено на карті, доданій до меморандуму Роландра, наштовхує нас на думку, що це могла бути карта Роландра, на якій французький імператор лише позначив, кому планував віддати згадані цим аналітиком королівства, а саме: Литовське – маршалові Л.-Н. Даву, Волинське – Ю. Понятовському [29].

Однак саме у цей, значною мірою вирішальний для розширення військових операцій у напрямку на південь момент, Наполеонові стало відомо, що 28 липня, швидко просуваючись вздовж Західного Бугу у напрямку на північ, російські дивізії з корпуса Тормасова досягнули містечка Кобрин, де оточили та змусили до капітуляції саксонську піхотну бригаду під командуванням генерал-майора Г. К. Кленґеля. Таким чином створилася серйозна загроза для комунікацій Великої армії з Варшавським герцогством і всією імперією Наполеона. Ця раптова звістка змусила французького полководця відмовитися від попереднього плану розширення військових дій на Волинь та замислитися над засобами виправлення ситуації. Увечері того ж дня він ухвалив рішення значно зміцнити сили, які протистояли росіянам у районі Побужжя, спрямувавши на допомогу 7-му корпусові австрійський корпус під командуванням генерала від кавалерії К. Ф. Шварценберга. Ще наприкінці липня французький імператор мав намір використати австрійський корпус для дій у складі центрального угрупування Великої армії. Втім 2 серпня Наполеон скасував свій попередній наказ від 30 липня, згідно з яким К. Ф. Шварценберґ мусив привести корпус до Мінська [30]. «Я бажаю, – писав французький імператор начальникові свого Генерального штабу, – щоб він (Шварценберг) швидко просувався, атакував і погнав назад ворога, Каменського і Тормасова, та повів війну на Волині» [31]. У відповідному листі Л.-А. Бертьє австрійському воєначальникові було наказано «виступити супроти Тормасова і Каменського та дати їм бій». Імператор наголошував, що «Ви повинні переслідувати їх повсюди до того моменту, поки не досягнете [визначеної] мети» [32]. Згідно з тим же наказом Наполеона, під верховне командування К. Ф. Шварценберґа перейшов 7-й корпус. 12 серпня саксонці завдали поразки росіянам під Піддуб’єм [33], а 13 серпня влучним артилерійським ударом по бівуакові супротивника в селі Городечна австрійці рясно всіяли трупами російських вояків цей населений пункт. Зазнавши втрат, російські війська були змушені відступити. Розвиваючи цей тактичний успіх, корпуси К. Ф. Шварценберґа та Ш.-Л. Рейньє, які мали певну, хоч і не надто значну (бо заледве у десять тисяч вояків) чисельну перевагу над супротивником, вступили до західної окраїни Волині. 19 серпня австрійці зайняли Рудню, 22 – Ратно, 28 – Ковель [34]. 21 серпня саксонці вступили до Шацька, 25 – Любомля, 26 – Турійська [35].

Повідомлення про успішний наступ на Волині засали французького імператора у Смоленську. 24 серпня, напередодні свого виступу до Москви, Наполеон визначив перед австрійським та саксонським корпусами наступне завдання, яке полягало у тому, щоб активніше переслідувати війська супротивника на Волині, які мали, згідно з припущенням французького полководця, вирушити на з'єднання з головними сили російської армії: «Ви повинні не допустити, щоб Тормасов і війська, які супротивник може мати на Волині, прибули супроти нас» [36]. Сподіваючись, що австрійський і саксонський корпуси ані на мить не припинять переслідування армії Тормасова, Наполеон писав 27 серпня до свого міністра зовнішніх відносин (цей лист було вперше оприлюднено у 2001 р. французьким істориком Ф. Бокуром), що «слід просуватися на Волинь, туди, де вже немає супротивника». У листі наголошувалося, що це завдання повинно стати для міністра, який перебував тоді у Вільні, предметом особливої турботи, втім турботи радше приємної, ніж обтяжливої, бо, як підкреслював імператор, «завжди приємно, коли здобуваєш [новий] край» [37].

Прикметно, що саме в цей час Є. Сангушкові без жодних вагомих заслуг було надано звання офіцера французького Почесного легіону. Своїм наказом Наполеон доручив йому очолити спеціальну комісію, яка мусила організувати забезпечення французької армії харчами та засобами пересування. Одним із напрямків діяльності цього органу мали бути Волинь і Галичина [38]. Здійснюючи призначення Сангушка, імператор вочевидь сподівався, що цьому волинському магнатові вдасться, завдяки своєму авторитетові та особистим зв'язкам, зібрати достатню кількість коней, худоби та зерна у Волині й суміжних із нею провінціях. У зв'язку з призначеннями Морського, Сангушка, Князевича вимальовуються наміри Наполеона створити за подобою Литви окреме державне утворення, кероване тріумвіратом польських шляхтичів, в якому можемо побачити обриси Роландрового Волинського королівства. На це вказує й укладена для Т. Морського інструкція, в якій вказувалося, що на Волині має бути встановлений подібний, до того що вже діяв у Литві, адміністративний устрій [39]. Щодо постійно акцентованого у радянській історіографії твердження [40], що Наполеон хотів віддати Волинь Австрії, то воно не має під собою жодної документальної підстави [41], окрім факту вимушеного військовою ситуацією скерування австрійського корпусу Шварценберга супроти армії Тормасова. Оскільки Наполеон добре вмів застосовувати принцип «розділяй і володарюй», у Волині могла постати держава польських «українців», яка існувала б окремо від Варшавського герцогства та Литви.

Не гаючи часу, французьке керівництво поспішало скористатися хиткими плодами перших успіхів на Волині, здійснивши низку заходів щодо організації збройних загонів на окупованих територіях південно-західного пограниччя Росії. Не чекаючи від'їзду з Варшави до Волині спеціально призначеного для цієї мети французьким командуванням графа Т. Морського, у середині серпня військовий комендант Варшави А. Дютаї відправив до Ковельського і Володимирського повітів Волинської губернії «стільки [польських] офіцерів, скільки це було можливо, щоб сформувати [керівні] кадри та підтримати повстання на Волині» [42]. За рекомендацією самого Г.-Б. Маре, цю групу офіцерів очолив уродженець Волині бригадний генерал Л. Кропіньський. Йому було наказано діяти у порозумінні з Т. Морським, аби «організувати збройну силу й активізувати повстання» [43]. Кропінський і його люди повинні були набирати на військову службу охочих молодих людей з-поміж місцевої шляхти та надавати їм звання не вище капітана. Повноваження Л. Кропіньського як призначеного французьким командуванням комісара щодо формування військ на Волині було підтверджено також військовим міністром Варшавського герцогства Ю. Вєльгорським, котрий звернувся до командувача австрійського корпусу з проханням уможливити діяльність новопризначеного комісара [44]. Маючи на меті заохотити населення Волині до набору у військо, 5 вересня Ю.-Б. Маре надіслав у штаб корпусу К. Ф. Шварценберга значну кількість друкованих агітаційних матеріалів зі звістками про перемоги Наполеона над росіянами [45]. Із закликом до населення Волині «взятися до зброї і допомогти великому Героєві Наполеону вибороти вашу незалежність у двобої з московськими варварами» [46] звернувся до волинян також генерал Г. Косінський, окрема польська дивізія якого вступила 30 серпня у Володимир-Волинський. Втім через те, що війська Наполеона зайняли лише незначну ділянку південно-західного пограниччя Російської імперії, до того ж надзвичайно знелюднілу й спустошену військовими діями, через незначну тривалість окупації (заледве три тижні у Володимирському та чотири тижні

у Ковельському повітах), через зневіру місцевої шляхти у можливості перемоги над Росією, страх перед австрійськими та саксонськими військами, які не гребували займатися мародерством, успіхи організаторів військових контингентів на Волині виявилися більш ніж скромними: своє бажання вступити до формованих частин висловили заледве кілька десятків осіб. Констатувавши як безперечний факт, що чисельність польських землевласників і шляхтичів-чиншовників з Волині, що вступали у армію Наполеона під час війни 1812 р. була значно меншою, ніж у Литві, французький історик Д. Бовуа тим не менше виявив безпорадність у оцінці масштабів цього явища, які насправді були істотно скромнішими, ніж він припускав [47]. Попри намагання відобразити у своїх депешах докази відданості місцевих мешканців справі Наполеона, Л. Кропінський був змушений визнати, що за три тижні перебування у Володимирі-Волинському до нього зголосилися лише двоє захоплених романтичними ідеями братів – Д. і М. Стецькі, які привели з собою сотню своїх озброєних та екіпірованих кріпаків. Відтак, щоб погамувати страхи місцевої шляхти, яка понад усе боялася помсти у разі цілком правдоподібного повернення росіян, Л. Кропінський, немов визнавши поразку власної місії, запропонував тимчасово призупинити набір до війська [48].

Утім прикметно, що інтерес французького керівництва до організації шляхетського повстання на Волині не згас повністю навіть після того, як сили Великої армії були витіснені росіянами у 20-х числах вересня з її західних повітів. Як Наполеон, так і Маре все ще плекали ілюзорну надію на можливість скористатися ресурсами півдня. У затвердженій 1 жовтня інструкції для Ф. Логоріса міністр зовнішніх відносин зазначав, що, займаючись у Бродах комерційними справами, цей агент мусив водночас присвятитися збиранню «докладної інформації про чисельність і розташування як російських, так і австрійських військ, сил польської конфедерації у Поділлі, Волині й Україні, а також військових дій, театром яких стане цей край» [49].

Французькі очільники ретельно вишукували у ситуації на Волині та Поділлі навіть найменші ознаки антиросійської активності шляхетського стану. У цьому плані слід відзначити донесення французького резидента у Львові Ж.-В. д’Обернона про повстання дрібної шляхти та селян, яке буцімто мало місце під Кам’янцем [50], та інформаційні бюлетені посла у Варшаві Д.-Ж.-Ф. Прадта. У одному з них, поруч з новиною про визначення імператором французів кандидатур Сапєги та Князевича для організації Волині, згадувалося про сенсаційну появу у варшавському вищому світі «одної юної українки (une jeune ukrainienne), яка заявила про намір вирушити до війська та битися у польських лавах. Два дні тому вона з’явилася в князя Чарторизького передягнута уланом. Костюм настільки добре пасував до її віку, що її заява про те, що її звуть Haczwatska (правдоподібно йшлося про Ганську, бо французи до невпізнання спотворюють польські прізвища – В.А.) (це знана в Україні родина) і що мешкає вона в околицях Житомира, викликала справжній шок. Вона додала, що її чоловік віддавна перебуває у польському війську, що вона поділяє його почуття любові до колишньої батьківщини та ненависті до росіян, а відтак хоче розділити з ним небезпеки й успіхи, і якби вона заявила про свій намір відкрито, то близько 200 жінок засвідчили б, що вважають за щастя її супроводжувати. Але воліючи відкритися лише вартим довіри особам, вона вважала за доцільне обмежитися на перший час товариством лише 15-х жінок, за яких може поручитися, як за себе саму [...] Вона сказала, що має намір за кілька днів вирушити до польського війська, але їй та її супутницям бракує двох речей – зброї та коней – їх вони сподіваються роздобути у Варшаві» [51].

Попри фантасмагоричний характер цієї згадки про польську «дівицю-кавалериста», яка красномовно демонструвала глибину відрази шляхти південних провінцій колишньої Речі Посполитої до росіян, а також попри засадничу нереальність здійснення наміру «української» патріотки (затверджений Наполеоном 8 червня 1812 р. регламент Великої армії своїм 33 пунктом суворо забороняв військовим чинам «мати їхніх жінок у армії» [52]), Прадтова оповідь вказує на важливий факт: у армії Варшавського герцогства, яка вирушила з Наполеоном у Росію, служили чимало вихідців з Волині, Поділля й України. Одним з них був і чоловік згаданої пані. Найбільш впливовим з цих осіб був бригадний генерал Є. Сангушко, якого відзначив своєю увагою сам Наполеон. Відсутність цих військовиків у рідних краях позбавила патріотично налаштовану частину тамтешньої шляхти найбільш пасіонарних індивідів, які могли б взяти участь у підготовці повстання у тилу російської армії. Цілком очевидно, що це завдання було не до снаги екзальтованим у дусі річпосполитсько-

го патріотизму, але тендітним амазонкам, однією з яких була згадана у французькому інформаційному бюлетені «юна українка» з-під Житомира.

Таким чином ми охарактеризували плани Наполеона у 1812 р. в зв'язку з його уявленнями про тогочасні етносоціальні відносини на Правобережжі. На основі низки нових документальних свідчень доведено, що Наполеонові було зовсім невідоме сучасне розуміння поняття «українець», а єдиною нацією, яка замешкувала Волинь, Поділля й Україну була в його уяві річпосполитська шляхта.

Джерела та література

1. Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Paris, 1868. Doc. № 18962. P. 72 [réponse de l'Empereur aux députés de la Confédération de Pologne, le 14 juillet 1812]. Див.: Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. Львів, 2007. - С. 141-142.
2. Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – AMAE), Mémoires et documents (далі – MDD), France, vol. 1790, f. 94 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le duc de Bassano, le 30 novembre 1812. Опубліковано під датою 3 грудня у виданні: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19369. - P. 385.
3. AMAE, MDD, France, vol. 1790, f. 96 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le duc de Bassano, le 4 décembre 1812. Опубліковано у виданні: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19372. - P. 387–388.
4. AMAE, Correspondance politique (далі – CP), Pologne, vol. 330, f. 87; Lettre autographe de Hugues-Bernard Maret, duc de Bassano, au baron de Bignon en date du 30 mai 1812 de Dresde // Arts et autographes: Jean-Emmanuel Raux – expert, 9, rue d'Odéon – 75006 Paris // http://www.franceantiq.fr/raux/FR.asp
5. Handelsman M. Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807 – 1813. Kraków, 1915. S. 228.
6. Nawrot D. Napoleon i Litwa w 1812 roku. Katowice, 2008. - S. 161.
7. Archives Nationales (далі – AN), AF IV, carton 1650, f. 522 [Idées sur l'organisation d'une insurrection légale en Wolhynie, Podolie et Ukraine par le comte Thadé Morski]. Див.: Ададуров В. Вказ. пр. - С. 293-296.
8. Ibid., f. 523.
9. Ibid.
10. Ibid., f. 529.
11. Ibid., f. 530.
12. Ibid., f. 531.
13. Ibid., f. 561–562 [Tableau de l'état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine]; Ibid., f. 600–604 [Organisation de la commission du gouvernement provisoire dans les provinces de Wolhynie, Podolie et Ukraine; Notes biographiques suivant les numéros].
14. Ibid., f. 608–609 [Particuliers Polonais riches d'un dévouement connu de tout temps et constamment soutien à la cour de Russie; Particuliers Russes qui ont obtenus des terres dans ces trois provinces].
15. Ibid., f. 559 [Tableau de l'état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine, avec un projet d'organisation provisoire pour ces provinces, par M. le comte de Morski].
16. AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 120-122 [Bulletin particulier de l'ambassadeur à Varsovie, le 26 juillet 1812].
17. Свідченням цього слід вважати більш-менш регулярне нагадування імператора його підлеглим про необхідність роздобути достовірні дані щодо чисельності російських дивізій, розташованих на Волині (Campagne de Russie (1812) / Publ. par G. Fabry. T. 3. Paris, 1902. P. 1; Ibid. T. 3. P. 1; Ibid. T. 3. Annexes. P. 34). «Необхідно вжити всіх засобів, – наказував Наполеон командувачу австрійського корпусу К. Ф. Шварценберґу, – щоб докладно дізнатися про дивізії, які ворог має на Волині» (Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19038. P. 137 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 2 août 1812].). Не маючи таких даних, французький полководець не міг ухвалити відповідного до ситуації рішення про висилання військ у південному напрямкові.
18. Campagne de Russie (1812). T. 2. Paris, 1900. P. 73 [Napoléon à Berthier, le 22 juillet 1812]. Див.: Ададуров В. Вказ. пр. - С. 414-415.
19. AN, AF IV, carton 1648, f. 268 [lettre de S. A. M. le duc de Bassano à S. E. M. le général comte de Reynier, le 24 juillet 1812].
20. Sanguszko E. Pamiętnik 1786–1815. Kraków, 1876. S. 79. Ададуров В. Вказ. пр. - С. 317.
21. Kriegsarchiv in Wien (далі – KA), Alte Feldakte (далі – AFA) 1812, karton 1514, s 337-c.
22. Ознайомившись з проектом організації повстання у Волинській і Подільській губерніях, який було викладено у меморандумі від 18 лю-

того 1807 р. польського діяча А. Городиського, Наполеон писав: «Якщо тут можна створити конфедерацію, яка заволодіє краєм і захопить склади тощо, це буде сприятливою диверсією, і я міг би її навіть підтримати, але треба, щоб зібралося сімвісім тисяч чоловік, здатних чинити опір загонам і командам рекрутів, яких росіяни могли залишити в тилу». Втім формування польських збройних сил і здобуття важливих фортець та військових складів французький імператор розглядав лишень як тактичні наслідки згаданої диверсії. Її стратегічною метою він вважав те, що вона мала б змусити російський корпус під командуванням генерала П. К. Ессена, який протистояв французам на правому фланзі, відступити на придушення повстання, що зробило б можливим просування французької армії вглиб ворожої території. Єдиною умовою реалізації проекту, який представив його увазі А. Городиський, Наполеон вважав імовірність його швидкої реалізації. Він зазначав, що конче «потребує, щоб це сталося протягом одного місяця» (AMAE, MDD, France, vol. 1778, f. 55; Correspondance de Napoléon Ier. Paris, 1865. T. 14. Doc. № 11965. P. 500). Ададуров В. Вказ. пр. С. 263-264.

23. AN, AF IV, carton 1646, f. 950-953 [Mémoire par le prince Eustache Sanguszko, le 30 juillet 1812].

24. AN, AF IV, carton 1699, 8e dossier [Mémoire sur la situation politique de la France en janvier 1812 par le comte D'Aubusson de la Feuilladez].

25. Див. огляд цих меморандумів: Ададуров В.В. Меморандуми польських авторів початку XIX століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 55-57.

26. Service historique de la Défense (далі – SHD), Département de l'armée de terre (далі – DAT), C2, carton 129, cahier du 3 août 1812 [copie d'une lettre de S. M. l'Empereur et Roi au prince de Wagram et de Neuchâtel, le 3 août 1812]; Опубліковано у виданні: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19038. P. 137. Див.: Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи. -С. 318.

27. Dundulis B. Napoléon et la Lituanie en 1812. Paris, 1940. P. 160-161, 164-165.

28. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 103 [князі Сапєги], спр. 140IId-1, арк. 22 [«Concordat européen», joint à la lettre de M. de Rolandre à S. E. M. le prince Stanislas Zamoyski, le 18 octobre 1812]. Див.: Ададуров В. В. Концепція трьох Польських королівств Роландра та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 року // Український історичний журнал. Київ, 2007. -№ 1.- С. 200–211.

29. Див.: Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России. Волгоград, 1987. - С. 8.

30. У листі начальника Генерального штабу Л.-А. Бертьє К. Ф. Шварценбергу від 30 липня відзначалося, що імператор, після того, як ознайомився з останньою депешею князя, порекомендував пришвидшити просування австрійського корпусу до Мінська (KA, AFA 1812, karton 1513, faszikel 8, f. 349 [lettre de S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 30 juillet 1812]). Див. текст наказу імператора: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19021. P. 124 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 30 juillet 1812].

31. Ibid. Doc. № 19038. P. 137-138 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 2 août 1812].

32. SHD, DAT, C2, carton 129, cahier du 2 août 1812 [copie d'une lettre de S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg]. Того ж дня наказ подібного змісту було відіслано з Генерального штабу до Ш.-Л. Рейньє (див.: Welden L., von. Der Feldzug der Österreicher gegen Russland im Jahre 1812. Wien, 1870. S. 128). Див. текст наказу імператора: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19035. P. 135 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 2 août 1812]. Див.: Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи.- С. 445.

33. AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 404 [extrait du bulletin des séances au conseil des ministres du Duché, séance du 17 août 1812].

34. Ibid., f. 459 [lettre de S. E. Mr. l'archevêque de Malines à S. A. M. le duc de Bassano, le 22 août 1812].

35. SHD, DAT, C2, carton 675 [Journal des marches et opérations du général Reynier, commandant du 7e corps de la Grande Armée (saxons)]; AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 544 [lettre de S. E. Mr. l'archevêque de Malines à S. A. M. le duc de Bassano, le 2 septembre 1812].

36. KA, AFA 1812, karton 1514, f. 337-b [lettre de S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 24 août 1812]; SHD, DAT, C2, carton 129, cahier du 24 août 1812

[copie d'une lettre de S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S. A. M. le général le comte de Reynier]). Див.: Ададуров В. Вказ. пр. С. 447.

37. Цит. за: Причины, заставившие Наполеона идти на Москву: Неопубликованное письмо Наполеона / Изд. Ф. Бокур // Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы. Материалы X Всероссийской научной конференции, 3-5 сентября 2001 г. Москва, 2002. С. 42.

38. En marge de la correspondance de Napoléon Ier. Pièces inédites concernant la Pologne / Publ. par A. M. Skalkowski. Varsovie – Paris, 1911. P. 62–63.

39. AN, AF IV, carton 1650/1, f. 702–709 [Instruction pour M. le comte Thadé Morski, commissaire impérial organisateur pour les provinces de Podolie, Volhynie et Ukraine]. Див.: Ададуров В. Вказ. пр. С. 325-328.

40. Звавич И. С. Меттерних и Отечественная война 1812 года // Исторические записки / Под. ред. Б. Д. Грекова. Москва, 1945. Т. 1. С. 104; Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Київ, 1962. С. 10; Бескровный Л. Г. Боевые действия русской армии и освобождение Германии в 1813 году // Поход русской армии против Наполеона в 1813 году и освобождение Германии. Сборник документов / Под ред. Л. Г. Бескровного. Москва, 1964. С. XV.

41. Чи не найефективніше спростовують цю вигадку протоколи французько-австрійських переговорів про укладення союзу, які збереглися в Архіві Міністерства закордонних справ Австрії: у жодному з цих документів не було зафіксовано пропозиції «ділити шкуру ще не вбитого ведмедя». В укладеному 19 лютого проекті таємних статей до договору йшлося лише про те, що «в разі щасливого завершення війни Його Величність імператор французів зобов'язується забезпечити Його Величності імператорові Австрії відшкодування та компенсації за втрати і збитки, яких він може зазнати через співпрацю під час війни» (Haus-, Hof- und Staats-Archiv (далі – HHStA), Staatskanzlei, Frankreich, karton 214, s. 87 [Projet des articles secrets du traité d'alliance, le 19 février 1812]; AMAE, CP, Autriche, vol. 391, f. 31 [Articles secrets di traité de l'alliance, janvier 1812]. Включено як восьму таємну статтю до французько-австрійського договору від 14 березня 1812 р.: Recueil des traités et conventions conclus par l'Autriche avec les puissances étrangères depuis 1763 jusqu'à nos jours / Publication par L. Neumann. Leipzig, 1856. T. 1. Doc. № 207. P. 360). Про які конкретні «відшкодування та компенсації» йшлося, вказує затверджений австрійським імператором Францом I перелік об'єктів, які зацікавили Австрію. Єдиною позицією в цьому переліку були вказані «турецькі князівства понад Дунаєм», окуповані на той момент Росією. Згідно з дипломатичним висловом австрійського міністра закордонних справ К. В. Л. Меттерніха, його уряд цілком погоджується з висловленою французьким імператором думкою про те, що «Дунай є внутрішньою рікою нашої імперії протягом усієї її течії» (HHStA, SK, Frankreich, karton 216, s. 52-53 [lettre de S. E. M. le comte de Metternich à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 24 janvier 1812]). Ададуров В. Вказ. пр. - С. 331.

42. SHD, DAT, C2, carton 129, cahier du 18 août [lettre de S. E. M. le colonel Du Taillis à S. E. M. le général Reynier].

43. AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 521 [lettre de S. A. M. le duc de Bassano à S. E. M. le général comte de Wielhorski, le 29 août 1812]; Ададуров В. В. Наступательная операция 7-го корпуса Великой армии и австрийского вспомогательного корпуса на Волыни в стратегических планах французского командования (август – сентябрь 1812 года) // Бородино и наполеоновские войны: Битвы. Поля сражений. Мемориалы. Материалы 2-й международной конференции, посвященной 195-летию Бородинского сражения. Бородино, 3-5 сентября 2007 г. Можайск, 2008. - С. 196-210.

44. KA, AFA 1812, karton 1514, f. 227 [lettre de S. E. M. le général comte Wielhorski à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 23 septembre 1812].

45. Див.: Welden L., von. Op. cit. S. 132.

46. Kukiel M. Wojna 1812 roku. Kraków, 1937. T. 2. S. 89.

47. Beauvois D. Trójkąt ukraiński: Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914 / Przekład z fr. Lublin, 2005. S. 181.

48. AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 692 [rapport du général de brigade Kropinski en date du 21 septembre 1812]; Ададуров В. В. Между шляхтой и крестьянством: отношение французских государственных и военных деятелей к крестьянскому вопросу в западных губерниях Российской империи во время войны 1812 года // Эпоха 1812 года. Вып. 9. Москва, 2010. С. 133.

49. Ibid., CP. Supplément, Pologne, vol. 17, f. 304 [Instruction pour M. Laugoris, approuvée le 1er octobre 1812].

50. Ibid., CP, Pologne, vol. 331, f. 593 [rapport de M. d'Aubernon, le 5 septembre 1812]. Див.: Ададуров В. Вказ. пр. С. 144; Ададуров В. В. Указ. соч. С. 128-129.

51. Ibid., f. 121-122 [Bulletin particulier de l’ambassadeur à Varsovie, le 26 juillet 1812].

52. AN, AF IV, carton 1643, f. 132 [Règlement pour la Grande Armée, Posen, le 8 juin 1812].

Вадим Ададуров

«УКРАИНЦЫ» НАПОЛЕОНА: ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖЬЯ ВО ФРАНЦУЗСКИХ ПЛАНАХ КАМПАНИИ 1812 ГОДА

В статье рассматриваются планы сотрудничавших с Наполеоном поляков относительно Правобережной Украины, которые должны были бы быть осуществлены в случае победы французов над Российской Империей. Особенное внимание уделяется деятельности в этом направлении отдельных магнатов, анализируется содержание тех документов, которые были созданы ими в процессе реализации собственных идей.

Ключевые слова: *Украина, Правобережье, Наполеон, шляхта, магнаты, Россия, война.*

Vadim Adadurov

«UKRAINIANS» OF NAPOLEON : GENTRY OF UKRAINE IN FRENCH PLANS OF CAMPAIGN 1812 YEAR

The plans of cooperating with Napoleon Poland of relatively Right-bank Ukraine are examined in the article, которы had to be осуществлены in case of victory of frenchmen over Russian Empire. The special attention is spared to activity in this direction of separate magnates, maintenance of those documents that were created by them in the process of realization of own ideas is analysed.

Keywords: *Ukraine, Napoleone, gentry, magnates, Russia, war.*

Олександр Машкін, Світлана Тимошенко (м. Київ)

КИЇВ ТА КИЯНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 РОКУ

У статті розглядається участь жителів міста Києва в боротьбі уряду Російської імперії проти наполеонівської навали. Особливої уваги надано впливові російсько-французької війни 1812 р. на подальший розвиток міського господарства, ролі киян у формуванні козацького й земського ополчень, виконанні ними різного типу надзвичайних повинностей воєнного часу.

Ключові слова: *війна, Київ, кияни, ополчення, козаки, повинності, арсенал, економіка, транспорт, армія, Наполеон.*

Плануючи свій грандіозний похід на схід Європейського континенту, Наполеон, визначаючи пріоритетні напрямки майбутньої кампанії, казав: «Если я займу Киев, то этим я возьму Россию за ноги, если Петербург, то – за голову, а если Москву, то этим поражу Россию в сердце». Як свідчать тогочасні джерела, виставляючи на перше місце саме «матір міст руських», самопроголошений імператор усіх французів не просто сподівався на підтримку правого флангу своїх наступаючих частин австрійцями, а заохочував Відень до більш активної співпраці у боротьбі проти Олександра Першого [1]. Австрійці, захопивши під орудою свого генерала Шварценберга [2] білоруський Брест, рушили далі, в зону, де російський воєначальник Тормасов силою 6 батальйонів піхоти і 12 ескадронів кавалерії утримував підступи до Заславля й Старокостянтинова. 30 липня 1812 р. ворожі частини де-Кіра, відтіснивши росіян на правий берег р. Стир, вступили у межі Ковельського та Володимирського повітів Волинської губернії, а після 22 липня, оволодівши Пінськом і форсувавши Прип’ять, французи вийшли до адміністративних меж Київщини. Через тиждень були окуповані Річиця, 2 серпня – Чечерськ, й окремі ворожі роз’їзди починають проникати в райони Стародуба й Новозибкова [3]. Саме в цей час, задовго до того, коли, за словами Великого Кобзаря, «словно жертва всесожжения, вспыхнула святая Белокаменная, из конца в конец по всему Царству Русскому раздался клич, чтобы выходили и стар, и млад заливать вражеской кровью большой пожар кремлевский. Достиг этот отчаянный зов и пределов нашей мирной Украины. Зашевелилась она, моя родная мать, зашевелилось охочекомонное и охочепешее ополчение малороссийское» [4].

Зі свого боку, офіційний Санкт-Петербург також вважав, що подібне спрямування основних ударів «армады двунадесяти языцей» задекларовано її командуванням саме в такому порядку далеко не безпідставно. Розуміючи, що Відень ні в якому разі не буде по-справжньому воювати на боці Парижа [5], російський уряд, за свідченнями «Подробной описи собственноручным письмам» царя до М.Б. Барклая-де-Толлі*[1], намагався «отразить усилия Австрии против России подкреплением славянских народов и доставлением им возможности соединиться с недовольными венгерцами» [6], призначивши для цього навіть спеціальну людину – адмірала Чічагова. Проведення цілої низки конкретних заходів безпосередньо торкнулося й Києва.

Перш за все це стосувалося такої важливої справи, як організація українського козацького війська. Вже 28 червня 1812 р., виконуючи підписане імператором у Вільно «Попереднє розпорядження», губернський маршал граф Потоцький надіслав до Київського губернського правління так звану «Генеральну розкладку на постачання козаків в українське військо». З документу довідуємося, що з 552 624 зареєстрованих по всій губернії «душ разного состояния» під знамена боротьби із загарбниками стало тоді 3 558 козаків «при 312 унтер-офицерских лошадях», в тому числі, – 324 бійці з Києва та Київщини [7]. Архівні документи, зокрема, – листування місцевих посадових осіб різного рівня з Київським магістратом, датоване початком липня 1812 р., дають можливість краще уявити образ наших предків в часи французько-російської війни. «Из прилагаемой при сем выписки с генеральной раскладки, – читаємо в одній із службових реляцій предводителя київського повітового дворянства від 7 липня 1812 р., – усмотрит оный магистрат сколько следует поставить от города Киева казаков с верховыми лошадьми со сбруею и про¬чим на 15-е число сего месяца на сборное место Васильковского повета в местечко Белую Церковь. А при том за нужное почел оный магистрат уведомить, что, хотя не определяется ни лет, ни роста казакам, по силе Высочайше утвержденных правил, они должны быть поставлены из людей к казачьей службе совершенно способных, а лошади к верховой езде годны; что же касается до одежды для казаков и сбруи, то полукафтаны или куртки синие с воротниками по полкам, шаровары серые с выпушками по полкам, поясы, шапки, портупеи, ладунки, чемоданы и шинели будут построены подрядом, таковое одеяние на одного человека будет стоить 75 руб., которые деньги следует вносить немедленно в Приказ общественного призрения, отдатчики же должны построить в натуре для каждого казака седло со всей сбруей, саквы, по две рубахи, по две пары сапог, шаровары холщевые, платок черный на шею, скребницу и щетку с нагайкой, шерсть с проволокою для султанов, лошадь и баклажку для воды; сверх же того от города Киева следует поставить под унтер-офицера одну лошадь со сбруей и одежду как в натуре положенную, так и подрядом исправляемую. Для того сообщаю оному магистрату с тем, дабы оный благоволил кому следует приказать о поставке значащегося по раскладке количества казаков с верховыми лошадьми и одной под унтер-офицера лошади со сбруею, мундиром и всем принадлежащим и непременно на 15-е число сего июня; уведомляю при том, что поступившие в войско казаки должны быть снабжены довольным количеством провианта, а для лошадей надлежит поставить также довольно овса» [8].

Озброєнням місцевих жителів за рахунок фондів київського заводу «Арсенал», керував київський військовий губернатор, генерал від інфантерії М.А. Милорадович: «Из Киевского арсенала отпустить можно сабли и ружья, кавалерийские; по малому же количеству пистолетов и штуцеров, кои уже назначены для крепости, отпустить оных неудобно, которые можно бы требовать из Тираспольского полка арсенала. В Киевском арсенале находится также 16 тысяч пик в надлежащей исправности. А между милицейским оружием хоть и есть пики, но разных родов и не тако надежных. А посему назначил отпустить во все казачьи полки из арсенала.. Милицейские же пики и так называемое оружие по сделанному уже на вооружение казаков пожертвованию дворянами, приказал я принять в Арсенал для назначения его для легких случающихся надобностей» [9].

Як свідчать документи у другій половині червня 1812 р., Київська міська управа витратила на

*[1] Барклай-де-Толлі М.Б. (1761-1818) – видатний російський полководець, генерал-фельдмаршал (з 1814 р.), військовий міністр Російської Імперії, князь (з 1815 р.), герой Вітчизняної війни 1812 р., повний кавалер ордену Святого Георгія. Походив з бюргерської ганзейсько-німецької родини де-Толлі, що була відгалудженням старовинного шотландського роду Барклай і мала норманське коріння. – Див.: Безотосный В. М., Горшман А. М. Опыт определения года рождения военнослужащих русской армии (по материалам о военной службе М. Б. Барклая де Толли // Советские архивы. – 1989. – № 1.

створення козацьких частин 4 710 рублів, в тому числі: 1) «издержано на покупку 13 лошадей – 2 529 р.; 2) на покупку 13 седел – 368 р.; 3) на починку седел и исшивку подушек – 73 р.; 4) на покупку узд – 26 р.; 5) на покупку гребен и щеток – 12 р.; 6) куплено 26 рубашек за 65 р.; 7) куплено 13 шаровар за 22 р.; 8) для казаков 13 саржевых платков на 39 р.; 9) подгастников 13 – 10 р.; 10) 25 пар сапог куплено за 130 р.; 11) на саквы холста 30 едениц – на 7 р.; 12) на торбинки рядовым – 7 р.; 13) для 13 казаков Комиссии провиантской – 221 р.; 14) на обмундировку отдано в казну – 795 р.; 15) 13 нагаек по 50 копеек штука – 6 р.50 коп.; 16) для лошадей овса и сена на 30 р.; 17) в Белой Церкви издержано казаками на харчи – 55 р.; 18) на содержание отдатчиков и лошадей в Белой Церкви, еще до приема казаков, за квартиру, – 40 р.; 19) за извоз и доставление казаков троекратно в Белую Церковь съемщику уплачено – 50 р.; 20) на обертки холста куплено на 7 р.; 21) куплено 13 пар подков на 7 р.; 22) недоуздков и на аркан веревок на 20 р.; 23) для канцелярских писарей – 15 р.» [10].

Київська міська адміністрація та місцеві жителі брали активну участь і в створенні загонів так званих «лісових козаків». Легітимізоване Указом Олександра І ще від 12 червня 1812 р. згадане військове формування з перших днів існування, окрім «казенных лесных надзирателей и ночных сторожей» підросійської тоді Тернопільщини й Волині, мобілізувало також відповідних спеціалістів з числа киян. Відомо, що більша частина жителів Києва, отримавши відповідні однострої, потрапила як до складу 3-ї армії генерала Тормасова (391чоловік), так і в розпорядження Волинського цивільного губернатора М.Комбурлея (йдеться про «2 форштмейстера, 2 ученика форштмейстеров, одним унтер-офицером с 12-тью конными солдатами и 15 конных казаков») [11, 12].

Крім того, жителі головного адміністративного центру тодішнього Південно-Західного краю взяли участь у формуванні й суто київського ополчення. Наприклад, 29 липня 1812 р. Київський магістрат, йдучи в руслі Імператорського наказу, даного «сего года июля 6-го в лагере близ Полоцка», провів нараду, результатом котрої став підписаний секретарем Заровним відповідний «протокол решения присутственных мест», зміст якого настільки важливий для розкриття даної теми, що ми дозволимо собі навести його мовою оригіналу майже повністю: «Граждане, будучи в собрании по первому сему воззванию, подражая своим предкам города Киева, сей древней Всероссийских Государей столицы, которые издревле к престолу своих Государей быв привержены, оставя между себя ополчение, одевшись во всеоружие брани, с воеводами своими от нашествий иноплеменников сей город Киев защищали и, никакими изменническими прелестями не обольстясь, врагов отечества мужественно силою поражали... Монархами признаны и щедро награждены, они от других городов населенцев отличены и различными преимуществами одарены, тем духом ревности водимо гражданство доныне... и ныне граждане сего города Киева готовы уже принять оружие на отражение неприятеля и по мере населения города пеших и конных под названием регистровых товарищей до тысячи воинов собрать могут и из между себя по древнему обыкновению для управления конницею и пешими избрали региментаря, киевского именитого гражданина Петра Борщевского и к нему в помощь инстигатора Андрея Прилуцкого и урядника Андрея Можного, под управлением коего каждого цеха цеховой старшина с его товарищами управлять будут ведомства их воинами, кои должны иметь у себя ружья и сабли и в городе себя защищать от неприятеля, основываясь на высочайшей блаженные и вечные славы достойной памяти Великого Государя и Великого Князя Алексея Михайловича, Самодержца Всероссийского, 1654 года июля 16 дня городу Киеву Всемилостивейше жалованной грамоте, где, между прочим, изображено: киевские мещане от службы ратные увольнены, и в обоз им, киевским мещанам, не ходить, а в городе себя оберегать; на случай же потребуется от начальства с граждан воинов для защиты от неприятеля вне города, то в рассуждении расстройки людей в Киеве пожаром и что они почти все ремесленники и от того доставляют женам и детям их пропитание, то по сим обстоятельствам киевское гражданство более не может поставить в откомандировку за город, как только пятьдесят человек пеших в одеянии, им соответствующем» [13].

Французько-російська війна 1812 р. значною мірою ускладнила функції крайових посадовців. За умов надзвичайного часу київський цивільний губернатор О.Л. де-Санті*[2], окрім суто традиційних обов'язків, був вимушений займатися

*[1] Де-Санті Олександр Львович – (1770-1838), граф, дійсний статський радник (1813). З 1812 по вересень 1813 років – київський цивільний губернатор. У липні – грудні 1812 р., разом з київським комендантоа О.О.Массе, займався питаннями розміщення в Києві та забезпечення продовольством й медикаментами військовополонених, захоплених військами 3-ї Обсерваційної армії в боях під Кобрином (саксонська бригада Г.Кленгеля).

й суто військовими справами. Так, у липні 1812 р. він веде напружене листування з начальником заводу «Арсенал» Х. Граве, щодо налагодження ефективної системи постачання армії військовою продукцією [14]. Крім того, нащадок одного із славетних французьких родин, котрий волею Олександра I опинився на чолі величезного придніпровського регіону, особисто контролював військові набори з прилеглих до Києва Сквирського і Черкаського повітів [15, 16].

Напружено працювали також органи місцевого самоуправління. Виконуючи розпорядження городового магістрату, завідувач міської ремісничої управи А.Кобець [17], її альтермани І.Радзешевський, А.Щербівський, В.Кравченко та чиновник 14-го класу Воргуленко регулярно подавали «на гору» укладені в алфавітному порядку іменні списки тих київських міщан, котрі виявили бажання потрапити до лав діючої армії. Кожен з цих документів містив відомості щодо прізвищ, імені й по-батькові майбутнього ополченця, дати його народження, кількості повних років життя й терміну мешкання в місті («старожилой», «новоприписанной» і т.д.), сімейного становища («женат или холост, дети есть или нет») та цехової приналежності [18]. Зазначені функціонери відповідали й за те, щоб всі особи, яких вони зареєстрували, регулярно доправлялися на збірні пункти «вместе с лошадьми, с седлами, уздами, греблями, щетками, баклажками и всем, что казакам нужное одеяние, где в комиссии в полности отданы», «о квитанции отдатчиками не получено по причине отлучки главного начальника из Белой Церкви и отложено на другое время, о чем оному магистрату сия управа рапортует, поднося о казаках именной список, с означением, сколько издержано на покупку лошадей, седел с упряжью, для казаков одеяния, на харчи и прочее, и притом донося, что обракованных лошадей осталось шесть, кои находятся ныне на острове в пастьбе» [19].

Кияни брали саму активну участь і у зведенні нових та реконструкції вже існуючих міських укріплень, що здійснювалося на випадок початку війни з Наполеоном та можливого прориву до міста окремих ворожих загонів. Так, вже у квітні 1812 р. Київський магістрат видав ремісничій управі наказ про доставку робітних людей від цехів для виконання фортифікаційних робіт наступного змісту: «Для таковых работ по сделанному соображению с инженерною командою необходимо нужно 5 500 человек рабочих [20,21].

Влітку 1812 р. російський генерал-лейтенант Опперман та військовий інженер Глухов керували зведенням редутів, казарм та батарей на берегах Дніпра [22, 23]. Саме тоді на околиці Києва силами майже 12 тис. киян і селян Київської губернії споруджувалися додаткові редути, форти і батареї, будувалися і ремонтувалися призначені для солдат Третьої армії казарми тощо. Завдяки ж самовідданій праці населення і солдатів гарнізону вся величезна робота по підготовці Києва до оборони в основному була завершена до початку серпня 1812 року [24]. Приблизно в той же самий час зусиллями киян споруджувався й черговий міст через Дніпро [25, 26].

Різні категорії жителів адміністративного центру Південно-Західного краю забезпечували діючі частин продовольством і тягловою силою. Коли 25 травня 1812 р., у відповідності до царського Маніфесту, «повелено было собрать с Киевской губернии 7 000 волов и из их числа 5 000 – для продовольствия войск, а две тысячи – для перемещения военных грузов», певна частина цього завдання перепала безпосередньо й на долю киян. Згідно зі статистичною довідкою, підготовленою міським засідателем Т. Півенським 7 червня 1812 р., 5 236 «христианского закона купцов, цеховых, мещан и иностранных гостей» міста поставили до казни 57, а 1 159 «лиц иудейского исповедания, причисленных по ведомостям к Васильковскому повету» – 14 волів для харчування російських солдат [27–29].

Російсько-французьке протистояння 1812 р. викликало у жителів Києва значне патріотичне піднесення. Так, київський губернський маршал граф Потоцький в листі на ім’я голови губернського правління від 2 серпня 1812 р. писав про те, що тамтешні дідичі, більша частина яких зазвичай проживала в самому Києві, окрім належної з кожного за розписом кількості рекрутів, «еще таковых ратников из своих имений к тому числу добровольно назначили» [30]. Міські негоціанти, «честно и без обмана» забезпечили усім необхідним 50 майбутніх солдатів, «а купец Клим Полуляхов отдает в ополчение сие двух сынов своих с собственными лошадьми, оружием и обмундированием» [31].

Принагідно згадаємо про героїчні вчинки киян на фронтах тієї війни. Так, в битві під Бородіно відзначилися 4 вахмістри, 8 унтер-офіцерів, 1 квартирмейстер, 2 горністи й 24 рядових [32] Київського драгунського полку [33], чиїм шефом був тоді полковник Еммануель [34]. Трохи пізніше, 6 жовтня 1812 р. російським командуванням було укладено «Список военным нижним чинам этого полка, отличившимся храбростью в бывшей того же дня на французов атаке», в якому знаходимо такі імена:

«1). Демчук Первый Григорий, унтер-офицер,

2). Борец Лука, трубач,

3). Кальян Кузьма, рядовой, имеет знак отличия военного ордена.

Находясь в фланкирах, храбростью своею и мужеством первые наступали на неприятеля через переправы, где отбили несколько обозу и снарядных ящиков и брали пленных разного рода; особенно отличили себя подвигом на неприятельского генерала Фишара, коего, отрезав от штаба его, принуждены изрубить, по причине упрямства его быть взятым в плен.

4). Незнамов Лука, унтер-офицер.

Во время атаки под лесом на пятую колонну неприятельскую командовал взводом, первый кинулся примером всем своим товарищам в колонну, где, в лице всех, нанес нескольким офицерам удары.

5). Мамичев Тимофей, трубач.

Во время атаки на пехоту первый выскочил из фронта, кинулся на неприятеля, врубился в колонну, был окружен несколькими человеками, отбился храбро, со всею суровостью солдата.

6). Сочивка Ефим, трубач.

7). Прейтис Максим, рядовой.

8). Алещук Тарас, рядовой.

Находясь в фланкирах, храбростью своею и мужеством первые наступали на неприятеля через переправы, где отбили несколько обозу и снарядных ящиков и брали пленных всякого рода.

9). Буханев Яков, унтер-офицер.

10). Левасюк Прокоп, рядовой.

11). Патебчук Иван, рядовой.

Во время атаки на пятую неприятельскую колонну первые врубились, храбростью своею подав пример своим товарищам к поражению неприятеля.

12). Губачевский Филипп, унтер-офицер.

13). Пухленко Емельян, унтер-офицер.

14). Канавец Петр, рядовой.

15). Петров Семен, рядовой.

Во весь день находясь в фланкирах, храбро наступали на неприятеля во время переправ, отрезывали обозы, снарядные ящики и взяли одного штаб-офицера в плен» [35]. 1 листопада 1812 р., унтер-офіцер цього з’єднання І.Кравчук, а також рядові М.Match Вознюк, І.Шевченко, Ф.Григор’єв та Я.Калєнін відзначилися тим, що взяли в полон 170 французьких військовослужбовців [36].

Таким чином, все вищезазначене дозволяє нам зробити висновок про те, що внесок жителів тогочасного Києва в боротьбу із наполеонівською навалою, що виявлявся як у мирній, звитяжній праці в ім’я перемоги над ворогом, так і в боротьбі з ним на полях кривавих битв, був досить значним.

Джерела та література

1. Тарле Е. В. Наполеон. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1939; Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию. – М.: Госиздат, 1941.

2. Карл Філіпп цу Шварценберг (1771 – 1820) – ландграф Клеттгау, граф Зульц, князь, австрійский фельдмаршал и генералісимус часів Наполеонівських війн. В Росії діяв вельми обережно, уникаючи кровопролитних зіткнень з військами Олександра І.

3. Абаліхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року.– К., 1962.– С.12 – 14.

4. Шевченко Т.Г. Полное собрание сочинений в 10-ти томах. – Т. IV. – К., 1949.– С.46.

5. Ось що писав з цього приводу із Бухареста в Лондон Воронцову ще 22 травня 1812 р. Ланжерон: «Шварценберг командует у Наполеона 30 тысячами австрийцев, этот выбор мне не страшен, потому что он не ненавидит нас, и я не думаю, чтобы эти 30 тысяч много и усердно сражались бы против нас». – Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию. – М.: Госиздат, 1941. – С.28.

6. Там само.

7. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – Зб. документів. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 148 с. – С.10 – 16.

8. Там само. – С.20.

9. Там само. – С.18.

10. Там само. – 69.

11. Там само. – С.24 – 29.

12. Там само. – С.28.

13. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – Зб. документів. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 148 с.– С. 42 – 43.

14. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – Зб. документів. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 148 с. – С. 42 – С.20 – 21.

15. Там само. – С.21 – 22.

16. Отечественная война 1812 года. – Материалы военно-ученого архива Генерального Штаба. – Т.XVIII. – СПб., 1912. – С.98 – 99.

17. До речі, А.Кобець належав до сім’ї, яка трохи пізніше, у 30-40-х роках XIX ст. володіла великими шкіряними заводами в Києві. Після револю-

ції лютого-жовтня 1917 року майно Кобців було конфісковано більшовиками, а поховання окремих членів родини на Байковому кладовищі – поруйновані й захаращені. За даними 2000 – 2004 років, сучасна спадкоємиця їхньої родинної слави мешкає в нашому місті в страшенних злиднях (авт.).

18. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – Зб. документів. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 148 с. – С. 22 – 23, 44.

19. Там само. – С.23 – 24.

20. Там само. – С.62 – 63.

21. Там само. – С.64.

22. Абаліхін Б.С.Український народ у Вітчизняній війні 1812 року.– К., 1962.– С.28.

23. Там само.. – С.29.

24. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – Зб. документів. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 148 с. – С.73.

25. Там само. – С.73 – 74.

26. Там само. – С.74 – 75.

27. Там само. – С.67, 76 – 77.

28. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – Зб. документів. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 148 с. – С. 71 – 72.

29. Там само. – С.20 – 21.

30. Там само. – С.45.

31. Там само.

32. Для всіх, хто цікавиться історією Вітчизняної війни 1812 р. через призму персоналій, наводимо зазначений документ майже повністю (див. Додаток).

33. Сама назва даного полку – «Київський драгунський» ще не є доказом того, що в ньому служили виключно кияни. Проте слід зауважити, що в ті часи географічна топоніміка в Російській армії до певної міри несла в собі конкретне навантаження, й тому ми дозволимо собі вважати, що в цій частині уродженців Києва все ж таки налічувалося чимало.

34. Еммануель Гергій Арсенійович (1775 – 1837) – російський воєначальник, шеф Київського драгунського полку. Походив із австро-сербсько-французької родини. Герой Вітчизняної війни 1812 року. Ініціатор й організатор першої російської науково-дослідної експедиції на Ельбрус (1829). – Див.: Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812– 1815 гг. // Российский архив : Сб. – М., студия «ТРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. – Т. VII. – С. 625– 626.

Останні роки життя провів у Єлисаветграді (нині – Кіровоград), де помер і був похований.

Після 1945 – 1946 року його склеп-поховання розібрали місцеві жителі, а в 2001 – 2002 рр., під час будівництва на місці останнього спочину генерала Еммануеля елітних котеджів, могилу небіжчика сплюндровали мародери, тіло – знищили, а речі, покладені свого часу родичами в труну – викрали. Дану інформацію люб'язно надала авторові 6 жовтня 2012 року к.і.н., доцент, декан факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету Л.М. Філоретова.

35. Акты, издаваемые Виленскою Комиссиею для разбора древних актов. – Т.XXXVII. – С.86.

36. Акты, издаваемые Виленскою Комиссиею для разбора древних актов. – Т.XXXVII. – С.105.

Додаток

Вахмистры:

1). Бобров Николай.

Находился в эскадроне, прикрывающем с левого фланга батареи, где в атаке ранили эскадронного командира и другого офицера; то он вступил с храбрым духом в командование оного, вел эскадрон вперед на неприятеля в порядке, в каковом и отступал после атаки.

2). Завода Федор.

Во время атаки, когда неприятельская кавалерия прошла батареи, на коих оставались орудия, бросился с храбрым духом в неприятельский фронт, чем ободрил своих товарищей и свозимые неприятелем с батареи пушки взяты обратно.

3). Дубицкой Станислав.

На окружающую неприятельскою пехотою батарею, обод¬рив нижних чинов, кинулся на оную с своими сотоварищами, чем недопустил неприятеля воспользоваться орудиями.

4). Лазаренко Дмитрий.

Когда неприятель овладел на правом фланге орудиями, то в атаке эскадрона на неприятеля первый, ободрив своих товарищей и бросясь на толпу, стоящую уже около 2-х пушек, – тем освободил орудия.

Унтер-офицеры:

1). Ващук Михайло.

Во время атаки, когда неприятельская кавалерия ворвалась на батареи, первый с отважным духом бро-

сился в неприятельский фронт, чем ободрились его сотоварищи и воспрепятствовали неприятелю свозить орудие с батарей.

2). Лесенко Онуфрий.

Во время атаки спас окруженного неприятелем своего полка офицера от смерти.

3). Гончар Василий.

Во весь день 26 числа находился в фланкирах в беспрерывной перестрелке, удерживал много раз нападение неприятеля, давал знать о его движениях, где взял в плен неприятельского офицера.

4). Руденов Мина,

5). Бондар Иван,

6). Дубенов Григорий.

Во весь день находились в фланкирах, имея беспрерывную перестрелку, с мужественным духом нападали и отражали как конных, так и пеших фланкиров.

7). Игнатюк Роман.

Храбростью своею и мужеством во время атаки на батарею, окруженную неприятельскою пехотою, первый врубился в оную, чем ободрил своих товарищей, крича «ура», с помощью коего батарея спасена.

8). Кедылевич Василий.

Будучи на ординарцах у своего командира, во время атаки на неприятеля спас жизнь оного.

Квартирмейстер.

1). Науменко Кирилло.

В атаке на батарею увидел неприятелем окруженного пехотного офицера, бросился с своими товарищами и тем спас оного, уже раненого.

Трубачи:

1). Потапенко Алексей.

Во время сражения находился в фланкирах и со своими храбрыми сотоварищами неоднократно опрокидывал неприятельских фланкиров с большим уроном.

2). Креминский Иван.

Во время атаки находился при начальнике, отважностью и неустрашимостью своею отводил неприятельские удары, угрожающие смертью начальнику.

Рядовые:

1). Беляков Евстафий,

2). Русаков Никифор,

3). Стома Григорий.

Когда неприятель овладел на правом фланге орудиями, первые бросились в неприятельский фронт, каковая отважность подала пример прочим сотоварищам, с помощью коих 2 орудия обратно взяты. Беляков спас еще своего офицера, который уже был неприятелем сбит с лошади.

4). Хабин Никита,

5). Паламаренко Яков.

Во весь день сражения находились в фланкирах, имея беспрерывную перестрелку, удерживали его стремление, давали знать о его движении и взяли в плен одного офицера, которого отдали пехоте.

6). Медведев Агей.

7). Евтух Влас.

8). Семенов Прокофий.

9). Гапеев Кондрат.

Во время атаки на неприятельскую кавалерию, которая прошла уже батареи, с неустрашимою храбростью бросились на оную, чем и ободрили прочих товарищей и с помощью их батарея спасена.

10). Колодей Иван.

11). Тимошевич Василий.

12). Близнец Федор.

13). Петров Семен.

14). Хлебко Иван.

15). Иванов Алексей.

В этой же атаке пущены были по своей охоте на окруженную неприятелем батарею, храбростью своею и мужеством отрази оную часть, и тем совершили удачно свое предприятие – батарея осталась в безопасности.

16). Шалов Яков.

17). Прейтис Максим.

18). Попелинский Кирилло.

Будучи на левом фланге в фланкирах, до окончания сражения храбростью своею и мужеством удерживали неприятельских фланкиров, покушающихся сбить с места, но с отважностью сотоварищей опрокинули их с уроном.

19). Шльомин Григорий.

20). Щеколдин Иван.

21). Демьянов Иван.

В атаке на батареи, увидя неприятелем окруженного пехотного офицера, первые кинулись на оных, разбили толпу и тем спасли офицера, уже раненого.

22). Колесник Яков.

23). Синица Игнат.

24). Складюк Андрей.

25). Козлюк Иван.

Когда неприятель сбил с батарей пехоту и уже начал вывозить орудие, приметя сие, бросились с отважностью – и с помощью сотоварищей орудия спасены.

Акты, издаваемые Виленскою Комиссиею для разбора древних актов. – Т.XXXVII. – С.66.

Александр Машкин, Светлана Тимошенко

КИЕВ И КИЕВЛЯНЕ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 ГОДА

В статье рассматривается участие жителей Киева в борьбе правительства Российской Империи против нашествия Наполеона. Особое внимание уделяется влиянию русско-французской войны 1812 г. на дальнейшее развитие городского хозяйства, роли киевлян в формировании казачьего и земского ополчений, в несении ими разного типа чрезвычайных повинностей военного времени.

Ключевые слова: *война, Киев, киевляне, ополчение, казаки, повинности, арсенал, экономика, транспорт, армия, Наполеон.*

Alexander Mashkin Svetlana Timoshenko

KYIV AND KIEVITES IN DOMESTIC WAR 1812 YEARS

In the article, participating of habitants of Kyiv is examined in the fight of government of Russian Empire against the invasion of Napoleon. The special attention is spared to influence of Russian-French war 1812 on further development of municipal economy, roles of residents of Kiev in forming cossack militias, in execution by them different type of emergency duties of war-time.

Key words: *war, Kyiv, residents of Kyiv, militia, cossacks, duties, arsenal, economy, transport, army, Napoleon.*

КРИМОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

ISSN 2222-5250

УДК 281.9+323.35:351.853(477.75)

Андрій Непомнящий, Володимир Каліновський (м. Сімферополь)

ЦЕРКОВНЕ КРИМОЗНАВСТВО: НОВІ ГРАНІ АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ

У статті на основі нових архівних матеріалів розкриваються маловідомі сторінки участі православного духовенства в охороні культурної спадщини Криму. Вказані фактори, що впливали на участь духовних осіб у дослідженні пам'яток. Виявлені аспекти відновлення середньовічних монастирів з ініціативи архієпископа Інокентія (Борисова). Репрезентовані розкопки Херсонеса, що проводилися ченцями. Охарактеризовані події, що сприяли археологічним дослідженням у Криму.

Ключові слова: *охорона культурної спадщини, духовенство, Херсонес, Крим, церковна археологія.*

Серед аспектів історії кримознавства, що довгий час залишалися мало висвітленими, була історія православ'я в Криму. Значний корпус важливої інформації про життя суспільства та окремого специфічного стану в дорадянський час залишався невідомим. Серед таких лакун опинилася й проблема участі служителів культу в охороні культурної спадщини. Студіювання нового архівного корпусу джерел дозволило суттєво розширити уявлення про пам'яткоохоронну діяльність духовенства та об'єктивно визначити його місце у кримському краєзнавстві.

Від самого створення Херсоно-Таврійської єпархії (9 травня 1837 р.) православне духовенство проявило зацікавленість місцевими християнськими старожитностями. Велика єпархія вимагала невтомної турботи та піклування, тому на місцеву кафедру призначалися ієрархи, котрі володіли організаторськими здібностями та високою освіченістю. Першим головою новоствореного церковного округу став архієпископ Гавриїл (в миру – Василь Федорович Розанов), людина ерудована і жваво зацікавлена історією. Однак справжній розквіт Херсоно-Таврійської єпархії, в тому числі і в аспекті охорони культурної спадщини, пов'язаний з діяльністю преосвященного Інокентія (в миру – Івана Олексійовича Борисова) [1].

Під час першого візиту до Криму увагу ієрарха привернули руїни культових об'єктів, насамперед Інкермана [2]. Ідея відновлення пам'яток на місці середньовічних обителей повністю захопила преосвященного. Підготовча робота з цього приводу в Криму почалася влітку 1849 року. Основну її частину було проведено одним із найближчих сподвижників преосвященного Інокентія – сімферопольським протоієреєм, настоятелем Олександро-Невського собору, Михайлом Кононовичем Родіоновим. Фактично до 1859 р. цей священнослужитель перебував на вищому щаблі церковної ієрархії в Таврії, що не мала на той час самостійної архієрейської кафедри. Перебуваючи на чолі кримського духовенства, він був вірним і благонадійним помічником єпископів Херсонських і Таврійських [3]. 9 серпня 1849 р. М. К. Родіонов представив на розсуд і розпорядження преосвященного Інокентія рапорт, до якого додавалося прохання, складене мешканцями Сімферополя, Бахчисарая та інших навколишніх місць про заснування скиту в Бахчисарайській Успенській скелі і про відкриття на горах Кримських кіновій за зразком обителей, що існували на горі Афон у Греції. Пропонувалося першочергово відновити скит в Успенській скелі поблизу Бахчисарая, а згодом ще кілька об'єктів по всьому півострову, зокрема в Інкермані, Козькій та Судацькій долинах, поблизу Старого Криму, неподалік гори Кизилташ, в урочищі Катерлез тощо [4]. Цей документ, який підписало близько 250 осіб, мав стати обґрунтуванням для твердження про потреби православного населення Криму у створенні духовних центрів, що могло стати важливим аргументом для Святійшого Синоду.

У «Проханні мешканців Бахчисарая, містечка Алушти та інших сусідніх міст і селищ» уперше з'являється словосполучення «Російський Афон», що стало назвою для проекту архієпископа Інокентія з відновлення середньовічних обителей. У резолюції на рапорті-проханні преосвященний Інокентій просив Херсонську духовну консисторію вникнути в суть проекту і поміркувати, чи може він бути виконаний, і в якому вигляді, якої духовної користі можна очікувати від його виконання, і чи варто звертатися з цією пропозицією до Святійшого Синоду [5]. Для з'ясування додаткових обставин у справі консисторія звернулася до протоієрея М. К. Родіонова з

проханням відповісти на питання: як далеко від Бахчисарая знаходиться Успенський скит, кому належить земля поруч, якої користі чекати, що собою являє скеля і скільки осіб там уміститься на проживання [6]. 27 жовтня 1849 р. помічник Інокентія відправив ґрунтовний рапорт із відповідями [7] Після цього рапорту Херсонська духовна консисторія прийняла позитивне рішення, і проект відтворення обителей був переданий до Святійшого Синоду.

Оформлення відповідних документів сповільнило ініціативи преосвященного Інокентія, але не зупинило їх. Думка про відкриття обителей не полишала архієпископа. Головну складність у реалізації своєї ідеї Інокентій бачив у пошуку людей, готових до чернечого життя. Проблемою залишалася також неможливість глави Херсоно-Таврійської єпархії постійно бути присутнім у ввіреному церковному окрузі. В цей час у листуванні архієпископа Інокентія з’явилося словосполучення «прожект кримський» [8]. Очевидно, що під ним малася на увазі «Записка про відновлення стародавніх святих місць по горах кримських», схвалена Святійшим Синодом і затверджена імператором. Вона стала ключовим документом у справі відродження християнських святинь у Криму. В ній підкреслювалося, яке значення мало б відновлення обителей. Щоб забезпечити знання минулого можливими відвідувачами краю, планувалося, що одним із занять майбутніх ченців кримських обителей буде збирання історичних переказів і опис старожитностей [9].

Підвищена увага архієпископа Інокентія була прикута до Херсонесу. Ієрархові важливо було знайти місце хрещення князя Володимира. Він уважно стежив за публікаціями про християнські старожитності Криму. У своїх дослідженнях владика зацікавився припущенням М. Н. Мурзакевича про залишки великого храму в центральній частині городища як про територію, де відбулася важлива для Русі подія [10]. Вперше учений згадав про фундамент стародавньої культової споруди в своїй статті, що була надрукована 1837 р. на сторінках «Журналу міністерства народної просвіти» [11]. Гіпотеза М. Н. Мурзакевича підкріплювалася яскравим описом руїн Херсонеса в праці швейцарського мандрівника Фредеріка Дюбуа де Монпере [12], яка, напевно, була відома освіченому архіпастиреві. Не зовсім доказове для вчених місце хрещення князя Володимира не викликало сумнівів у ієрарха (спираючись на свідоцтва про херсонеські руїни, він знаходив підтвердження свого погляду). На згадку про знаменну подію архієпископ Інокентій вирішив відновити в Херсонесі величний храм. За підтримкою владика знову звернувся до командувача Чорноморським флотом. 24 січня 1851 р. М. П. Лазарєв писав преосвященному про свою принципову згоду з цією пропозицією [13]. Стежив владика і за археологічними роботами, що проводилися тоді в Херсонесі. Так, 3 березня 1851 р. А. Г. Лебединцев інформував архієпископа Інокентія, що генерал-лейтенант Захарій Андрійович Аркас, який проводив аматорські розкопки на території городища, оголосив священнослужителю, що в Херсонесі знайдені сліди нової церкви, довжиною 13,5 сажнів, шириною – 5,5 [14].

Значною сторінкою в історії вивчення Херсонеса стали розкопки видатного вченого графа Олексія Сергійовича Уварова. Важливу роль у цьому відіграло доброзичливе ставлення преосвященного Інокентія до археолога. Ще 1848 р., незабаром після призначення святителя на Херсоно-Таврійську кафедру, професор М. П. Погодін рекомендував йому молодого історика, який прибув до Криму для проведення археологічних досліджень [15]. Проте повноцінне співробітництво вченого з представниками православної церкви почалося 1853 р., коли О. С. Уваров був відряджений Міністерством імператорського двору на Південь Росії для відшукання там цінних предметів старовини. Архієпископ Інокентій дозволив досліднику здійснювати археологічні розвідки в місцевості Херсонесу, з умовою, що знайдені речі поповнюватимуть сховища місцевих старожитностей. Уже після початку робіт Святійший Синод наказав речі, пов’язані з християнською церквою, залишати в обителях, а решту – відправляти до Ермітажу [16].

Відкриття нових об’єктів у Херсонесі викликали зацікавлення владики Інокентія. У листі від 28 листопада 1853 р. протоієрей А. Г. Лебединцев інформував його про розкопки графа О. С. Уварова в Херсонесі. О. Уваров на березі моря виявив храм, опис якого наводив в листі А. Г. Лебединцев. Знайдені речі вчений не забрав з собою, а за описом залишив на місці. Для них спорудили спеціальне велике приміщення, що зачинялося від сторонніх осіб [17]. 6 грудня 1853 р. вже сам археолог у листі до владики Інокентія докладно описав свої знахідки [18]. На думку відомого знавця кримських старожитностей О. Л. Бертьє-Делагарда, знайдена О. С. Уваровим базиліка – «найкрасивіша, стародавня і найбільша з усіх відомих до цього часу цер-

ков» [19]. Незважаючи на значимість відкриттів, дослідження графа О. С. Уварова в Херсонесі, на жаль, не мали продовження.

Істотно розширює уявлення про діяльність преосвященного Інокентія його листування, яке відклалося у Відділі рукописів РНБ. Природно, що в епістолярній спадщині священика зафіксовано й обговорення проекту про «Російський Афон» у Криму. Найповніше це питання висвітлено в листуванні архієпископа Інокентія з великим князем Костянтином Миколайовичем. Цілком логічним видається звернення ієрарха до другого сина імператора Миколи І, адже без сприяння правлячої династії масштабний задум церковного діяча не мав шансів на реалізацію. Слід звернути увагу на те, що в листах постійно підкреслювалася політична значимість відтворення православних духовних центрів на південних рубежах імперії. 17 січня 1852 р. Костянтин Миколайович звернувся до архієпископа Інокентія з листом, в якому цікавився устроєм монастирів у Криму [20]. У посланні від 27 лютого 1852 р. владика з радістю відзначив той факт, що кримські обителі привернули увагу представника правлячої династії. Ієрарх повідомляв, що святині, хоча і повільно, але постають із тисячолітніх руїн. Священик доводив до відома Костянтина Миколайовича, що наприкінці 1851 р. він підготував подання до Святійшого Синоду з проханням про дозвіл на передачу з морського до єпархіального відомства руїн Херсонеса та Інкермана з метою влаштування там чернечих кіновій. В Інкермані для реалізації цього задуму передбачалося використовувати два малих стародавніх вирубаних у скелі храми, що вимагали тільки невеликого виправлення, а в Херсонесі – відновити в первісному вигляді церкву, де імовірно відбулося хрещення князя Володимира [21]. Захоплений розповідями преосвященного Інокентія, великий князь Костянтин Миколайович чимало зробив для підтримки будівництва культових споруд у Криму, особливо в Херсонесі.

Малодослідженою до останнього часу залишалася і тема участі Херсонеського монастиря Св. Володимира у дослідженні городища. Відображення у науковій літературі знаходили хіба що конфлікти ченців із завідуючим розкопками Археологічної комісії К. К. Косцюшко-Валюжиничем. Проте значна кількість значущих сюжетів була невідомою науковій спільноті. Завдяки пошукам у провідних архівах та бібліотеках України й Російської Федерації, сьогодні можна говорити про суттєве доповнення цієї теми новою інформацією.

Один із перших керівників Херсонеської обителі архімандрит Євгеній намагався привернути увагу багатьох наукових організацій до здійснюваних монастирем розкопок. Зокрема, 25 травня 1868 р. він взяв участь у засіданні Російського археологічного товариства в Санкт-Петербурзі. У своїй доповіді настоятель висвітлив археологічні роботи, що проводилися обителлю. На закінчення архімандрит Євгеній показав присутнім дослідникам літографований план вироблених на місці стародавнього Херсонеса розкопок і малюнок нового храму. Присутні на засіданні Російського археологічного товариства висловили архімандриту Євгенію щиру подяку за повідомлення настільки цікавих відомостей і вирішили довести про це до відома загальних зборів [22].

Одним із головних своїх завдань херсонеський архімандрит бачив створення сховища, або музею, для старожитностей. Відразу слід звернути увагу на нечіткість визначення дефініції «музей» в XIX ст. Тоді це поняття означало переважно зібрання артефактів, або безпосередньо приміщення для цього зібрання. При цьому наукової обробки колекції часто навіть не передбачалося [23]. Згідно з відомостями рапорту архімандрита Євгенія від 7 червня 1873 р. на ім'я архієпископа Таврійського Гурія, монастирський музей було засновано в Херсонесі 1859 р. [24].

Подією, яка передувала відкриттю, став прийом у імператора, на якому був присутній архімандрит. За його словами, Олександр ІІ висловив розчарування тим, що деякі херсонеські старожитності були вивезені в Ермітаж. На думку імператора, їм краще було б залишатися в Криму. Тоді ж було схвалено пропозицію про облаштування музею в Херсонесі. Значну частину експонатів монастирського давньосховища становили артефакти, знайдені незабаром після Кримської війни, при плануванні місцевості для храму, а також при будівництві деяких будівель [25]. В одному з перших докладних описів, складених архімандритом Євгенієм, зазначалося, що музей влаштовано у вигляді оранжереї, в якій між рослинами розташовувалися викопані пам'ятки старовини, а саме зібрання монет, невеликі ікони, складні хрести, різноманітне церковне приладдя та речі з домашнього побуту [26].

1872 р. в пам'ять 200-річчя від дня народження імператора Петра Першого в Москві було влаштовано Політехнічну виставку. Однією з її експозицій повинен був стати Севастопольський відділ, який передбачалося присвятити обороні міста під час

Кримської війни. У числі представлених у цьому відділі виставки предметів організатори хотіли бачити й артефакти, що зберігалися в монастирському музеї. Питання про долю старожитностей вирішувалося на вищому церковному рівні – 11 січня 1872 р. був підготовлений відповідний указ Святійшого Синоду, адресований Таврійському архієпископу Гурію, про дозвіл Севастопольському відділу майбутньої Політехнічної виставки в Москві перенести туди історичні пам'ятки з Херсонеського монастиря [27]. З виставки старожитності так і не повернулися, що фактично ліквідувало монастирську колекцію старожитностей.

Важливою для врахування досвіду взаємовідносин між духовенством та науковцями є приклад статті О. Хазарського «Русская Троя», що була опублікована в «Московских ведомостях» 1902 року. Журналіст відвідав Херсонес, спостерігав за ходом розкопок і поспілкувався з К. К. Косцюшко-Валюжиничем. О. Хозарського стурбував факт призупинення робіт біля монастирської стіни у зв'язку принциповою незгодою на це настоятеля монастиря. У статті наводився опис розмови К. К. Косцюшко-Валюжинича з керівництвом Херсонеської обителі, що демонстрував корисливі інтереси духовенства при розв'язанні непорозумінь у ході проведення дослідницьких робіт [28]. Обурений публікацією, єпископ Таврійський Миколай (Зіоров) 24 жовтня 1902 р. звернувся до Археологічної комісії. Він скаржився, що повідомлення О. Хазарського є невірним і надзвичайно образливим для керівника Таврійської єпархії. Владика знову згадав про нібито нешанобливе ставлення К. К. Косцюшко-Валюжинича до могил християн, а також до церковної старовини [29].

У листопаді того ж року К. К. Косцюшко-Валюжинич відповів на всі звинувачення преосвященного Миколая у своєму листі до Археологічної комісії. Він зазначив, що хоча стаття О. Хазарського і написана на підставі його слів, однак передає їх у досить спотвореному вигляді й не містить нічого образливого для єпископа. Дуже емоційно Карл Казимирович висловився з приводу незрозумілих звинувачень глави єпархії – після позитивного запису в книзі для гостей і його схвального відгуку в бесіді з митрополитом Антонієм [30]. Археолог наголошував, що всі знайдені останки були поховані в спеціальній братській могилі. Також він уточнював, які саме знахідки можна вважати «священними старожитностями». Якщо всі предмети церковного начиння і належать стародавнім храмам, то, на думку вченого, потрібно було б створювати спеціальну систему розкопок. За його словами, за 15 років розкопок виявлено лише один «священний предмет» – срібний ковчег із мощами невідомого святого, що був переданий до собору Св. Володимира [31]. Для доказу колись доброзичливого ставлення єпископа Миколая до себе К. К. Косцюшко-Валюжинич наводив відгук церковного ієрарха про херсонеські розкопки, записаний у книзі для відвідувачів Складу місцевих старожитностей 1902 р. [32].

Епізод, що демонструє ставлення окремих представників духовенства до християнських старожитностей і можливостей їхнього використання, припадає на роки перебування на Таврійській кафедрі архієпископа Мартініана (Муратовського). Він пов'язаний із так званим «тисячоліттям» Балаклавського Георгіївського монастиря. 15 січня 1891 р. настоятель цієї обителі ігумен Никандр (Чуватін) звернувся з рапортом до преосвященного Мартініана, в якому пропонував відзначити тисячоліття заснування монастиря і скаржився на неготовність до цієї урочистої події [33]. Настоятель пропонував улаштувати крамницю біля входу в обитель за прикладом Соловецького монастиря та інших духовних центрів. Чернеча ініціатива не знайшла підтримки у владики, і 23 травня 1891 р. з'явилася архіпастирська резолюція з відмовою святкування через відсутність наукових підстав для цього [34]. Дійсно, питання про дату заснування обителі обговорювалося серед учених, і найбільш послідовно спростовував думку ігумена Никандра О. Л. Бертьє-Делагард, який підготував з цього питання дослідження з показовою назвою «К истории христианства в Крыму: мнимое тысячелетие» [35]. Незважаючи на відмову єпархіального начальства, настоятель обителі підготував відозву про відновлення стародавньої печерної церкви [36]. Більше того, 21 вересня 1891 р. ігумен Никандр зустрівся в Гурзуфі з К. П. Побєдоносцевим, і той передав дві тисячі карбованців на потреби та покриття витрат на святкування тисячоліття обителі. Наступного дня обер-прокурор Святійшого Синоду відвідав монастир, зазначивши, що місцева церква маломістка, крім того ризниця знаходиться в незадовільному стані [37].

Роботи з підготовки обителі до передбачуваного ювілею розпочалися з початку 1891 року. 28 січня 1891 р. ігумен Никандр звернувся з рапортом до преосвященного Мартініана, де по-

відомляв про проведені роботи та знахідки, що їх супроводжували, в тому числі про печеру та скарб із 75 стародавніх срібних монет невідомого походження і часу [38]. На це повідомлення пройшла архіпастирська резолюція, в якій секретарю Таврійської духовної консисторії пропонувалося передати п'ять надісланих монет до Таврійської вченої архівної комісії, а п'ять – відправити до одного з петербурзьких музеїв [39].

28 серпня 1891 р. таврійський єпархіальний архітектор К. Дорошенко спільно з настоятелем монастиря зробили огляд печери. Щодо проекту відновлення церкви спостерігачі дійшли висновку, що проект має виконуватися у візантійському стилі. Його підготували архітектори Микола Михайлович Чагін і Валентин Августович Фельдман. Реставраційні роботи в печерному храмі почалися вже після святкових заходів і були завершені 1893 року. 14 вересня 1891 р. при значному зібранні парафіян і гостей відбулося святкове богослужіння, яке провів владика Мартініан. На честь тисячоліття на Георгіївській скелі братія спорудила невеликий пам'ятник у вигляді хреста. Крім реконструкції об'єктів і проведення урочистих заходів, до ювілею в художній фототипії А. І. Вільборга в Санкт-Петербурзі було замовлено тисячу примірників альбомів із видами монастиря.

Варто зазначити, що 1908 р. на території Георгіївського монастиря при проведенні робіт по розбивці городу та розчищенні ділянки для влаштування келій ченці віднайшли невелику печерну церкву. Незабаром цей стародавній храм оглянули А. І. Маркевич і М. І. Скубетов, які датували пам'ятку IX ст. Проте подальші дослідження культової споруди не проводилися, вона була знову засипана землею [40].

Важливим видом краєзнавчої роботи духовенства Криму стало складання і видання описів монастирів. Зазвичай вони виконували функції своєрідних путівників для паломників. Такі книги та брошури стали з'являтися майже відразу після відновлення монастирів, у 60-х роках XIX ст. Першим таким виданням стало «Краткое описание Инкерманской киновии и древнего ее храма в новооткрытой Таврической епархии», складене ієромонахом Єфремом і видане в Москві 1861 р. [41]. Структура опису духовних центрів була стандартною: обов'язкова історична довідка, де підкреслювалося, які святі були в цій місцевості, описи видатних споруд, кілька фотографій із зображенням монастирських будівель, маршрут проїзду до обителі. Наприклад, у праці «Катерлезский Свято-Георгиевский общежительный монастырь» наводиться докладна інформація про всі зміни в житті духовного центру, про внесок настоятелів у розвиток монастиря [42]. Коли описи виходили за межами Таврійської єпархії, то вони, в першу чергу, запрошували читачів відвідати обитель. «Кожному, хто приїжджає до Криму – до Севастополя – вкажуть на Інкерман, як на цікаве історичне місце, варте неодмінного відвідування мандрівника...», – так починається книга «Инкерман и Инкерманская священномученика Климента киновия в Крыму», яка була надрукована в Одесі й витримала три перевидання [43]. Всього було підготовлено близько трьох десятків таких видань, автори найвідоміших із них – настоятелі монастирів: Алексій (Кизильтаська кіновія), Діонісій (Бахчисарайський Успенський скит), Никанор (Херсонеський монастир Св. Володимира), Никон (Балаклавський Георгіївський монастир). Деякі описи публікувалися анонімно. На замовлення монастирів видавалися також поштові листівки із зображенням їхніх будівель і місцевих пейзажів. Традиційно кошти, отримані від продажу такої продукції, йшли на користь обителей.

Із представників таврійського духовенства найактивнішу роботу з дослідження історії та церковних старожитностей Південно-Східного Криму проводив священик Валентин Томкевич [44]. Із Судацьким приходом пов'язані його найзначніші успіхи в пастирській та науковій діяльності.

Інтерес, зокрема, становить механізм отримання дозволу на реконструкцію храмів Таврійської єпархії. Посередником у таких питаннях традиційно виступала місцева духовна консисторія. Саме за її клопотанням було вирішено питання про ремонт грецької церкви в селі Кози, Феодосійського повіту (нині – селище Сонячна Долина). У листі консисторії до Археологічної комісії від 16 серпня 1900 р. повідомлялося: священик Валентин Томкевич звітував, що в селищі є старовинна грецька церква, зовсім запущена й напівврозвалена, і що місцеве церковнопарафіяльне братство бажає провести належний ремонт [45]. У відповіді представники Комісії зажадали докладного опису стану церкви, її малюнків і фото, а також проект передбачуваних робіт [46]. 11 січня 1901 р. «Описание древней Козской церкви во имя Св. пророка Ильи, построенной греками в дер. Козах Феодосийского уезда Таврической губернии», підготоване В. Томкевичем і доповне-

не зробленими ним малюнками, було відправлене до Санкт-Петербурга [47].

Керівництво Археологічної комісії 29 січня 1901 р. звернулося до визнаного фахівця з церковних старожитностей професора Санкт-Петербурзької духовної академії Миколи Васильовича Покровського з проханням скласти висновок щодо запропонованого опису та з питання про ремонт храму [48]. У відповіді від 13 лютого 1901 р. вчений зазначив, що збереження церкви буде дуже бажаним. Унаслідок цього 24 лютого 1901 р. представники Археологічної комісії підготували лист до Таврійської вченої архівної комісії, в якому просили оглянути церкву в Козах і спостерігати за її ремонтом. Незабаром оглянув церкву А. І. Маркевич. Він дійшов висновку, що ремонт збереже цей об’єкт від загибелі [49]. Бажаючи більше дізнатися про церкву в Козах, 7 листопада 1901 р. Археологічна комісія направила запит до відомого археолога і нумізмата О. Л. Бертьє-Делагарда. 22 грудня 1901 р. дослідник підготував відповідь. Після особистого огляду вчений встановив, що церкву побудовано не раніше XVIII ст. в стилі вірменських культових споруд, проте точно визначити, грецька вона чи вірменська, неможливо, оскільки в ній немає жодних написів. Лише через рік у відношенні Археологічної комісії до Таврійської духовної консисторії від 31 січня 1902 р. повідомлялося про повноваження О. Л. Бертьє-Делагарда в радах з ремонту церкви [50]. У відповідному листі археолога від 6 серпня 1902 р. повідомлялося, що він був у Козах і, ретельно оглянувши будівлю, дійшов висновку, що нічого гідного уваги в церкві немає, як і написів, тому що камінь, з якого побудований будинок – це поганий піщаник, на якому немає можливості вирубати і зберігати написи. Також краєзнавець зробив детальну зйомку церкви [51]. Відповідно до рекомендацій О. Л. Бертьє-Делагарда церкву незабаром відремонтували.

Багато в чому унікальним прикладом є звернення священика В. Томкевича до Археологічної комісії з питання організації розкопок у його парафії. Це чи не єдиний випадок, коли духовній особі було дозволено проводити археологічні розкопки з офіційною видачею відкритого листа, без залучення Таврійської духовної консисторії. 24 січня 1907 р. В. Томкевич звернувся до наукової організації з проханням дозволити йому проводити археологічні розкопки в межах району Ускут – Судак – Отузи, з умовою, що про кожну з робіт він буде представляти до Комісії звіти. У відповідному листі від 14 лютого 1907 р. Комісія просила служителя повідомити їй, чи не проводив він раніше археологічних розкопок, де саме і чи було надруковано звіт про ці розкопки, а також які пам’ятки або могильники планувалися до дослідження в заявленому районі [52]. 5 березня 1907 р. В. Томкевич відповів Комісії, що археологічних розкопок ще не проводив. Він запланував до розкопки могильники в районі його приходу, на цвинтарі села Кози, а також відкрите служителем поблизу Токлука кладовище [53]. Обговоривши отриману заяву, Комісія не зустріла перешкод до видачі В. Томкевичу відкритого листа, який планувалося відправити після отримання від нього згоди на дотримання умов для осіб, які проводили розкопки на власні кошти, і просила негайно повідомляти про важливі відкриття [54]. 7 травня 1907 р. священику був виданий відкритий лист, що давав право проводити розкопки впродовж 1907 р. До нього додавалися щоденник розкопок і бланки для занесення можливих знахідок [55].

Творча спадщина духовних осіб не втратила свого наукового та практичного значення на сучасному етапі розвитку історичної науки. Діяльність православного духовенства з охорони, опису та популяризації пам’яток старовини є невід’ємною частиною загального краєзнавчого руху в Криму в другій половині XIX – на початку XX ст.

Джерела та література

1. Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму : друга половина XIX – початок XX ст. / А. А. Непомнящий // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123–133.

2. Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, 1800–1857 / Н. М. Востоков // Русская старина. – 1879. – Т. 24. – С. 675.

3. Калиновский В. В. «Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок» : церковное крымоведение (1837–1920) / В. В. Калиновский ; под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего ; Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – Симферополь: Антиква, 2012. – С. 72–73. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 18).

4. Державний архів в Автономній Республіці Крим (м. Сімферополь), ф. 118, оп. 1, спр. 5780, арк. 2.

5. Там само, арк. 11–12.

6. Там само, арк. 16–17.

7. Там само, арк. 20–23.

8. Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, 1800–1857 / Н. М. Востоков // Русская старина. – 1879. – Т. 24. – С. 682–683

9. Записка о восстановлении древних святых мест по горам крымским // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1888. – № 5. – С. 95.

10 Державний архів міста Севастополя (далі – ДАМС), ф. 19, оп. 1, д. 67, арк. 22.

11. Мурзакевич Н. Н. Поездка в Крым в 1836 году / Н. Н. Мурзакевич // Журнал министерства народного просвещения. – 1837. – № 3, отд. 4. – С. 647.

12. Дюбоа-де-Монпере Ф. Путешествие вокруг Кавказа, по Черкессии и Абхазии, Мингрелии, Георгии, Армении и Крыму / Дюбоа-де-Монпере // Библиотека для чтения. – 1839. – Т. 35, отд. 3. – С. 93–154 ; Т. 36, отд. 3. – С. 1–36; 1840. – Т. 39, отд. 3. – С. 185–224.

13. Російська національна бібліотека, відділ рукопису (далі – РНБ ВР), ф. 313, спр. 41, арк. 42.

14. Там само, арк. 89 зв.–91.

15. Маркевич А. И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического / А. И. Маркевич // ИТУАК. – 1901. – № 31. – С. 32.

16. [Гроздов А. В.] Историческая записка о Херсонесском Св. Равноапостольного великого князя Владимира монастыре / А. В. Гроздов // ИТУАК. – 1888. – № 5. – С. 83–86.

17. РНБ ВР, ф. 313, спр. 39, арк. 185–186.

18. Там само, д. 37, арк. 318–319.

19. ДАМС, ф. 19, оп. 1, спр. 67, арк. 32.

20. РНБ ВР, ф. 313, спр. 37, арк. 143–144.

21. Там само, арк. 108.

22. Евгений. О развалинах древнего Херсонеса / Евгений // Известия имп. Русского археологического общества. – 1872. – Т. 7. – Стб. 224–225.

23. Равикович Д. А. Музейные деятели и коллекционеры в России (XVIII – нач. XX в.) / Д. А. Равикович // Музееведение : концептуальные проблемы музейной энциклопедии / НИИ культуры. – М., 1990. – С. 13–29.

24. ДАМС, ф. 19, оп. 1, спр. 10, арк. 25.

25. [Иванов А. В.] Херсонесский первоклассный монастырь святого равноапостольного великого князя Владимира, в Херсонесе Таврическом (древнем Корсуне) / А. В. Иванов. – Симферополь, 1910. – С. 67.

26. Евгений. Херсонес, возникающий из вековых развалин / Евгений // Современная летопись. – 1868. – № 18.– С. 4–5.

27. ДАМС, ф. 19, оп. 1, спр. 10, арк. 16.

28. Інститут історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ, ф. 1, оп. 1 (1902 р.), спр. 2, арк. 139.

29. Там само, арк. 140, 140 зв., 142.

30. Там само, арк. 173–176.

31. Там само, арк. 176.

32. Там само, арк. 177.

33. ДАМС, ф. 20, оп. 1, спр. 181, арк. 1–1 зв.

34. Там само, арк. 3.

35. Бертье-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму : мнимое тысячелетие / А. Л. Бертье-Делагард // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1910. – Т. 28, отд. 1. – С. 1–108.

36. ДАМС, ф. 20, оп. 1, спр. 181, арк. 6

37. Та само, арк. 9–10.

38. ДАМС, ф. 20, оп. 1, спр. 175, арк. 2.

39. Там само, арк. 5.

40. Маркевич А. И. Вновь открытый пещерный храм в Георгиевском Балаклавском монастыре / А. И. Маркевич // ИТУАК. – 1909. – № 43. – С. 102–104.

41. Ефрем. Краткое описание Инкерманской киновии и древнего ее храма в новооткрытой Таврической епархии / Ефрем. – М., 1861. – 24 с.

42. Катерлезский Свято-Георгиевский общежительный монастырь. – М., 1900. – 15 с.

43. Инкерман и Инкерманская священномученика Климента киновия в Крыму : в пользу Инкерманской обители Климента в Крыму. – Одесса, 1901. – 28 с.

44. Непомнящий А. А. Деятельность священнослужителей по изучению и охране памятников древности в Крыму (XIX – начало XX века) / А. А. Непомнящий // Церковные древности : сб. материалов III Межд. конф. «Церковная археология : литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003). – Симферополь : Универсум, 2005. – С. 103–140.

45. Інститут історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ, ф. 1, оп. 1 (1900 р.), спр. 201, арк. 1.

46. Там само, арк. 2.

47. Там само, арк. 4–6.

48. Там само, арк. 7.

49. Там само, арк. 10–10 зв.

50. Там само, арк. 16.

51. Там само, арк. 17–17 зв.

52. Інститут історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ, ф. 1, оп. 1 (1907 р.), спр. 47, арк. 2.

53. Там само, арк. 3–3 зв.

54. Там само, арк. 4.

55. Там само, арк. 6.

Непомнящий А. А., Калиновский В. В.

Церковное крымоведение: новые грани актуальной темы

В статье на основе новых архивных материалов раскрываются малоизвестные страницы участия православного духовенства в охране культурного наследия Крыма. Указаны факторы, которые влияли на участие духовных лиц в исследовании памятников. Выявленные аспекты восстановления средневековых монастырей по инициативе архиепископа Иннокентия (Борисова). Представлены сведения о раскопках Херсонеса, проводившихся монахами. Охарактеризованы события, которые способствовали археологическим исследованиям в Крыму.

Ключевые слова: *охрана культурного наследия, духовенство, Херсонес, Крым, церковная археология.*

Andre Nepomnyaschy, Vladimir Kalinovskyi

Church research Crimea: new aspects of the actual theme

On the basis of new archival material reveals little-known pages of the Orthodox clergy participation in the protection of the cultural heritage of the Crimea. Where indicated factors, which affected the participation of clergy in the study sites. Were identified aspects of reconstruction of medieval monasteries on the initiative of Archbishop Innocent (Borysov). Presented excavations by Chersonese, which held by monks. Described the events that contributed to the archaeological research in the Crimea.

Key words: *protection of cultural heritage, clergy, Chersonesos, Crimea, church archeology.*

УДК 94 (477.75:=512.145)

Марія Ярмоленко (м.Ізмаїл)

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ: ПРОБЛЕМИ МОВИ ТА ІСТОРИЧНОЇ ТОПОНІМІКИ

Аналізуються особливості національно-культурного життя кримських татар в останнє двадцятиліття. Акцентовано увагу на проблемі історичних топонімів, які були втрачені за радянської доби.

Ключові слова: *кримські татари, Україна, мова, історичні топоніми.*

Крим – чи не найпривабливіший туристичний регіон України, який славиться пам’ятками античної доби, архітектурними палацами XIX – початку XX ст., величними печерними монастирями і містами, оригінальними музичними і театральними фестивалями, міжнародними авто перегонами[1]. Втім, у цьому регіоні є й чимало соціально-культурних проблем, зокрема у кримських татар, які в останні десятиліття почали повертатися на свою малу Батьківщину.

Як відомо, в 1954 р. Кримська область ввійшла до складу УРСР. 26 квітня 1954 р. був прийнятий Закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». У 1959 р. співвідношення основної частини населення Криму складали росіяни (71,4 %), українці (22,3 %), кримські татари (2,0 %) [2]. У 1970 р. чисельність росіян у структурі населення Криму дещо зменшилася (67,3 %), а українців збільшилася (26, 5 %), незначною була частка білорусів (2,2 %) та євреїв (1,4 %). У 1977 р. чисельність населення Кримської області зросла до 2 млн. 95 тис. (порівняно з 1940 р. – збільшилася на 1 млн. 169 тис. осіб). Основне населення складали росіяни [3].

Згідно із Всесоюзним переписом населення 1989 р. в Криму проживало 2 млн. 500 тис. осіб – представники 120 національностей, з яких 1 млн. 69 тис. росіян, 719 тис. українців, 44 тис. 200 кримських татар (1,7 %) [4]. Порівняно з 1959 р. динаміка основного населення Криму виявилася незначною: росіяни склали 67,0 %; українці – 25,8 %; кримські татари – 1,3[5].

Особливе місце у структурі та етносоціокультурних процесах Криму займають кримські татари – етнічне населення Кримського півострова. У результаті депортації (понад 180 тис. осіб) у травні 1944 р. кримські татари позбулися державних і суспільних інститутів, які визначали розвиток національної культури та освіти. Ліквідація національної системи освіти зву-

зила сфери вживання кримськотатарської мови. І лише 1956 р. започатковано повернення незначної частини кримських татар на батьківщину. Однак партійне керівництво республіки та Кримської області виступили проти їхнього поселення на попередніх місцях проживання, а також в Одеській, Запорізькій, Миколаївській та Кримській областях. Тому до вересня 1967 р. в Кримській області офіційно проживало лише 27 кримських татар [6]. Аналогічна доля спіткала й депортованих кримських німців і греків.

У 1967 р. було видано Указ «Про громадян татарської національності, які мешкали в Криму», який став певним досягненням національного руху [7]. 1978 р. кількість кримських татар в Криму досягала 9 896 осіб. Наступного року у Кримській області мешкало 10 220 осіб кримськотатарської національності, з яких 3 299 не були прописані [8]. Частина кримських татар замешкали анклавами у Херсонській, Запорізькій, Донецькій областях [9]. Однак лише з другої половини 1980-х рр. розпочалося масове повернення кримськотатарського народу на батьківщину та відновленням його етнічної консолідації[10]. Якщо на 1 січня 1992 р. на території Криму проживало 165,7 тис. кримських татар, то на 1 січня 1999 р. в АР Крим вже мешкало 253,1 тис. [11].

Масове повернення кримських татар на батьківщину у 1980–1990-і рр. загострює питання їхньої політико-правової адаптації та етнокультурного відродження. Ще 1989 р. було організовано радіо– і телемовлення кримськотатарською мовою, започатковано періодичну пресу. При ДТРК «Крим» створюється «Головна редакція передач кримськотатарською мовою». Відроджується професійний національний театр, з'являються нові творчі колективи. Вагому роль у відродженні національної культури і мови відіграла бібліотека ім. І. Гаспаринського.

Нині у масштабі України кримські татари (270 тис. осіб) займають 5 місце після українців, росіян, білорусів та євреїв. Сьогодні в АР Крим проживає 98,1 % усіх кримських татар, 0,8 % зосереджено в Херсонській області та в інших регіонах України.

З часу проголошення незалежності України 1991 р., відновлення автономного статусу території Криму, тобто проголошення у 1992 р. Автономної Республіки Крим (АРК) як невід'ємної складової частини України, упродовж 1991–1996 рр. кількість кримських татар зросла з 4,4 % до 8,6 % від загальної кількості населення Криму. Більшість із них осіли в сільській місцевості (60 %). Станом на 1 березня 1996 р. в Криму проживало 22 7618 кримських татар. Упродовж 1995–1998 рр. у Крим переїхало ще 26 тис. татар. Більшість із них поселилося у сільській місцевості – 82,7 %, а в містах лише – 17,3 % (у Ялті – 1,0 % та Судаку – 16,0 %). Найбільша кількість проживала у Бєлогорському районі (33,5 %), дещо менше у Совєтському (29,3 %), Кіровському (28,3 %), Первомайському (24,7 %), Бахчисарайському (22,2 %), Сімферопольському (20,7 %), Джанкойському (20,1 %) районах. Більш ніж половина кримських татар, які переселилися в Крим за часів незалежності України, проживають у степовій зоні (59,0 %), у пригірській і гірській частині – 33,0 %, на південному березі Криму – 8,0 %[12].

Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. дають змогу оцінити динаміку кількісного складу кримськотатарського народу, ареали розселення, рівень освіти та процес репатріації. Якщо на початку 1990-их рр. у системі дошкільних закладів існувало 35 груп, в яких рідною кримськотатарською мовою виховувалося 758 дітей, то у наступні роки кількість таких груп нерівномірно зростала: у 1994 р. було 50 груп, а в 2003 р. всього 21 група. Найбільших успіхів було досягнуто у шкільній освіті. У 1988 р. кримськотатарську мову та літературу ввели в загальноосвітні навчальні заклади АР Крим. Поступово, починаючи з 1990 р., було відкрито перші класи з кримськотатарською мовою навчання. 1991 р. уже в 159 школах почали вивчати кримськотатарську мову як предмет, а в 165 школах було організовано факультативи. 1993 р. була відкрита перша загальноосвітня школа з кримськотатарською мовою навчання, а до 1999 р. в Криму було відкрито 6 шкіл із рідною мовою навчання, 4 школи з поглибленим вивченням кримськотатарської мови та 5 шкіл із двома мовами навчання. 3830 дітей (9,0 %) навчалося рідною мовою.

З метою оптимізації навчального процесу в АР Крим було прийнято спеціальні програми та плани, які регулювали процеси формування і розвитку мережі загальноосвітніх шкіл і класів з українською та кримськотатарською мовою навчання, шкіл і класів з двома мовами навчання, а також регіональні програми, що діяли до 2010 р., зокрема. У результаті клопіткої роботи громадськості та органів влади у Криму за 10 років (1999–2009 рр.) було відкрито 10 шкіл з кримськотатарською мовою навчання; у 38 школах діяло 98 класів (1557 учнів) з рідною мовою навчання. Таким чином, 11,0 % учнів навчалося рідною мовою, а 78 % вивчали крим-

ськотатарську мову як предмет. Згідно з офіційними даними 90 % кримськотатарських дітей отримало можливість вивчати у школі рідну мову [13].

У 2010–2011 н. р. у Криму 5399 учнів отримували освіту кримськотатарською мовою у 15 загальноосвітніх закладах, у 29 – кримськотатарських, в одній українсько-кримськотатарській та 35 українсько-російсько-кримськотатарських навчальних закладах. Як предмет кримськотатарську мову вивчало 14642 учні, факультативно або в гуртках – 5097 учнів. У вечірніх школах кримськотатарською мовою навчалася 91 особа [14]. На думку голови кримського меджлісу Мустафи Джемілєва, нині у 15 школах з кримськотатарською мовою викладання «лише трохи поглибленіше вивчають рідну мову, більшість предметів – російською. Якщо цьому не протидіяти, мові загрожує зникнення» [15]. Для задоволення потреб виховання дітей дошкільного віку кримськотатарською мовою в АР Крим сьогодні функціонує лише один дошкільний заклад. Загалом кримськотатарською мовою виховується 519 дітей [16].

Система освіти кримських татар ґрунтувалася на основі «Концепції розвитку освіти в Автономній Республіці Крим на період до 2012 р.», яка була схвалена Верховною Радою АРК у жовтні 2006 р. На жаль, ця концепція законодавчо закріпила на території Криму освіту насамперед російською мовою. Тому у грудні того ж року п'ята сесія IV Курултаю кримськотатарського народу схвалила Концепцію освіти кримськотатарською мовою, в якій обґрунтовано «створення життєдайної сукупності закладів освіти по всій вертикалі: дошкільна освіта – середня – вища з навчанням і вихованням кримськотатарською мовою для відтворення і розвитку національного типу особистості з характеристиками національного менталітету і світогляду, який відповідає сучасним соціальним вимогам» [17].

У Криму є лише дві газети, жіночий журнал, які виходять кримськотатарською мовою. Існує радіо, мовлення на якому ведуть переважно кримськотатарською мовою, та творче об'єднання кримськотатарських передач республіканського радіо, що має у своєму розпорядженні 6–7 годин ефіру на тиждень. Кримськотатарською мовою друкують переважно художні твори сучасних кримськотатарських письменників, спогади учасників національного руху кримських татар. Бракує дитячої літератури кримськотатарською мовою, навчальних підручників з окремих предметів (біології, хімії, математики) [18].

Через слабке фінансування гостро постала проблема матеріально-технічного, методичного забезпечення шкіл з кримськотатарською мовою навчання. Підручники для школи публікували здебільшого за кошти міжнародного фонду «Відродження» та фонду Сороса. Виділених у 2003 р. 80 тис. гривень для перевидання шкільних підручників виявилося недостатньо. Сьогодні навчальними підручниками повною мірою забезпечено лише початкові класи. Створено підручники кримськотатарської мови для учнів 1–11 класів загальноосвітніх шкіл.

На жаль, нині ще існує проблема кадрового забезпечення – бракує вчителів фізики, хімії, біології, математики, без яких неможливе повноцінне відродження цілісної системи навчання. Передбачене постановою «Про створення Кримського державного індустріально-педагогічного інституту» (15 червня 1993 р.) відкриття вищого навчального закладу, в якому могли готувати вчителів відповідної кваліфікації, не дало бажаних результатів. Керівництво вишу поставило під сумнів доцільність проведення навчального процесу кримськотатарською мовою. Достатньо школи забезпечено лише вчителями кримськотатарської мови та літератури. Систему їхньої підготовки та перепідготовки здійснює Таврійський національний університет імені В. Вернадського, Кримський інженерно-педагогічний університет, Кримський республіканський інститут післядипломної підготовки кадрів освіти. Однак жоден із вищих навчальних закладів не готує вчительських кадрів з інших навчальних дисциплін. Частину дітей регулярно запрошують на навчання до університетів Туреччини тамтешні громадські організації кримських татар.

Науковці переконані, що саме кримськотатарська школа має стати центром відродження національної культури, культурно-історичних традицій, ментальності народу. Система освіти, на їхню думку, відіграє вирішальну роль у збереженні кримських татар як народу в умовах глобалізації та забезпечить етносоціокультурну консолідацію в перспективі [19].

Надзвичайно важливою подією для кримськотатарського народу було реформування кримськотатарського алфавіту. Відповідно до постанови Курултаю кримськотатарського народу «Про перехід на латинську графіку» (1991 р.) кримськотатарська писемність мала відновити латинську графіку, яка точніше передає фонетичні особливості кримськотатарської мови.

Представники кримськотатарського народу висловлюють занепокоєння сучасним станом розвитку кримськотатарської мови. На їхню думку, кримські татари в Криму втратили стабільне мовне середовище. Перебуваючи в депортації, вони переважно жили серед тюркомовного населення, що сприяло збереженню мови. Нерідко лунають думки, що для збереження кримськотатарської мови їй необхідно надати статусу державної. Рідна мова кримських татар може зникнути, якщо менш ніж 20 % населення буде володіти нею[20].

Серед проявів мовних проблем в АР Крим опинилася національно-історична топонімія. У повоєнний період понад 1200 міст і сіл було перейменовано переважно з кримськотатарської мови, а також німецької, вірменської, болгарської та інших мов на російську. У такий спосіб радянський режим стирав пам’ять про депортовані народи. Наприклад, замість Партеніта з’явилося Фрунзенське, замість Коктебеля – Планерське. Навіть Ялту деякий час називали Красноармійськом. Представники кримськотатарського народу відповідно до своїх прав і колишнього становища в Криму природно домагаються від місцевої влади повернення історичної національної топонімії.

З вимогою відновити історичну топонімію виступають також росіяни, українці, представники інших народностей, які проживали і зараз проживають у Криму. Українці домагаються, щоб у назвах було увіковічено вченого-садовода і мецената Лева Симиренка, який тривалий час жив і працював у Сімферополі.

Намагання навести лад у назвах вулиць і перекласти їх державною українською мовою представники російської громади оцінили як факт «мовної дискримінації», яка згідно з Конституцією України неприпустима [21]. Звичайно, переклад російських чи кримськотатарських власних назв українською мовою – справа фахівців, які обізнані з основними закономірностями топонімії. Тоді можна було б уникнути прикрих мовних помилок, що викликають незадоволення багатьох мешканців Криму, насамперед старшого покоління. Плутанина у назвах викликає нерозуміння у місцевих жителів та численних гостей, які відвідують півострів. Так, часто старі і нові назви існують паралельно, наприклад: Акмесджіт замість Сімферополь, Ак-Яр замість Севастополь. До речі, усі кримськотатарські газети, а також кримсько-турецька інформаційна агенція «ОНА», виходячи з потреб своєї аудиторії (кримських татар у Криму, Туреччині, Румунії, Німеччині, США), вживають лише історичні назви, наприклад, Кефе замість Феодосія, Гезлєв замість Євпаторія та ін. Плутанину до назв вулиць вносить кримська багатомовність. Наприклад, у Сімферополі є вулиця Зелена, але є і вулиця Ешиль-ада, що означає те саме, але вулиці різні. Науково обґрунтувати переклад українською мовою назв проспектів, вулиць, майданів тощо м. Севастополя у 2009 р. допомогли науковці-філологи Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського на замовлення Севастопольської філії Центру державного земельного кадастру при державному комітеті України. Втім, їхні пропозиції ще не всі враховані.

Проблема кримської топоніміки, відновлення у назвах історичної пам’яті народу, прагнення позбутися радянських назв сіл, вулиць, провулків (Леніно, Кірово, Ульянова, Жовтневе, Лагерна, провулок Цепной та ін.) є надзвичайно актуальною. Вона стали предметом обговорення під час зустрічі Президента України В. Януковича з кримськими татарами у Сімферополі (серпень 2010 р.), а також у ході парламентських виборів 2012 р. Сподіваємося, що обрана 2012 р. Верховна Рада України ухвалить нові мовні законопроекти, які врахують зауваження і пропозиції кримськотатарського населення Автономної Республіки Крим у національно-культурній сфері.

Джерела та література

1. Крым: Что?. Где?.Когда? Путеводитель-справочник. – Симферополь, 1998. – 384 с.; География Крыма: Учебное пособие для учащихся общеобразовательных учебных заведений. – Киев, 2001. – 304 с.; Морисенков Р. Знакомтесь – Крым. – Симферополь, 2004. – 163 с.

2. Хаяли Р. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке: монография / Р. Хаяли. – Симферополь: Доля, 2008. – С. 340.

3. Крымская область. Население // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – Москва, 1973. – Т. 13. – С. 514.

4. Калакура О. Етнополітичні проблеми Автономної Республіки Крим / О. Калакура, О. Рафальський // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму: сб. научных трудов по материалам конф. (Симферополь, 4–5 октября 1999 р.). – Симферополь, 1999. – С. 83.

5. Хаяли Р.И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в ХХ веке. – С. 340.

6. Кримські татари: 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців / [уклад. О. Бажан, Ю. Данилюк]. – Київ: Рідний край, 1995. – С. 80–81.

7. Хаялі Р. Етносоціокультуна еволюція кримськотатарського народу в ХХ ст.: автореф. дис. … докт. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України“; 07.00.02 “Всесвітня історія” / Р. Хаялі. – Львів, 2010. – С. 19.

8. Хаялі Р. Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в ХХ ст.: автореф. дис. … докт. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”; 07.00.02 “Всесвітня історія” / Р. Хаялі. – Львів, 2010. – С. 22.

9. Хаяли Р. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в ХХ веке: монография / Р. Хаяли. – Симферополь: Доля, 2008. – С. 329.

10.Байцар А.Л. Нариси історичної, природничої і суспільної географії. – Львів, 2007. – С. 73.

11.Хаялі Р. Етносоціокультуна еволюція кримськотатарського народу в ХХ ст. – С. 22.

12. Хаяли Р. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в ХХ веке / Р. Хаяли. – Симферополь: Доля, 2008 – С. 388.

13. Нафеева Л. Национальное образование в Крыму: проблемы и перспективы / Л. Нафеева // Эстафета поколений: материалы научн.-практич. конф., посвященной 130-летию со дня открытия СТУШ. – Симферополь: Доля, 2003. – С. 74.

14. Здійснення мовної політики в освіті, навчання мовами національних меншин України та вивчення цих мов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/main.php?guery=newstmp/2011/19_01/1

15. Читайло О. Мустафа Джемілєв: Віктор Янукович кликав мене в коаліцію в обмін на вирішення проблем кримських татар / Ольга Читайло // Високий замок. – 2011. – 20 липня. – С. 6.

16. Здійснення мовної політики в освіті, навчання мовами національних меншин України та вивчення цих мов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/main.php?guery=newstmp/2011/19_01/1

17. Мовна політика чи мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2010. – С. 211.

18. Зьобро О. Кримськотатарська мова кирилицю міняє на латинку / Оксана Зьобро // Високий замок. – 2011. – 15–17 січня.

19. Хайруддінов М. Становлення і тенденції розвитку етнопедагогіки кримськотатарського народу в Криму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.01 / М. А. Хайруддінов. – Київ, 2003. – С. 27.

20. Меметов А. О современном состоянии и некоторых путях развития крымскотатарского литературного языка // Исмаил-бей Гаспринский – великий сын крымскотатарского народа: материалы междунар. научн.-практ. конф., посвященной 150-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского (Симферополь, май 2001 г.). – Симферополь, 2002. – С. 139–141.

21.Семена М. Кримська топоніміка: вправи, зловживання, помилки... / Микола Семена // День. – 2010. – 11 серпня.

Мария Ярмоленко

КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ В АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ КРЫМ: ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА И ИСТОРИЧЕСКОЙ ТОПОНИМИКИ

Анализируются особенности национально-культурной жизни крымских татар последнего двадцатилетия. Акцентировано внимание на проблеме исторических топонимов, утраченных в советский период.

Ключевые слова: *крымские татары, Украина, язык, исторические топонимы.*

Mariya Yarmolenko

CRIMEAN TATARS IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA: PROBLEMS OF THE LANGUAGES AND HISTORICAL TOPONYMS

In article were analyzed the features of the national cultural life of the Crimean Tatars in the last two decades. Attention was focused on the problem of historical toponyms that were lost in the Soviet era.

Key words: *Crimean Tatars, Ukraine, language, historical toponyms.*

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПОЕТА АНДРІЯ МАЛИШКА

Григорій Савченко (м. Київ)

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРНО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ «АНДРІЙ МАЛИШКО: СЛОВО І ПІСНЯ»

14 листопада 2012 року Україна відзначала 100-річчя від дня народження Андрія Самійловича Малишка – велета-українця, поета-будителя нації, співця синівської любові до матері, рідного краю, Батьківщини.

9 листопада на батьківщині А.С. Малишка, у місті Обухові, що на Київщині, відбулася наукова літературно-краєзнавча конференція “Андрій Малишко: слово і пісня». Організаторами конференції виступили Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Інститут філології, історичний факультет), Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, Національна спілка краєзнавців України та її Київська обласна організація, Головне управління освіти й науки Київської обласної державної адміністрації, Обухівська міська рада і спеціалізована загальноосвітня школа I-III ст. № 1 ім. А. С. Малишка м. Обухова.

Обухів зустрічає учасників і гостей конференції

Юрій Домотенко знайомить із музейними скарбами

Символічно, що почесті, які віддавалися в цей день Андрієві Малишку, співпали з відзначенням в Україні Дня Української писемності і мови. Напрочуд знаково, що в цей день зійшлися у вшануванні імена Преподобного Нестора-Літописця і Андрія Малишка. Величини для України – цілком рівноцінні.

На під’їзді до Обухова, на його вулицях банери сповіщали подорожніх про те, що в місті відбудеться пошанування Андрія Малишка літераторами, науковцями та краєзнавцями. Через століття – у вишиванці, з щирою посмішкою А.Малишко запрошував на зустріч до рідного краю…

Учасники та гості конференції, відвідали музей-садибу А.С. Малишка, де з уст старшого наукового співробітника цього малишківського оазису Олени Артюшенко звучали проникливі слова про родину поета, його матір – Івгу Базилиху, сімейні традиції та мікросвіт.

Знайомство з рідними для Андрія Малишка місцинами продовжилося в Обухівському районному краєзнавчому музеї. Тут, від вітрини до вітрини, від експонату до експонату промовляв Юрій Домотенко – справжній музейник-чародій. Він із року в рік своїм серцем і розумом, знаннями і руками творить музейну експозицію, щоб історія Обухова, Обухівщини, Київщини зримо постала перед кожним, хто переступив поріг цього унікального музейного витвору. І ми знову поринули у світ Малишка – його юності, воєнного часу, повоєнних років… Малишківська світлиця огорнула нас теплом

пам'яті про славного поета, збереженої і пещеної його земляками.

А тим часом до Обухівського районного центру культури і дозвілля тягнулися вервечки людей – сивочолих, середнього віку і зовсім юних. Земляки йшли до свого Андрія Малишка, йшли в очікуванні почути щось нове й незнане. Сподівання були вмотивовані, бо А.С.Малишко, як айсберг українства, таїть в собі ще багато невіданого і вічно необхідного.

Переповнений зал Обухівського районного центру культури і дозвілля поринув у кількагодинне дійство, у часи Малишка, у його слово і пісню.

Роботу конференції відкрив голова Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Григорій Савченко,

Перед початком конференції

Зал Обухівського районного центру культури і дозвілля

який оголосив вітання ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академіка НАН України Леоніда Губерського. Звертаючись до організаторів, учасників та гостей конференції, ректор Шевченківського університету підкреслив, що 100-літній ювілей А.С.Малишка – «важлива подія в культурному і науковому житті міста Обухова, Київщини, України та й загалом усієї світової спільноти, яка багато в чому знає про велич нашого народу зі слова і пісні, народжених талантом, душею і серцем Андрія Малишка. Покоління черпають з його творчих джерел любов до матері, рідного краю, України. Материнський рушник, оспіваний Андрієм Самійловичем, – це оберіг і окрилення на звивистих стежинах життя, мірило нашої позиції і вчинків. «Любіть Україну» – дороговказ Андрія Малишка кожному з нас і нині, і на майбутнє».

Обухівський міський голова Олександр Левченко, вітаючи зібрання, наголосив на тому, що Андрій Самійлович Малишко прославив нашу Батьківщину своїми пісенними шедеврами на весь світ. За словами очільника обухівської міської громади, «Пісня про рушник» є візиткою України в світі, а рушник, звеличений Андрієм Малишком, покладений в основу герба міста Обухова.

Потекла розмова – вибухова, як сам Андрій Малишко, щира, як його слово, розмірена, як його пісня. Колорит конференції, настрій учасників, яких не розділяли ані трибуна, ані кафедра, неможливо передати, «втиснути» в традиційно-офіційний звіт із переліком тем та узагальненням сказаного. Вдамося до більш розлогого викладу інформаційно наповнених виступів, розставлених у них акцентів, які свідчили про суголосність думок, додавали спілкуванню промовців з аудиторією душевності й людяності.

Зав'яззю творчої роботи конференції стало «Слово про Андрія Малишка», яке виголо-

сив Герой України, лауреат Шевченківської премії, письменник Іван Драч. Він говорив про велич Андрія Малишка, його громадянську позицію, своєчасність його слова, як колись, так і сьогодні, про те, що А.С. Малишко був потрібний завжди і особливо у «вирішальні, гримучі, вогнепальні, відповідальні моменти». Промовець підкреслив: «Малишко прийшов в українську літературу, прийшов у світ тоді, коли було неймовірно тяжко прийти. У 30-ті роки… То Голодомор, то потім 37-й рік – рік убивств… Малишкові ж тоді було всього 25 років… Треба йому було збутися. Збутися у той час, коли вже були відомі такі поети, як Первомайський, Голованіський… Корнійчук гримів… Йому не просто все це було… І він пробився через цю шкаралухту. І став видатним поетом, бо підтримав його на той час, і це треба не забувати ніколи, Хрущов. Адже казали, що Малишкові не можна писати: «Його ж то брат був у Зеленого!» Хрущов же сказав: «А він буде у червоних! Андрій, читай!» І Андрій читав. А коли вже була війна тоді він разом із Довженком їздив по Західній Україні. І коли з пафосом виступав Довженко, то з таким же пафосом виступав і Малишко. Це було возз’єднання українського народу, хоча це було в пащі крокодила, це було в сталінській системі, але ж воно було.

Малишко засвітився повнометражно у роки війни. А згодом він став символом України і символом духу українського, бо він все робив для того, щоб збереглася українська мова і українська пісня. І зараз, хочете цього чи не хочете, а він би був би з тими, які обстоюють українську мову».

Поет згадав про розмови з Андрієм Малишком і зокрема його слова: «Був такий період – мене викликають в органи державної безпеки… А туди, коли йдеш, треба чисту сорочечку брати, бо не знаєш чи ти вернешся звідти, а чи ж не вернешся… От я так і зробив… А мені кажуть: «Андрій Самойлович, там якогось зловили бандерівця, який сказав, що він не буде розмовляти, нічого не скаже поки не привезуть йому Андрія Малишка».

І Андрія Малишка привезли до Львова. І там у нього відбулася зустріч із цим бандерівцем. Побитий, знівечений хлопець, катований… І цей хлопець йому сказав: «Андрій Самійлович, ми і в схронах читаємо Ваші вірші, ми любимо Вас. Але я Вам хочу сказати, що поему «Прометей» ви не так написали. Там у Вас росіянин-солдат рятує українське село. Ви мусите написати ще одну таку поему «Прометей» про мене. Я вийшов із схрону, щоб урятувати своє село, бо мені сказа-

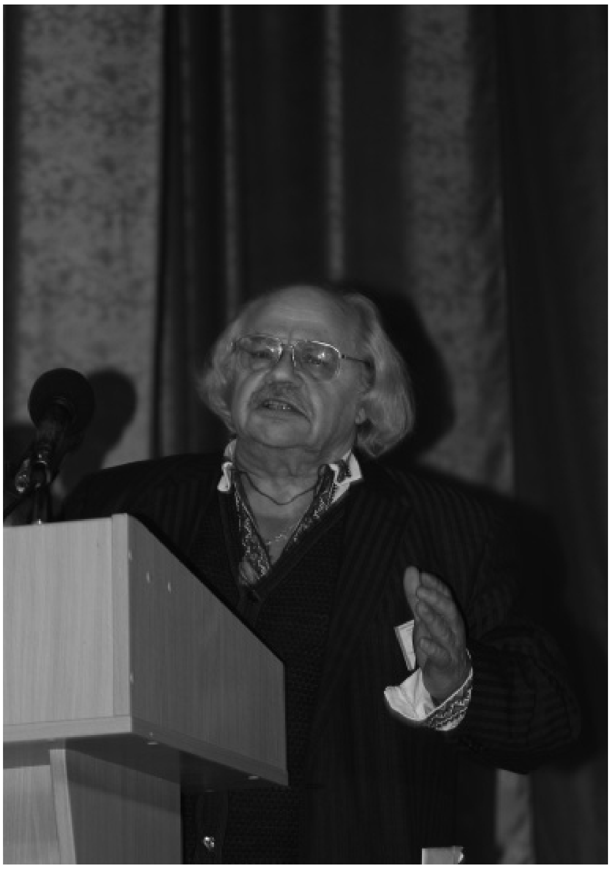

Іван Драч: слово про Андрія Малишка

Говорить професор Анатолій Ткаченко

Про Андрія Малишка оповідає Юрій Мушкетик

Говорить Павло Мовчан

Олег Чорногуз про Андрія Малишка

Сергій Гальченко: розмова про Малишка воєнного часу

ли: «Або воно все буде вивезено в Сибір, або ти вийдеш. І я вийшов, щоб з Вами зустрітись і Вам сказати про це».

Переповівши слова А.С. Малишка, Іван Драч наголосив: «Андрій Самійлович Малишко кілька разів повторював мені це все для того, щоб я міг комусь сказати і розказати. І я це сьогодні повідаю Вам, як на духу. І я буду чистий перед Андрієм Самійловичем Малишком, великим поетом нашого краю, нашої землі, його святим іменем».

Герой України, лауреат Шевченківської премії, письменник Юрій Мушкетик у промові «Мій Малишко» зазначив: «Я, справді, – один із небагатьох тих, хто сьогодні знав і спілкувався з Андрієм Самійловичем Малишком. Я був редактором журналу «Дніпро», редактором якого до мене був Андрій Самійлович. Я в своєму житті не бачив такої слави прижиттєвої, як була в Андрія Самійловича Малишка. Це було після війни… У нього багато віршів було військових. На той час Тичина, Рильський були вже десь хрестоматійними… Андрій Малишко був… Ось він – живий… Я, як голова літстудії, ще студентом запрошував його до нас, в університет. І він виступав в аудиторії. Він виступав на великих мітингах, по радіо. Це був неймовірної експресії чоловік. Його вірші мали величезну енергетику».

А потім – Юрій Мушкетик ділився спогадами про Володимира Сосюру, його вірш «Любіть Україну», про страшний для поета 1951 рік, коли він став цькованим-перецькованим. Неймовірна тиша огорнула зал, супроводжувала схвильовані слова Юрія Мушкетика: «Я був на похоронах Сосюри на Байковому цвинтарі. І от стоїть на центральній алеї велика трибуна, покрита червоним кумачем, на якій все Політбюро ЦК Компартії України… І поруч невелика трибуна, теж крита кумачем, з якої виступають. Під трибуною стоїть домовина із тілом Сосюри. І от на трибуні Андрій Малишко. Він звертається до мертвого Володимира Сосюри, а тоді показує на трибуну, де стоїть політбюро, і каже: «Це вони вкоротили тобі віку! Це вони загнали тебе на той світ». Я стояв у натовпі. У мене комашки по тілі… Мороз пішов поза спиною… Це було так страшно… Зараз, ясно, уявити це важко… А тоді було зовсім не те коли за одне слово виганяють з партії, з роботи та й Сибір погрожував… Це було щось таке, ну, божевільне… Я кажу: «Ми всі були вражені!». Правда, я не буду казати, що колись і Малишко, будучи секретарем парткому, завинив перед Сосюрою… Йому довелось критикувати Володимира Сосюру

за вірш «Любіть Україну», але він це спокутував повністю… А виступи Малишка в Спілці, на зборах, на всіляких вечорах…Полум’яні виступи із величезною любов’ю до України. Такої любові в серці я більше, мабуть, не знаю ні в кого. Така була любов… Вона вселялася в нас, вона підносила нас, вона вела нас, вона диктувала нам, як треба любити Україну. І я вважаю, що ці два поняття – Україна і Малишко – нерозривні!»

Знову звучав голос Івана Драча з його знаменитим, громовистим віршем:

Як ховали два Майбороди Малишка,
Як землі закривалася чорна книжка,
Як земля проковтнула усе, що могла –
Від східних зіниць до гіркого чола,
Від карого усміху, до любистку розмови,
Від сліпучого успіху, від численної крові,
Від скорботи строгої до стоногих турбот, –
Як цвинтар наївся на повний рот, –
Стояли два Майбороди – розгублені діти,
Не знали, в який себе бік подіти,
Гіркотно не знали, скорботно не знали
І жестами щось, як німі, розмовляли.
Сонце стояло сліпуче, як в пісні,
Хмари, як труни, неслись лиховісні, –
І от понад Байковим пантеоном
Піднявся рушник над Малишковим сконом.
Із пісні піднявся, розкрився, як мева,
І крилами білими бивсь об дерева.
Злетів над автобусами і над вінками,
Над заломленими від туги руками,
Над лихим поговором, де ненависть люта,
Над гінким осокором, де вимерзла рута,
В небо полинув легкий, як пір’їна –
Внизу замерзла від слів Україна.
Що оті горизонти? Марниці пропащі.
Літа той рушник понад ріки і хащі,
Б’ється душею поета шаленою,
Понад ордою пісень тьмочисленною,
Понад тихими водами, понад ясними зорями –
Й тихо вертається в серце з докорами.
Де множство пісень з тих докорів ростиме…
Та тільки у Майбородів нема побратима.
І в нього немає. І в мене немає.
А пісня без слова дзвінка та німая.
І от стоїмо, як розгублені діти,
Не знаєм, в яке себе слово подіти.
Гіркотно не знаєм, скорботно не знаєм.
І жестами все, як німі розмовляєм.

Лауреат Шевченківської премії, голова Всеукраїнського товариства «Просвіта», письменник Павло Мовчан вивів малишківський образ у назву промови «Два крила рушника Андрія Малишка, які підняли мене над світом». Проте розпочав він виступ словами: «Щоразу, коли я їду до рідного села Велика Вільшанка, що на межі двох районів – Васильківського і Обухівського, я дивлюся на той постамент (постамент знятого пам’ятника Леніну. – Г.С.), який вимагає природного завершення… Ми були біля пам’ятника Малишку… Але ж природне місце Малишку там, де колись стояв ідол. Вважаю, що громада, яка присутня тут, спроможна підтримати мою ініціативу. А вона – не тільки моя. Вона – загальноукраїнська. Малишко мусить бути там! (тривалі оплески залу, – Г.С.). Це дійсно визначальна постать, до якої я сам особисто апелюю й сьогодні. Суперечлива, неймовірно драматична, як наша доля…».

Павло Мовчан говорив про свій шлях до Андрія Малишка, про вперше почутий у 1950-му році із власноруч змайстрованого детекторного радіоприймача небесний голос поета, про вірш «Рідна мати моя», прочитаний мамі… Він наголосив, що небесність Малишка – в його рушнику. Рушнику, який двома крильми – Матері та Берегині – піднімає над світом. Згадуючи настанову Андрія Малишка читати «Кобзар», промовець подарував Обухівському краєзнавчому музею «Кобзар» Тараса Шевченка, який товариство «Просвіта» випустило у світ вже мільйонним накладом.

Виступ, названий «Мої зустрічі з Андрієм Малишком», письменник Олег Чорногуз розпочав із згадок про ті часи, коли Володимир П’янов познайомив його, молодого літератора, курсанта військового училища, з Андрієм Малишком. Письменник і публіцист поділився з аудиторією важливою життєвою констатацією: «Під впливом таких, як Андрій Самійлович Малишко, під впливом його любові до України, принциповості, сміливості я, очевидно, так само став громадянином, сином України». Мова йшла про творчість Андрія Малишка, про його громадянське єство, висловлювалась стурбованість тим, що твори поета зникають із шкільних програм…

Колишній головний редактор сатиричного журналу «Перець» розповів перчанську бувальщину: «Андрієві Самійловичу виповнювалося 50 років. Він приїхав із Канади. Журнал «Перець» мав рубрику «Наші кращі – люди трудящі». Під цією рубрикою давали переважно дружні шаржі. Редакція послала і до майбутнього ювіляра свого художника-шаржиста, Анатолія Арутюнянца. Приїхав він до Андрія Самійловича і почав малювати. Малишко після знайомства, почувши прізвище художника, каже до Арутюнянца:

– Судячи з прізвища, Ваш батько вірменин?

– Так, – відповів Анатолій Арутюнянц.

– А хто Ваша мама?

– Мама у мене українка.

Андрій Самійлович деякий час мовчав, а тоді знову запитує:

– А ким Ви записалися, Анатолію Саркісовичу?

– А я русскій, – не моргнувши оком, відповів Арутюнянц.

Андрій Самійлович рвучко зіскочив зі стільця, схопив привезену із-за кордону пляшку віскі, відкоркував, налив по цілому фужеру і мовив до Арутюнянца:

Вітання Обухівського міського голови Олександра Шевченка

Виступає Василь Трубай

– Я хочу випити за вас, Анатолію Саркісовичу.

– А що трапилося, Андрію Самійловичу? Ви такий збуджений…

– Розумієте, дорогий, – промовив Малишко, – я тридцять років б'юся над проблемою, звідки пішла велика російська нація, а тепер, дякуючи Вам, розв'язав це питання і запам'ятав на все життя…

І в цьому також весь Андрій Малишко. Темпераментний, емоційний, сміливий, ніжний і мудрий».

Заступник директора Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України Сергій Гальченко повернув аудиторію на 60 літ у минуле, говорив про жахливі 1941 та 1942 роки і збірку А.Малишка «Україно моя!». Воєнні дороги поета, його переживання за Україну, її народ у жахливих умовах відступу він ілюстрував записами із щоденника поета, спогадами його фронтових побратимів, своїх земляків. Науковець звернув увагу на першу збірку Андрія Малишка воєнних часів «До бою ставайте», яку було підписану до друку 22 серпня 1941 р. і видано в Харкові, де другим із 11 віршів був вірш «Україно моя». Це була лише перша частина твору, який побачив світ у п'яти частинах у 1942 р. Промовець підкреслив, що тільки у виданні 1941 року, одною строфою із передвоєнного вірша, єдиний раз і востаннє за всі роки війни А. Малишко згадав ім'я Сталіна.

Скрупульозний аналіз історії написання, наповненості поезіями виданих збірок А.Малишка, зокрема й 1942 р., під назвами «Україно моя» чергувався з характеристикою трагічної долі видань. У 1942 р. весь наклад збірок «Україно моя» та «Понад стожари» згорів у палаючому Воронежі. С.Гальченко повідомив, що за сприяння Обухівського міського голови Олександра Левченка та Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України найближчим часом вийде факсимільне видання збірки поезій А.С.Малишка «Україно моя».

Свій виступ письменник, співак, лауреат премії імені Андрія Малишка Віктор Женченко почав зі спогаду, як його повернула з Ташкенту в Україну пісня «Рідна мати моя»: «М.С. Хрущов повертався з Індії, лайнер сів у Ташкенті. Після кількагодинного перебування, зустрічі, Хрущов під узбецьку музику і співи заснув. Рятуючи ситуацію, кмітливі узбеки вирішили, що потрібно виконати «Песню о полотенце» – так вони назвали нашу «Пісню про рушник». Серед ночі привезли мене, соліста ташкентського театру опери і балету, під Ташкент, у колишню резиденцію емірів. Оркестр вже настроєний… Виходжу на сцену, оркестр грає. Почав «Рідна мати моя»… На першому куплеті Микита Сергійович прокинувся, на другому – став бадьорішим, встає і підходить до мене, а третій – прослухав стоячи. У мене трусилися ноги… Хоча й молодим був… Я тільки закінчив. Микита Сергійович підходить і каже:

– Благодарю тебя, сынок! Откуда ты?

– Я з Украины, – кажу.

– А что ты тут делаешь? Немедленно в Украину!

Уявіть собі, для мене це така радість по сей день. Я вдячний Малишку, який своєю піснею повернув мене в Україну!»

«У Києві, – ділився далі спогадами В. Женченко, – я уже як соліст Київської філармонії, вперше зустрівся у родині Платона Майбороди з Андрієм Малишком – з Вашою дивовижною людиною… Про печальне… За кілька днів до смерті, з Феофанії, де Андрій Малишко вмирав, тільки двом людям прийшли його останні рядки. Олександру Білашу він вислав вірш «Цвітуть осінні, тихі небеса», а другому, Платону Майбороді, – «Де ти, моя стежина». Олександр Білаш прочитав вечором слова вірша «Цвітуть осінні, тихі небеса». Вранці він зателефонував мені і попросив прийти. Виявилося, що Олександр Іванович Білаш, проплакавши цілу ніч, написав на слова пісню… А вже ранком його дружина Лариса Остапенко її співала…». Виступ Віктор Женченко закінчив високопрофесійним виконанням пісні «Цвітуть осінні тихі небеса».

Пісня від Віктора Женченка

Тема виступу письменника Василя Трубая «Невідомий А.С. Малишко. Перше кохання. Апокрифи» привернула увагу до особистого й інтимного в житті поета, яке десятиліттями обростало здогадками й припущеннями, малоймовірними версіями й тлумаченнями. Та не тільки на цьому була акцентована його промова. Літератор, звертаючись до творчості свого земляка, зазначив: «Хоч Андрій Малишко нібито вже вивчений-перевивчений, дуже мало відомо про нього справжнього. Адже ще й досі не дослідили, не відкрили, не оприлюднили всієї спадщини великого українського поета. Чимало справжніх почуттів поет ховав у рядках широкого підтексту». А в підтексті були і характеристики компартійних вождів, і оцінки дійсності, і її сприйняття пересічною людиною». Доповідач звернув увагу на розвиток літературного процесу на Обухівщині, на видання «Антологія літераторів Обухівщини», яке побачило світ до 100-ліття з дня народження Андрія Малишка, на невідомі вірші поета, оприлюднені на його сторінках.

Доктор філологічних наук, професор Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Анатолій Ткаченко висвітлив тему «Натурфілософська лірика Андрія Малишка». Крізь призму філософії і літератури, філософії літератури, філософії в літературі він звернувся до багатосюжетних уяв Андрія Малишка про Всесвіт і людину в ньому, про людське буття, про природу і людину в природі. Дослідник наголосив, що в найплідніші свої 1960-ті роки поет писав мудру натурфілософську поезію, де його ліричні герої уособлювали себе частиною природи, були нерозривні з нею. Андрій Малишко відчував можливі наслідки атомної ери, уявляв «чорне атомне крило», «атомне ядро, яке в трави пощади просить». За двадцять років до Чорнобильської трагедії він пише віршпересторогу «Полин». Натурфілософські прозріння Андрія Малишка вилилися в його творчий діалог з поетами-«шістдесятниками», де він перегукується з ними на предмет осягнення діалектики метаморфоз.

Здавалось би, зовсім під несподіваним ракурсом – «Поетика Арістотеля і поезії Андрія Малишка» – була заявлена доповідь доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка Віктора Ставнюка. Одначе він наголосив, що правомірно з приводу творчості Андрія Малишка звернутися до давньої полеміки Аристотеля з Платоном про творчість взага-

лі, про мистецтво і особливо про поезію як мистецтво слова. Мистецтво, згідно з античною традицією, – це мімесис: відтворення, наслідування дійсності, уподібнення їй. За Платоном, поезія веде нас від істини, вона дезорганізує душу. Світ – недосконалий і не може стати досконалим. Він – лише недосконала копія світу ідеального, а люди – це ув'язнені печери. Вони тільки спостерігають за тінями цього ідеального світу, але ніколи не побачать його вочевидь. Поет створює заздалегідь неточну імітацію недосконалого світу, у першу чергу – світу людських характерів. Поезія може збудити в аудиторії неконтрольовані пристрасті і тим самим порушити атараксію – належну гармонію душі.

Аристотель опонував Платону. Він підкреслював: Платон помиляється, коли говорить, що мистецтво дає нам лише недосконалі копії поодиноких прикладів універсальних форм світу реального і світу ментального. Аристотель же вважав, що великі митці можуть за допомогою свого таланту виявити через мистецтво те універсальне, що ховається в одиничному і представити його нам таким чином, що ми, йдуючи цим шляхом, зможемо отримати досконаліше знання. Коли Андрій Малишко створив пісню «Рідна мати моя», то через внутрішні переживання ліричного героя, кожного з нас, він показав нам універсальні істини про дітей і батьків, про сина і маму… Попри заперечення Платона, під час виконання цієї пісні ми переживаємо катарсис. Ми стаємо мудрішими, осягаючи і переживаючи вічну істину материнської любові. За Аристотелем, завдання справжнього поета говорити не про те, що було – це має робити історик. Поезія ж, за Аристотелем, – філософічніша і серйозніша, ніж історія. Справжній поет говорить та творить не тільки на потребу дня. Справжній поет, за Аристотелем, говорить про всезагальне, про людське і людяне, про те, якою має бути людина, про те, що тільки й робить людину людиною. Світ поезій Андрія Малишка для нас – справжній універсум, справжній космос, у якому панує світла печаль і радість буття, у якому завжди торжествує добро, у якому люди є людяними. І це – цілком у дусі Аристотеля.

У програмі роботи конференції була ще низка цікавих доповідей. Їх мозаїчність, розмаїття стосувалися постаті Андрія Малишка в житті і поезії. Слово про видатного поета мовили: письменники – Ольга Довгопят («Образ матері в поезії А.С. Малишка»), Валентина Козак («А.С. Малишко. Голос поетичної душі»), Наталія Любиченко («А.С. Малишко і літературний процес на Обухівщині»), Михайло Карасьов («Дитяча література Обухівщини: від А.С. Малишка до сьогодення»), письменник Олексій Микитенко; доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Галина Александрова («Поезія А. Малишка: осягнення слова»); директор Обухівського краєзнавчого музею Юрій Домотенко («Народно-епічна сутність творчості А.С. Малишка»); завідувач кафедри педагогіки і психології Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів Світлана Мірошник («Вплив творчості Андрія Малишка на формування української педагогічної еліти»), вчитель спеціалізованої загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 1 ім. А.С. Малишка м. Обухова Світлана Рогозіна («Виховна та пізнавальна значимість Малишкового слова»); старший науковий співробітник музею-садиби Андрія Малишка Олена Артюшенко («А.С. Малишко: генеруюча постать Обухівського краю»); директор спеціалізованої загальноосвітньої школи І – ІІІ ст. №1 ім. А.С. Малишка м. Обухова Петро Демчук та Григорій Савченко, голова Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка («Увічнення пам'яті А.С. Малишка»); журналісти Євген Букет, Василь Марусик, Анатолій Шпиль.

За матеріалами роботи конференції буде видано збірник наукових доповідей та повідомлень. До виголошених на конференції тем будуть додані тексти виступів лауреата Шевченківської премії, академіка НАН України, директора Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України Миколи Жулинського («Той, що натрудив серце Україною. Подивування Малишка з нагоди його століття»), член-кореспондента НАН України, голови Національної спілки краєзнавців України Олександра Реєнта («Краєзнавство у творчості Андрія Малишка»), кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Олега Бажана («Андрій Малишко і суспільно-політичні процеси в Україні (друга половина 1950-х – 60-ті рр.): оцінки, переживання, дії») та інші, які в силу різних причин не були оприлюднені в Обухові.

У рамках роботи конференції відбулася презентація збірки – Андрій Малишко. Моя стежина = Andrii Malychko. Mon chemin: Поезії, покладені на музику / Упорядкування, передмова, переклад

з української французькою Дмитра Чистяка. – К.: Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ, 2012, видання якої здійснено за сприяння МАН України (президент С.О. Довгий).

У виступах постійно підкреслювалося, що тих людей, які щоденною працею возвеличують українське суспільство, відкривають, зокрема, невідомі сторінки історії краю, потрібно належним чином вшановувати. Тому більш ніж доречною була ухвала конференції, яку присутні одноголосно схвалили: звернутися до Президента України щодо нагородження директора Обухівського краєзнавчого музею Юрія Корнійовича Домотенка Орденом князя Ярослава Мудрого.

Зі слів високоповажних метрів українського слова, науковців, краєзнавців, учителів, учнів, земляків-обухівців неодноразово звучали схвальні відгуки про атмосферу правди, людяності і добра, якою була просякнута кожна хвилина роботи конференції. Андрій Малишко воєдино згуртував промовців і вдячну слухацьку аудиторію. Вдамося до слів Юрія Михайловича Мушкетика, який сказав: «Такої конференції я ще не бачив!»

Думається, що такою конференцію насамперед зробив сам Андрій Малишко – гордість українців і України.

Безумовно, що на такому рівні конференція не відбулася б без всебічної, повсякденної і повсякчасної підтримки, яку надавали організаторам, беручись за роботу самі, Обухівський міський голова Олександр Миколайович Левченко, заступник Обухівського міського голови Валентина Олексіївна Симоненко, директор спеціалізованої загальноосвітньої школи І – ІІІ ст. №1 ім. А.С. Малишка м. Обухова Петро Геннадієвич Демчук. Обухів і обухівці в черговий раз підтвердили, що земля славна людьми, які працюють.

Біля пам’ятника Андрієві Малишку в м. Обухові

Олександр Реєнт (м. Київ)

КРАЄЗНАВСТВО У ТВОРЧОСТІ АНДРІЯ МАЛИШКА

Український народ багатий на таланти, що виходять з його гущі й черпають натхнення з найкращих надбань своєї Вітчизни. Одним із таких митців, безперечно, є Андрій Малишко (1912–1970).

Першою вчителькою й наставницею майбутнього визначного поета стала його мати. Саме від неї малий Андрійко виніс незрадливу любов до рідної мови і землі, народних пісень та дум [1]. Усе своє життя мати митця ходила у рясній спідниці, у вишитій сорочці в зозулях, в очіпку й боса. Навіть їдучи в Київ до сина у гості, вона взувалась лише перед дверима синівського дому. На прохання А. Малишка жінка відповідала: «Я ходжу боса, тому що оці мої вузлуваті ноги відчувають землю, я від неї наснажуюсь і здоровішою почуваюся» [2]. Саме від неї у ранньому дитинстві почув майбутній поет народну пісню, яка супроводжувала митця все його життя, надихаючи на створення чарівних рядків, що глибоко западали в душу.

Ще однією наставницею й невичерпним джерелом натхнення для Андрія Малишка стала рідна земля. Дмитро Павличко у передмові до збірки його творів писав: «Дніпро і задніпровська далина, над якою не міг не літати він малим на своїх уявних крилах, дали йому відчуття широчіні, яке переросло в його власну душевну рису. Напівгірські краєвиди Обухівщини, що обриваються трипільськими кручами і різко переходять у безмежну рівнину Лівобережжя, повинні були викликати в чутливій душі малого Андрія враження контрасту, яке пізніше, ніби якась внутрішня закономірність Малишкової поезії, відбиватиметься на сміливому сполученні в ній антагоністичних метафор». Від «малої» Батьківщини до «великої» один крок:

> Україно моя, мені в світі нічого не треба,
> Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти.

В Україні, її героїчному й трагічному минулому, народній пісні все своє життя черпав Андрій Малишко натхнення. І це не могли не відчувати численні читачі, для яких його поезія була сердечною, щирою та простою й одночасно глибокою, сповненою емоційної напруги почуттів, вражень та настроїв [3].

Рядки, що виходили з-під пера поета, були яскравим відображенням його душі, прагнень, любові та сумнівів та несли на собі відбиток епохи, в яку жив і творив митець.

Будучи учнем неокласиків М.Зерова й М.Рильського [4], Андрій Малишко став свідком кривавих сталінських репресій, буремних воєнних років, періоду післявоєнної розрухи, часів наступу на українську культуру.

Саме тому життя і творчість класика вітчизняної поезії, пісні на вірші якого давно стали народними, не були простими й безхмарними.

Поета хвилювала проблема історичної пам'яті народу. Ряд віршів на цю тему «В завійну ніч з незвіданих доріг...», «Приходять предки, добрі і нехитрі...» є актуальними й хвилюючими душі читачів і нині. Гостро, болісно відчував він свій обов'язок перед далекими пращурами, котрих непокоїть, якими ми стали.

> Чи ти не став розщепленим, як атом,
> Недовірком, схизматом чи прелатом,
>Ярижкою нікчемним, псом на влові?
> Дитино наша, ягодо з любові!

Поет почував свій особистий борг перед минулим і майбутнім, перед усім, на світі сущим, чорним хлібом і низенькою батьківською хатою, ручаєм і сосною, щастям закоханих... «А вже найбільше, чуєте ви, мамо, Я вам заборгував і не віддав Ні шеляга за перше рідне слово...» – зізнається він. Мотив обов'язку перед цілим білим світом чи не найголосніше зазвучав у поезії Андрія Малишка останніх літ, особливо ж у його «Роздумі» («Чи встигну я цей камінь обтесати»).

Уже десь на останньому прузі замислився митець: а чи віддав я всі борги, «чи встигну я цей камінь обтесати?», бо «поїзд мій вечірній у долині Не може довго ждати...». А з каменя витесує він Людину, наче Бог творить Всесвіт. І ось «уже на камені засяли очі і налились блакиттю», уже «уста людські жагою затремтіли і ожили...». Та все одно – це ще мертвий камінь. Як же вдихнути в нього душу, життя? «Витесати слово хоч єдине і вкласти в очі, в губи кам'яні» – ось чого домагається поет. Без мови все мертве. Без мови немає життя.

Тож і любив А.Малишко рідну мову, рідне слово та пісню над усе. Цією любов'ю осяяна його поезія. У поетичних циклах «Пісня дороги», «Пісня яворів», «Сонети обухівської дороги» поет повертався у своє дитинство, із вершин життєвого досвіду й мудрості осмислював минуле та сучасне, розмірковував над майбутнім. Він замислювався над своїм корінням. У «Сонетах обухівської до-

роги» це видно вже з їхніх назв: «Я з тих країв, де сині оболоні...», «Я з тих країв, де за Дніпром кургани...», «І ти з такого ж поля» та ін.

Любов митця до героїчних й нерідко трагічних сторінок минулого України пояснюється в першу чергу тим, що боротьба народу за свою волю була й історією його родини. Рідного брата поета – Петра – розстріляли як учасника національно-визвольних змагань 1917–1921 років.

Відтак Андрія Малишка важко назвати винятково офіційним поетом радянських часів. Увійшовши в українську поезію в несприятливі для живої творчості сталінські часи, він спромігся зберегти щирість і тоді, коли всупереч собі доводилося віддавати данину тогочасній ідеологічній кон’юнктурі.

Митець страждав через власну духовну роздвоєність. Йому не вистачало внутрішньої сили, щоб оголосити відверту непокору тоталітарній системі, але й бути байдужим спостерігачем того, що відбувалося з його народом, його Вітчизною, він не міг. Неодноразово поет публічно обурювався політикою Лазаря Кагановича щодо українського народу.

Коли на політичну арену вийшли шістдесятники та почалися репресії проти них, А.Малишко разом з Олесем Гончаром та керівником авіаоб'єднання Олегом Антоновим підписався під запитом до ЦК КПУ з вимогою пояснити причини арештів. Писав він до ЦК обурені листи й з приводу того, що в Україні немає вищих навчальних закладів, де б викладали українською мовою, і що українські книги виходять жалюгідними тиражами. Він розумів, що Україна далеко не «між рівними рівна», як це декларувалося на словах, і називав її лише українською вивіскою, а не суверенною республікою.

Андрій Малишко, як і більшість поетів радянського періоду, був непростим і неоднозначним у своїх стосунках із друзями та побратимами по перу. Час, в який йому довелося жити й творити, жорсткі ідеологічні рамки та обмеження штовхали митця на вчинки супроти власної волі й совісті, у котрих поет розкаювався все своє життя. Так, не міг він пробачити собі того, що 1951 р. долучився до цькування Володимира Сосюри, якого чотири дні поспіль огульно критикували на пленумі Спілки письменників за поезію «Любіть Україну», а на шпальтах офіційного періодичного видання радянської доби «Правда» прозвучало навіть звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі» [5].

На похоронах друга у січні 1965 р. митець виступив із промовою. З гіркотою та болем він промовив: «Холодно тобі зараз, поете?! І сніг над тобою іде дуже холодний. Над твоєю труною, у цей холодний зимовий день ми клянемося, що будемо любити свою мову, свій кароокий народ, як ти заповідав у своєму вірші «Любіть Україну!». І нехай дурість кретинів і невігласів, прелатів і єзуїтів, яка вкоротила тобі життя після написання цього вірша, зів'яне над могилою великого українського поета!».

Андрій Малишко не був дисидентом. Але водночас він не вписувався в образ офіційного сурмача. Він був поетом і, як справжній митець, відчував трагізм ситуації, в якій доводилося жити й творити. У його творчій спадщині знаходимо рядки, присвячені другові – поетові Олексі Влизьку, що загинув під час сталінських репресій. Писав митець і про розстріляного в 1934 р. Григорія Косинку, замордованого на Соловках драматурга Миколу Куліша [6].

На першому місці для Андрія Малишка завжди була любов до рідної України, яку поет проніс через усе своє життя, і яка світить вдячним читачам крізь роки.

Джерела та література

1. Кушнір Л. «Отут я походив...». Сьогодні – 100 років від дня народження Андрія Малишка. «УМ» побувала на батьківщині поета, в Обухові, звідки мати його «на зорі проводжала і рушник вишиваний на щастя дала» // Україна молода. – 2012. – 14 листопада.

2. Сергей Сак, внук поэта: «Отец хотел, чтобы Андрей Малышко стал сапожником» // Сегодня. – 2008. – 22 октября.

3. Сизоненко А. М. Малышко // Зеркало недели. – 2001. – № 19. – 19 мая.

4. Дроздовский Д. «Стежина» Малышко: Первый концерт на французском // Зеркало недели. Украина. – 2012. – № 41. – 16 ноября.

5. Тарасова О. Бунтар, з-під пера якого линула ніжна лірика: Завтра минає сто років з дня народження українського поета Андрія Малишка // Вечірній Київ. – 2012. – № 115/116 (19007/19008). – 13 листопада.

6. Унгурян О. «Узнав, что сын сочиняет стихи, отец порвал его тетради. Тогда 12-летний Андрей взял спички и... пошел поджигать хату»: Сегодня исполняется 100 лет со дня рождения классика украинской литературы Андрея Малышко // Факты и комментарии. – 2012. – 14 ноября.

УДК 316.3«1940/1960»А.Малишко

Олег Бажан (м. Київ)

АНДРІЙ МАЛИШКО ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – 1960-ті РОКИ): ОЦІНКИ, СУДЖЕННЯ, ДІЇ

Публікуються архівні документи і матеріали, що розкривають невідомі і маловідомі факти з життя та діяльності поета А. Малишка.

Ключові слова: *А. Малишко, Л.Забашта, Л.Каганович, О.Корнійчук, КДБ при РМ УРСР, «ждановщина», «хрущовська відлига».*

Життєвому та творчому шляху українського поета Андрія Самійловича Малишка присвячено численні літературно-критичні нариси та книги. У переважній більшості наукових та публіцистичних праць, які побачили світ в 1950–1980-ті роки [1], творчість Андрія Малишка характеризується як «яскравий взірець поетичного стилю, образності та пісенності», а про самого майстра слова згадується як про «правофлангового соціалістичного реалізму», «сурмача соціалістичної революції». 100-річний ювілей «одного з поетично-пісенних символів України» спонукає істориків та літературознавців до переосмислення творчості та біографії «поета– канона».

Період творчого злету А. Малишка припадає на трагічні 1930–1940 роки. Перші друковані поезії Малишка з'явилася на сторінках журналу «Молодий більшовик». Упродовж другої половини 1930-х років учень М.Зерова, А.Кримського, М.Рильського опублікував 8 збірок: «Батьківщина», «Лірика», «З книги життя», «Народження синів», «Листи червоноармійця Опанаса Байди», «Березень», «Зоревідні», «Жайворонки». У 1936 році молодий поет отримав першу урядову нагороду орден «Знак пошани». Після звільнення України від фашистських окупантів у 1944 році А. Малишку довірено посаду відповідального редактора журналу «Дніпро». У листопаді 1946 року тридцятичотирьохрічного поета обирають першим заступником голови Спілки радянських письменників України (СПРУ) [2, ф. 590, оп. 1, спр. 32, арк. 22–23], а влітку 1947 р. за поему «Прометей» і збірку віршів «Лірика» А. Малишко отримує Сталінську премію [3].

Біографія А. Малишка є яскравим прикладом того, як пануюча ідеологічна система в Країні Рад одночасно могла дозволити собі возвеличення митця і його цькування. У післявоєнні сорокові роки наймолодший серед живих українських поетів-класиків (поема «Прометей» потрапила до шкільної програми) Андрій Малишко найвиразніше відчув на собі конфлікт політики і творчості. Перші критичні зауваження на адресу редактора журналу «Дніпро» пролунали наприкінці серпня 1946 року, коли в резолюції загальних зборів письменників міста Києва прямо вказувалося, що «редакція журналу «Дніпро» (редактори А. Малишко та С. Крижанівський) припустилися низки серйозних помилок, що виявилися у вміщенні на сторінках журналу хибних і шкідливих творів, а також в недостатньому ідейному вихованні згуртованих навколо журналу молодих літературних кадрів»*[1] [2, ф. 590, оп. 1, спр. 36, арк. 9].

Паплюження А. Малишка посилилися у 1947 році, ймовірно, після його приватної розмови з першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем (див. док. №3), в ході якої заступник голови СПРУ відмовився від пропозиції керівництва компартії приєднатися до хрестового походу проти «петлюрівців» М. Рильського та Ю.Яновського. Сумніви в благонадійності А Малишка підсилив лист літературних критиків Є. Адельгейма та І. Стебуна,

*[1] У ході роботи загальних зборів письмениииків м. Києва 27–28 серпня 1946 року найбільше картав діяльність літературної студії при журналі «Дніпро» письменник Леонід Соломонович Первомайський:»Я давно і признаюся – з тривогою, придивляюсь до молоді, яка гуртується коло цієї студії. І мушу заявити. що тривога моя і інших товаришів не є безпідставною, бо за безідейністю, за теорією «мистецтво для мистецтва» тут свідомо чи несвідомо замасковано теж ворожу нашому часу і нашим ідеям реакційну романтику. На жаль, доводиться констатувати, що не тільки салонні віршики модних серед молоді молодих поетес зросли у теплиці цієї літературної студії, але й теорії національної виключності, материної мови, якою лише може творити письменник, виникли й мають поширення саме серед літературної молоді, яка гуртується навколо журналу «Дніпро»«(ЦДАМЛМ України, ф.590, оп 1, спр. 36, арк. 61).

надісланий Л.Кагановичу 22 серпня 1947 року. На 12 сторінках машинописного тексту Є. Адельгейм та І. Стебун звинувачували керівництво СПРУ у націоналізмі та антисемітизмі. Зокрема на адресу А. Малишка пролунали закиди щодо його спроб «відвести удар від буржуазно-націоналістичних викривлень, які мали місце у підручнику «Нарис історії української літератури» та «нав'язуванні молодим поетам чужих націоналістичних поглядів» [4, ф. 1, оп. 23, спр. 4515, арк. 3–4, 8–9].

15 вересня 1947 року у Києві за вказівкою ЦК КП(б)У було скликано пленум СПРУ, на якому було заслухано доповідь голови Спілки Олександра Корнійчука на тему: «Українська радянська література після постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» та «Ленінград». У своєму виступі очільник українських письменників піддав розносу поему М.Рильського «Слово про рідну матір» та став паплюжити романи І. Сенченка « Його покоління» та Ю. Яновського «Жива вода», які побачили світ у першому, другому, четвертому та п'ятому номерах журналу «Дніпро» за 1947 рік: «Особливо хочу зупинитися і сказати про роботу журналу «Дніпро». Як сталося, що в журналі, який розрахований на нашу молодь, на наше юнацтво, де б мусили бути бойові твори, де мусив би бути найсуворіший добір, де повинно було б друкуватись все краще, що дають наші письменники – друкувалися твори, що мають найбільше помилок. Відповідальністьза це несе насамперед редактор журналу товариш Малишко. Чому так трапилось – він мусив нам сказати, як буде перебудовувати журнал, яким журнал буде надалі» [2, ф. 590, оп. 1, спр. 36, арк. 39].

Тональність виступу О. Корнійчука перейняв письменник Олександр Ільченко, який продовжив «проробляти» А. Малишка: « Говорячи про принциповість у наших цілях, не можна не згадати і про нарікання, які доводиться чути на заступника голови Спілки Андрія Самійловича Малишка. Саме тому, що нашому вельми талановитому товаришеві часто не вистачає більшовицької приницповості в літературних справах, бо часто беруть верх його особисті уподобання, смаки, чи дружба, чи неприязнь» [2, ф. 590, оп. 1, спр. 36, арк. 80].

Викривальні промови на адресу редактора журналу «Дніпро» лунали і впродовж наступного дня роботи пленуму, головування на якому, за іронією долі, було доручено саме А.Малишку. Член СПРУ Санов (Смульсон) Лазар Самійлович поінформував присутніх на пленумі про те, як А. Малишко прагнув завадити друку на сторінках «Літературної газети» критичної статті на роман Ю. Яновського»Жива вода».

Провокативним виявився виступ Якова Зіновійовича Городського. Наведемо фрагмент стенограми пленуму СРПУ:

> Городской: Хочу сказать об Андрее Малышко. Хвылевой говорил украинцам: «Геть від Москви», а Андрей Малышко выступает на президиуме по поводу русских писателей, и мне кажется, что он говорил: «Геть від Києва російських письменників». Никогда, никто из русских писателей даже не подумает,что говорит Андрей Малышко.
>
> Малышко: Я об этом не говорил.
>
> Городской: На русскую литературу на Украине налетали и Кулиш и Хвылевой и ламали себе головы на этом. Вы не осторожны или может быть, чрезвычайно откровенны (шум в зале). Тов. Малышко еще до войны вызвал лихорадку в нашей партийной организации, поставив вопрос, что неукраинцы не могут быть полноценными украинскими поэтами. Было это? Было. Трепала нашу партийную организацию лихорадка? Трепала. Потом пришел т. Корнийчук и сказал, что ЦК партии требует прекратить эту неправильную постановку вопроса, со стороны т. Малышка
>
> /т. Малышко: Я такого вопроса не ставил/.
>
> Партийная организация об этом говорила, не раз, а вы говорите, что не ставили.
>
> /т. Малышко: Это вы ставили этот вопрос, а не Малышко/
>
> Вы, может быть, не были тогда в партии, не знаете, что это было так, что эти установки принадлежали вам. Я думаю, что не грех вам подумать о том, что если вы будете продолжать эту групповую линию, перед вами большая опасность стать лидером младо-националистической школы. Я говорю об этом с полной ответсвенностью [2, ф. 590, оп. 1. спр. 36, арк. 132].

До критики А.Малишка долучився редактор «Літературної газети» Леонід Семенович Серпілін:

> У березні 1947 р. «Літературна газета» опублікувала передову, де вказувалося, що журнал «Дніпро» погано працює з молодими письменниками і протягом 1946 р. не висував ні одного яскравого письменницького імені. Журнал «Дніпро» в 1946-1947 р. видрукував більшість помилкових творів Кундзича «Як Тарас їхав по Україні». Тов. Малишко часто опиняється в полоні відсталих поглядів і про це треба говорити сьогодні, треба критикувати, бо було б дуже прикро, коли б через рік ми стали свідками більш серйозних помилок у такого яскравого поета як тов. Малишко.
>
> /Малишко. – Не діждетеся цього/ [2, ф. 590, оп. 1. спр. 36, арк. 209].

Виявлені «колегами по цеху» вади та хиби у діяльності А. Малишка стали підставою до усунення поета з посади заступника голови СПРУ та звільнення його від обов'язків редактора журналу «Дніпро».

Відчуваючи нагнітання чергового витка репресій в республіці, перебуваючи під жорстким ідеологічним пресингом, А. Малишко змушений був публічно проявляти свою лояльність пануючому режиму. У дусі офіційної радянської ідеології було написано книгу «За синім морем» (1950), поему «Дарунки вождю» (1952)*[1]. На догоду партійному керівництву А. Малишко в 1951 році приєднався до погрому вірша В. Сосюри «ЛюбітьУкраїну»*[2].

«Хрущовську відлигу» А. Малишко сприйняв як можливість позбутися радянському суспільству пут тоталітарного режиму. На зборах в Спілці радянських письменників у березні 1956 року, присвячених підсумкам ХХ з'їзду КПРС, А. Малишко, говорячи про необхідність подолання трагічних наслідків культу особи, висловився за повернення літературної спадщини репресованих у сталінський період О.Олеся, М.Ірчана, В.Блакитного, Г. Косинки, М. Куліша, порушив заборонену тему голодомору 1932-1933 року в Україні. Промова А.Малишка, на думку першого секретаря Київського обкому КПУ Г. Гришка, взагалі нагадувала «панахиду по українському народові», в якій поет «в жахливих фарбах намалював страшне минуле українського народу», «хліба-солі не було, а людей саджали в тюрми і катували» (див. док. №1).

Критика культу особи Сталіна пов'язувалась А.Малишком з подоланням негативних явищ, які визрівали в національній політиці, призводили до забуття рідної мови, історії та традицій українського народу. Широкого розголосу набули демарші А Малишка стосовно політики русифікації в Українській РСР. 4 вересня 1956 р., виступаючи в Дрогобичі на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю з дня народження І.Франка, Андрій Малишко навів такі аргументи: « Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою, або, невже ж Мао-Цзедун міг би співати колискову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?» Поет дорікав партійному керівництву, яке, на його думку, не розуміло питань української культури і вважало, що «шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури і мови» [4, ф. 1, оп. 24, спр. 4262, арк. 65].

Будучи депутатом Верховної Ради УРСР, А. Малишко разом із письменником О. Гончарем виступили в 1958 році проти «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», спрямованого на дискримінацію української мови в школі (див. док. № 4).

Протести щодо мовного питання в УРСР А. Малишко виражав і на побутовому рівні. Восени 1956 року Спілка письменників Радянського Союзу просила розглянути СПРУ заяву робітниці одного з київських поштових відділень З.С. Саган, яка вимагала вибачення від А. Малишка за те що, він в образливому тоні змушував її спілкуватися українською мовою*[3].

Подібні «націоналістичні випади» видатного майстра слова не залишалися непоміченими. Перший секретар ЦК Компартії України О.І. Кириченко доручив ознайомитися з відповідними документами членів та кандидатів у члени політбюро, вжити найсуворіших заходів до «єретика». Сьогодні навіть важко уявити, скільки принижень зазнав А.С. Малишко, розплачуючись за своє вільнодумство. Лише підтримка його братів по перу П.Козланюка, А.Шияна, П.Воронька, Д.Косарика дозволила йому уникнути серйозних наслідків.

Як не дивно, але стихійні прояви бунту в часи «хрущовської відлиги» перемежовувалися панегіриками поета на честь господаря Кремля, або випадами проти Б Пастернака. Проте Комітет

*[1] Перед смертю поет поділився спогадами про історію написання поеми «Дарунки вождю»: «Відразу після Сталінского ювілея приїхали люди з ЦК, забрали мене, посадили в окремий кабінет з диваном, письмовим столом, друкарською машинкою, з купою газет зі статтями про святкування 70-річчя Сталіна та… закрили. Так-так, закрили на ключ! Я провів там троє діб, протягом яких написав цю поему (Унгурян О.»Узнав, что сын сочиняет стихи, отец Андрея Малышко порвал его тетради» // Факты и комментарии. – 2012. – 14 ноября.

*[2] Своєрідним покаянням перед В. Сосюрою стане пронизливий виступ А. Малишка над його могилою у січні 1965 року (див. док. № 7).

*[3] Інцидент, який стався з поштаркою З.Саган, А. Малишко описував таким чином: «Це було в червні. Для мене був переказ на гроші з Москви.Я не міг піти їх одержати у зв'язку з тяжкою хворобою... Мушу сказати, що в той час, коли прийшла ця жінка з переказом, у мене був мій сусід по квартирі тов. Майборода... Вона обірвала корішок з переказу, щоб я написав на ньому. Вона каже: «Я прошу Вас, Андрій Самійлович, тільки пишіть на російській мові і не пишіть на українській». А я був людиною хворою, та й взагалі в мене характер не такий м'якенький. Я сказав, що Гітлер у Києві, фашизм у Києві, що заборонено писати українською мовою?...Вона дуже розхвилювалася, каже – дайте мне стакан води... Я взяв у неї гроші, не перелічив їх і тільки сказав, я ніколи не бачив вас у своїй хаті, і не заходіть до мене в хату і не дразніть мене» (ЦДАГО України.ф.1, оп. 24, спр. 4262, арк. 121).

держбезпеки УРСР вважав А. Малишка за свідченням дисидента Івана Дзюби «невиправним націоналістом»[5] (див. док. № 5–6, 9).

Архівні документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських обєднань України, Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтв України дозволяють відійти від усталеного образу поета в радянські часи, допомагають зрозуміти справжню сутність А. Малишка.

Джерела та література

1. Див. наприклад: Дем'янівська Л. С. Андрій Малишко: життя і творчість / Л. С. Дем'янівська. – К. : Дніпро, 1977. – 115 с.; Костенко А. І. Андрій Малишко: біографічна повість / А. І. Костенко. – К. : Молодь, 1981. – 312 с., іл. – (Серія біографічних творів «Уславлені імена». Вип. 55); Шлапак Д. Я. Полум'яний сурмач: творчість Андрія Малишка. – К.: Знання, 1982. – 48с.; Гаєвська Н. М. Андрій Малишко і російська радянська поезія / Н. М. Гаєвська. – К. : Вища школа, 1985. – 144 с. та ін.

2. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв України.

3. Радянська Україна. – 1947. – 8 червня.

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

5. Сіндюков І.Тривожний ювілей // День. – 2005. – 18 листопада.

Додаток

№1

З інформації секретаря Київського обкому КПУ Г. Гришка першому секретарю ЦК КП України О. Кириченку*[1] про проведення зборів по підсумках роботи XX з'їзду КПРС та про непартійні заяви і дії окремих комуністів у вищих учбових закладах і творчих організаціях м. Києва

Березень 1956 р.

У вищих учбових закладах і творчих організаціях м. Києва в основному закінчено проведення партійних зборів по підсумках роботи XX з'їзду КПРС. Збори первинних партійних організацій пройшли при високій активності комуністів, які сміливо і принципово викривали існуючі недоліки в роботі вузів і творчих організацій та накреслили заходи до їх усунення. Історичні рішення XX з'їзду КПРС одностайно схвалені в усіх партійних організаціях і прийняті до неухильного виконання <...>

На зборах в Спілці радянських письменників, радянських художників України і Київської кіностудії художніх фільмів з доповідями про підсумки XX з'їзду КПРС виступив тов. Корнійчук О.Є., який докладно виклав рішення XX з'їзду партії. Поряд з цим в своїх доповідях тов. Корнійчук, висвітлюючи питання про культ особи, висловив такі думки, що в свій час ряд творчих працівників України були неправильно обвинувачені в українському націоналізмі. Так, зокрема, тов. Корнійчук підняв питання, що поет Сосюра неправильно критикувався за його вірш «Любіть Україну». Він прямо заявив, що ми повинні вибачатись перед Сосюрою за те, що неправильно його критикували.

Такий тон, заданий тов. Корнійчуком в доповіді, привів до того, що збори в СРПУ прийняли не той напрямок, який було потрібно. Замість виступів про поліпшення роботи письменницької організації, підвищення ідейно-художнього рівня творів, більшість товаришів спрямували свою увагу на минулі роки і, критикуючи культ особи, почали брати під захист ряд письменників, які в свій час написали багато буржуазно-націоналістичних творів і були справедливо обвинувачені в українському націоналізмі.

Правильні виступи товаришів Гончара, Збанацького, Дмитерка та Новіченка все ж не змогли повернути збори в потрібний бік.

Письменники Шумило, Козаченко, Малишко, Кротевич, зав. кафедрою української літератури університету тов. Іщук вимагали видання ряду творів Чумака, Олеся, Ірчана, Блакитного та реабілітації цих письменників. Шумило навіть взяв під захист таких українських буржуазних націоналістів, як Косинка та Куліш, а також поставив питання про те, що не варто було у Києві закривати видання єврейського журналу.

Письменник Кротевич намагався реабілітувати редактора націоналістичної газети «Рада» Павловського.

Поет Вишеславський висловив думку, що: «Давно треба покінчити з поясними поклонами – спасибі тобі наш старший брат», підкреслюючи, що український народ не менш великий за російський. Він же заявив, що досить зображувати Шевченка дивлячись в рот Чернишевському.

*[1] Кириченко Олексій Іларіонович (1908–1975)– партійний і державний діяч. Народився у с. Чорнобаївка (тепер Білозерського району Херсонської області). З 1930 – член КПРС. Закінчив Азово-Чорноморський інститут інженерів-механіків соціалістичного землеробства. З 1938 року працював в апараті ЦК КП(б)У по кадрах, у 1945-49 роках– перший секретар Одеського обкому і міськкому партії. У 1949–1953 роках – другий секретар, у 1953-57-перший секретар ЦК КП України. Виявив себе активним провідником процесу десталінізації в УРСР. У 1957 році відкликаний з України і призначений на посаду секретаря ЦК КПРС. У 1960 році – перший секретар Ростовського обкому партії, згодом – на господарській роботі.

Особливо неправильним був виступ поета Малишка, який по формі нагадував панахиду по українському народу. Він в жахливих фарбах намалював «страшне» минуле українського народу, «хліба-солі не було, а людей сажали в тюрми і катували».

Він звинувачував Сталіна в неправильному відношенні до опери «Богдан Хмельницький» під час декади української літератури і мистецтва в Москві в 1951 р.

Малишко у своєму виступі критикував діяльність члена Президії ЦК КПРС тов. Кагановича Л.М. під час перебування його секретарем ЦК КП України. Малишко заявив, що за вказівкою Кагановича на Україні було репресовано 9 тисяч чоловік. <...>

Секретар Київського
обкому КП України Г. Гришко

ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 4256, арк. 11. Оригінал.

№2

З доповідної записки секретаря ЦК КПУ С. Червоненка першому секретарю ЦК Компартії України О.Кириченку про антипартійний виступ А. Малишка на зборах письменницького активу, присвячених обговоренню рішень XX з'їзду КПРС

6 жовтня 1956 р.

21 вересня 1956 року по просьбі бюро партійної організації Спілки письменників України я виступив на відкритих партійних зборах з доповіддю – «Постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» і завдання письменницької організації». На зборах було понад 250 письменників, літературознавців, працівників видавництв і редакцій журналів.

Як відомо попередні збори письменницького активу, присвячені обговоренню рішень XX з'їзду КПРС, пройшли в нездоровій обстановці. У виступах окремих письменників мали місце такі заяви: «давно треба покінчити з поклонами російському народові – спасибі тобі наш старший брат», «досить зображати Шевченка таким, що дивиться в рот Чернишевському» і т. д.*[1] Особливо демагогічним, антипартійним був виступ поета А. Малишка, схвально прийнятий більшістю присутніх. Не зважаючи на те, що після активу партійне бюро і закриті партзбори Спілки письменників засудили поведінку т. Малишка, він, відчуваючи підтримку певної групи письменників, продовжує припускати політично невірні, антипартійні висловлювання, як це було, наприклад, у м. Дрогобичі під час святкування 100-річчя з дня народження Франка, про що доповідали мені секретарі Дрогобицького обкому партії т.т Дружинін і Кащеєв*[2]. І на цей раз поведінка т. Малишка не дістала належного осуду присутніх письменників, серед яких були комуністи*[3].

Враховуючи таку обстановку в Спілці письменників, підготовці партійних зборів була приділена особлива увага, щоб спрямувати збори на розгортання принципової критики і самокритики, на обговорення перспективних творчих питань. Перед зборами було проведено спеціальне засідання партійного бюро з активом, проводились бесіди з творчих питань з окремими письменниками-комуністами. Перспективним творчим питанням приділено увагу також в моїй доповіді <...>

СЕКРЕТАР ЦК КП УКРАЇНИ С. ЧЕРВОНЕНКО

ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 4262, арк. 47-52. Оригінал.

*[1] Див. док. № 1.

*[2] 12 вересня 1956 р. секретар Дрогобицького обкому КПУ В. Дружинін надіслав секретарю ЦК КПУ М. Підгорному заяву директора Дрогобицького театру В. Гаєвського, в якій йшлося про поведінку А. Малишка під час його відвідин міста Дрогобича. В ній зокрема зазначалося: «4-го сентября 1956 года во время ужина в ресторане в присутствии писателей тт. Козланюка, Мельничука, Гончаренко и моем писатель т. Малышко начал высказывать такие мысли, которые меня возмутили и как коммунист я обязан сообщить их вам. Он говорил: «Спаплюжили Украину,скрізь вивіски російською мовою», «Все йде від секретаря прислали вождя – Дружиніна з Херсону, невже не знайшлося свого чоловіка, випхнув якусь бабусю, яка белькотіла язиком і радий».(ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 4262, арк. 62–63).

*[3] «Дрогобицький інцидент» розглядався на письменницьких партійних зборах у Києві. Ось як переповідає про слухання «справи» А. Малишка Михайло Шалата» Головував на зборах Ю.Збанацький. Малишка збиралися виключити з партії, засудити. Збори були напружені: «Я давно казав, що такому не місце в нашій письменницькій спілці, в партії!» – гримів Іван Ле. Накинулися на поета й інші «вірнопіддані», особливо Сава Голованівський. Зал же невдоволено гудів: де, мовляв, за таке карати? Були й виступи на захист А.Малишка, серед них і Павличків. Та найкраще захистив себе сам Малишко. Вийшов на трибуну збуджений, червоний… «Ви що!? Я ж – боєць Червоної армії, пройшов своїми ногами всю війну. Я – автор творів про Леніна, поеми «Прометей», оспівував і оспівую радянську Батьківщину, – і ви будете мене звинувачувати!?» Словом, із захисту перейшов у атаку. І це подіяло. Тим більше, що зал був невдоволений судилищем. І диво: Малишкові навіть догани не дали, а записали, як це робили «парткомівці»: «…вказати» (Шалата М. Поет світання. До 100-річчя від дня народження Андрія Малишка // Галицька зоря. 2012. -13 листопада. Режим доступу: http://hal_zoria.io.ua/s290899/poet_svitannya._do_100- richchya_vid_dnya_narodjennya_andriya_malishka).

№ 3

З виступу А. Малишка на зборах з «приводу розгрому антипартійної групи Маленкова, Кагановича, Молотова»

1957–1958 рр.

Я цього чоловіка побачив вперше в 1947 році, коли він вдруге був призначений секретарем ЦК України* <...> З перших днів перебування на Україні він почав шукати серед трудящих України і особливо інтелігенції – націоналістів. Хай згадає Корнійчук і Малишко як двічі о третій ночі він викликав нас до себе і стукаючи кулаком по столу, погрожував, що посадить в тюрму, коли ми не розкриємо націоналізму серед письменників і, що йому, мовляв відома ціла група, націоналістів. Коли ми стали запевняти його, що націоналізму серед українських письменників зараз немає, то він сам назвав нам прізвища М.Т. Рильського і Яновського, що ми, мовляв, сліпі і не бачимо цих петлюрівців. <...>

Мене особисто він зняв з посади редактора*, вигнав з керівництва, дав догану, але в тюрму не устиг посадити і коли я два роки тому дуже скромно і легенько сказав про це на зборах, то знайшлися такі письменники як Носенко, Прагера , Тельман та інші, які почали чорнити мене з трибуни <...>

ЦДАМЛМ України, ф. 22, оп. 4, спр. 9, арк. 1–6. Машинопис.

№4

Пропозиція депутатів Верховної Ради УРСР О.Гончара та А.Малишка до «Закону про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в СРСР»

Не раніше грудня 1958 р.

Голові Верховної Ради УРСР О.Корнійчуку
Голові Президії Верховної Ради УРСР Д.Коротченку

Ми вважаємо, що стаття № 9 вищеназваного Закону в основному є правильною, але на нашу думку повинна бути сформульована так:

«Навчання дітей в усіх типах загальноосвітніх шкіл Української РСР, а також ФЗН, ремісничих училищ, технікумі здійснюється їх рідною мовою.

Доручити Раді міністрів Української РСР розробити заходи які б забезпечували всі необхідні умови для вивчення і поліпшення якості викладання в школах з національною мовою навчання російської мови, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до скарбів російської і світової культури; а також доручити Раді Міністрів Української РСР створити всі необхідні умови для вивчення української мови у школах з російською мовою викладання».

Ми вважаємо, що стаття 9 потребує відповідної поправки тому, що таку серйозну справу, як народна освіта і вивчення української мови не можна покладати на самоплив і розсуд учнів, неповнолітніх громадян. Вивчення української мови в усіх школах з російською мовою викладання повинно бути державно узаконено, як питання великої ваги у вихованні української соціалістичної нації.

О. Гончар
А. Малишко

ЦДАМЛМ України, ф.22, оп. 5, спр. 95, арк. 1-2. Копія.

---

*[1] Йдеться про Кагановича Лазаря Мойсейовича (1893–1991) – партійного і державного діяча, який народився в с. Кабани Київської губернії, у бідній єврейській родині. З 1907 р. він працював у чинбарних майстернях та на взуттєвих фабриках у Києві. З 1911 р. – член РСДРП(б), входив до складу керівних органів більшовицьких організацій у Катеринославі, Мелітополі, Юзівці. У 1917-1918 рр. – активний учасник боротьби за встановлення радянської влади в Білорусії, очолював Гомельський комітет більшовицької партії. В 1918–1922 рр. – на відповідальних партійних посадах у Нижньому Новгороді, Воронежі, Туркестані. В 1922-1925 роках – завідувач організаційно-інструкторського відділу ЦК РКП(б), секретар ЦК РКП(б). В 1925 – 1928 рр. – Генеральний секретар ЦК КП(б)У. Очолюючи партійну організацію республіки, виступив противником політики українізації, ініціатором репресій проти «націоналістичного ухильництва» в лавах КП(б)У та Комуністичної партії Західної України. У 1928 р. призначений секретарем ЦК ВКП(б), а з 1933 р. очолював сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б). Причетний до організації насильницької колективізації селянства, розкуркулення та депортації заможних селян, голодомору в Україні у 1932-1933 рр., масових репресій 1937-1938 роках. У другій половині 1930-х років Л.Каганович перебував на різних посадах – керував роботою наркоматів шляхів сполучення, важкої та паливної промисловості. З серпня 1938 р. – заступник голови Раднаркому СРСР. Під час радянсько-німецької війни1941-1945 рр. увійшов до складу Державного комітету оборони. За час другого перебування на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, з березня по грудень 1947 р., розгорнув чергову кампанію боротьби проти національно свідомої частини української інтелігенції. В грудні 1947 р. відкликаний з України на посаду першого заступника голови Ради Міністрів СРСР. Після смерті Й.Сталіна, у червні 1957 р. Л.Кагановича було усунено з усіх керівних державних і партійних посад. У 1962 р. був виключений з лав КПРС. Помер у 1991 р. в Москві.

*[2] У 1944–1947 роках А. Малишко обіймав посаду відповідального редактора журналу «Дніпро».

№ 5

Зі спеціального повідомлення Голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка до ЦК КПУ про деякі буржуазно-націоналістичні прояви серед окремих представників творчої інтелігенції

Лютий 1960 р.
г. Киев
Совершенно секретно
Экз[емпляр] №__

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ
о некоторых буржуазно-националистических проявлениях среди отдельных представителей творческой интеллигенции

Руководствуясь марксистко-ленинским учением, многочисленный отряд творческих работников республики активно участвует в развитии культуры национальной по форме и социалистической по содержанию, воспитывая своими произведениями советских людей в духе непоколебимой веры в дело построения коммунистического общества.

Вместе с тем, поступившие за последнее время в КГБ при СМ УССР данные свидетельствуют, что определенная часть творческой интеллигенции, не избавившись от пережитков буржуазно-националистической идеологии, неправильно понимает политику партии в национальном вопросе, допускает идеологически вредные, а подчас и явно антисоветские суждения о якобы проводимой на Украине русификации, отмирании украинского языка, литературы, искусства. Отдельные из них пытаются раздуть эти вопросы до проблемы и даже конфликта <...>

Со стороны некоторых писателей Киева, Львова, Харькова и Ужгорода до сего времени отмечаются отрицательные, политически вредные, высказывания о 9 пункте Закона «О связи с жизнью и о дальнейшем развитии народного образования в Украинской ССР», а также выступлении министра просвещения УССР БЕЛОДЕДА на сессии преподавателей общественных наук <...>

Выступая в качестве активного защитника украинской культуры от «русификации», писатель М. ЧАБАНИВСКИЙ в неоднократных беседах с переводчиком БОБЫРЕМ и поэтом МАЛЫШКО восхвалял идеолога буржуазного национализма ГРУШЕВСКОГО. Провокационно ссылаясь на МАЛЫШКО, ЧАБАНИВСКИЙ утверждал, что Украина никогда не будет самостоятельной, так как она очень богата. В другом случае сообщил, что якобы в журнале «Коммунист» в статье С. ЧЕРВОНЕНКО указывается, что все украинские школы постепенно закроют и будут функционировать только русские. Когда же его спросили, читал ли он об этом, ЧАБАНИВСКИЙ снова сослался на МАЛЫШКО <...>

Идеологически вредные хуторянские мотивы звучат в некоторых произведениях поэтессы Любовь ЗАБАШТЫ. Наиболее характерным в этом отношении является ее стихотворение «До матері поета».

В нем ЗАБАШТА подчеркивает, что мать поэта идет в Киев босая, чтобы чувствовать родную ей украинскую землю, а не так как ее «сыны Украины», которые забыли уже и родной язык и свою мать. Поэтому она скорбит, проливая горькие слезы, на киевских асфальтах, чуждых ее сердцу, оторванных от родного села. Это стихотворение ЗАБАШТА прочла в декабре 1959 года студентам Киевского госуниверситета во время их встреч с ленинградскими художниками-плакатистами.

В одной из бесед, состоявшейся в ноябре 1959 года, ЗАБАШТА выражая сожаление по поводу того, что ее стихотворение «До матері поета» не принимается к печати, заявила при этом: «Подумайте, каждая нация имеет право на публикацию таких стихов, а мы, украинцы, не имеем» <...>

Сообщается в порядке информации.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СМ УКРАИНСКОЙ ССР В. НИКИТЧЕНКО

Верно: ДИЧЕНКО

ГДА СБ України, ф. 1, оп. 22 (1964), спр. 2, арк. 10–26.
Завірена копія на бланку КДБ при РМ УРСР. Машинопис.

№ 6

З аналітичної довідки Голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту про посилення активності «ворожих елементів» в Україні

17 лютого 1965 р.
Совершенно секретно
[…]

О НАЦИОНАЛЬНОМ ВОПРОСЕ

Анализ имеющихся в КГБ при СМ УССР материалов показывает, что, начиная с 1956–1957 годов более чаще стали фиксироваться случаи, когда отдельные представители интеллигенции и молодежи в беседах среди окружения, наряду с критикой других явлений периода культа личности, утверждали об имевших, по их мнению, место на Украине нарушениях ленинской национальной политики, о том, что и поныне эти нарушения не изжиты в отношении украинского языка, что происходит процесс русификации. <...>

Один из украинских писателей следующим образом характеризовал явления среди отдельных представителей интеллигенции периода 1955–1958 годов, связанные с вопросами развития украинской культуры и языка:

«Быть представителем украинской культуры, быть ее активным творцом и оставаться безразличным ко всему, что мешает, препятствует ее развитию – явление ненормальное, несовместимое с представлением о ленинской национальной политике. Поэтому ряд настоящих деятелей в области украинской советской культуры, всегда был и есть непримиримым со всякого рода тенденциям нигилизма, безразличия и тем более явному пренебрежению к вопросам национальной культуры – культуры своего народа. Эта часть писателей (МАЛЫШКО, СТЕЛЬМАХ, ГОЛОВКО, ДОВЖЕНКО, ВЫШНЯ, ЯНОВСКИЙ, ГОНЧАР, ШУМЫЛО, МИНКО и целый ряд других) старой, средней, молодой генерации украинской советской литературы), почему-то всегда находилась под подозрением и сейчас к ним относятся, как к возможному очагу украинского национализма. О чем думали и думают, о чем беспокоились и беспокоятся, к чему стремились и стремятся сейчас эти и многие, подобные им, украинские писатели? <...>

МАЛЫШКО, ШУМИЛО, МИНКО, Василь ШВЕЦ допускают иногда ошибки идейного порядка не потому, что они против политики партии, что они против коммунизма, что они против дружбы народов, в частности против русского народа, а потому, что они острее, чем кто-либо из украинцев, ощущают ущемление национального достоинства, украинского народа со стороны малограмотных политических работников аппарата партийного и советского на местах.

Они возмущаются тем обстоятельством, что вот такого рода «аппаратчики» критику в их адрес расценивают как выпады против партии, советской власти, как выпады против коммунизма. Возмущаясь, они (эти писатели) подчас ошибаются. Но почему не заняться выяснением причин того, почему деятели украинской советской культуры вынуждены возмущаться? А ведь сколько делается, даже сейчас, после XX съезда КПСС, такого, что несовместимо с ленинской национальной политикой».

В 1959–60 года в республике наблюдался некоторый рост недовольства отдельных представителей интеллигенции и студенчества в связи с якобы усилившимся процессом вытеснения украинского языка из различных учебных заведений и особенно из городских средних школ. Это недовольство особенно проявлялось в критике пункта 9, обсуждавшегося, а затем принятого в 1959 году «Закона об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в Украинской ССР». Если раньше отдельные представители интеллигенции, усматривая в различных явлениях пренебрежительное отношение к вопросам развития украинского языка, относили это за счет неправильных действий местных учреждений, которые, по их мнению, по инерции продолжали вести характерную периоду культа личности «линию унификации наций и языков», то после принятия «Закона о школе» они стали расценивать это как официальное утверждение «сталинского курса русификации». <...>

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1968), пор. 2, арк. 264-276. Копія. Машинопис.

№ 7

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про розповсюдження серед творчої інтелігенції та молоді тексту промови А. Малишка, проголошеної поетом на похоронах В. Сосюри

29 березня 1965 р.
Секретно
экз. № 1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

ISSN 2222-5250

<u>ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ</u>

По имеющимся в КГБ при СМ УССР данным, среди отдельной части творческой интеллигенции и молодежи распространяется текст речи, якобы произнесенной поэтом А. Малышко на похоронах В. Сосюры*[1].

<u>ПРИЛОЖЕНИЕ</u>: на «4» листах.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СМ УКРАИНСКОЙ ССР В. НИКИТЧЕНКО

<u>РЕЧЬ А. МАЛЫШКО НА ПОХОРОНАХ В. СОСЮРЫ</u>

«Дорогі люди, тяжко, невиносимо тяжко прощатися з тим, хто був тобі вчителем і братом, порадником і другом по зброї, по душі, а прощатися ж треба. Склав свої крила соловей нашої пісні, карооокий син України, Володимир Сосюра. Віддзвеніли його червоні зими, відпалали його сині зорі, змовкли уста, які так недавно славили людське кохання, красу і ніжність. Чарівне його слово, його пісня поселялись в серці кожної людини, робили її добрішою, благороднішою, ласковішою. мудрі люди казали колись: «Життя коротке, та безмежна мука і незгладиме творче ремесло...»

Дорогий брате Володимире, обірвалось твоє життя. і ми прощаємось з тобою, та не прощаємось ми з срібними дзвонами твоєї поезії, з твоїм словом, зітканим з блакитних небес України, з щедрих дібров і ланів, із / 1 сл./ революцій людського серця. посмутніла твоя хата. Володимире Миколайовичу, посмутніли наші очі, зажурилась Україна. Та немає краю в тихому Дунаю, та немає процвітку вічному дереву життя, а люди сьогоднішнього дня і прийдешнього покоління будуть приходити до твоїх пісенних джерел і черпатимуть в них натхнення і радість. І до твого великого прийдешнього, яке ти розвивав / 2 сл./ комуни. за яке ми боремось багато літ, ми прийдемо з твоєю піснею на устах. Такий ти ніжний і тривожний повік житимеш з нами. Прощай наш український Бояне, прощай! Той хто вийшов з народу, повинен віддати свою душу, своє серце, своє натхнення, вогонь і все життя своє народові. Ти таким і був. Не було в тебе інших помислів, крім народу, не було в тебе іншої турботи, як тільки служити щиро йому, своєму вишневому українському народу. І коли в тебе була своя радість, вона була народна, і коли в тебе були смутки, вони були теж народними. Син революції, ти почав пісню і боротьбу під її щитом і прапором.

«Зима, зима, а на пероні люди,
Біля вагонів ми співаєм «Чумака»
І на радість лоскотом бентежить наші груди,
Шикують злидні нас – юнак до юнака».

Серце українського поета шикує нас в одні ряди, щоб ми не були безбатченками і людьми, непомнящими родства. Щоб з наших сердець і наших дум виростали Шевченки і Франки, щоб ми не збивали квіти на молодих гілках нашої української поезії, які ти так по-батьківському співав. Журиться сьогодні вся Донеччина за своїм великим сином. Чорніють від смутку копри і далі, плаче Донецький степ від великої туги за своїм співцем. Ти був душею робітничого класу, в століття вніс цю душу своєю поезією, величчям, безсмертям.

«І знов донеччина, і вітер верби хилить».

Тепер ти не зможеш там бувати, але між Донецьких степів буде ходити твоє ніжне і полум'яне слово, яке великий поет міг написати.

« Так ніхто не кохав...
Через тисячі літ
Лиш приходить подібне кохання».

Яке безмежне повинно бути почуття людини, що могла так сказати і як жаль, що і велику любов твою хотіли вирвати з твого серця і заслати в далеку Сибір. Скільки передчасних сивин пало тоді на твою голову і мабуть тепер доречні були б слова Шекспіра:

«Ах, как жестока жизнь и сколько злодеяний!»

Хай прокляття впаде на голови тих, що це робили, вкоротивши цим тобі віку. Ми, осиротілі, лишаємось з своєю великою любов'ю до людей, до слова, до поезії, до великої нашої матері – України. Камінь розпадеться і дерево тисячоліття розцвіте і опаде, а твоя поезія залишиться, і хай не ждуть сноби, що наше слов, наша рідна Україна зникне, бо Україна безсмертна, як безсмертний ти в ній. Холодно тобі зараз, поете, і сніг над тобою йде дуже холодний. Над твоєю труною в цей зимовий холодний день ми клянемось, що будемо любити свою мову, свій карооокий народ, свої звичаї так, як ти заповів в своєму вірші «Любіть Україну»:

«Любіть Україну ві сні й наяву,
Вишневу свою Україну!

*[1] На документі примітка першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста: «т. Скаба А.Д. Доповісти», а також примітка секретаря ЦК КПУ з ідеології А. Скаби. 2. На президії про цю промову я доповідав зразу ж після похорон».

Красу її вічну, живу і нову,
І мову її солов’їну».

І хай тупість кретинів і невігласів, прелатів і ієзуїтів. які вкоротили твоє життя після написання цього вірша.../2 сл./... Їх згадає над могилою великого українського поета. Пробач. що ми не покрили тебе славною козацькою китайкою по нашому звичаю і не поклали на твоє серце червону калину. Ти так це любив. Та червона калина твоєї України червонітиме в твоєму серці і в твоєму слові. Комусь, може, набридли ці символи нашої вічної свободи і гіркоти, а для нас вони зацвітатимуть вічно-від молодих і до старших, від покоління до покоління. Ми б хотіли поховати тебе так, як годиться великому співцеві і пронести тебе на своїх плечах по всьому Хрещатику, по всій нашій рідній землі. Що ж, кажуть» не можна!». А як жаль, що і цім ми схиляємось до циркулярів, а не до вікових традицій нашого народу.

Ну що ж, тоді ми, невдячні сини твої, понесемо тебе на своїх романах у вічність і хай майбутнє зацвітає твоїм вишневим українським словом, словом революційного поета. Прощай наш сизокрилий орле революції! Прощай, наш український Бояне! Навіки прощай»

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1968), пор. 1, арк. 56-60. Оригінал. Машинопис.

№ 8

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про висловлювання поета А. Малишка під час відвідин м. Львова

21 червня 1965 р.
Секретно
экз. № 1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

В связи с неделей латышской литературы на Украине 7 июня 1965 года в гор. Львов прибыла группа писателей и поэтов Латвии, совершавшая поездку по Прикарпатью в сопровождении украинских поэтов А. МАЛЫШКО, Д. ПАВЛЫЧКО, И. ДРАЧА, Л.ЗАБАШТЫ и других.

Вечером в Доме дружбы народов была организована встреча латышских писателей с интеллигенцией и представителями общественных организаций Львова.

Во встрече выступили представители львовской общественности, местные поэты, латышский писатель ЛУНС, а также ПАВЛЫЧКО, ДРАЧ, МАЛЫШКО и другие. Выступая на вечере, Д. ПАВЛЫЧКО, в частности заявил:

«... Прекрасно те, що ми приїжджаємо один до одного в гості, що ми не любимо отієї уніфікації, отого зоднаковіння, отої сірої одноманітності, яка може статись, якщо ми будемо покорятись все більше асфальтам, машинам і прочим, так сказати, цивілізаційним справам.

Ми повинні берегти свої квіти і дерева, свої пісні, свою мову, свої кіптарі, свої стрічки – все те, що є виявом народного духу, нашу любов до всього того. що росте на нашій землі».

Затем выступил А. МАЛЫШКО:

«Дорогі друзі і в 1939 році я був у Львові. Я був з військами, коли звільняли західноукраїнські землі від пілсудщини. і тоді я бачив, що зали які є тут – великі, маленькі і середні – ломились від людей. Мені сьогодні, пробачте на слові. прикро, що такий невеличкий зал і так мало людей. Я сподівався, ідучи в центр західних областей України, в оплот української культури. побачити більше людських облич. я сьогодні бачу їх мало. Зате я бачу інтуристів. які п’яні ходять по Львову...*[1] Прийшло мало інтелігенції. Невже вас мало вже лишилось у Львові? Невже мало населення того, того інтелігентського духу, щоб зустрінути наших братів латишів, нашу братню культуру, щоб привітати їх?! Вас сидить три десятки тут. Мені журно од того. Я – інтернаціоналіст. На мені оця краватка. оцей галстук латиський. Це мені друзі подарували. На мені сорочка білоруська, на мені костюм, зроблений на московській фабриці. Але під ним б’ється не тканина, не тіло, а б’ється одне серце і зветься воно серце українця. Скільки я буду жити. скільки існуватиму, завжди моє серце... буде давати життя. тому ще неткканина сама по собі робить братсво народів... Людська душа робить братсво народів. Велика війна показала братсво. от сьогодні приїхали до нас прекрасні наші братибез плакатів, без лозунгів, душа в душу, серце в серце, краса в красу. І це є братсво народів...»

Затем А. МАЛЫШКО зачитал перед присутсвующими свое стихотворение под названием «Покоління»/ стихотворение прилагается/.

*[1] Тут і далі підкреслено першим секретарем ЦК КПУ П. Шелестом.

В период пребывания во Львове А.МАЛЫШКО в ряде случаев вел себя нетактично, грубо упрекая буфетчицу за незнание украинского языка, около гостиницы «Интурист» в присутствии гостей и советско-партийных работников области выкрикивал, что здесь, во Львове, он «не видит украинцев», а только иностранных туристов и т.д.

Выступление А. Малышко в определенной мере перед латышскими гостями было сглажнгл приветсвенными речами товарищей В.Е. МАЛАНЧУКА*[1], Н. А. ГНИДЮКА, львовского поэта КОЛОДИЯ и других.

Посещение гор. Львова латышскими писателями было положительно воспринято общественностью города.

Однако выступление Д.ПАВЛЫЧКО и в особенности А. МАЛЫШКО призвели неприятное впечатление на присутствующих, многие были возмущены осорбительным выступлением МАЛЫШКО.

ТАК, лауреат Шевченковской премии Ирина ВИЛЬДЕ, осудив недостойное поведение МАЛЫШКО в период пребывания во Львове, заявила в частной беседе, что последнее время МАЛЫШКО» старается оригинальничать, рассчитывая на поддержку самых молодых». После неоднократных встреч в Киеве с А.МАЛЫШКО, О. ГОНЧАРОМ, Д ПАВЛЫЧКО, И.ДРАЧЕМ, Л. КОСТЕНКО она делает вывод, что руководители Союза писателей Украины одобрительно относятсся к выступлениям «молодых», хотя эти выступления. по словам И.ВИЛЬДЕ, «часто незрелые и идейно невыдержанные».

Националистически настроенные лица из числа творческой и научной интеллигенции Львова с одобрением отзываются с выступлением МАЛЫШКО Так, один из них заявил:

«Чудовий був виступ МАЛИШКА. Він прямо заявив, що коли був у Львові в 1939 році, то стіни залу не вміщали людей, а от тепер – чоловік 30 у залі. ось тобі і розквіт за 20 літ! МАЛИШКО, проте, не вірить. щоб у львові не залишилось і декілька десятків свідомої інтелігенції».

ПРИЛОЖЕНИЕ: Стихотворение А. МАЛЫШКО на 1 листе*[2].

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СМ УКРАИНСКОЙ ССР В. НИКИТЧЕНКО

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1968), пор. 3, арк. 141–144. Оригінал. Машинопис.

№ 9

Інформаційне повідомлення заступника голови КДБ при РМ УРСР Б.Шульженка ЦК КПУ про обговорення серед членів Спілки письменників України протестного листа представників творчої та наукової інтелігенції УРСР з приводу політичних арештів у республіці влітку-восени 1965 року

21 січня 1966 р.
Секретно
экз. № 1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

18 января 1966 года в г. Киеве проходило совещание поэтов республики, организованное Союзом писателей Украины. В ходе работы совещания с речью выступила поэтесса Л. ЗАБАШТА, которая, сообщив при-

*[1] Маланчук Валентин Юхимович (13.11.1928–25.04.1984) – компартійний діяч. Народився в м. Проскурові (тепер м. Хмельницький) в родині службовця. По закінченню в навчання у Львівському державному університеті (1950) відразу обійняв посаду секретаря Львівського обкому ЛКСМУ.З 1952 упродовж 12 років працював в апараті Львівського обкому КПУ: інструктором, лектором, помічником секретаря обкому, завідувачем відділом науки і культури. Перебуваючи на посаді секретаря обкому КПУ з ідеології, Маланчук набув слави теоретика і борця з українським буржуазним націоналізмом, який самочинно призупинив на території Львівської області рішення про обов'язкове введення української мови у вищих навчальних закладах. Груба поведінка з місцевою львівською науковою та творчою інтелігенцією стала причиною усунення Маланчука 1967 р. з посади секретаря обкому й переведення його на посаду заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти. 1972 р. обраний секретарем ЦК КПУ. Період перебування В. Маланчука на посаді головного ідеолога ЦК КПУ отримав назву «епоха маланчукізму», що характеризувалася різким зростанням політичних репресій, жорстким ідеологічним пресингом на творчу інтелігенцію, нищівними руйнаціями в українській національній культурі. Маланчук став одним з ініціаторів розгортання кампанії боротьби з націонал-комунізмом, здійснення заходів, спрямованих на штучне звуження сфери вжитку української мови, дискримінацію Української автокефальної православної церкви, натхненником перманентних ідеологічних «чисток» у Спілці письменників України, академічних установах республіки. У квітні 1979 р. звільнений від обов'язків секретаря ЦК КПУ. Останні роки працював завідувачем кафедри історії КПРС у Київському політехнічному інституті.

*[2] Не друкується.

сутсвующим о том, что известные люди в республике / А. МАЛЫШКО, П. МАЙБОРОДА, М. СТЕЛЬМАХ, О.АНТОНОВ и др./ направляли в партийные органы письмо с требованием разъяснить причины арестов отдельных представителей интеллигенции, высказала возмущение отсутсвием реакции соответсвующих организаций на указанное письмо.

ЗАМ.ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УССР Б. ШУЛЬЖЕНКО

ГДА СБУ, ф.16, оп. 3, пор.5, арк. 5. Оригінал.

Олег Бажан

Андрей Малышко и общественно-политические процессы в Украине (вторая половина 1940-1960-ые годы): оценки, переживания, поступки

Публикуются архивные документы и материалы, которые расскрывают неизвестные и малоизвестные факты из жизни и деятельности поэта А. Малышка.

Ключевые слова: *А. Малышко, Л.Забашта, Л.Каганович, А.Корнийчук, КГБ при СМ УССР, «ждановщина», «хрущевская оттепель».*

Oleg Bazhan

Andriy Malyshko and Social and Political Processes in Ukraine (the second half of 1940-1960-ies): Assessment, Experience, Actions

There have been published the archive documents materials, illustrating the unknown and little known facts from the life and activity of the poet A.Malyshko.

Key words: *A.Malyshko, L.Zabashta, L.Kaganovych, O.Korniychuk, activity of KDB in Ukrainian Soviet Socialist Republic, «zhdanovshchyna» (the period of Zhdanov's activity), «khrushchov vidlyga» (thaw).*

ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

УДК 2-72-133/134(477.82)«14/16»

Сергій Горін (м. Київ)

ЛУЦЬКИЙ ДОМІНІКАНСЬКИЙ МОНАСТИР ВНЕБОВЗЯТТЯ БОГОРОДИЦІ: РЕЛІГІЙНИЙ АВТОРИТЕТ СЕРЕД МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД ЧЕНЦІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI СТ. – ПЕРША ЧВЕРТЬ XVII СТ.)

На підставі неопублікованих документальних джерел досліджується історія конвенту: зібрані свідчення про пожертви від вірних і поховання в монастирі, що дає змогу отримати певне уявлення про релігійний авторитет монастиря серед населення, складено список зафіксованих у документах ченців тощо. Наведений матеріал допомагає краще зрозуміти деякі особливості функціонування тогочасних монастирів в українських землях, зокрема Волині.

Ключові слова: *церква, монастир, настоятель, чернець.*

На сьогодні дослідження діяльності в Україні, зокрема Волині, римо-католицьких чернечих орденів, особливо до середини XVII ст., не належить до «пріоритетних завдань» української історичної науки, з'являються лише окремі публікації. Згадаємо монографію автора та окрему публікацію [1, 6], в яких наведено свідчення з волинських актових книг про римо-католицькі монастирі у Володимирському повіті Волинського воєводства, а також статтю. Нещодавно побачила світ монографія Наталії Сінкевич [3] і хоча переважна частина її матеріалу висвітлює період уже після середини XVII ст., праця містить багато й більш ранніх свідчень (передусім відзначимо переліки пожертв на користь чернечих осередків і списки їхнього особового складу). Свідчення про надання волинським конвентам, зроблені в заповітах, подає у «Додатках» до своєї монографії Михайло Довбищенко [2].

Об'єктом цієї розвідки ми обрали Луцький домініканський монастир. Віднайдені документальні свідчення доповнюють або уточнюють наведену згаданими вище дослідниками інформацію щодо пожертв Луцькому конвенту і поховань у ньому, персонального складу чернечої братії, допомагають краще зрозуміти деякі особливості існування тогочасного чернецтва в українських землях, зокрема Волині.

Зауважимо, що в одному посиланні на кілька свідчень джерела подані в тій послідовності, в якій у тексті наведені ці свідчення.

<u>Пожертви вірних</u>

Не лише землеволодіння матеріально забезпечувало функціонування монастиря. Було й інше джерело фінансових (і не тільки) надходжень – пожертви вірних. Згідно з віднайденими свідченнями половина їх зроблена в заповітах, тобто тоді, коли для багатьох людей особливо гостро поставало питання «спасіння душі» і молитви ченців відігравали не останню роль у його позитивному «розв'язанні». Перелік надань наводить Н. Сінкевич*[1], ми ж подамо ті віднайдені нами свідчення про 27 пожертв, які відсутні в згаданому переліку або містять доповнення чи уточнення.

Станіслав Крушинський (23 січня 1599 р.): просив поховати його в монастирі, якому заповів 130 золотих, «ktory mam wo Łwowie u Waska popowicza na Krakowskim przedmiesciu, і 80 золотих w Grubieszowie u zida Minka, а за це просив, aby była raz w tydzien msza za dusza za moiey, za przodki moie» [4, спр. 56, арк. 62–62 зв.].

*[1] Сінкевич Н. LAUDARE, BENEDICERE, PRAEDICARE. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XVII ст. – Київ: Кайрос, 2009. – С.260–265. Зауважимо, що в цьому переліку до 1626 р. наведені свідчення про 49 пожертв. Під 1613 р. згадано Яна «Бістрийковського», про якого зазначено: «запис у невідомому розмірі». Нам відомий запис (5 листопада 1613 р.) Яна Бистриковського, яким він свідчив, що свого часу позичив у монастиря 1000 золотих і передав домініканцям у заставне володіння Кордишів, а тепер вони повернули йому село [4, спр. 101, арк. 66]. Скоріш за все, Н. Сінкевич інформацію про пожертву Я. «Бістрийковського» отримала з візитації, у якій, можливо, сталась плутанина і насправді цього надання не було. Зробимо уточнення і щодо Якуба Бонецького, який зробив не дві, а одну пожертву (див. наведений нижче перелік). Отже, на нашу думку, кількість надань, які згадує Н. Сінкевич, потрібно зменшити на два, тобто всього їх було 47.

Мартин Шанявський, батько Домініка, пріора Володимирського домініканського монастиря (5 вересня 1600 р.): відписав 100 золотих, за що ченці мали щотижня відправляти дві «msze wiecznie. iednie za grzechi za zywota, druge albo y obie po smierci moiey y zony moiey» [5, спр. 22, арк. 1046].

Галшка з Фальчевських Вавринця Бережецького, київська ловчина (30 січня 1602 р.): заповіла 100 золотих «законником светого Доминика до Луцка, где теж в братстве их насветший Панны Марии вписана была», про отримання яких пріор «квитовал» 18 липня 1603 року [5, спр. 19, арк. 237 зв.; 4, спр. 65, арк. 497].

Миколай Мишка Варковський (27 квітня 1613 р.): заповів 2000 золотих, з яких його дружина мала давати щорічний видеркаф 50 золотих. Зазначено, що монастир повинен був до збудованого М. Варковським костелу у Варковичах «kapłana na święta uroczyste do chwały Bozey przysyłacz, тобто na Boze narodzenie, na Wielką noc, na Swiątki y na święta Panny naswiętszey Panny Mariey», за що власники села також платили домініканцям щорічний видеркаф у 70 золотих [4, спр. 95, арк. 150–155; 5, спр. 22, арк. 1362 зв.–1363]. Зауважимо, що впродовж 1614–1616 рр. монастир так і не отримав відписаних грошей, хоча неодноразово через суд вимагав їх у дружини померлого Миколая Мишки Варковського Галшки Сенютянки з Ляховець і його брата Станіслава [4, спр. 97, арк. 461 зв.; спр. 98, арк. 771 зв.–772; спр. 99, арк. 462 зв.; спр. 100, арк. 125–126, 274 зв., 304–305, 328; спр. 105, арк. 570–571 зв.; спр. 106, арк. 465–465 зв.]. Відомо також, що в грудні 1624 р. монастир скаржився на кн. Владислава Домініка Заславського, «лет немаючого, яко дедича» Варкович, та його опікунів: варковські орендарі євреї «Гейзин, Шмойл и Юзель» за цей рік «выдеркафу албо чиншу рочного отцом доминиканом луцким не отдали» [4, спр. 140, арк. 838 зв.].

Ярош Гонсинський (21 серпня 1613 р.): заповів 100 золотих [4, спр. 95, арк. 168 зв.].

Миколай Заровський (Жаровський?) у духівниці від 14 березня 1615 р. просив поховати його в монастирі, якому відписав 200 золотих і коня зі збруєю «na murowanie tego kosciołа» [4, спр. 101, арк. 98 зв.]. Відомо, що 6 грудня цього ж року возний відніс позов Михайлу Промчейку Дядковському у скарзі монастиря щодо «незаплаченя» 100 кіп литовських грошів (250 золотих), які відповідач заборгував Миколаю Заровському, а той заповів домініканцям право їх отримати [4, спр. 102, арк. 640].

Лукаш Стемпковський (11 листопада 1615 р.): відписав 50 золотих. Зауважимо, що в пізнішому заповіті від 15 червня 1616 р. він уже не згадував монастир [4, спр. 103, арк. 930–931 зв.].

Станіслав Петровський (дата заповіту відсутня, занесений до актової книги 16 вересня 1616 р.): відписав Луцькому єзуїтському колегіуму село Кучкоровець, а на ньому домініканському монастирю 300 золотих (видеркаф) [4, спр. 103, арк. 1052 зв.]. Маємо також духівницю С. Петровського від 3 грудня 1616 р., у якій він просив поховати його в монастирі поряд з батьком і заповів домініканцям половину Кучкоровця (другу половину – єзуїтському колегіуму). Крім того, з 7000 золотих, заборгованих йому брацлавським каштеляном кн. Адамом Санґушком Кошерським, 1300 відписав «na budowanie kosciołа», а, якщо князь не віддасть гроші відразу, тоді 300 золотих «odebrac maią z gumien kuczkorowskich, łuczyckich, deręczyckich na wszystkich wespoł albo na kazdym z osobna» [4, спр. 106, арк. 18–18 зв.]. Відомо, що в квітні 1619 р. монастир ще не отримав згадані 1300 золотих, незважаючи на скарги до суду [4, спр. 110, арк. 448–448 зв.; спр. 111, арк. 520–520 зв.].

Ганна з Бранських Станіслава Богуша Трацевського (5 квітня 1617 р.): просила поховати її в монастирі, якому відписала 300 золотих і одяг [4, спр. 106, арк. 537 зв.; спр. 108, арк. 139 зв.–141; 5, спр. 23, арк. 83–83 зв.]. 30 травня 1617 р. було складено іншу духівницю, де також згадані її поховання у домініканців і пожертвувані їм 300 золотих з одягом [4, спр. 106, арк. 645 зв.–646]. Зазначимо, що Ганна Бранська ще 9 жовтня 1616 р. відписала монастирю 300 золотих і обрала його місцем свого вічного спочинку [4, спр. 125, арк. 921]. Що ж до отримання домініканцями цих грошей, то ще в жовтні 1619 р. вони скаржились на чоловіка Ганни Бранської та її сестру Галшку Станіслава Олдаковського, які не поспішали їх віддавати [4, спр. 113, арк. 1242 зв.].

Іван Закорський (17 вересня 1617 р.): відписав 10 золотих [4, спр. 108, арк. 474 зв.].

Олена Андріївна Гулевичівна Мацея Чарлінського (16 жовтня 1618 р.): обрала монастир місцем свого вічного спочинку, якому відписала 800 золотих «na pogrzeb y budowanie kosciołа» [4, спр. 109, арк. 213 зв.]. У 1620 р. вона склала ще один заповіт з аналогічним змістом щодо домініканців, а в квітні 1622 р. ченці отримали гроші [5, спр. 27, арк. 226–226 зв.; 4, спр. 131, арк. 34–34 зв.].

Ян Гораїн (15 лютого 1619 р.): просив поховати його в монастирі («w kaplicy, ktora kosztem moim

będzie zbudowana», на її будівництво відписав 1000 золотих). Син Миколай повинен 2000 золотих «wnisc na maiętnosc ziemską niezawiedziną na zapis wyderkafowy abo maiętnosc za tę sume kupic, skątby czinsz abo prunent doroczny zawsze szedł na potrzeby syna mego młodszego Stephana, ktory w zakonie est u oicow dominikanow y iuz professią uczinił za gurtem starszego przeora conwentu Łuckiego, a po smierci iego aby ten czinsz conwentowi Łuckiemu oddawany był, gdyz tu w Łucku wstąpił do zakonu» [4, ф. 25, оп. 1, спр. 112, арк. 33 зв.–34].

Якуб Ян Бонецький (20 березня 1619 р.): обрав монастир місцем свого вічного спочинку, якому відписав 50 золотих, а також двох коней, шаблю, одяг. Крім того, надав домініканцям право отримати всі грошові суми, заборговані йому різними особами і витратити їх на «ubogie szpitale y na ulicach lezące» [4, спр. 112, арк. 127 зв.–130]. Під 13 лютого 1622 р. маємо квитовий запис пріора про те, що монастир отримав від кн. Кароля Корецького 1400 золотих, заборгованих ним Якубу Бонецькому, які той у духівниці відписав Луцькому домініканському монастирю [4, спр. 127, арк. 1347 зв.].

Мацей (Матіяш) Крогулецький (30 березня 1621 р.): просив поховати його в монастирі, якому заповів 300 золотих (видеркаф) на Борилові (тримав це село в заставному володінні за «полпети тисечей золотих» від брацлавського каштеляна Яна Харленського) [4, спр. 122, арк. 290–290 зв.]. Зазначимо, що М. Крогулецький з дружиною Анною Стрижовською відписали домініканцям 300 золотих на Борилові «на муроване костела» ще записом від 18 жовтня 1620 року («маємо и повинни будемо, а по нас потомкове наши мают и повинни будут истотне заплатити при выкупне помененоє маєтности и взятю сумы», тобто, починаючи з 1621 р., щороку платити «аж до поднесеня тоє сумы сполна на триста золотых») [4, спр. 122, арк. 343 зв.–344]. Через півроку після складання духівниці монастир отримав 300 золотих, про що пріор «квитовал» 12 липня 1621 року [4, спр. 138, арк. 556].

Ян Григорій Бекер (14 квітня 1621 р.): побажав знайти у домініканців вічний спочинок і відписав їм грошову суму (900 золотих), яку «mał na arędzie smykowskiey» [4, спр. 122, арк. 370 зв.].

Андрій Горечковський (21 серпня 1621 р.): просив поховати його в монастирі, якому пожертвував 25 золотих, таку ж суму заповів на свій «pogrzeb» [4, спр. 125, арк. 153].

22 лютого 1622 р. до актової книги занесено тестамент Оршули з Валич, дружини Григорія Лепесовицького (закінчення заповіту відсутнє, тому його дата невідома), в якому просила поховати її в монастирі та відписала 100 золотих ченцям і стільки ж на «pogrzeb» [4, спр. 129, арк. 124 зв.].

Андрій Борзобогатий Красенський (8 лютого 1623 р.): обрав монастир місцем свого вічного спочинку і заповів домініканцям 2000 золотих на селі Красному (щорічний видеркаф 50 золотих) [4, спр. 133, арк. 788; 5, спр. 31, арк. 297]. У 1624–1625 рр. ченці скаржились на посесорів села, які не давали позивачам відписані гроші [4, спр. 140, арк. 493–493 зв.; спр. 145, арк. 116 зв.]. Відомо, що в червні 1625 р. монастир з цього приводу позивав Марка Михайловича Гулевича, князів Андрія, Юрія і Яна Стефановичів Збаразьких Воронецьких) [5, спр. 32, арк. 705].

Павло Гулевич (11 березня 1623 р.): просив поховати його в монастирі, якому заповів 300 золотих на маєтках Сернічки і Качин [4, спр. 133, арк. 242 зв.].

12 квітня 1623 р. возний відніс трибунальські позови Марціяну Ковалковському, а також Яну, Людвіку, Християні й Сузанні, синам і донькам померлого Адама Ольшамовського, який разом з М. Ковалковським були «екзекуторами» заповіту Яроша Гонсинського: «доминикани припозвали до прислуханя всказаня баницыи и єє публикацыи за спротивене се через помененых екзекуторов тестаменту пана Гонсинского декретови трибуналскому и недопусчене чиненя екзекуцыи ведлуг помененого декрету урядови гродскому Луцкому за суму 200 золотых полских декретом трибуналским в справе о незаплачене сумы 100 золотых полских помененому костелови тестаментом помененого пана Гонсинского легованых» [4, спр. 134, арк. 530–530 зв.].

Ян Ходановський (29 квітня 1624 р.): заповів монастирю «konia wronego, za ktorego mi dawano złotych 60 polskich, szable, deką s kolnieszem czerwoną falendiszową, baią blekitną podszytą, u niey czaprazka y gudzikow dętych okrągłych pułtora tuzina srebrnych, dołoman lazkrowy falendyszowy, guzikow takich ze iako y udek srebrnych siedmnascie» [4, спр. 133, арк. 565 зв.].

Антоній Сволинський (13 липня 1624 р.): відписав домініканцям 300 золотих [4, спр. 139, арк. 705].

Войцех Кобильський (15 лютого 1625 р.): заповів монастирю 500 золотих, а 2 червня 1625 р. датовано квит пріора про отримання цих грошей [4, спр. 142, арк. 357; 5, спр. 32, арк. 86 зв.].

Незадовго до 17 січня 1625 р. Олександр «Pełka» просив поховати його в монастирі, яко-

му відписав 100 золотих, а зазначеного дня його дружина Єльжбета Волчковна передала пріору гроші [4, спр. 142, арк. 50а зв.–51].

Криштоф Грабський (12 липня 1625 р.): заповів домініканцям 20 золотих [4, спр. 146, арк. 283 зв.].

Вище ми згадали кілька пожертв, зроблених не в заповітах, хоча в цих випадках складені дещо пізніше духівниці «повторювали» цю інформацію. Однак багато пожертв взагалі не пов'язані із заповітами. Подаємо їхній перелік.

27 вересня 1604 р. львівський аптекар і міщанин Войцех Жглодицький свідчив, що 60 золотих, які йому заборгувала Ганна Семашківна Федора Загоровського, він подарував пріору «на помоц мурованя костела» [4, спр. 72, арк. 245 зв.–246].

7 квітня 1617 р. монастир позивав «ксендза Софрониуша князя Соколского» [кн. Стефан Маркович Сокольський. – С. Г.], який відписав щорічні 70 золотих «на две рате выдеркафу за суму пенезей 1000 золотых полских на селе Михлине» і кілька років справно платив, але в 1617 р. перестав, точніше, з однієї «рати» (35 золотих) дав лише половину [4, спр. 106, арк. 541 зв.].

13 вересня 1621 р. Самуель Вишневський свідчив, що в червні 1620 р. він позичив кн. Анні Ходкевичівні Юхима Корецького 210 золотих, отримавши від неї за це в заставне володіння терміном на три роки шість волок «з поддаными оселыми» в селі Янівці, а тепер він своє право на посесію відписав монастирю [4, спр. 138, арк. 754–754 зв.]. Однак Анна Ходкевичівна не дозволяла «увязат» домініканців у маєток і не віддавала їх гроші, тому впродовж кількох років монастир намагався вирішити конфлікт через суд [4, спр. 130, арк. 140; спр. 132, арк. 41–42; спр. 134, арк. 528 зв., 589; спр. 136, арк. 21–23]. І лише в 1624 р. ченці отримали від неї 210 золотих [4, спр. 139, арк. 466 зв.–467].

20 квітня 1623 р. пріор свідчив про передачу монастирю кн. Юрієм Пузиною 300 золотих, які князь у лютому цього ж року позичив у Войцеха Тудоровецького з дружиною, а подружжя відписало домініканцям право на цей борг [4, спр. 133, арк. 453–454, 469 зв.].

26 червня 1623 р. пріор «квитовал» про те, що Олександр Білостоцький віддав йому 20 золотих, які позичив у «Jana Boworowa Pilitowskiego», а той передав право на борг монастирю [4, спр. 133, арк. 805–805 зв.].

У жовтні 1623 р. чернець Луцького домініканського монастиря Іполит Гулевич відписав чернечій спільноті все своє майно, а також гроші, заборговані йому різними особами [4, спр. 135, арк. 228–236 зв.; 5, спр. 31, арк. 300 зв.–301]. Серед цих грошових сум були 4000 золотих, які кн. Самійло Корецький позичив у батька Іполита – Андрія Гулевича, але в 1622 р. помер, так і не віддавши борг. Відомо, що в 1625 р. (вірогідно, такі спроби були і в 1624 р.) домініканці через суд намагались отримати гроші від доньки князя – Анни Корецької, але безрезультатно, хоча судові постанови були на користь позивачів. Так, у квітні 1625 р. возний їздив до маєтку княгині Торговиці «на одправу и увязане» монастиря у володіння ним для отримання грошової компенсації, але йому заборонили це робити [4, спр. 141, арк. 291 зв.; спр. 144, арк. 327; спр. 145, арк. 55].

Під 20 квітня 1624 р. маємо судовий позов у скарзі монастиря на Марка Михайловича Гулевича – «отживляючи справу по смерти» батька відповідача Михайла Янушевича, який свого часу позичив 220 золотих у Софії Длугошівни Івана Дубовецького, вона ж, у свою чергу, передала право на борг луцькому каноніку Бартоломею Стемпковському, а вже той відписав цю грошову суму домініканцям. Зауважимо, що згаданому каноніку отримати гроші не вдалось, хоча він намагався це зробити, і ще в 1620 р. було рішення Люблінського трибуналу на його користь («всказане баниции и присужене сумы пенезей тисеча трохсот и двадцати золотых за неотданем сумы помененоє»). Відсутність інших свідчень залишає відкритим питання щодо отримання монастирем цих 220 золотих [4, спр. 118, арк. 756 зв.–757].

Згадаємо також позов від 5 квітня 1625 р. у скарзі монастиря на Вацлава і Яна Бокіїв Печихвостських, які мали заплатити позивачам 20 кіп литовських грошів (50 золотих), відписаних їхнім батьком Філіпом [4, спр. 145, арк. 117; 5, спр. 32, арк. 152–152 зв.].

Десятина збіжжя з села Гнідава*[1]. Була надана монастирю польськими королями, можливо, великими князями литовськими, але невідомо, коли саме. У скарзі 1616 р. згадані «привилеи святоє памети королев полских костелови Луцкому закону Доминика светого наданых и през теперешнего короля потвержоных, абы кождый держачий маєтности села Гнидавы давав монастирю щорічну десятину збожа вшелякого, так ярины, опроч овса, яко и озимины» [4, спр. 105, арк. 652]. Найдавніше свідчення про десятину маємо в 1605 р.: 11 листопада Шимон Круневич, «дер-

*[1] Село входило до Луцького староства.

жавца короля єго мл гнидавский», у присутності возного хотів віддати пріору шість золотих за 1605 р. «за десятину водлуг постановеня и квитов стародавных с преорами и капитулою бывшими», але настоятель відмовився брати гроші. У скарзі відсутнє пояснення цього, можливо, причина була подібною до тієї, яку наведено в іншому аналогічному випадку (див. далі) [4, спр. 75, арк. 558–558 зв.]. Про існування конфлікту між домініканцями і Ш. Круневичем щодо гнідавської десятини свідчить позов від 2 квітня 1606 р. у скарзі монастиря на Круневича, який не дав десятину збіжжя за 1604–1605 рр. (збитки позивачів становили 3000 золотих)*[1]. Однак відповідач пояснював, «же не повинен єсми был жадноє десетины давати» [5, спр. 15, арк. 1292–1293 зв.]. Останнє віднайдене свідчення про конфлікт домініканців з Шимоном Круневичем датовано 24 травня 1606 р. – монастир позивав «о неотдане десятины збожа вшелякого пшеници, жита, гречки, ячменя и инших ярин вшеляких ведле привилеєв на тот кляштор наданых и през теперешнего короля єго мл потвержоный» [5, спр. 15, арк. 57 зв.].

Відомо про конфлікт ченців з іншим гнідавським посесором – київським хорунжим Гаврилою Гостським. Так, 11 листопада 1616 р. він скаржився з приводу того, що цього дня хотів віддати пріору «десетину албо чынш дорочный, то єст золотых десет полских з маєтности» позивача «з части села Гнидавы», яку тримав, але настоятель не взяв, пояснивши, що «неведати для якой прычыны» йому дають ту десятину [4, спр. 105, арк. 621 зв.–622]. Однак через кілька тижнів, 7 грудня, домініканці позивали Г. Гостського, який за 1615 р. віддав лише десятину озимих, а за 1616 р. взагалі нічого не дав і «отдати за частокротным упоминанем их не хочет» [4, спр. 105, арк. 652]. Відомо, що в листопаді 1617 р. Г. Гостський заплатив монастирю десять золотих [4, спр. 108, арк. 420 зв.]. Ми не віднайшли свідчень про десятину за наступні п'ять років, однак посесором Гнідави залишався Г. Гостський. Так, 11 листопада 1623 р. він скаржився на пріора у зв'язку з тим, що зазначеного дня мав віддати монастирю за цей рік десятину «с фолварку гнидавского» (12 золотих) і поїхав з грошима до села Новий Став, але відповідач через слугу переказав, що «пенезей за тую десетину приходячих на тот час от тебе не возмет и самого тебе до себе не казал пустит для небезпеченства от поветрия» [4, спр. 135, арк. 709 зв.–710]. Ці 12 золотих пріор взяв 20 січня 1624 року [4, спр. 129, арк. 403]. До кінця визначених для цієї розвідки хронологічних меж свідчення про подальші стосунки між монастирем і Гаврилою Гостським нами не віднайдені.

Отже, всього нам відомі 53 пожертви, з них 25 – у заповітах. На підставі свідчень про 250 надань, зроблених до 1809 р., Н. Сінкевич зазначає, що 37 % усіх доброчинств на користь Луцького домініканського монастиря були здійснені в духівницях [3, 77]. Як бачимо, до 1626 р. цей відсоток був більший. Щодо пожертв нерухомості, у восьми випадках її відписували у власність братії, двічі – в посесію. Частіше відписували гроші (39 надань), у більшості випадків сума становила 100–300 золотих. Інколи жертвували щорічний видеркаф (50–70 золотих). Тричі відписували гроші та майно і один раз – лише майно. Нерідко (14 свідчень) монастирю передавали право на гроші, позичені певній особі. Зазначимо, що в заповітах подібних пожертв було небагато (2 свідчення), значно частіше право на борг надавалось окремим записом.

Не в усіх випадках монастирю вдавалось отримати відписане на його користь, особливо пожертвуване в заповітах, бо спадкоємці того, хто склав духівницю, не завжди поділяли його бажання матеріально підтримати монастир і не поспішали віддавати вже нібито «свої» гроші. Так, маємо 10 свідчень про виплату домініканцям пожертв, але відомі 12 випадків, коли вони через суд намагались отримати відписані їм гроші, майно.

Наведені свідчення про пожертви вірних (додамо, що, крім 15–20 дворів у Луцьку, домініканці володіли селом Новий Став, а з кінця 1623 р. – ще п'ятьома маєтками) дають підстави твердити, що монастир був добре матеріально забезпечений*[2]. Наталія Сінкевич зазначає, що згідно з доходною книгою конвент у 1619 р. отримав приблизно 2160 флоринів, а головним джерелом прибутку був продаж продуктів сільського господарства і промислів [3, 76]. Заможність монастиря підтверджується й спро-

*[1] Незрозуміло, звідки взялась така значна сума грошей, бо в наведених нами свідченнях замість десятини збіжжя дають 6–12 золотих. Вірогідно, до визначених монастирем «шкод» входили також штрафи за невиконання судових постанов.

*[2] Зазначимо, що деякі ченці Луцького домініканського монастиря були достатньо заможними. Так, 29 квітня 1622 р. возний відніс позов до села Міркова у скарзі одного з них, ченця Яна Гораїна, на свого брата Миколая щодо отримання половини майна, яке залишилось після смерті їхнього батька («о выделене половици сумы 15000 золотых полских албо допущеня половици маєтности Мирковскоє») [4, спр. 130, арк. 141].

можністю позичати гроші в борг різним особам. Так, у березні 1604 р. луцький земський писар Михайло Гулевич Воютинський отримав позов у скарзі пріора з ченцями – «а то до листу запису оным на усчине долгу певного од позваного даного». Через два місяці монастир знову скаржився щодо неповернення боргу 100 золотих [4, спр. 70, арк. 165 зв., 330 зв.]. Вище ми згадували позику у домініканців 1000 золотих Яном Бистриковським і передачу ним у заставне володіння ченців села Кордишова. Гроші були позичені до 1606 р., бо Я. Бистриковський мав їх повернути 6 січня цього року, але не зробив цього і вже наступного дня отримав позов у скарзі монастиря з цього приводу. В квітні Я. Бистриковський зобов'язався віддати борг у 1607 р., однак не повернув гроші навіть у 1608 році. В січні 1609 р. пріор скаржився, що «водле интерцизы» між Яном Бистриковським і монастирем, «учиненой» на Люблінському трибуналі 22 червня 1608 р., той мав віддати 1000 золотих 6 січня 1609 року. Позивач чекав цілий день, але даремно. В квітні 1609 р. Я. Бистриковський разом з дружиною Анною Хотецькою «дали запис» монастирю про повернення боргу в 1610 р., але в черговий раз не виконали своєї обіцянки, і в березні 1611 р. возний відніс подружжю трибунальський позов «ку прислуханю всказаня на» відповідачах «вины баницыи выволаня с Короны Полскоє и панств, до неє належачих водле отосланя от уряду гродского Кременецкого, яко о том позов тот сведчит». Конфлікт залагодили в 1613 р.: записом від 5 листопада Ян Бистриковський свідчив, що свого часу позичив у монастиря 1000 золотих, за що передав у заставне володіння домініканців Кордишів у Кременецькому повіті, але тепер йому сповернули це село [4, спр. 76, арк. 82 зв., арк. б/н, між 106 і 107; спр. 77, арк. 900; спр. 80, арк. 291–291 зв.; спр. 81, арк. 293; спр. 82, арк. 72 зв; спр. 83, арк. 56–56 зв.; спр. 86, арк. 212; спр. 88, арк. 317 зв.; спр. 90, арк. 412–412 зв.].

Аналогічний конфлікт спостерігаємо між монастирем і Бенедиктом Гулевичем з дружиною Софією з Коморова Струсівною. Записом від 22 січня 1612 р. подружжя свідчило про позику у домініканців 200 золотих (мали віддавати щороку 14 золотих). Через тиждень, 28 січня, Б. Гулевич «оповедал», що в 1611 р. «взяли от их мл 200 золотых полских на выдеркаф, от котороє сумы мели записати рочного чиншу 14 золотых полских на селе своєм Передместю на кождый рок». Цим записом (28 січня 1612 р.) домініканців «в той чинш, в посесию пустивши, увезали». Непорозуміння почались відразу – вже в лютому 1612 р. Бенедикт Гулевич з дружиною позивали монастир з приводу ошуканства під час складання угоди*[1]. В 1619 р. пріор з ченцями скаржились на Софію Струсівну з її другим чоловіком Щасним Средзинським (Бенедикт Гулевич помер у 1613 р., див. «Поховання») не повертають позичені 200 золотих. У квітні 1619 р. монастир позивав Дмитра Андрійовича (пізніше став домініканським ченцем з ім'ям Іполит) і Олександра Михайловича Гулевичів (дідичів села Передмістя), а також Щасного Средзинського (посесора) – вони, як «сукцесори» Софії Струсівни не віддають позичені нею 200 золотих. Згідно з рішенням Луцького ґродського суду в березні 1621 р. монастир мали «увязат» у село і двір Передмістя «на одправу» згаданої грошової суми, позиченої на той час уже померлою Софією Струсівною, але місцевий урядник заборонив це робити. Після цього, в червні 1622 р., Дмитро і Олександр Гулевичі отримали трибунальські позови «до прислуханя се баницыи и єє публикации в справе о долг позычоный». Зазначимо, що намагання домініканців впродовж 1623–1625 рр. повернути гроші залишились безрезультатними [4, спр. 111, арк. 466 зв.; спр. 112, арк. 237 зв.–238; спр. 120, арк. 556 зв.; спр. 125, арк. 580–580 зв.; спр. 126, арк. 43; спр. 130, арк. 614; спр. 140, арк. 493; спр. 141, арк. 529 зв.; 5, спр. 20, арк. 937–937 зв., 950–951; спр. 24, арк. 422–422 зв.; спр. 31, арк. 828–830].

Відомі ще кілька випадків, коли монастир позичав гроші певним особам. Так, у 1612 р. Миколай Мишка Варковський з дружиною «na wyderkaf wzieli pozyczyli» 150 золотих [4, спр. 109, арк.

*[1] Подружжя скаржилось: «взяли од велебностей ваших 200 золотых полских, от которых и чинш рочный подняли дават по золотых полских 14 на кождый рок, што и сознанем своим поводове потвердит на рочках обецали, гды на тот час рочки для зайстя сейму не судили, с тых причин поверили велебностям вашим мемраму своєго голого толко з иттитуляцією написаною до сознаня того чиншу рочного 14 золотых од 200 золотых, а для певности и другого мембраму на 400 золотых от єго мл пана Адама Прусиновского, подкоморого володимерского, поводом даного и служачого, гды теды по сейме роки земскиє припали, поводове чинечи досыт обетници и повинности записови своєму велебностям вашим даного сознане того чиншу рочного на оных роках перед зуполным судом земским Луцким учинили, а велебност ваша так того запису от поводов велебностям вашим даного на тоє сознане служачого, яко и того од пана подкоморого володимерского на 400 золотых поводом служачого, а велебностям вашим повереного отдати не хочете и не отдаєте ку шкоде и уближеню поводов, которых шкод собе быти менуют на 400 золотых полских» [5, спр. 21, арк. 97 зв.–98].

139–139 зв.]. Князь Стефан Сокольський записом від 12 вересня 1613 р. позичив 1000 золотих і обіцяв «заплачене од тоє сумы выдеркафу або чиншу рокового аж до одданя и заплачене тоє истотноє сумы пенезей» [4, спр. 95, арк. 193 зв.]. У 1614 р. кн. Михайло Корибут Вишневецький узяв у борг (запис від 17 березня) 1170 золотих, які мав повернути в 1617 р., однак у 1616 р. помер, а його дружина Раїна Могилянка гроші не віддавала. Тільки в липні 1622 р. один із нащадків князя повернув борг [4, спр. 113, арк. 78 зв.; спр. 125, арк. 582 зв.–583; спр. 131, арк. 534–534 зв.]. Згадаємо також Шимона Хишовського, який у 1620 р. позичив (запис від 15 вересня) 1000 золотих на два роки [4, спр. 125, арк. 585 зв.] і Йозефа Пашинського – він узяв у борг (запис від 2 червня 1625 р.) 400 золотих, які мав повернути в наступному році [5, спр. 32, арк. 85].

Отже, давати гроші в борг було дещо ризиковано і в окремих випадках чекати на повернення грошей доводилось багато років. Невідомо, на яких умовах монастир позичав гроші, але, мабуть, це було вигідно, і якщо домініканці навіть не вигравали у фінансовому плані, то могли здобути прихильність певних осіб. Не можна також відкидати ймовірність того, що цими позиками прикривали фінансові оборудки.

Заможність монастиря дозволяла нагороджувати певних осіб за допомогу, службу тощо. Так, записом від 12 жовтня 1595 р. пріор з усією братією свідчили, що, «maiąc wzglad na ucztiwe posługi szlachetnego pana Stanisława Sosnickiego, ktory czinił z młodych lat, zapisuiemy» йому 50 золотих на селі Новий Став [4, спр. 47, арк. 190], а 14 липня 1621 р. пріор подарував Яну Мощенському 50 золотих (до отримання грошей йому передали в посесію волоку землі в Новому Ставі), зазначена й причина такої прихильності: «chcąc miec onego tym gorętszą chęc ku usługuwaniu kosciołowi» [4, спр. 122, арк. 610].

Хоча монастир мав гроші для передачі їх у борг, він не завжди вчасно платив податки. Відомо, що волинський поборця Лаврентій Древинський двічі скаржився на домініканців у зв’язку з «неодданем побору Єго Кр Мл» за 1601 і 1602 роки. З приводу другої скарги пріор пояснював, що монастирю неправильно визначили суму побору*[1].

*[1] «[…] ижем єст от пана поборцы на деляте нееслушне поданый, бом побор самому поборци водле квиту старого заплатил, то єст з Городници, з Нового Ставу и з домков местских затылных зчол не болше толко золотых сем приходило, иле пан поборца од мене над старый квит взял болшей золотых и грошей осм, то єст приходило сем, а он взял золотых осм и грошей осм, а взявши болш, домков костелных местских на великую шкоду костелную не вписал» [4, спр. 66, арк. 971; спр. 68, арк. 1309–1309 зв.].

Поховання

У наведених вище заповітах (див. «Пожертви вірних») 14 осіб просили поховати їх у монастирі; крім того, згадано батька Станіслава Петровського, похованого тут раніше. Отже, всього 15 людей. Однак маємо й інші свідчення про те, що ця обитель стала місцем вічного спочинку ще кілька осіб. Два з них – у духівницях: Петра Лещинського (6 липня 1609 р.) [4, спр. 82, арк. 358] і Анни Гулевичівни Матвія Мровинського (5 травня 1616 р.) [4, спр. 103, арк. 518]. Відзначимо, що в цих заповітах відсутні пожертви домініканцям. Що ж до інших поховань, то 18 серпня 1609 р. в монастирі ховали вбитого ченця Вінцента [4, спр. 84, арк. 498], 25 серпня 1612 р. – Варвару з Кобилинських Зиґмунта Русовецького [4, спр. 93, арк. 813 зв.] і 25 вересня 1613 р. – Бенедикта Гулевича [4, спр. 94, арк. 818 зв.]. У монастирі також поховали Станіслава Андрійовича Градовського, убитого 4 вересня 1615 року [4, спр. 103, арк. 298 зв.], і в 1625 р. – Яна Гораського [3, 265].

Отже, всього нам відомі 22 особи, які знайшли вічний спочинок у монастирі або виявили бажання бути похованими у ньому.

Шпиталь

Віднайдено єдине свідчення: Андрій Борзобогатий Красенський у вже згадуваному заповіті від 8 лютого 1623 р. відписав 2000 золотих «на шпитал до отцов доминиканов луцких, который я фундую» [4, спр. 133, арк. 788 зв.].

Повсякденне життя

У наведених вище свідченнях про інциденти із застосуванням сили часом йшлось про участь у них в ролі нападників ченців Луцького домініканського монастиря. Судячи з того, що це були непоодинокі випадки і реакція суспільства на них згідно з формулюванням скарг була доволі стриманою, можна твердити, що така поведінка ченців не сприймалась як надзвичайна (сказане стосується взагалі тогочасного чернецтва, як римо-католицького, так і східного обряду). Однак участь окремих ченців у нападах, побиттях тощо, та й взагалі поведінка, яка часом була несумісною з уявленням про чернецтво як людей, які добровільно побажали зректись, наскільки це можливо, грішного світського життя, присвятивши себе лише служінню Всевишньому, відповідно, могла, в свою чергу, сприяти поширенню серед населення таких моральних норм поведінки, коли вже не вбачали принципової різниці між побиттям ченця і світської людини.

Звісно, не варто перебільшувати і навряд чи таке ставлення до чернецтва було притаманне більшій частині суспільства. Зазначимо також, що є різні люди і прояви насильства щодо будь-яких категорій населення завжди були і будуть. У той же час свідчення про подібні інциденти допомагають краще зрозуміти поширене серед населення ставлення до чернецтва, місце і роль останнього у суспільстві. Нами віднайдені кілька свідчень про побиття домініканців Луцького монастиря, які ми нижче й наводимо.

16 червня 1580 р. возний оглядав ченця Яна, якого побили слуги Андрія Добринського, і засвідчив «на плечу левом рану битую» [4, спр. 21, арк. 459 зв.]. 20 січня 1604 р. двоє домініканців були послані пріором у справах до Кременця і коли вони проїжджали через село Мстишин (володіння луцької мостовничої Раїни з Малина Івана Борзобогатого Красенського), точніше, повз місцеву корчму, з неї вибігли корчмар з багатьма іншими особами, які напали і «пошарпали» згаданих ченців [4, спр. 70, арк. 26]. У 1605 р. пріор скаржився на Станіслава Селігорського, «который се в Луцку на тот час без службы гултяйско се бавил, и на Симона, меховника луцкого»: позивач у справах послав ченця Павла, але в Луцьку відповідачі напали на нього і сильно поранили («неведат, єстли же будет жив»), а також пограбували [4, спр. 73, арк. 122 зв.–123]. Маємо свідчення возного, який 18 серпня 1609 р. був у монастирі «и там на тот час на жадане отцов закону того ж о гвалтовноє през ран обводе менованых заданыє забите небожчыка отца закону того ж велебного Винцентого, субдякона, который маєт на тот час погреб при костеле кляштору того ж в Луцку отправовалсе урожоного Симона Курневича, державцу гнедавского, над долом на смигтару и перед кляштором голосно за мужобойцу поволал и людей до ведомости привел» [4, спр. 84, арк. 498]. Згідно зі скаргою монастиря на Стефана Сербина Кобецького той 28 листопада 1609 р., «споткавшы на доброволной дорозе» ченця Кристина, який «с дичами и з иншою челядю кляшторною» в'їхав до Луцька через «браму за Глусцем», разом з помічниками напав на нього, побив і пограбував. З іншої скарги з цього приводу дізнаємось, що ченця сильно поранили: «руку левую полгаком кост на полы перерубили, хрибет вес побили плазами, шаблями и обухами, око левоє подбили». В березні возний їздив «з листом увяжчим» від Луцького земського суду до маєтку Стефана Кобецького Киверці «на отправу и увязаня за суму пенезей осмсот тридцат и полсема золотого полского», яку мав заплатити «за збите и зранене брата Кристина и возници», однак киверецький урядник заборонив «увязане» [4, спр. 84, арк. 707–707 зв.; спр. 86, арк. 359 зв.; 5, спр. 18, арк. 1279 зв.–1280]. Згадаємо також скаргу пріора на гайдука з Гнідави Матвія з помічником, підданих пана Круневича, які 27 лютого 1612 р. побачили монастирського урядника, «на цминтару при костеле стоячого», і без жодних пояснень почали ображати його «словы усчипливыми, уродзеню єго доткливыми», після чого, «до брони порвавшисе», поранили, до того ж пограбували [4, спр. 93, арк. 263 зв.–264].

Нам невідомі причини цих нападів. Два інциденти, пов'язані з паном Круневичем, скоріш за все, були наслідком ворожнечі між ним і монастирем з приводу гнідавської десятини збіжжя. Щодо інших нападів, то, можливо, вони були звичайними пограбуваннями, можливо, певну роль тут відіграло дещо зневажливе ставлення частини населення до чернецтва взагалі (ситуація могла значно загостритись у випадку, коли представники перших відпочивали в корчмі, повз яку проїжджали ченці). На підтвердження сказаного наведемо скаргу пріора на Станіслава Мойковича Жеготу, який 7 липня 1623 р. у Луцьку зустрів ченця місцевого домініканського монастиря Петра і почав «отповеди якиєс неслушныє и непристойныє чинити, киваючи рукою, лжечи и соромотечи словы усчипливыми всих законников конвенту вышменованого, мовечи тыє слова, не поможет вам и капица …ажу [слово пошкоджене. – С. Г.] вас, по улицах волочачи, видлами окладати, на што гледило и слухало веле людей зацных» [4, спр. 134, арк. 722 зв.].

Однак, одна справа – ставлення (позитивне чи негативне) до чернецтва взагалі, інша – до конкретного монастиря. Звісно, який завгодно конфлікт будь-якої особи з Луцьким домініканським конвентом міг негативно вплинути на її ставлення саме до цієї чернечої спільноти. Правда, непорозуміння були різними. Можна конфліктувати з приводу грошей, майна – і зовсім інше, коли «неприємно дивує» поведінка ченців у, так би мовити, «професійній» сфері. Згадані нижче інциденти якраз і могли змінити ставлення позивачів до луцьких домініканців. Так, Анна Костюшковичівна Хоболтовська, дружина Костянтина Колпитовського, в квітні 1615 р. «ускаржаючисе перед ксендзом Балцером Тышкою, официялом луцким, просила справедливости на мниха кляштору Луцкого зало-

женя Панны Марии регулы светого Доминика на име Антонина, преора, который мимо слушност важилсе шлюб дати кнежати єго мл Юрю Михайловичу Чорторийскому с панною Зузанною Борзобогатянкою Красинского», хоча раніше священик у селі Колпитов уже обвінчав князя з Федорою, донькою позивача. Однак луцький «официял» пояснив, що кн. Ю. Чорторийський звертався до нього за дозволом на другий шлюб і отримав його (подробиці відсутні) [4, спр. 100, арк. 452 зв.]. У червні 1620 р. Олександр Сокольський скаржився на монастир: його неповнолітнього сина Даніеля, «на науках в колеиу Луцком будучого», домініканці забрали до себе і «оного гвалтовне в кляшторе держат, до релии закону своєго примушаючи». Коли мати Даніеля, дізнавшись про це, приїхала до Луцька і посилала до монастиря возних, «просечи, абы сына, гвалтом взятого, до неє пущоно», пріор не дозволив. На час подання скарги хлопця ще не відпустили [4, спр. 119, арк. 383 зв.–384].

Повертаючись до ймовірних причин нападів на луцьких домініканців, відзначимо, що в окремих випадках певну роль могло відіграти негативне ставлення частини православного населення до поширення на Волині римо-католицької віри.

Персоналії

Дослідниця Н. Сінкевич, яка опрацювала багато архівних матеріалів і публікацій, наводить перелік ченців, який на сьогоднішній день є найбільш повний. Зрозуміло, що про весь особовий склад монастиря ми навряд чи коли дізнаємось, але, сподіваємось, з часом згаданий перелік ставатиме все більш докладним. Нижче ми подаємо віднайдені нами документальні свідчення, який доповнює список, складений Н. Сінкевич.

Пріори*[1]

Северин: найдавніше відоме свідчення маємо під 5 жовтня 1561 р., останнє – 3 квітня 1579 року [4, спр. 3, арк. 213; спр. 19, арк. 240].

Домінік Новоставський: 2 травня 1580 року [4, спр. 21, арк. 439].

Северин: 17 жовтня 1581 року [4, спр. 25, арк. 232].

Валентій Родзинський з «Гродка» («Грудецький» у списку Н. Сінкевич [3, 314]): найдавніше свідчення маємо під 26 серпня 1583 р., останнє – 30 травня 1586 року [4, спр. 30, арк. 334 зв.; спр. 35, арк. 504].

Ян: фігурує 8 квітня і 29 червня 1587 року [4, спр. 37, арк. 234 зв., 505 зв.].

Григорій Кунецький («бакаляр у Светом Писме»): найдавніше свідчення маємо під 3 вересня 1587 року. Згадується також 15 квітня 1588 і 1 вересня 1591 років [4, спр. 37, арк. 810; спр. 33, арк. 140; спр. 38, арк. 821 зв.].

Андрій Велогорський: у запису під 9 грудня 1590 р. згадано «при бытности ксендза преора луцкого брата Андрея Велогорского», але коли саме він був настоятелем – невідомо [4, спр. 38, арк. 85].

Михаїл Мостицький («бакаляр у Светом Писме»): найдавніше відоме свідчення датовано 16 лютого 1592 р., останнє – 5 жовтня 1593 року [4, спр. 40, арк. 272; 5, спр. 8, арк. 152 зв.].

Ян «Євангелист» (лектор): найдавніше свідчення маємо під 19 квітня 1594 р., останнє – 10 жовтня 1595 року [4, спр. 45, арк. 441; 5, спр. 11, арк. 348].

Людвік Яновський: фігурує 29 жовтня 1597 і 18 червня 1598 років [4, спр. 52, арк. 710; спр. 51, арк. 168].

Ігнатій Ковнацький: згадується 4 березня 1599 і 13 січня 1600 років [4, спр. 55, арк. 183 зв.; спр. 56, арк. 310].

Ян: 23 березня 1602 року [4, спр. 64, арк. 305].

Мартин Млодавський: фігурує 27 січня і 29 вересня 1603 року [4, спр. 67, арк. 111 зв., 962].

Августин Ястрембський (з «Туробина»): найдавніше свідчення маємо під 6 грудня 1603 р., останнє – 2 лютого 1610 року [4, спр. 67, арк. 1091; спр. 86, арк. 216].

Каспар Варетіус: фігурує 2 липня 1610 р., а 8 березня 1611 р. його згадано як померлого [4, спр. 88, арк. 317 зв.; спр. 90, арк. 412].

Клементій («Клеменс»): 23 березня 1611 року [4, спр. 90, арк. 412].

Бернард Пегасіус («Писма Светого доктор»): найдавніше свідчення – під 22 січня 1612 р., останнє – 10 грудня 1613 року [4, спр. 89, арк. 918; спр. 97, арк. 46 зв.].

Антонін: найдавніша згадка – в позові, віднесеному 26 квітня 1614 р., остання – під 16 грудня 1617 року [4, спр. 97, арк. 461 зв.; спр. 108, арк. 624].

Августин Ястрембський: 7 серпня 1618 року [4, спр. 110, арк. 448 зв.].

Яцек («Гияцинт») Келчовський («бакаляр у Светом Писме»): найдавніше свідчення маємо під 6 квітня 1619 р., останнє – 14 липня 1622 року [4, спр. 111, арк. 520; спр. 131, арк. 534].

Яцек («Гияцинт») Любонський: найраніша згадка датована 10 червня 1623 р., остання – 25 червня 1625 року [4, спр. 133, арк. 726; спр. 146, арк. 201 зв.].

*[1] У випадках, коли наведена лише одна дата, йдеться про єдине віднайдене нами свідчення про цього пріора.

Ченці*[1]

Прокіп (каплан): 14 жовтня 1567 року [4, спр. 9, арк. 493].

Ян: 16 червня 1580 року [4, спр. 21, арк. 459 зв.].

Йозеф (вікарій): 10 жовтня 1595 року [5, спр. 11, арк. 349].

Костянтин: 10 жовтня 1595 року [5, спр. 11, арк. 349].

Мацей: 10 жовтня 1595 року [5, спр. 11, арк. 349].

Томаш: 10 жовтня 1595 року [5, спр. 11, арк. 349].

«Илярый» (Іларіон?): 30 жовтня 1595 року [5, спр. 10, арк. 334].

Бартоломей: 21 січня 1604 року [4, спр. 70, арк. 26].

Фелікс: 21 січня 1604 року [4, спр. 70, арк. 26].

Мануїл («Емануел») Чеховський (субпріор): 18 вересня 1604 року [4, спр. 70, арк. 806 зв.].

Мацей (Матіяш) Шаневський (Шанявський?): 8 жовтня 1604 року [4, спр. 71, арк. 1031].

Павло: найдавніше свідчення маємо під 21 лютого 1605 р., останнє – 5 грудня 1607 року [4, спр. 73, арк. 122 зв.; спр. 80, арк. 1170 зв.]. Можливо, це «Павел Казіміренсіс», якого під 1604–1606 рр. згадує Н. Сінкевич [3, 316].

Криштоф: 29 листопада 1605 року [4, спр. 75, арк. 634].

Фелікс: 29 листопада 1605 року [4, спр. 75, арк. 634].

Мадзеявський (Мадзевовський?): 24 травня 1606 року [5, спр. 15, арк. 57 зв.]. Вірогідно, це «Адріан Моджеловський», згаданий під 1604–1606 рр. Н. Сінкевич [3, 316].

Зигмунт (субпріор): згадується 3 червня і 15 листопада 1606 року [4, спр. 76, арк. 578, 987].

Бенедикт Конопинський (Канопницький?), «казнодея»: найдавніше свідчення датовано 15 листопада 1606 р., відомо, що 11 вересня 1608 р. віднесено позов і одним з позивачів був цей чернець [4, спр. 76, арк. 987; спр. 80, арк. 1351].

Августин Тарнавський: 5 грудня 1607 року [4, спр. 80, арк. 1170 зв.].

Марек: 5 грудня 1607 року [4, спр. 80, арк. 1170 зв.].

Раймунд (кантор): 5 грудня 1607 року [4, спр. 80, арк. 1170 зв.].

Северин: 5 грудня 1607 року [4, спр. 80, арк. 1170 зв.].

Ян («казнодея»): 5 грудня 1607 року [4, спр. 80, арк. 1170 зв.].

Томаш Лопушевський: згадується 6 січня і 28 листопада 1609 року [4, спр. 83, арк. 56; спр. 84, арк. 707].

Вінцент (субдиякон): фігурує 19 червня 1609 р., відомо, що 18 серпня цього року його поховали в монастирі [4, спр. 84, арк. 70 зв., арк. 498].

Кристин (Криспін? Кристіан?): 18 листопада 1609 року [4, спр. 84, арк. 707 зв.; 5, спр. 18, арк. 1279 зв.].

Флоріян Равський (субпріор): найдавніше свідчення маємо під 22 січня 1612 р., останнє – 7 грудня 1616 року [4, спр. 89, арк. 919; спр. 105, арк. 652].

Себастіян (субпріор): фігурує 28 лютого і 20 жовтня 1612 року [4, спр. 93, арк. 263 зв.–264; спр. 92, арк. 871].

Валентий (субпріор, «казнодея»): згадується 25 серпня 1612 р., а 27 квітня 1613 р. фігурує як субпріор [4, спр. 93, арк. 813; спр. 95, арк. 155].

«Витов» (лектор): 25 серпня 1612 року [4, спр. 93, арк. 813].

Мельхіор («закристиан»): 25 серпня 1612 року [4, спр. 93, арк. 813].

Олександр Заяць: найдавніше свідчення маємо під 17 березня 1614 р., останнє – 21 червня 1625 року [4, спр. 125, арк. 582 зв.; спр. 144, арк. 807 зв.].

Еразм: 30 червня 1614 року [4, спр. 99, арк. 208 зв.].

Мартин: найраніше свідчення датовано 23 березня 1615 р., останнє – 7 грудня 1616 року [4, спр. 100, арк. 205 зв.; спр. 105, арк. 652].

Павло: фігурує незадовго до 7 березня 1617 року [4, спр. 106, арк. 265].

Лукаш Радванський: згадується 7 квітня і 1 травня 1617 року [4, спр. 106, арк. 541зв., 577]. Можливо, це «Лука Люблінський», якого під 1618 р. згадує Н. Сінкевич [3, 317].

Мацей Слотвинський: найдавніше свідчення маємо під 7 квітня 1617 р., останнє – 8 травня 1621 року [4, спр. 106, арк. 541 зв.; спр. 123, арк. 158].

Криштоф: 1 травня 1617 року [4, спр. 106, арк. 577]. Можливо, це чернець «Христофор», якого під 1618–1619 рр. згадує Н. Сінкевич [3, 317–318].

Ян (субпріор): 11 листопада 1617 року [4, спр. 108, арк. 420 зв.]. Вірогідно, це субпріор «Іоан Хреститель Мілковський», згаданий під 1618–1619 рр. Н. Сінкевич [3, 317–318].

Стефан Гораїн: у заповіті Яна Гораїна від 15 лютого 1619 р. зазначено, що його молодший син Стефан став ченцем Луцького домініканського монастиря [4, спр. 112, арк. 34].

Стефан «Плескулюш» (диякон): 21 жовтня 1619 року [4, спр. 114, арк. 398].

Теофіл (субпріор, каплан): 21 жовтня 1619 р. згадується як каплан, 15 жовтня 1624 і 25 червня 1625 рр. фігурує як субпріор [4, спр. 114, арк. 398, спр. 146, арк. 201 зв.; 5, спр. 31, арк. 828].

«Кришпин» (Криспін? Кристіян?): 12 травня 1620 року [4, спр. 119, арк. 88 зв.].

*[1] У випадках, коли наведена лише одна дата, йдеться про єдине віднайдене нами свідчення про цього ченця.

Бернард «Wszerecius» (лектор): 7 травня 1621 року [4, спр. 138, арк. 493].

Бонавентура: 20 липня 1621 року [4, спр. 122, арк. 610].

Мар’ян («Marcianus») «Колюмбин» (субпріор, лектор): найдавніше свідчення маємо під 19 вересня 1621 р., останнє – 20 квітня 1623 року [4, спр. 123, арк. 595; спр. 133, арк. 454].

Ян Гораїн (диякон): 29 квітня 1622 [4, спр. 130, арк. 141].

Бенедикт (субпріор): найраніша згадка датована 7 травня 1622 р., остання – 7 липня 1623 року [4, спр. 130, арк. 612; спр. 134, арк. 722 зв.]. Можливо, це чернець «Бенедикт Вартенський», якого під 1618–1619 рр. згадує Н. Сінкевич [3, 317–318].

Олександр: 7 травня 1622 року [4, спр. 130, арк. 612]. Можливо, йдеться про Олександра Зайця (див. вище).

Ян Вольський: найдавніше свідчення – під 14 липня 1622 р., останнє – 16 червня 1623 року [4, спр. 131, арк. 534 зв.; спр. 134, арк. 699 зв.].

Петро: 7 липня 1623 року [4, спр. 134, арк. 722 зв.].

Іполит Гулевич: прийняв чернечий постриг 9 серпня 1623 р., згадується 2 червня 1625 року [4, спр. 135, арк. 228 зв.].

Казимир Закревський: 8 січня 1624 року [4, спр. 137, арк. 34].

Вінцент Бухавський: 16 жовтня 1624 року [5, спр. 31, арк. 305].

Альберт Лигонський: 16 жовтня 1624 року [5, спр. 31, арк. 305].

Чеслав: 18 грудня 1624 року [4, спр. 140, арк. 8].

Лаврентій: 31 грудня 1624 року [4, спр. 140, арк. 927 зв.].

Томаш Ольшамовський: 21 червня 1625 року [4, спр. 144, арк. 807 зв.].

Габріель Годзимирський (лектор): 23 червня 1625 року [4, спр. 146, арк. 197 зв.].

Наведені свідчення разом з переліком, який подає Н. Сінкевич, дозволяють хоча б приблизно визначити чисельність чернечої спільноти. Так, усього впродовж першої чверті XVII ст. відомі 91 брати. Ймовірно, до цього числа можна було б додати принаймні ще три особи з наведеного нами списку, але, скоріш за все, їх потрібно ототожнити з певними домініканцями зі списку, складеного Н. Сінкевич. За період 1604–1607 рр. згадуються 26 ченців, 1618–1622 рр. – 33. Беручи до уваги, що «пересічний» чернець навряд чи перебував в одному монастирі менше кількох років (згідно з віднайденими свідченнями Олександр Заяць мешкав у Луцькому конвенті 11 років, а Н. Сінкевич визначає середню тривалість в ордені 107 професів за 1660–1782 рр. у 23 роки [3, 313]), виглядає цілком вірогідним припущення щодо одночасного проживання в конвенті більшості з цих 26 (або 33) домініканців. Насправді їх мало бути більше, бо частина ченців залишились для нас невідомими. Отже, маємо підстави твердити, що чисельність братії в першій чверті XVII ст. була не менше 25–30 осіб. Наталія Сінкевич згадує таблицю з праці А. Бзовського, згідно з якою в 1606 р. чисельність ченців Луцького домініканського монастиря становила 30 осіб. Правда, на думку дослідниці, ці дані викликають «суттєві сумніви, бо жоден з подальших хронологічних зрізів [тут читача відсилають до складеного нею списку особового складу конвенту. – С. Г.] не фіксує такої кількості братії при луцькому монастирі до середини XVIII ст.» [3, 118].

* * * * *

Луцький домініканський конвент – найдавніший з відомих нам римо-католицьких монастирів у Луцьку і один з перших, фундованих на Волині. Впродовж досліджуваного періоду зростає його релігійний авторитет серед місцевого населення, що підтверджується свідченнями про пожертви монастирю від вірних і поховання в ньому. Володіючи кількома селами, конвент був доволі заможний, і це забезпечило матеріальні умови для існування досить чисельної чернечої спільноти.

Джерела та література

1. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 2007.

2. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008.

3. Сінкевич Н. LAUDARE, BENEDICERE, PRAEDICARE. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XVII ст. – Київ: Кайрос, 2009.

4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – ф. 25, оп. 1.

5. ЦДІАК України. – ф. 26, оп. 1.

6. Horin S. Rzymskokatolickie zakony na Wołyniu w końcu XVI – pierwszey ćwierci XVII wieku w materiałach archiwalnych // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniey / redakcja J. Kłoczowski,

A. Gil. – Lublin, 2005. – Rok 3. – S. 113–128.

Сергей Горин

ЛУЦКИЙ ДОМИНИКАНСКИЙ МОНАСТЫРЬ УСПЕНИЯ ПРЕСВЯТОЙ БОГОРОДИЦЫ: РЕЛИГИОЗНЫЙ АВТОРИТЕТ СРЕДИ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ И ПЕРСОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ МОНАХОВ
(вторая половина XVI в. - первая четверть XVII в.)

На основании неопубликованных документальных источников исследуется история конвента: сведения про пожертвования от верующих и погребения в нем дают нам определенное представление о религиозном авторитете обители среди населения, составлено список зафиксированных в документах монахов. Собранный материал помогает лучше понять определенные особенности функционирования монастырей в украинских землях, в частности на Волыни.
Ключевые слова: *церковь, монастырь, настоятель, монах.*

Serhij Horin

THE LUTSK DOMINICAN MONASTERY OF THE IMMACULATE VIRGIN MARY: ITS RELIGIOUS PRESTIGE BETWEEN LOCAL POPULATION AND MONK PERSONNEL (UNTILL THE END OF THE 1625)

Drawing from the unpublished documental sources the author researches the history of this convent: the evidences about donations from population and burials in monastery are collected, the list of recovered monks is fixed. The research allows for better understanding of the some aspects of Volyn monasteries functioning in the period.
Keywords: *church, monastery, abbot, monk.*

УДК [94:726.54](477.75)«1944/1991»

Андрій Соколов (м. Сімферополь)

З ІСТОРІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ СОБОРУ СВЯТОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА У ХЕРСОНЕСІ (1944–1991)

Розглядається історична доля собору Святого Рівноапостольного князя Володимира у Херсонесі в період 1944–1991 рр. Продемонстровано вплив державної культурної політики на стан пам'ятника. Особлива увага надається участі Херсонеського державного історико-археологічного заповідника і громадськості у збереженні та реставрації собору.
Ключові слова: *Володимирський собор, Херсонес, охорона пам'яток, руйнування, реставрація*

Охорона пам'яток історії та культури в радянський період перебувала в тісній залежності від культурної політики, що проводилась вищим керівництвом країни. Особливо яскраво це ілюструє ставлення держави до будівель храмів і монастирів, які нерідко використовувалися в господарських цілях, перебували в занедбаному стані або цілеспрямовано знищувались. У цьому зв'язку примітна доля собору Святого Володимира у Херсонесі.

Херсонеський Свято-Володимирський собор – одна з найбільш відомих і шанованих православних святинь на Україні. Історія його створення і відновлення широко висвітлена в кримознавчій літературі. Серед останніх робіт варто відзначити колективну працю В. С. Виноградова, В. Б. Іванова, М. І. Золотарьова, В. В. Хапаєва «Владимирский собор в Херсонесе» [1], статті Л. М. Крощенко та Є. І . Осадчого [2], Ю. А. Бабінова і Л. В. Марченко [3].

Незважаючи на значний масив існуючої літератури, проблема збереження Володимирського собору до цих пір не отримала належної наукової оцінки. Стаття, заснована на широкому колі опублікованих і неопублікованих джерел, переслідує мету максимально повно висвітлити проблему охорони Володимирського собору в період 1944–1991 рр. Після ліквідації Херсонеського Володимирського чоловічого монастиря в 1923

році через рік був закритий собор. Будівля була переобладнана під розміщення частини археологічних експонатів Херсонеського музею. Але музеєм собор прослужив недовго. Під час оборони Севастополя 1941–1942 рр. в купол собору потрапила авіаційна бомба, в результаті чого будівля сильно постраждала. Ще великих руйнувань собор зазнав у травні 1944 р., коли німецькі війська, готуючись до відступу, за наказом коменданта міста замінували і підірвали будівлю, внаслідок чого обвалилися залишки барабана і перекриття над першим ярусом [2, с. 43].

Зруйнований собор, на думку Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів РРФСР, не мав історико-архітектурного значення. При цьому було підраховано, що для повного відновлення будівлі в первісному вигляді необхідно затратити більше 18 млн. крб. [4, арк. 2]. У листі директора Херсонеського музею від 12 червня 1951 р. Комітет повідомив, що не заперечує проти розбирання собору з умовою обов'язкового збереження розташованого всередині храму IX століття [5, арк. 60]. Офіційний дозвіл на демонтаж руїн Комітет прийняв у постанові від 21 березня 1952 р., але проведення цих робіт вимагало узгодження з місцевою владою [6, арк. 133]. Дирекція музею багаторазово зверталася до Управління культури Севастопольського міськвиконкому з проханням вирішити питання про долю собору у зв'язку з його аварійним станом. При цьому музей неодноразово наголошував, що розбирання його руїн уже ведеться будівельними організаціями міста. На вимогу тресту «Севастопольбуд» у липні 1952 р. з собору була взята частина мармурового облицювання для будівництва готелю «Севастополь». На початку 1956 р. були зняті облицювальні плити цоколя з мармурового вапняку для виготовлення бордюрів в одному з міських скверів. Через два роки з облицювання підлоги були вилучені гранітні сходи, і білі мармурові плити, надалі використані для зведення сходів до пам'ятника В. І. Леніну на Центральному пагорбі [7, арк. 19].

Цінні архітектурні деталі, часто без будь-якого плану і узгодження, продовжували демонтувати й вивозити. У 1957 році Херсонеський державний історико-археологічний музей звернувся до Севастопольського виконкому (далі – Севміськвиконком) з проханням включити в план однієї з будівельних організацій міста роботи з розбору собору і надати для цього необхідні асигнування [7, арк. 20]. Але і це питання міська влада залишила без відповіді. Через ветхість будівлі в 1959 р. відбулося обвалення фронтону північного фасаду собору. Обвалення загрожувало склепінчастим перекриттям центральної і північно-західній частині собору [3, с. 130].

Особливо гострим питання про долю Володимирського собору стало після Січневого пленуму ЦК КПРС 1961 р., на якому М. С. Хрущов назвав витрати на реставраційні роботи «марнотратством народних коштів». На Пленумі висловлювалися зауваження, що стосуються практики реставраційних робіт, перехід до більш дешевих методів реставрації, а так само звучали заклики позбавлятися від пам'ятників, що «не мають історичної цінності» [8, с. 602].

Проголошені політичні установки стали сигналом до дії для влади усіх рівнів. У січні 1961 р. спеціальна комісія досліджувала руїни і зробила висновок, що Володимирський собор не підлягає відновленню, а його залишки повинні бути розібрані [9, арк. 1]. Стан собору загрожував численним екскурсантам і розташованим поряд пам'ятникам. Щоб уникнути нещасних випадків Херсонеський музей розробив проект демонтажу собору. Сам музей не мав коштів на проведення таких складних робіт, тому пропонував зробити їх за рахунок будівельних матеріалів отриманих від розбирання руїн [5, арк. 30]. Загальні витрати за попередніми підрахунками повинні були скласти 34740 крб., у той час як вартість отриманих будматеріалів – 62343 крб. [7, арк. 11]. Проте остаточне слово в долі собору повинна була сказати Севастопольська міська рада, але депутати так і не прийняли ніякого рішення.

Руїни стали становити велику небезпеку для відвідувачів заповідника. У листі голові Севміськвиконкому П. М. Стенкова від 7 березня 1968 р. директор музею І. А. Антонова повідомляла: «Численні написи про аварійний стан будівлі не зменшують числа бажаючих підлітків та молоді будь-яким способом потрапити всередину зруйнованої будівлі. При цьому використовуються способи явно небезпечні для життя. Стіни собору руйнуються, ділянки їх загрожують обвалом» [10, арк. 25].

У 1969 р. фахівці Московського архітектурного інституту під керівництвом доктора мистецтвознавства, професора Кирила Миколайовича Афанасьєва здійснили обстеження стану собору для пристосування під музей. Детально вивчивши руїни, К. М. Афанасьєв запропонував два варіанти реконструкції. Перший припускав часткове відновлення будівлі та розміщення на ниж-

ньому поверсі експозиції предметів візантійської епохи, а у верхньому – античної. Другий передбачав надбудову полегшеного каркасу та використання тільки нижнього поверху [11, арк. 21–22]. Обидва варіанти не знайшли підтримки у місцевої влади. Ще одна спроба перебудови собору під музей була зроблена в середині 70-х рр. XX століття. За основу був взятий другий проект Афанасьєва, доопрацьований архітекторами підприємства «Укрпроектреставрація». Передбачувані витрати були визначені в сумі 1 млн. крб. Однак, через занадто велику вартість цей проект так само не був реалізований [12, арк. 1].

Велике значення для збереження Володимирського собору мало надання йому статусу пам'ятки архітектури республіканського значення. У 1975 р. Севастопольський Міськвиконком за пропозицією керівництва Херсонеського музею порушив клопотання перед Радою Міністрів УРСР про взяття собору на облік та занесення, його в реєстр охоронюваних об'єктів [13, арк. 4.]. Відповідну постанову, після ряду тривалих узгоджень, було прийнято у вересні 1979 р. [14, арк. 17].

Зміни, що почалися з так званої «перебудови», зачепили всі сторони життя радянського суспільства. Ліквідація ідеологічних заборон, початок політики «гласності», проголошення свободи совісті та віросповідань сприяли поліпшенню відносини держави до культових пам'яток. По всій країні почалося відновлення храмів і монастирів, втрачених у роки атеїстичних гонінь.

У 1986 р. на замовлення Херсонеського заповідника інститутом «Укрпроектреставрація» під керівництвом архітектора Євгена Івановича Осадчого був розроблений проект реставрації Володимирського собору. Проектом передбачалося відновлення не тільки зовнішнього вигляду собору, але й інтер'єрів верхнього та нижнього храмів в їх справжньому вигляді [2, с. 43]. Відновити будівлю собору передбачалося до святкування 1000-річчя хрещення Русі, але здійснити такий масштабний проект не вдалося. Через відсутність необхідних коштів тільки на початку 1988 р. році була складена проектно-кошторисна документація першої черги робіт на суму 550 тис. крб. Загальна вартість реставрації повинна була скласти 3 млн. крб. Основним спонсором проекту виступило Українське товариство охорони пам'яток історії та культури – у 1988–1989 рр. виділити для цього 150 тис. рублів. Ще 50 тис. надав місцевий бюджет [12, арк. 18]. Головною підрядною організацією став ремонтно-реставраційний кооператив «Херсонес», який у жовтні 1988 р. приступив до виконання робіт.

Було очевидно, що наявних коштів не вистачить, і керівництво заповідника зайнялося пошуком нових джерел фінансування. З цією метою 19 вересня 1989 р. був утворений Комітет зі сприяння Херсонеському заповіднику в реставраційно-відновлювальних роботах Володимирського собору. Ідею його створення запропонував народний художник СРСР Ілля Сергійович Глазунов, виступаючи 3 вересня 1989 р. на прес-конференції в Ялті, присвяченій відкриттю персональної виставки. Відповідаючи на запитання журналістів, він підняв проблему збереження національного культурного надбання і закликав громадськість, згуртуватися навколо реставрації собору в Херсонесі. Членами Комітету стали відомі в Севастополі вчені та громадські діячі: Ю. О. Бабінов, Ю. Л. Горбенко, В. А. Мілодан, Л. В. Марченко, Г. В. Осипов, О. О. Рудометов, Є. Г. Юрздицька. У коло головних завдань Комітету входили: збір добровільних пожертвувань від підприємств, установ і приватних осіб; проведення православних свят; організація виставок з історії християнства в Криму [12, арк. 23]. Однією з перших ініціатив Комітету стало проведення благодійного вечора по збору засобів в фонд реставрації що відбувся 1 листопада 1989 року [15, с. 3].

Прохання надати благодійну допомогу у відновленні собору неодноразово направлялися в Московський Патріархат, до Патріаршого Екзарха України, Українському товариству охорони пам'яток історії та культури, приватним підприємцям, севастопольським підприємствам та організаціям. Але глибока економічна криза, почався у кінці 80-х рр., Став непереборною перешкодою на шляху реставрації Володимирського собору [16, арк. 1].

Таким чином, історія охорони Володимирського собору в Херсонесі наочно демонструє всі етапи культурної політики радянської держави в 1944-1991 рр. Зруйнований собор, на думку влади, не являв історичної та культурної цінності і підлягав знищенню. З початку 50-х рр. його руїни стали джерелом цінних матеріалів для різних будівельних організацій. Поступове поліпшення у ставленні влади і суспільства до своєї культурної спадщини дозволило взяти Володимирський собор на державний облік і охорону. Спроба відновити собор у його історичному вигляді розпочата в роки «перебудови» залишилась нереалізованою, до початку XXI століття.

Джерела та література

1. Виноградов В. С. Владимирский собор в Херсонесе: историко-публицистический очерк / В. С. Виноградов, В. Б. Иванов, М. И. Золотарев, В. В. Хапаев. – Севастополь, 2001. – 158 с.
2. Крощенко Л. М. Осадчий Є. І. Володимирський собор у Херсонесі – пам'ятник над колискою християнства в Україні-Русі / Л. М. Крощенко, Є. І. Осадчий // Пам'ятки України. – 2001. – №4. – С. 36–47.
3. Марченко Л. В., Бабинов Ю. А. Роль Херсонесского музея в сохранении и восстановлении собора Святого Владимира // Взаимоотношения религиозных конфессий в многоукладном регионе : сб. науч. трудов / Нац. заповед. «Херсонес Таврический» – Севастополь: , 2001. – С. 128–132.
4. Національний заповідник «Херсонес Таврійський», науковий архів (далі – НЗХТ НА), спр. 950.
5. НЗХТ НА, спр. 1024.
6. НЗХТ НА, спр. 954.
7. НЗХТ НА, спр. 1107.
8. Пленум ЦК КПСС (10–18 января 1961 г.) : Стенографический отчет. – М., 1961. – 648 с.
9. НЗХТ НА, спр. 1488.
10. НЗХТ НА, спр. 1460.
11. НЗХТ НА, спр. 2000.
12. НЗХТ НА, спр. 2730.
13. НЗХТ НА, спр. 1756.
14. НЗХТ НА, спр. 1942.
15. Благотворительный вечер в фонд реставрации Владимирского собора // Слава Севастополя. – 1989. – 28 окт. – С. 3.
16. НЗХТ НА, спр. 2958.

Андрей Соколов

Из истории сохранения собора Святого князя Владимира в Херсонесе (1944–1991)

В статье рассматривается историческая судьба собора Святого Равноапостольного князя Владимира в Херсонесе в период 1944-1991 гг. Продемонстрировано влияние государственной культурной политики на состояние памятника. Особое внимание уделено участию Херсонесского государственного историко-археологического заповедника и общественности в сохранении и реставрации собора.

Ключевые слова: *Владимирский собор, Херсонес, охрана памятников, разрушение, реставрация*

Andrew Sokolov

From the history of the Cathedral of St. Prince Vladimir in Chersonesos (1944–1991)

The article rassmarivaetsya historical fate of St. Prince Vladimir Ravnoapostolngo Chersonesos during 1944-1991 years. Demonstrate the influence of the state cultural policy in the state of the monument. Special attention is given to the participation Kherson State Historical and Archaeological Reserve and the public in the preservation and restoration of the cathedral.

Key words: *St. Vladimir's Cathedral, Chersonesos, conservation, destruction, restoration.*

КРАЄЗНАВСТВО
В ОСОБАХ

УДК 908(477.42)

Лариса Грузська, Валерій Косенко (м. Житомир)

МИКОЛА ЮХИМОВИЧ КОСТРИЦЯ – ПЕДАГОГ, ВЧЕНИЙ-ГЕОГРАФ, ОРГАНІЗАТОР КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено творчий шлях М. Ю. Кострицi, котрий присвятив свою діяльність розвиткові географії, освітянства, туризму та історичного краєзнавства Житомирщини – Великої Волині. Значну увагу приділено творчому доробкові вченого, а також його досягненням на ниві відродження Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.

***Ключові слова:** Костриця Микола Юхимович, краєзнавство, географія, історія, туризм, Житомирщина, Волинь, Товариство дослідників Волині.*

Завершення радянської епохи й отримання Україною незалежності ознаменовано не тільки соціально-економічними потрясіннями, підйомом національної свідомості, а й неабияким пожвавленням інтересу до минулого України. Саме кінець 80-х – початок 90-х років XX століття став поворотним пунктом у розвитку українського краєзнавства, а точніше, початком його відродження після десятиліть утисків і гонінь.

Одним із найвідоміших сучасних українських діячів, хто все своє життя присвятив відродженню краєзнавчого руху в Україні, став Микола Юхимович Костриця – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, голова обласних організацій Українського географічного товариства та Всеукраїнської екологічної Ліги, член Національної спілки журналістів України, член президії та правління Національної спілки краєзнавців України, М. Ю. Костриця все життя був і залишається невтомним ентузіастом науки, визначним освітянином і просвітником. Цю нелегку подвижницьку путь він наполегливо торує, створивши чимало унікальних творів, без яких сьогодні неможливо уявити ані навчальний процес, ані розвиток краєзнавчого руху в Україні.

За 50 років наполегливої праці в царині науки та освіти М. Ю. Костриця опублікував близько 1500 наукових і науково-популярних праць, в тому числі 80 монографій, посібників, підручників, атласів для вищої і загальноосвітніх шкіл.

Активний діяч краєзнавчого руху в Україні, Микола Юхимович організував більше сорока міжнародних і всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій, які відбулися за останніх два десятиріччя у волинсько-подільському регіоні, зокрема в Житомирі, Луцьку, Рівному, Хмельницькому, Тернополі, Острозі, Новограді-Волинському, Бердичеві, Коростені, Малині, Любарі, Володарську-Волинському, Старокостянтинові, Кам’янці-Подільському, Ізяславі, Антонінах та інших містах.

Народився М. Ю. Костриця 20 вересня 1942 року в родині службовців у Житомирі. Нелегкі повоєнні роки, проведені в рідній домівці, що на Путятинському провулку, пристрасть до футболу, корінні житомиряни-старожили, розповіді яких так любив слухати хлопець, – все це створювало неповторну атмосферу, в якій ріс юнак, вводило його в цікавий світ любові до рідного міста, до рідної землі. Варто сказати про відомі свого часу четверги в двоюрідної тітки Олени Степанівни Ковалевської-Рибак, де збирався інтелектуальний цвіт Житомира. Часто тут бувала й кума гостинної господарки – видатна українська співачка Зоя Гайдай. Нещодавно М. Ю. Костриця видав книжку, присвячену «солов’їній полісянці», з життєписом майстрині сцени та уривками її неопублікованих щоденників. А велику колекцію прижиттєвих фотографій Зої Гайдай передав у фонди Житомирського обласного краєзнавчого музею.

По закінченні середньої школи довелося вибирати між географією та футболом (Микола Костриця вже був претендентом на зарахування до основного складу команди майстрів). Перемогла любов до науки, за що Микола Юхимович вдячний долі, а надто своєму вчителеві Михайлу Івановичу Золотову, випускнику Петербурзького університету з дореволюційним стажем роботи, котрий відкрив перед юнаком цікавий світ географії.

Після вступу на географічний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка розпочалося буремне студентське життя, сповнене незабутніми враженнями від експедицій на Поволжя, Кавказ, до Середньої Азії, участю в студентських будівельних загонах на казахстанській цілині та в тюменській тайзі, насичене захопленням спортом і участю в художній самодіяльності. Коло наукових інтересів було сформоване під впливом ідей і мудрим наставництвом одного з основоположників української економіко-географічної школи професора Олексія Тимофійовича Діброва. Закінчуючи навчання в 1966 році, М. Ю. Костриця успішно захистив дипломну роботу з теми «Територіально-функціональна структура промислового комплексу Київської області».

М. Ю. Кострица – випускник Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. 1966 р.

Молодого спеціаліста направили на роботу вчителем до села Хижники Старокостянтинівського району на Хмельниччині.

Публікації в місцевій газеті, присвячені педагогічній, лекторській та позакласній роботі, туристсько-краєзнавчій діяльності Миколи Юхимовича («Почесний обов'язок», «Там, де працюють люди», «Всіма засобами» та ін.), переконливо засвідчили, що в Хижниках з'явився освітянин-новатор, який вніс свіжий струмінь у навчально-виховний процес молоді, а також загострив інтерес місцевого люду до історії своєї малої батьківщини. Заступник директора школи з виховної роботи Микола Кострица часто проводив туристичні походи зі своїми підопічними, знайомлячи їх з красою місцевих ландшафтів, пам'ятними місцями, архітектурою старовинних замків і маєтків краю. Та й сам захопився історією цієї землі. Закономірно, що молодий учитель взявся за перо, і 23 грудня 1967 року районна газета «Світло Жовтня» видрукувала першу статтю дослідника «Доля звичайного села» [1], в якій ішлося про цікаві епізоди історії Хижників. Громадськість схвально сприйняла допис, тож Микола Юхимович продовжив роботу з вивчення історії краю. На шпальтах видання, а також інших газет Хмельниччини («Радянське Поділля», «Корчагінець») з'являється цілий ряд публікацій на теми раціонального використання та охорони природних ресурсів краю, поширення передового педагогічного досвіду. Все частіше з'являються краєзнавчі статті: про туристські подорожі учнів, про видатних людей Хмельниччини, про природно-заповідний фонд області тощо. Підсумком роботи на Хмельниччині стала ідея М. Ю. Кострицi творити літературну карту області. Підтримали і втілили в життя цей проект відомі літературознавціХмельниччиниМ.А.Скорський та А. В. Сваричевський.

Під час вчителювання на Хмельниччині М. Ю. Кострица пройшов службу в лавах Радянської армії і 1971 року повертається до рідного Житомира. Спершу працює вчителем в середній школі № 32. Він стає організатором туристсько-краєзнавчого клубу. Його однодумцями й помічниками у цій справі стали відомий краєзнавець майбутньому доктор історичних наук), вчитель англійської Борис Кругляк (в мови О. М. Ірис та ін. Всеукраїнські туристичні зльоти, багатоденні походи, зокрема від витоків до гирла Тетерева, Словечансько-Овруцьким кряжем, Кримом та Карпатами стали поштовхом до гуртування людей, закоханих у рідний край, його мальовничі краєвиди й багату історію. Закономірно, що М. Ю. Кострицю запросили на посаду методиста обласної дитячої екскурсійно-туристської станції, яку очолював справжній ентузіаст туризму і краєзнавства Юрій Степанович Єршов. Працюючи на цій посаді, Микола Юхимович встигає не тільки виконувати свої прямі професійні обов'язки (організація туристсько-краєзнавчої роботи в освітянських закладах Житомирщини, практичні семінари, залікові походи, розробка туристських маршрутів, путівників, методичних рекомендацій, вивчення досвіду туристсько-краєзнавчої роботи на місцях, пропаганда туризму в численних публікаціях), а також працює в архівах, розпочинає велику багаторічну роботу з дослідження історичного минулого рідної Житомирщини.

Зверху ліворуч: тут бере початок Тетерів.
Носівка Чуднівського району, серпень 1985 р.
Зверху праворуч: з дружиною Наталією Степанівною біля житомирських фонтанів у міському парку. Червень 1986 р.
Знизу ліворуч: М. Ю. Кострицяя – завідувач кабінету географії Центрального інституту вдосконалення вчителів. Київ. Травень 1986 р.
Знизу праволруч: туристськими стежками – до вершини Говерли. 1975 р.

М. Ю. Костриця вперше розпочинає відкривати для широкого загалу призабуті сторінки історії Житомира та області, Великої Волині. Обласна й республіканська періодика все частіше публікує краєзнавчі статті М. Ю. Костриці. Обласна газета «Радянська Житомирщина» започатковує рубрику «Рідний край», ініціаторами створення й постійними авторами якої стали журналісти К. Кізуб, М. Прилуцький та М. Костриця. Вчений разом з відповідальним секретарем молодіжної газети «Комсомольська зірка» В. С. Киричанським стає ініціатором створення нової рубрики «Житичі», яка користувалася неабияким успіхом у читачів.

До важливих надбань творчої спадщини М. Ю. Костриці належать публікації в часописі «Радянська освіта» – «Краєзнавство і виховання патріотизму» (1975) [2], «Краєзнавству – наукову основу» (1977) [3]; публікація путівників «На батьківщину Лесі Українки» (1971) [4], «Партизанськими стежками» [5], «Скарби землі поліської» [6] (обидва – 1973); 50 нарисів «Літопису Житомирщини» (1917–1977 роки), вміщених в газеті «Комсомольська зірка»; видання у співавторстві книжки «Вивчення геологічної будови рідного краю» (1977) [7].

М. Ю. Костриця – завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. 2000 р.

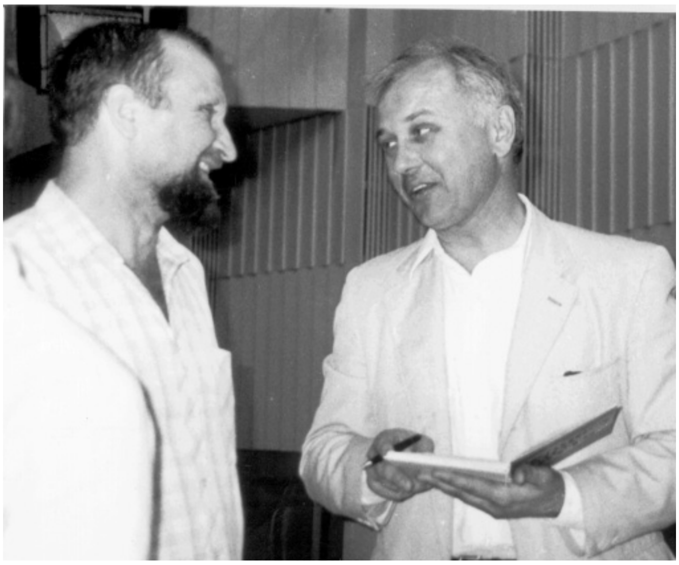

З американським бізнесменом Юрієм Чопівським – внуком видатного політичного діяча УНР і вченого І. А. Фещенка-Чопівського. 1992 р.

З 1976 року М. Ю. Костриця був запрошений до Києва, на посаду завідувача кабінету географії Київського обласного інституту удосконалення вчителів. Стає аспірантом-заочником кафедри соціальної і економічної географії Київського державного педагогічного інституту ім. Горького (нині – Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова). Коло наукових інтересів ученого поширюється на розробку теоретичних і практичних засад формування промислово-територіальних комплексів у слабоурбанізованих регіонах України, зокрема Волинського Полісся. У період роботи в Києві М.Ю. Костриця неодноразово очолював економіко-географічні експедиції у Волинській і Рівненській областях, був керівником студентських польових досліджень у Середній Азії, на Кавказі, Північному, Північно-Західному економічних районах, у Прибалтиці. Одержані наукові і практичні результати були покладені в основу виконання дисертації на здобуття ученого ступеня кандидата географічних наук з теми: «Західно-Поліський промисловий комплекс УРСР (економіко-географічне дослідження структури і проблеми розвитку)», яка була захищена на вченій раді при Ленінградському (тепер Санкт-Петербурзькому) державному педагогічному університеті ім. О. І. Герцена.

Матеріали для дисертації було покладено і в основу посібників для студентів і вчителів «Изучение промышленных узлов в вузовском курсе «Экономическая география СССР» [8], «Природні і виробничі комплекси» [9], що були написані М. Ю. Кострицею у співавторстві. Вчений концентрує зусилля й на розробку теоретичних основ географічного краєзнавства та методики туристсько-краєзнавчої роботи. З-під пера Миколи Юхимовича виходять книжки «Практикум з географічного краєзнавства» (1979) [10], «Туристський похід вихідного дня» (1989) [11], «Туристсько-краєзнавча робота в школі» (1985) [12], присвячені цим науковим

проблемам. Останню роботу було відзначено союзною премією як кращий посібник для вчителів за 1985-й рік.

Працюючи у Києві, М. Ю. Кострица пише й книжки з вивчення, узагальнення та поширення передового педагогічного досвіду вчителів республіки. Це і «Вчитель, вихователь, наставник» (про вчительку географії СШ № 7 м. Біла Церква Л. М. Картель), що вийшла друком у видавництві «Радянська школа» в серії «Передовий педагогічний досвід» [13], це й «Щоб в серці жила Вітчизна» (про роботу шкільного історичного музею Прибірської СШ Іванківського району Київської області) [14]. Він також створює навчальний діафільм «Шкільний географічний майданчик» у співавторстві з В. В. Обозним.

Така популяризація географії не залишилася непоміченою. Тож М. Ю. Кострицю було обрано членом Комітету з пропаганди знань Географічного товариства СРСР АН СРСР.

Повернувшись до Житомира, М. Ю Кострица продовжив трудитися в Житомирському обласному інституті удосконалення вчителів (нині – Інститут післядипломної педагогічної освіти). Напружено працюючи у науковій установі, він не полишає справи, в яку вже був давно закоханий, – краєзнавства. Тому цілком закономірно, що активна діяльність саме на ниві вивчення історії малої батьківщини, культивування любові до рідної землі через публікації в пресі та видання книжок привели його до кола однодумців, які вирішили відродити в Житомирі Товариство дослідників Волині. Це то-

М. Ю. Кострица (другий ліворуч) з авторським колективом житомирської обласної молодіжної газети «Комсомольська зірка». 5 травня 1987 р.

Учасники всеукраїнської краєзнавчої конференції в Кам'янці-Подільському. 1991 р. Зліва направо: М. Ю. Кострица, доцент Б. А. Кругляк, член-кореспондент АН України Ф. П. Шевченко, доктор історичних наук Е. Істоміна (Москва).

Третя міжнародна науково-краєзнавча конференція «Велика Волинь: минуле і сучасне». Житомир. 10 вересня 1993 р.

З учасниками науково-краєзнавчої конференції в Старій Синяві – колегами (зліва направо: Ф. Ступак, П. Скавронський, Р. Кондратюк, М. Костриця, П. Білоус, В. Соколов) на полі Пилявецької битви. 1998 р.

Біля пам'ятника Іванові Ганжі у Старій Синяві. Зліва направо: А. Сваричевський, Г. Бондаренко, П. Скавронський, М. Костриця, І. Пащук.

Учасники ювілейної конференції після відкриття меморіальної дошки, присвяченої 100–річчю Товариства дослідників Волині. Житомир. 21 вересня 2000 р.

вариство діяло у Волинській губернії в 1900–1920 роках. Тож у 1990 році М. Ю. Костриця став одним із ініціаторів створення Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині та був обраний його віце-президентом, а з 1993 року – незмінним президентом і головним редактором наукових праць товариства «Велика Волинь».

Протягом більш як 20 років діяльності Товариства дослідників Волині було проведено цілий ряд міжнародних та всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій, за результатами яких було видано збірники наукових праць. За цей же період М.Ю. Костриця написав велику кількість історико-краєзнавчих досліджень, путівників та географічних нарисів, у тому числі й у співавторстві з такими відомими краєзнавцями, як І.С. Винокур, С.І.Жилюк,Ф.Б.Пашківський,Р.Ю.Кондратюк, Н.С. Костриця, Г.П. Мокрицький, Й.Г. Рейтман, П.Н. Таргонський, О.О. Тарабукін, В.І. Тимошенко та інші. Тим, хто цікавиться історією й географією краю, добре відомі такі книжки: «Бердичів» (2000) [15], «Володарсько-Волинський район» (1995) [16], «Малинський район» (2000) [17], «Лугинський район» (2001) [18], «Церква Святого архистратига Михаїла» (1991) [19], «Середня школа № 32 імені Л. Калиновича» (1996) [20], «України не соромився, Україною гордився: М. М. Миклухо-Маклай і Україна» (1996) [21], «Велет духу: О. Ольжич і Житомирщина» (1997) [22], «Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення» (1997) [23], «У просторі і часі: видатні постаті Житомирщини» (1995) [24], «Монастирі Волині» (1996) [25], «Природа і матеріальна культура Житомирщини» (1999) [26], «Преображенський кафедральний собор в Житомирі» (2004) [27], «Первіснообщинний лад на Житомирщині» (2004) [28], «Постаті землі Бердичівської» (2005) [29], «Житомир: підручна книга з краєзнавства» (2006, 2007) [30, 31], «Новоград-Волинський:

історико-краєзнавчий нарис» (2007) [32], «Житомирщина від ранніх слов’ян до Київської Русі» (2007) [33], «З берегів Тетерева – у вічність. О. Ольжич» (2007) [34], «Співець морської романтики. Джозеф Конрад» (2009) [35], «Житомирщина туристична» (2009) [36], «Солов’їна полісянка: Зоя Гайдай» (2011) [37].

1992 року М. Ю. Костриця започаткував видання книжкової серії «Вчені Житомирщини», де розповідається про життєвий і творчий шлях видатних земляків, уродженців Житомирщини, зокрема І. Ю. Левицького [38], І. С. Винокура [39], П. Г. Шищенка [40], І. А. Фещенка-Чопівського [41], О. Ольжича [42] та інших.

Важливою віхою у творчості вченого і визна-

З першим онуком Дмитром. Січень 1997 р.

чним явищем у дослідженні історії краєзнавчого руху в Україні стала фундаментальна праця «Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті». Автор уперше узагальнив діяльність волинських краєзнавців протягом ХХ століття, детально проаналізував біографії і творчий шлях багатьох краєзнавців, котрі присвятили свої життя вивченню рідного краю. Ось як відгукнувся про монографію доктор філологічних наук професор П. В. Білоус: «Нарешті з’явилася книга, написана на широкому і різноманітному документальному матеріалі, яка подає цілісну картину, своєрідну панораму дослідницьких зусиль не одного покоління краєзнавців Волині... Необхідні були зусилля та насичений безліччю фактів інтелект, аби все, що стосується краєзнавства, охопити, проаналізувати і викласти хронологічно, означивши головні та другорядні тенденції, здобутки і втрати у цій галузі протягом двох століть. Немає нічого дивного в тім, що це судилося здійснити М. Ю. Костриці – не за посадою на громадських засадах, а за громадянською позицією, за походженням (корінний житомирянин), за рівнем обізнаності про рідний край, за тією роллю, яку він нині виконує серед житомирсько-волинської інтелігенції» [43].

Географічне краєзнавство представлене в навчальних посібниках для вчителів і учнів: «Фізична географія Хмельницької області» [44], «Економічна і соціальна географія Хмельницької області» (співавтор О. Галус, 1994) [45], «Географія Житомирської області» (1993) [46].

На матеріалах Житомирщини М. Ю. Кострица вперше в Україні розробив навчально-методичний комплекс для вивчення пропедевтичного курсу в загальноосвітній школі «Географія рідного краю»: посібник, атлас, контурні мапи.

М. Ю. Костриця продовжує спілкування з читачем і через засоби масової

У родинному колі з дружиною Наталею, дочкою Ольгою та сином Миколою в рідній садибі Путятинського провулку. Середина 1980-х рр.

інформації Житомирщини. Численні науково-краєзнавчі розвідки, проблемні статті про пам’ятки історії та культури, нариси про видатних людей, незаслужено забутих у часи більшовицької влади, а часто просто репресованих тоталітарною системою, з’являються на шпальтах житомирських газет і тижневиків. Так, у тижневику «Житомирський вісник» М. Ю. Кострица став постійним ведучим рубрики «Енциклопедія Житомирщини» (1990–1992), історико-географічний словник Житомирщини» (1995–1998), «Монастирі Волині» (1994–1996); у «Моло-

діжній газеті» – це рубрики «Рідний край: географія Житомирщини» (1992–1994); у газеті «Вільне слово» – «Житомир крізь призму століть» (1994–1996), «Краєзнавчий календар» (2003–2005). Тож закономірно, що 1991 року Миколу Юхимовича було прийнято до Національної спілки краєзнавців України.

При видавництві «Житомирський вісник» Микола Юхимович брав активну участь у веденні рубрик «Духовні обереги», «Щоб в серці жила Вітчизна», «Об'єктивний об'єктив», «Пам'ятки рідного міста», «Вулиці рідного міста», «Житомирщина: люди, події, роки». Загалом упродовж 1967–2012 років М. Ю. Кострица друкував свої матеріали і статті в 10-ти всеукраїнських, 16-ти обласних, 14-ти районних газетах, у 12-ти республіканських і місцевих волинсько-подільських журналах і альманахах, що забезпечило популярність його імені в українському суспільстві та за рубежем.

Неординарною подією стала публікація у картографічному видавництві «Мапа» географічного атласу «Географія Житомирської області. Моя мала Батьківщина» (1999, 2001, 2003, 2005, 2012) [47–51]. Адже М. Ю. Кострица розробив концепцію цього атласу для школярів та підготував його до друку. Редакторкою мап стала професіоналка своєї справи Т. В. Погурельська.

«Подібне видання є першим в Україні. Від усіх раніше виданих атласів це видання відрізняється винятковим дидактичним спрямуванням. Атлас являє собою не просто збірку карт, а справжній міні-підручник з курсу географії своєї області, де органічно поєднані карти, тексти, малюнки, фотографії тощо... Відповідальний редактор і організатор авторських робіт М. Ю. Кострица – відомий краєзнавець кожного маленького куточка Житомирщини. Його захоплення краєм проявилося в усьому: в упорядженні і структурі атласу, вміщенні давніх українських краєвидів та фотографій видатних земляків, багатьох порівняльних характеристик і т. п.» [48] – так високо оцінили внесок М. Ю. Кострици вчені-географи і методисти на шпальтах «Українського географічного журналу».

М. Ю. Кострица – активний автор багатотомного видання «Реабілітовані історією», де опубліковано і ще готуються до друку його статті про земляків – діячів науки, культури і мистецтва, репресованих під час сталінського свавілля та боротьби з інакодумством в СРСР.

Вчений також є постійним автором статей Енциклопедії сучасної України (ЕСУ) та збірника наукових праць «Українська журналістика в іменах».

За активну роботу з відродження духовності М. Ю. Кострицю було нагороджено житомирською обласною премією імені Івана Огієнка.

Закономірно, що подвижництво М. Ю. Кострици на науковій ниві привело й до високої оцінки його здобутків державою: у 2011 році його було нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня.

А нещодавно Микола Кострица став лауреатом Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України.

І сьогодні Микола Юхимович, нещодавно відсвяткувавши 70-річний ювілей, сповнений прагнення відкривати безмежний світ історії малої батьківщини для вдячного читача. В його планах – написання і видання нових книжок, статей у наукових збірниках та періодичних виданнях. Вчений по праву користується авторитетом серед вчених України, його також добре знають у наукових колах за межами нашої країни.

Всі, хто знає Миколу Юхимовича, відзначають такі риси його характеру, як наполегливість, високу працелюбність, товариськість та невичерпний оптимізм. А сам учений завдячує своїм успіхам друзям, колегам, а найбільше – дружині й соратниці Наталі Степанівні й дітям Ользі та Миколі.

Джерела та література

1. Кострица М. Доля звичайного села // Світло Жовтня (Старокостянтинів). – 1967. – 23 груд.

2. Кострица М. Краєзнавство і виховання патріотизму [Про досвід СШ № 6 м. Житомира] // Радянська освіта – 1975. – 26 берез.

3. Кострица М. Краєзнавству – наукову основу // Радянська освіта. – 1977. – 8 січ.

4. Войтківська Т. І., Кострица М. Ю. На батьківщину Лесі Українки: Туристський маршрут. – Житомир, 1971. – 12 с.

5. Кострица М. Ю. Партизанськими стежками: Туристський маршрут. – Житомир, 1973. – 12 с.

6. Кострица М. Ю. Скарби землі поліської: Туристський маршрут. – Житомир, 1973. – 10 с.

7. Кострица М. Ю., Сокальська О. Г., Таранова Л. А. Вивчення геологічної будови рідного краю: Метод. поради. – К., 1977. – 44 с.

8. Ковтун В. В., Кострица М. Ю. Изучение промышленных узлов в вузовском курсе «Экономическая география СССР». – К.: КГПИ им. Горького, 1982. – 43 с.

9. Кострица М. Ю., Обозний В. В., Чирка В. Г. Природні і виробничі комплекси: Посіб. для вчителів. – К.: Радянська школа, 1988. – 120 с.

10. Кострица М. Ю. Практикум з географічного краєзнавства: Посіб. для вчителів. – К.: Радянська школа, 1979. – 160 с.

11. Дубовис М. С., Кострица М. Ю. Туристський похід вихідного дня. – К.: Здоров’я, 1989. – 120 с.

12. Кострица М. Ю. Туристсько-краєзнавча робота в школі: Посіб. для вчителів. – К.: Радянська школа, 1985. – 128 с.

13. Кострица М. Ю. Вчитель, вихователь, наставник. – К.: Радянська школа, 1980. – 68 с. – (Б-ка передового досвіду).

14. Грицаєнко В. О., Коновал А. О., Кострица М. Ю. Щоб в серці жила Вітчизна. – К.: Радянська школа, 1987. – 96 с. – (Б-ка передового досвіду).

15. Кострица М. Ю., Пашківський Ф. Б. Бердичів: Іст.-краєзн. нарис. – Житомир: М.А.К., 2000. – 76 с.: іл. (Міста Житомирської області).

16. Голяченко О. С., Кострица М. Ю. Володарсько-Волинский район: Географ. нарис для учнів. – Житомир: Товариство дослідників Волині, 1995. – 48 с.: іл.

17. Музика Н. О., Опалинська М. В., Кострица М. Ю., Малинський район: Географ. нарис для учнів. – Житомир, 2000. – 92 с.: іл.

18. Кострица М. Ю., Таргонський П. Н., Янович В. М. Лугинський район: Географ. нарис для учнів. – Житомир: М.А.К., 2001. – 84 с.: іл.

19. Кострица М. Ю. Мокрицький Г. П. Церква святого архістратига Михаїла. – Житомир, 1991. – 32 с.: іл. – (Житомир: Пам’ятки рідного міста. – Вип. 1).

20. Кострица М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Середня школа № 32 ім. Л. Каліновича: Іст.-краєзн. нарис. – Житомир: Журфонд, 1996. – 32 с.: іл. – (Житомир: Пам’ятки рідного міста. – Вип. 2).

21. Кострица М. Ю., Тимошенко В. І. України не соромився, Україною гордився: Миклухо-Маклай М. М. і Україна. – Житомир; Малин, 1996. – 32 с.: іл.

22. Кострица М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Велет духу: О. Ольжич і Житомирщина: Іст.-краєзн. нарис. – Житомир; Київ, 1997. – 32 с.

23. Кострица М. Ю., Рейтман Й. Г. Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення: Монографія. – Житомир, 1997. – 240 с.: іл.

24. Кострица М. Ю., Мокрицький Г. П. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. – Житомир: Журфонд, 1995. – 206 с.

25. Жилюк С. І., Кострица М. Ю. Монастирі Волині: Іст.-краєзн. нарис. – Житомир: М.А.К., 1996. – 64 с.: іл.

26. Кострица М. Ю., Кострица Н. С. Природа і матеріальна культура Житомирщини: Посіб. з етнографічного краєзнавства. – Житомир: М.А.К., 1999. – 240 с.: іл.

27. Кострица М. Ю., Мокрицький Г. П. Преображенський кафедральний собор у Житомирі. – К.: Техніка, 2004. – 144 с.: іл. (Нац. святині України).

28. Кострица М. Ю., Тарабукін О. О. Первіснообщинний лад на Житомирщині: Підручна книга для учнів, студентів, вчителів / За заг. ред. М. Ю. Кострици. – Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2004. – 84 с.: іл. – (Житомирщина: сторінки історії. Кн.1).

29. Кострица М. Ю. Постаті землі Бердичівської: Історико-краєзнавчі нариси. 2 х т.: Житомир: Вид. М. Г. Косенко, – У 2005. – Т. 1. – 248 с.; Т. 2. – 240 с.: іл.

30. Кострица М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир: Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2006, 464 с.: іл.

31. Кострица М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир: Підручна книга з краєзнавства. – 2-е вид., випр. і доп. – Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2007, 464 с.: іл., 16 с. кол. іл.

32. Кострица М. Ю. Новоград-Волинський: Історико-краєзнавчий нарис: – Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2007. – 92 с.: іл., кольор. іл. – (Серія «Міста Житомирщини». – Вип. 2).

33. Винокур І. С., Кострица М. Ю., Тарабукін О. О. Житомирщина: від ранніх слов’ян до Київської Русі: Підручна книга для учнів, студентів, вчителів. – Житомир: ВИд. М. Г. Косенко, 2007. – 80 с.: іл. – (Житомирщина: сторінки історії / За заг. ред. М. Ю. Кострици. – Кн. 2).

34. Кострица М. Ю., Кондратюк Р. Ю. З берегів Тетерева – у вічність. О. Ольжич. – Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2007. – 40 с.: іл. – (Серія: Вчені Житомирщини. – Вип. 6).

35. Кострица М. Ю. Співець морської романтики. Джозеф Конрад. – Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2009. – 60 с. – (Уславлені імена Житомирщини. – Вип. 1).

36. Кострица М. М., Кострица М. Ю. Житомирщина туристична: Краєзнавчі нариси / За заг. ред. докт. геогр. наук, проф. Кострици М. Ю. – Житомир: «Полісся», 2009. – 564 с.

37. Кострица М. Ю. Солов’їна полісянка. Зоя Гайдай. – Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2011. – 52 с.: іл. – (Уславлені імена Житомирщини. – Вип. 2).

38. Кострица М. Ю., Омельчак П. П. Педагог, учений, громадянин: І. Ю. Левицький. – Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2002. – 40 с.; іл. – (Вчені Житомирщини. – Вип. 1.).

39. Баженов Л. В., Кострица М. Ю., Прокопчук В. С. Вчений європейського рівня: І. С. Винокур. –

Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2005. – 40 с., іл.: (Вчені Житомирщини. – Вип. 3.).

40. Кострица М. Ю., Олійник Я. Б., Шевченко В. О. З любов'ю до рідної України: П. Г. Шищенко. – Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2006. – 40 с.: іл.: (Вчені Житомирщини. – Вип. 5).

41. Кострица М. Ю. Мріяв про незалежну Україну: І.А.Фещенко-Чопівський. – Житомир: Вид. В. Б. Котвицький, 2008. – 44 с.: іл. – (Вчені Житомирщини. – Вип. 8).

42. Кострица М. Ю., Кондратюк Р. Ю. З берегів Тетерева – у вічність. О. Ольжич. – Житомир: Косенко, 2007. – 40 с.: іл. – (Вчені Житомирщини. – Вип. 6).

43. Білоус П. Панорама Волинського краєзнавства // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 22 / Відп. ред. М. Ю. Кострица. – Житомир: М.А.К., 2001. – С. 456–458.

44. Гаманюк Т. І., Кострица М. Ю. Фізична географія Хмельницької області: Метод. посіб. – Хмельницький, 1992. – 149 с.

45. Галус О. М., Кострица М. Ю. Економічна і соціальна географія Хмельницької області: Метод. посіб. для вчителів географії. – Хмельницький, 1994. – 68 с.

46. Кострица М. Ю. Географія Житомирської області: Посіб. для вчителів і учнів. «Газ. «Житомирський вісник», – Житомир: ВКО 1993. – 200 с.: іл.

47. Житомирська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина / Відп. ред. М. Ю. Кострица. «Вид-во «Мапа», – К.: ТОВ 1999. – 20 с.

48. Житомирська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина. – 2-е вид., випр. / Відп. ред. М. Ю. Кострица. – К.: «Вид-во «Мапа», 2001. ТОВ – 20 с.

49. Житомирська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина. – 3-є вид., випр. і доп. / Відп. ред. М. Ю. Кострица. «Вид-во «Мапа», 2003. – К.: ТОВ – 24 с.

50. Житомирська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина. – 4-е вид., випр. і доп. / Відп. ред. М. Ю. Кострица. «Вид-во «Мапа», 2005. – К.: ТОВ – 24 с.

51. Житомирська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина. – 5-е вид., випр. і доп. / Відп. ред. М. Ю. Кострица. «Вид-во «Мапа», 2012. – К.: ТОВ – 24 с.

52. Левицький І. Ю., Руденко Л. Г., Сиротенко А. Й., Шиманський М. І. Мала Батьківщина в кожній оселі Житомирщини // Укр. географ. журнал. – 2000. – № 1. – С. 68.

Лариса Грузская, Валерий Косенко

Николай Ефимович Кострица – педагог, учёный-географ, организатор краеведческого движения в Украине

В статье освещён творческий путь Н. Е. Кострицы, который посвятил свою деятельность развитию географии, образования, туризма и исторического краеведения Житомирщины – Великой Волыни. Значительное внимание уделено творчеству учёного, а также его достижениям в сфере возрождения Житомирского научно-краеведческого общества исследователей Волыни.

Ключевые слова: *Кострица Николай Ефимович, краеведение, география, история, туризм, Житомирщина, Волынь, Общество исследователей Волыни.*

Larysa Hruzska, Valerii Kosenko

Mykola Yukhymovych Kostrytsia, pedagogue, geographer, organizer of the local lore study movement in Ukraine

The article reports the course of life of M. Y. Kosrytsia who devoted his activities to geography, education, tourism and study of local lore of Zhytomyr land – Great Volhynia. Much prominence is given by the article to scientist's books and articles and his achievements in the revival of Zhytomyr Scientific Local History Society of Explorers of Volhynia.

Key words: *Kostrytsia Mykola Yukhymovych, study of local lore, geography, history, tourism, Zhytomyr land, Volhynia, Volyn, Society of Explorers of Volhynia.*

УДК 07(87)456

Надія Кочерга (м. Полтава)

ПОЛТАВСЬКИЙ ІСТОРИК-КРАЄЗНАВЕЦЬ (ВІКТОР РЕВЕГУК)

Стаття присвячена відомому досліднику минувшини Полтавського краю Віктору Яковичу Ревегуку. Розглядаються фрагменти біографії дослідника, сходинки наукового зростання, творчі плани історика-краєзнавця. Особлива увага присвячена педагогічній та громадській діяльності В. Ревегука, формуванню підвалин його наукового світогляду.

Ключові слова: *Віктор Ревегук, краєзнавство.*

«Бережіть собори душ своїх, друзі. Собори душ…» – ця моральна настанова видатного українського письменника Олеся Гончара думаючим читачам XX століття, серед яких і дослідники історії та культури України, Полтавщини, стала їх життєвим кредо. Адже всі причетні до історико-краєзнавчої наукової діяльності є не тільки ретельними дослідниками минувшини рідного краю, а й фундаторами та будівничими поруйнованих тоталітаризмом соборів людських душ…

Славну плеяду професійних істориків-краєзнавців Полтавщини [1] важко собі уявити без Віктора Яковича Ревегука, кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Бібліографія його праць налічує понад 200 найменувань, серед яких монографії [2], підручники та навчальні посібники [3], брошури , наукові статті [4].

Народився В.Я. Ревегук 2 травня 1938 року в селі Малі Будища Гадяцького району Полтавської області, із сімейних переказів знав, що походить із козацького роду, про що пізніше, вже в роки професійної діяльності довідався документально [5].

Після закінчення сільської семирічної школи та Гадяцької середньої школи №2 у 1956 році працював ще два роки кочегаром, заробляючи виробничий стаж для вступу до вищого навчального закладу. В 1958 році вступив на історико-філологічний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г.Короленка, який успішно закінчив у 1963 році. Свій перший досвід педагога-історика здобував протягом двох років, працюючи за призначенням у Білогірському професійно-технічному училищі Кримської області.

Оскільки реалії соціалістичного способу життя не дозволяли молодому безпартійному вчителеві вступити до аспірантури для продовження фахового зростання, ще шість років працював і вихователем у школі-інтернаті в рідному Гадячі, і товарознавцем із книжкової справи, і старшим лаборантом у Полтавській філії Львівського торгово-економічного інституту.

У 1971 році В.Я.Ревегук вступає до аспірантури при кафедрі історії УРСР Харківського державного університету, де науковий керівник доктор історичних наук, професор Іван Климентійович Рибалка формулює йому наукову про-

блему для дисертаційного дослідження «Донецько-Криворізька республіка» – на той час «білу пляму» в історії УРСР [6], яку він ретельно вивчив, опрацював і ввів у науковий обіг невідомі, нові документи і матеріали. У 1975 році вказане дисертаційне дослідження ним успішно закінчене і захищене перед спеціалізованою вченою радою університету.

Із вересня 1975 року Віктор Якович і по даний час незмінно працює на кафедрі історії України Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, невтомно досліджуючи історію та культуру рідної Полтавщини.

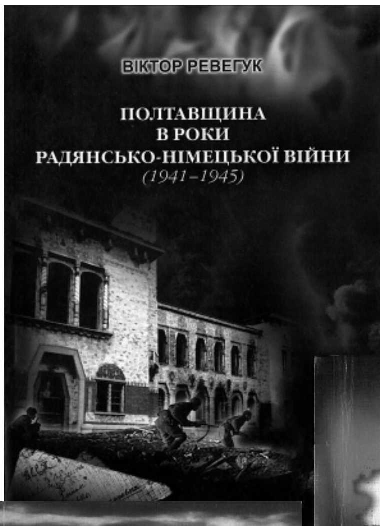

Принциповий учений, вдумливий аналітик, який вміло послуговується різноманіттям науково-дослідницьких методів вивчення проблеми, Віктор Якович викликає повагу й пошану у своїх студентів, серед яких немало тих, кому прищепив віддану любов до історичного минулого України, Полтавщини. Багато з них стали професійними вченими, істориками-краєзнавцями.

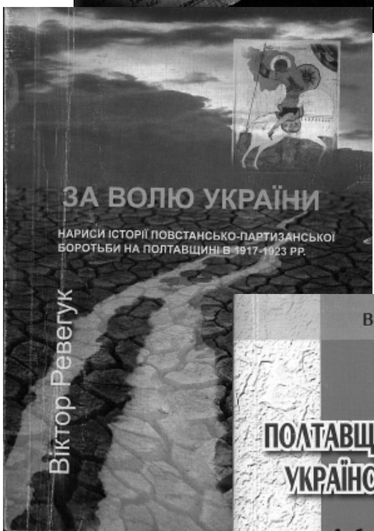

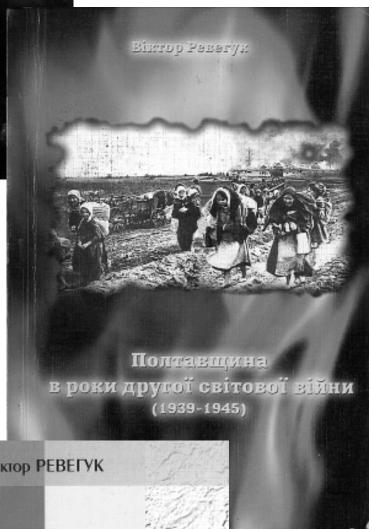

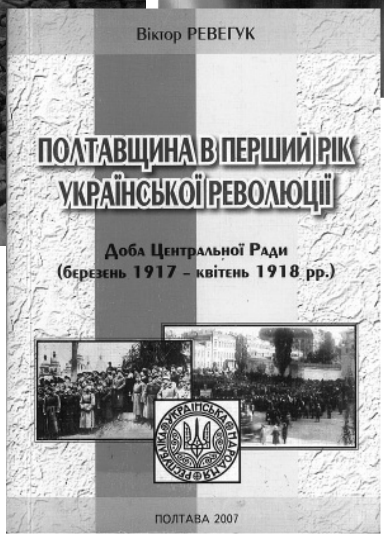

У домашньому архіві вченого зберігається чорно-біле фото середини 60-х років Свято-Миколаївської церкви його рідного села Малі Будища, що на Гадяччині. Оточена тісним натовпом людей, що прийшли на Великдень до церкви, вона стоїть без хрестів, у ній уже радянською владою заборонено здійснювати релігійні обряди. Але щороку на найбільші православні свята Різдво й Великдень мешканці села йшли до святині молитися, хоча до самого її зруйнування у 1984 році там був склад різних господарських матеріалів та збіжжя.

Вірність людей, його односельчан, закладеній поколіннями українців культурній традиції православ’я стала підвалиною його науково-дослідницької діяльності. Вона втілилася в пошукові та дослідженні саме тих наукових проблем у історії рідного краю, розв’язання яких не давала офіційна історія УРСР. Так, серед найменш вивчених проблем виявилися історія національного відродження українців, зокрема, полтавців початку ХХ століття; історія голодоморів 1921–1923 рр, 1932–1933 рр., 1947 р.; останні роки життя в Полтаві великого російського пись-менника-гуманіста В.Г. Короленка, організація національно-патріотичного підпілля полтавців та їх життя у роки фашистської окупації міста, області та ін.

Із здобуттям Україною незалежності професійна діяльність історика-краєзнавця В.Я. Ревегука доповнилася ще й активною державницькою громадською складовою. Нерідко бурхливий у виявленні своїх громадянських, патріотичних почуттів, Віктор Якович збирає навколо себе однодумців і активно впроваджує разом із ними вже не тільки в навчально-виховний процес педагогічного інституту, а й в спраглу до істини громаду Полтави знання про досі невідому для них історію та культуру України, Полтавщини.

Так, із 1991 й до 1994 року він активно працює на громадських засадах ректором одного з перших в Україні Університетів українознавства. Полтавська громадська організація «Університет українознавства імені Василя Кричевського», яка працювала у тісному зв’язку із Просвітою, Фондом Української культури, Товариством зв’язків із зарубіжними українцями, Конгресом української інтелігенції, налічувала широке коло прихильників, здійснила значну кількість культурно-просвітницьких акцій на теренах Полтавського обласного краєзнавчого му-

зею. Серед них зустрічі із зарубіжними українцями, представниками діаспори Канади, Австралії, Чехії, Німеччини, проведення тематичних «круглих столів», вивчення та підготовка до видання матеріалів про операцію «Вісла» тощо.

У своїй науковій пошуково-дослідницькій діяльності В.Я. Ревегук опрацьовує надзвичайно велику кількість джерел: архівних, наукових статей, монографій, епістолярну спадщину, мемуарну літературу, науково-публіцистичну й белетристичну літературу. Нерідко, якщо випадає нагода, він спілкується й із людьми-очевидцями подій, доповнюючи архівно-документальні дані живими спогадами свідків історичних подій. Застосовувані методи дослідження дозволяють йому відтворювати канву історичних подій, насичувати її людьми, головними рушіями історії. А відкриті в роки незалежної України архіви Управління Служби безпеки України дозволили йому делікатно торкнутися найболючіших сторінок людської пам’яті, які пов’язані із репресивними заходами моторошного сталінського режиму.

Так, працюючи над дослідженням теми «Трагедія полтавських кобзарів», Віктор Якович встановив, що українська революція 1917–1921 років відкрила шлях до бурхливого розвитку кобзарського мистецтва, створення творчих колективів народних майстрів. Організатором і керівником Полтавської капели бандуристів був музично обдарований Володимир Андрійович Кабачок (1892-1957 рр.), який народився в селі Петрівцях на Миргородщині у бідній селянській родині. Завдяки його організаторському хисту в 1925 році у Полтаві був створений ансамбль бандуристів, у якому в різні часи працювало 12 талановитих виконавців. Перед виступами Полтавського ансамблю бандуристів пояснення нерідко давав відомий подвижник українського національного відродження літературознавець, фольклорист, перекладач, педагог Володимир Щепотьєв. Велику допомогу Полтавській капелі надавав один із лідерів українського національно-культурного відродження і невтомний подвижник кобзарського мистецтва Гнат Хоткевич.

Трагічна доля полтавських, миргородських, зіньківських кобзарів, з’ясована дослідницько-пошуковими розвідками В.Я.Ревегука, незабаром побачить світ у вже готовому до друку макеті монографії « Національне відродження Полтавського краю на початку XX століття».

У творчих планах невтомного дослідника-краєзнавця видання цілісного дослідження – узагальнюючої монографії «Полтавщина в огні Української революції 1917–1921 рр.».

Джерела та література

1. Бабенко Людмила, Білоусько Олександр, Гавриленко Ігор, Демиденко Тетяна, Вільховий Юрій, Єрмак Олександр, Коваленко Оксана, Нестуля Олексій, Нестуля Світлана, Передерій Ірина, Петренко Ірина, Пустовіт Тарас, Супруненко Олександр, Сітарчук Роман, Мокляк Володимир, Шаповал Лариса, Шендрик Людмила, Якименко Микола та ін.

2. Полтавщина в Українській революції 1917–1920 рр. (1996) ; У боротьбі за волю України. Визвольні змагання на Полтавщині 1920–1925 рр. (2000);

Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. (2002); Полтавщина в роки другої світової війни 1939-1945 рр. (2004); В.Г.Короленко в Полтаві 1917-1921 рр. (2003, 2006); За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині 1917–1923 рр. (2007); В.Г.Короленко в Полтаві. Громадсько-політична діяльність. 1917–1920. – Полтава: Дивосвіт, 2009;Полтавщина в переддень Української революції 1900-1916 рр. (2010); Полтавщина в роки радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. (2010); Отамани Полтавського краю – борці за волю України: нариси з історії (2011).

3. Новітня історія Полтавщини (перша половина XX ст. (2005); Новітня історія Полтавщини (середина XX – початок XXI століття) (2007);

4. До питання про створення Донецько-Криворізької республіки – Питання історії СРСР. Республіканський міжвідомчий тематичний збірник. – Харків, 1974. Вип.17. – Харків, 1974; З історії здійснення продрозкладки в Українській РСР (1919-1921) – Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип.23. – Київ, 1989. – С.41–45; Наш рідний край / Сторінки з історії козацтва на Полтавщині. – Полтава, 1991; Іван Гонта. – Історія України в особах IX - XVIII ст. – К.,1993; Постать Симона Петлюри на тлі Української революції. – Полтавська Петлюріана. Матеріали других Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. – Полтава: ОДГВ «Полтавський літератор», 1993; Протибільшовицькі селянські повстання на Полтавщині в 1920-1923 рр. – Полтавська Петлюріана. Матеріали третіх Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 5 листопада 1994 р. –

Полтава, 1996; У боротьбі за волю і незалежність: протибільшовицьке повстання під проводом Андрія Левченка (1920–1922 рр.) – Український засів. – 1997, №№1–3; Миргородське повстання 1-4 квітня 1919 р. – Полтавська петлюріана. Матеріали четвертих Петлюрівських читань. – Полтава, 1999; Становлення національної освіти на Полтавщині за доби Центральної Ради. – Виховання молоді на історико-культурних традиціях рідного краю: Матеріали міської науково-практичної конференції 26-27 квітня 1999 р. – Полтава, 1999; Становлення національної школи на Полтавщині в добу Української революції (1917–1920 рр.). – Постметодика /Полтава/. – 2000. – №2; Православна церква і радянська влада на Полтавщині в перші роки непу. – Полтавські єпархіальні відомості. Число 7. – Полтава, 2001; Репресивні заходи сталінізму проти наукової інтелігенції Полтавщини. – До 70-річчя голодомору в Україні 1932–1933 років. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 2002; В.Г.Короленко і Полтавська Ліга порятунку дітей. – Рідний край. Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – 2003. – №1; В.Г.Короленко і організація боротьби з голодом 1921–1923 рр. – Феномен В.Г.Короленка: погляд із III тисячоліття: Збірник наукових праць. Полтава, 2004; Полтавщина в добу політичних і соціальних потрясінь (1937–1945 рр.) – Полтавщина: влада на історичних паралелях. – Полтава: АСМІ, 2005;

Художники Іван Зайцев і Василь Волков у Полтаві: культурологічний аспект. – Слов'янський збірник. Вип.5. – Полтава, 2006; В.Винниченко в українському державотворенні: здобутки і втрати. – Філософські семінари. – Вип.4-5. – Полтава, 2007; Перше пограбування російськими більшовиками країни (січень-квітень 1918 р.) – Полтавський краєзнавчий музей. Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток. Вип. IV. Книга І. – Полтава: Дивосвіт, 2008; Голод 1921-1923 років – прелюдія «Великого Голодомору» 1932–1933 років в Україні. – Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні. Збірник наукових статей за матеріалами «круглого столу» 29 травня 2008 р. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009; Християнська релігія і церква на Полтавщині. – Полтавіка. Полтавська енциклопедія. Т.12. – Релігія і церква. – Полтава, 2010; «Гречанівська справа» (1929–1930 рр.) – Україна: архітектура, історія, мистецтво. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Вайнгортівські читання»: Полтава, 2011; Справа миргородських «ображених» (липень 1928 – лютий 1930 рр.) – Рідний край. Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – 2012. – №1 (6).

5. Петро Ревегук, пращур – виборний козак Гадяцької сотні Гадяцького полку, згідно із записами Ревізії Гадяцького полку 1735 р. – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф.2. – Історичні матеріали.

6. Корнилов В. Донецко-Криворожская республіка. Расстрелянная мечта. / В.В. Корнилов [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.nr2.ru/authors/348174.html – Відкритий екран.

Наталия Кочерга

ПОЛТАВСКИЙ ИСТОРИК-КРАЕВЕД ВИКТОР РЕВЕГУК

Статья посвящена известному исследователю прошлого Полтавского края Виктору Яковлевичу Ревегуку. Рассматриваются фрагменты биографии исследователя, ступени научного роста, творческие планы историка-краеведа. Особое внимание уделено педагогической и общественной деятельности В. Ревегука, формированию основ его научного мировоззрения.

Ключевые слова: *Виктор Ревегук, краеведение.*

Nayalya Kocherha

HISTORIAN-ETHNOGRAPHER OF POLTAVA VICTOR REVEGUK

Article is devoted to Viktor Yakovych Revehuk – the famous researcher of Poltava region's past. The article covers the fragments of researcher's biography, the steps of his scientific growth and creative plans of the ethnographer. Particular attention is devoted to educational and social activities of V. Revehuk, to the forming the foundations of his scientific outlook.

Key words: *ethnographer, Poltava, historian.*

МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

ISSN 2222-5250

УДК [069:94](4)«15/18»

Ольга Ярема-Винар (м. Нью-Йорк, США)

ЗБІРКИ МУЗЕЮ МИСТЕЦТВ ІМЕНІ БОГДАНА ТА ВАРВАРИ ХАНЕНКІВ У КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ КУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ*[1]

У статті досліджується унікальна колекція західноєвропейських гобеленів у музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. На основі аналогів із музеїв світу уточнюються дата і місце виробництва деяких з них, аналізується стан збереженості музейних пам'яток, подаються рекомендації щодо їх експонування та реставрації за сучасними світовими технологіями.

Ключові слова: *музейна колекція, західноєвропейські гобелени, вердюра, мільфлер, експозиція, реставрація.*

Культурна спадщина України займає достойне місце у світовій скарбниці. Українські музеї зберігають унікальне надбання національної і світової культури. Особливе місце належить західноєвропейським гобеленам – феномену європейського мистецтва. За кількістю, порівняно із іншими видами пам'яток, їх небагато, але вони представлені повноцінно і є не лише гідним доповненням до Музейного фонду України, але і становлять частину світового набутку.

Західноєвропейські гобелени дотепер не висвітлювались науковцями України, тому така робота є важливою і актуальною. Дослідження українських науковців присвячені килимам, або сучасним гобеленам і торкаються лише мистецтвознавчих аспектів. Представлене дослідження вводить до наукового обігу цікаву і майже невідому для широкого загалу колекцію гобеленів, яка вдало і своєрідно висвітлює західноєвропейське соціокультурне середовище XVI–XIX ст., а через зв'язки України з Європою відтворює історичне тло українського суспільства наприкінці XIX – поч. XX ст. У роботі викладені конкретні пропозиції щодо особливостей експонування та реставрації специфічних предметів музейного зберігання, оскільки спеціальність «реставратор музейних тканин» відсутня в українських музеях.

Ця стаття започатковує дослідження колекції музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (далі музею Ханенків), яка хоч і невелика (11 гобеленів), але різноманітна і охоплює період із XVI ст. до XIX ст. Згідно з наявною документацією гобелени були виконані у майстернях Франції та Фландрії – у країнах, де цей вид мистецтва досягнув найбільшого розквіту. За тематикою та сюжетом колекцію можна поділити на дві групи. До першої слід віднести тематичні гобелени із зображенням людських постатей, а до другої групи – гобелени із пейзажами, або, як їх ще прийнято називати, вердюри, що у перекладі із французької мови (verdure) означає «зелень». Вердюри відносяться до гобеленів світської тематики. Як зазначає П'єр Верлє (Pierre Verlet)*[2] [9, 9–77], у період пізнього середньовіччя гобеленів церковної тематики вироблялось значно менше, ніж світської. Його твердження ґрунтується на згадках у тогочасній літературі та документах [9, 10–12]. Цей факт виглядає дещо парадоксальним, особливо якщо брати до уваги те, що у середньовіччі церква мала беззаперечно великий вплив на тогочасне життя. Як не дивно, П'єр Верлє пояснює це специфікою архітектури. Замки Середньовіччя мали просторий інтер'єр із малесенькими вікнами і невеликими дверима, отже, простір стін створював прекрасну площу для розміщення гобеленів. Тоді як стіни церковних приміщень були порізані значно більшими вікнами, арками та іншими архітектурними деталями. Проте, переглядаючи музейні колекції, помітно, що гобеленів із церковною темою є така ж кількість, якщо не більша. Поясненням цього може бути те, що у церквах ці коштовні твори мистецтва виставлялись у виняткових випадках, як-от на свята або інші події. Вони менше використовувались, а тому менше нищились, менше піддавались руйнівній дії фізичних та хімічних чинників.

Однією із функцій гобелену у середньовічні часи було прикрашати та вносити затишок до тогочасних холодних та похмурих замків.

*[1] Автор висловлює щиру вдячність Дирекції Музею мистецтв Варвари і Богдана Ханенків та особливо головному зберігачеві Фондів Олені Крамаревій за надану можливість детально ознайомитись з колекцією гобеленів та за дозвіл увести її до наукового обігу.

*[2] П'єр Верлє був головним куратором Музею Клуні (Musée de Cluny) та Лувру (Musée du Louvre), Париж.

Вердюри якнайкраще відповідали цій потребі. Будівлі мали маленькі високо розташовані вікна, а гобелени із пейзажами, розвішані на стінах, створювали враження додаткових вікон та вносили ілюзію зв’язку із навколишнім світом. Вони давали можливість, будучи в приміщенні, бачити дерева, трави, квіти із вкрапленням невеликих сценок чи архітектури. Вердюри також порівнюють із зимовими садами [8, 24–26]. Сади із давніх часів були місцем, де проходили диспути, збирались філософи, відбувались театральні вистави. У зимовий час місце дії переносилось у приміщення. Зали, декоровані вердюрами із квітами, травами та деревами, птахами та звірами, якнайкраще імітували їх.

Цей вид гобеленів із виникненням у XV ст. отримав значне поширення, продовжував розвиватись і існувати поряд із іншими видами гобеленів. Здебільшого вердюри були грубіше витканні, мали менше ниток основи на сантиметр, а звідси менш детальний рисунок, отже і виконати їх було простіше і швидше. Тому вони були менш коштовні і більш доступні, ніж багатофігурні композиції*[1]. У часи розквіту гобеленового виробництва існувала «вузька» спеціалізація праці. Ткачі-ремісники поділялись на тих, хто виконував обличчя та руки, складки та орнаменти на тканинах одягу, пейзажі, бордюри.

Вердюр у колекції музею Ханенків зберігається чотири. Вони відрізняються між собою за композицією та часом виконання. Найбільш рання вердюра датується XVI ст. Вона і є об’єктом дослідження цієї статті. Згідно з музейною документацією ця вердюра носить назву «Мільфлер» і має інвентарний номер 72-ТК МХ (рис.1). У кінці XV ст. у Франції виникає особливий вид гобелену-вердюри, який увійшов у історію мистецтва як мільфлер, що у перекладі із французької мови (mille fleurs) означає «тисяча квітів». Ті гобелени, у яких тло було густо заповнене дрібненькими квітами, отримали цю назву. Колір тла здебільшого був темного кольору, переважно темно-синій або темно-зелений*[2]. Вердюра XVI ст. із музею Ханенків має темне тло, по якому густо розкладені букетики квітів. Отже, на підставі приналежності її до цього виду вердюр і виникла назва «Мільфлер». Слід зазначити, що геометрично стилістичне трактування квітів та розміщення їх рядами було характерним для всіх мільфлерів того часу.

При вивченні публікацій на цю тему, а також огляду колекцій Метрополітен-Музею*[3], музею Ханенків, помічаємо, що мільфлери діляться на дві групи. До більшої групи відносяться гобелени, на яких букетики квітів і дрібні рослини випадково розсипані на однотонному тлі. Квіти у цих мільфлерах виткані реалістично і зображують ті види, що вирощувались у середньовічних садах. До другої групи належать ті вердюри, що мають геометрично стилістичне вирішення квітів, укладених на тлі рядами або смугами. Цих вердюр зустрічається значно менше, наприклад, колекція Метрополітен-Музею не має жодної, тоді як вердюр іншого виду нараховується декілька десятків. До цієї групи належить «Мільфлер» із музею Ханенків.

Хоч ми і називаємо «Мільфлер» із колекції музею Ханенків гобеленом, але насправді це фрагмент, бо не має ні кромок, ні початку, ані викінчення на ткацькому верстаті. Розміри його становлять 280 см на 224 см (рис. 1). У центральній частині гобелену знаходиться середньовічне місто із замком (рис. 2). Нижче середньовічного міста одну третину гобелена густо заповнюють букетики квітів, що розміщені у визначеному порядку із певним ритмом (рис. 3). Вони творять приблизно однакової ширини дев’ять вертикальних рядів. Букетики квітів розташовані на темно-зелено-синьому тлі. Незважаючи на стилізацію і дещо геометричний характер, майже усі квіти можна впізнати і визначити, як наприклад, стокротки, дзвіночки. Різних видів квітів є п’ятнадцять. Такі ж квіти зображені і на аналогічних гобеленах, що зберігаються в Угорському музеї та у Каліфорнійському палаці. На подібних гобеленах із інших музеїв помітна незначна різниця, хоча стиль їх аналогічний. Листочки ж одного виду на усіх гобеленах мають трикутний силует із гострими кінчиками або дещо заокругленими.

Вище міста бачимо горбистий пейзаж, на тлі якого у правому та лівому верхніх кутах симетрично розташовані ще два міста із замками. У пейзажі проглядається спроба передачі далечини. Умовна перспектива теж присутня у трактуванні архітектури міст. Нижня ж частина вердюри вирішена двомірно, плоско і має відмінне трактування та стиль від решти зображеного. Таке ж різне трактування нижньої частини й верх-

*[1] Поряд із великою кількістю грубо витканих вердюрах існували також і тонко виткані, високої якості, із складним рисунком, зроблені на приватні замовлення. Прикладом можуть бути такі, як «Дама із єдинорогом» (The Lady with the Unicorn) 1490– 1500, Музеї Клуні, Париж.

*[2] Вердюри могли бути й інших кольорів – червоні або смугасті. (Дами та кавалери у трояндовому саду, 1450–1455, Метрополітен-Музей).

*[3] The Metropolitan Museum of Art, Нью-Йорк.

ньої простежується у мільфлерах із Угорського музею та Каліфорнійського палацу, композиція яких хоч, і не зовсім така, але нагадує гобелен із музею Ханенків. У них теж зображений пейзаж із містом у верхній частині та густо вкрита букетиками квітів нижня частина. Відчуття далечини (перспективи) передане освітленням кольорів, від темнішого синього-зеленого до розбіленого кольору неба та характерним для цього періоду штрихуванням. Хоч будівлі міста мають досить спрощені форми і зводяться до прямокутників, трикутників, півкуль, проте мають незначні оздоблення архітектурними деталями. По обидві сторони гобелену розміщені дерева, зліва – яблуня, а справа – дерево гостролиста. Уся вердюра обрамлена ґалоном-стрічкою сіро-синього кольору.

Аналогічні мільфлери, або мільфлери із аналогічними композиційними елементами, знаходимо у колекціях таких музеїв: Угорському музеї ужиткового мистецтва (Magyar Iparművészeti Múzeum) у Будапешті [7, 84] (рис. 4), музеї Вікторії та Алберта (Victoria and Albert Museum) у Лондоні [10, 49] (рис. 5), Музеї образотворчого мистецтва Вірджінії (Virginia Museum of Fine Arts) у Річмонді [1, 10], Каліфорнійському палаці почесного регіону(Californian Palace of the Legion of Honors) у Сан Франциско [2, 80-82] (рис. 6), у замку Анже (Anger) (Франція) [1, 10], у приватній колекції Жаклін Бокара*[1] (Jacqueline Boccara) [1, 10] (рис. 7) та Музеї декоративного мистецтва у Парижі [4, 21] (рис. 8).

«Мільфлер» із колекції музею Ханенків знаходиться у гарному стані, особливо, враховуючи, що йому більше 400 років. Як було зазначено вище, він є фрагментом – через те, що чотири сторони його із невідомих причин були відрізані. При детальному огляді поверхні «Мільфлеру» видно, що він складається із менших та більших фрагментів, сполучених між собою під час попередніх реставрацій. Те, що у одних сполученнях між шматками колір не змінився, а у інших – навпаки підтверджує припущення, що у минулому реставрацій було декілька. Одна із них, виконана пряжею, пофарбованою ранніми синтетичними барвниками, відрізняється від кольорів оригіналу. Знаючи, що ранні синтетичні барвники виникли і почали застосовуватись у другій половині XIX ст., ми можемо припустити, що одна із реставрацій відбулась у цей час або незначно пізніше. Місця сполучень, які малопомітні, були виконані перед другою половиною XIX ст., коли користувались лише барвниками природного походження. Пофарбована ними пряжа не відрізняється від оригіналу. Крім того, у музейній інвентарній книзі задокументовано, що гобелен реставрували після надходження до музею.

Найбільший дисонанс у загальний вигляд вносить вертикальний розріз, що перетинає увесь гобелен навпіл. Він розташований ліворуч від центру і проходить через край верхнього міста і опускаючись, перерізає на дві частини місто у центрі гобелену, а далі просувається вниз через середину одного із вертикальних рядів квітів. Цей вертикальний ряд квітів був швидше розірваний, ніж розрізаний. До того ж, при сполученні рисунок здеформували реконструкцією та зміненими із часом кольорами.

Нижню частину «Мільфлеру» варто порівняти із мозаїкою, бо вона складається із маленьких з'єднаних між собою шматочків. Деякі з'єднання між ними виконані грубо та непрофесійно, а у деяких вони малопомітні. На одних шматочках тло темно-синє, тоді як на інших ясніше – зелене. Квіти хоч і стилістично подібні, але коли придивитись до них, то можна помітити невеликі відмінності у розмірі.

Поясненням цього може бути два припущення. По-перше, спершу гобелен був великого розміру і шматочки для з'єднання походять із різних місць того ж гобелену. Друге припущення, що існувала серія вердюр, і при реставрації використались шматочки із різних гобеленів цієї серії. По усій поверхні «Мільфлеру» помітні невеликі ніби «вибілені» плямки, що є результатом реставрації втрат основи і піткання. Їх невеликий розмір та розміщення наводять на думку, що гобелен можливо був знищений комахами (міллю).

Два дерева з лівого та правого боків у нижній частині органічно не пов'язані у загальну композицію і виглядають штучно, вони додані пізніше. Хоча у верхній частині крони дерев вписуються у пейзаж. Детальний огляд затилля може дати відповідь та заповнити цю прогалину, але, на жаль, доступ до неї наразі відсутній. Гобелен знаходиться у експозиції, і затилля закрите підкладкою.

Через відсутність доступу до затилля ми не можемо встановити, наскільки кольори змінились. Проте слід зауважити, що зелений колір, який має тенденцію із часом синіти, дуже добре

*[1] Жаклін Бокара (Jacqueline Boccara) – власниця галереї The Galerie Boccara у Парижі і відома у мистецьких колах своєю колекцією гобеленів. На базі цієї колекції у The GalerieBoccara була організована виставка «Гобелен Ренесансу» у Парижі, 1991.

зберігся*[1] [13]. Присутність його свідчить, що гобелен у минулому не піддавався інтенсивній дії світла, і це допомогло зберегти інтенсивність жовтого кольору. Варто зауважити, що на сьогоднішній день у залі, де експонується «Мільфлер», освітлення дотримано згідно з установленим стандартом і дорівнює 35 люксів*[2]. Брунатний колір оригіналу не зберігся зовсім*[3], а той що є на гобелені, належить до пізнішої реставрації [12]. Вона досить помітна грубішою тканиною та ігноруванням (пропущенням) деталей. Бежевий колір оригіналу де-не-де залишився. Проте є і пізніше доповнення його, яке чомусь зроблене у деяких місцях гірчичними нитками, або, можливо, бежеві доповнення так змінили колір.

Як уже було зазначено, «Мільфлер» належить до гобеленів середньої якості. Він був витканий на вовняній основі, густина якої становить 4,5 ниток на 1 см., тоді як високої якості гобелени мають 8–12 ниток на см. Така густа основа давала можливість виткати складнішу композицію. Нитки піткання теж вовняні, скручені із двох одиночних (Z крутки) у одну грубішу нитку (S способом)*[4]. «Мільфлер» був виконаний полотняним переплетенням із застосуванням гобеленової техніки, де піткання повністю покриває нитки основи. При застосуванні гобеленової техніки нитка піткання не проходить від кромки до кромки, а тільки до межі певного кольору, а тоді розвертається. На межі цих кольорів нитки піткання можуть сполучатись різними способами, або просто творити отвори – вічка [13]. У «Мільфлері» ці отвори спершу були зашиті вовняною ниткою. Проте під час реставрації цього не дотримувались і використовували інші нитки, наприклад бавовняні. Крім вічок, застосовувався також спосіб з’єднання на межову нитку 1/1 та 2/2*[5]. Техніки зачіпками не виявлено, хоча вона була дуже поширена у період середньовіччя та Ренесансу, бо давала гарну тоненьку лінію на границі двох кольорів. Окрім перерахованих вище двох методів, у «Мільфлері» також використано техніку кругляння. При застосуванні цієї техніки не дотримуються строгого прямого кута між пітканням і основою, а піткання лягає довільно під різними кутами. Кругляння знаходимо у виконанні квітів, де нитки піткання лягають по рисунку і надають їм гарної закінченості. Для збагачення кольорової палітри та передачі об’єму використане V-подібне або клиноподібне штрихування, як-от у верхній частині пейзажу.

Вище згадувалось, що «Мільфлер» у минулому декілька разів реставрували. Останній раз реставрація відбулася після прийняття вердюри до колекції. Під час її було проведено такі роботи, як механічне обезпилення із двох сторін, зашивання отворів – вічок з метою укріплення тканини гобелену. В центральній частині у місцях втрат були виконані доповнення – саме у місцях гірчичного кольору, які теж не є оригіналом, а пізнішою реставрацією. У нижній частині, численні маленькі дірочки були укріплені зі зворотного боку на поліамідний термоклей. До затилля підшито стіжками «вперед голкою» за ромбоподібною схемою підкладку із бавовняної тканини. До верхньої частини вердюри було прикріплено підвісну систему, що складається із рукава, виготовленого із тієї ж тканини, що і підкладка, та дерев`яного бруса. Дерев`яний брус був вставлений у рукав та прикріплений до стіни.

Після певного часу бавовняна тканина підкладки вердюри збіглась. У місцях прикріплення її до виробу появились стягування, а низ гобелена почав нависати. Це стало настільки помітним, що із лицьової сторони легко було визначити, де проходили стібки прикріплення. Коли стібки та підкладка внизу гобелена демонтувались, то позитивний результат відразу став помітним. Заломи, викликані ромбоподібним пришиванням відразу зійшли, і низ гобелена «випрямився». Завважується ще стягнення по боках, але це викликано стрічкою-галоном, яка була пришита до надходження гобелена в колекцію музею. Стягнення також могла виникнути викликано при сполученні фрагментів шматочків гобелена. Причину можна з’ясувати тільки при демонтуванні галона.

*[1] Зелений колір, що складається із жовтого та синього, на гобеленах періоду середньовіччя та Ренесансу переважно із часом синіє. Жовтий барвник із резеди жовтавої (Reseda luteola) чутливий до дії світла і з часом вицвітає або зникає зовсім, тоді як синій із вайди (Isalis tinctoria), а згодом із індиго (Indigofera tintoria) – стійкий і залишається.

*[2] Зберігання згідно з музейними інструкціями: t° від 18 до 20°C, відносна вологість близько 50% та освітлення 50 Люкс.

*[3] Під час фарбування у брунатний колір для закріплення барвника застосовувалися солі заліза. Із часом ці солі окислились і зруйнували волокно пряжі.

*[4] Під час прядіння волокна скручуються у нитку. Скручення може бути або у Z-сторону, або у S. Якщо одиночна нитка була скручена у Z-сторону, то при утворенні пряжі їх сполучають разом у дві, три або більше, використовуючи при цьому S напрямок крутки і навпаки.

*[5] За межову нитку з’єднання, коли нитки піткання двох суміжних кольорів обвивають ту саму нитку основи. Ця техніка існує у різних варіантах і може бути одинарна, коли два кольори чергуються по одному разу, або в групах по дві чи по три нитки – тоді таке сполучення позначають як 2/2, 3/3.

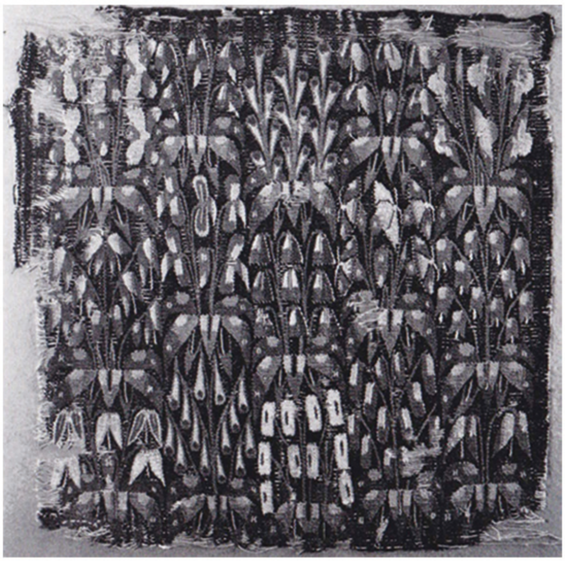

Подушка із мільфлером, Фландрія,
перша половина XVI ст., ,56×55 см,
у музеї Вікторії та Алберта
(Victoria and Albert Museum), Лондон

«Вердюра із геральдикою», Ауденарде,
середина XVI ст., 210×164 см,
Угорський музей ужиткового мистецтва
(Magyar Iparművészeti Múzeum), Будапешт

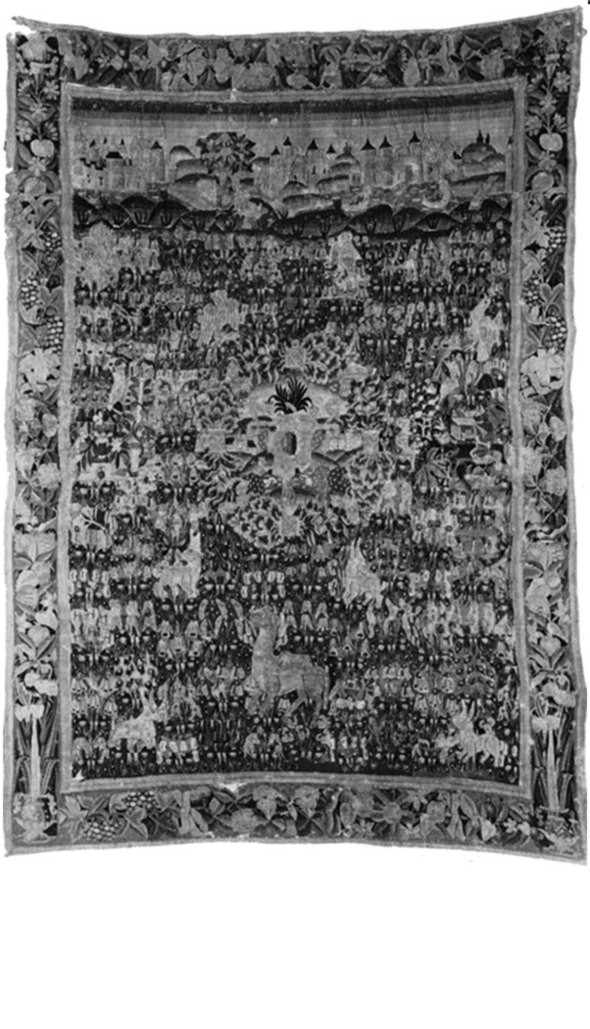

«Мільфлер із єдинорогом та оленем », Турне?,
бл. 1500?, 28,4×21 см, приватна колекція Жаклін Бокара
(Jacqueline Boccara)

«Дві сивіли», Обюссон або Фельтен?,
поч. XVI ст., 218×324 см,
Музей декоративного мистецтва
(Musée des Arts Décoratifs), Париж

Фрагмент середньовічного міста із гобелену «Мільфлер», Фландрія, XVI ст. ,
Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Київ

Фрагмент квітів із гобелену «Мільфлер», Фландрія, XVI ст. ,
Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Київ

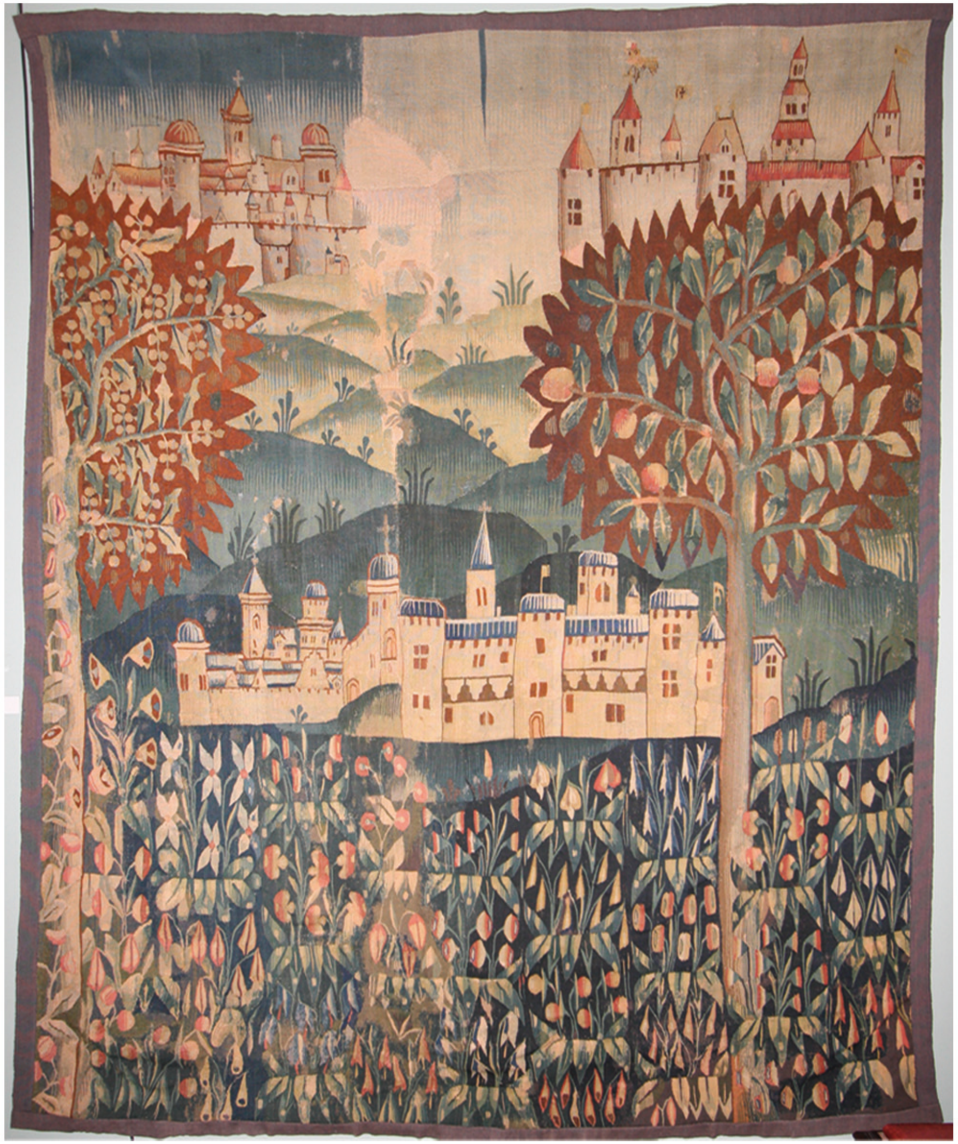

«Мільфлер», Фландрія, XVI ст. , 280×224 см ,
Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Київ

У майбутньому було запропоновано переробити підкладку і пришити її лише із трьох сторін, залишаючи нижню частину вільною. Окрім того, до затилля гобелену пришити смуги тканини (15-20 см), які допоможуть розподілити вагу рівномірно вздовж висоти. Верхню частину вердюри укріпити широкою смугою тканини (20 см), бо у ця частина несе найбільше навантаження. До нижнього краю також пришити смугу тканини (30 см), яка буде захищати від накопичення пилу, якого тут збирається найбільше. Також запропоновано змінити існуючу підвісну систему на стрічку із липучкою – велкро. Ця стрічка є міцною і якщо пришита рівно на краю, допомагає розподіляти рівномірно вагу вердюри у верхній частині. В залежності від умов, у яких експонується виріб з текстилю, щороку, або раз на декілька років, рекомендується ротація. На той час, коли гобелен поступає до фондосховища, важливо зберігати його накрученим на вал. Під час накручення на вал слід перекласти гобелен тоненьким знекисленим папером, щоб делікатна поверхня гобелену не торкалась липучки і не терлась об підкладку.

На жаль, у музейній інвентарній книзі не подано багато інформації про гобелени. Відомо, що архіви музею Ханенка були знищені, а у тих, що збереглись, як-от, наприклад, щоденник Богдана Ханенка, про ці пам`ятки мистецтва зовсім не згадується. Єдиний спосіб для уточнення та можливого отримання додаткової інформації – з'ясування зв'язків між подібними, аналогічними екземплярами у інших музеях.

Як уже згадувалось вище, дослідивши доступні нам матеріали по колекціях інших музеїв світу, знаходимо подібні за композицією, за декоративним дещо геометризованим вирішенням рослин та за аналогічно стилізованими елементами архітектури гобелени в Угорському музеї ужиткового мистецтва (Magyar Iparművészeti Múzeum) у Будапешті [7, 84] (рис. 4), у музеї Вікторії та Алберта (Victoria and Albert Museum) у Лондоні [10, 49] (рис. 5), у Каліфорнійському палаці почесного регіону (Californian Palace of the Legion of Honors) у Сан-Франциско [2, 80–82] (рис. 6) та приватній колекції Жаклін Бокара (Jacqueline Boccara)[1, 10] (рис. 7).

Для усіх цих мільфлерів поряд із перерахованими спільними рисами також характерні відмінності, як от наявність геральдики у середині композиції, або розміщення фігурок тварин та птахів поміж букетиками квітів. Перераховані вище відмінності відсутні у гобелені з музею Ханенка, проте зображення двох дерев симетрично розташованих з лівого та правого боків присутнє лише на «Мільфлері». У документації усіх вищезгаданих музеїв дата виконання зазначена XVI ст. Проте у деяких вона вказана із певним уточненням, як от у Каліфорнійському палаці почесного легіону (1500–1525 рр.), у музеї Вікторії та Алберта (перша половина XVI ст.), в Угорському музеї ужиткового мистецтва (середина XVI ст.), у збірці Жаклін Бокара (бл. 1500*[1)].

Отже, наявність аналогічних вердюр із інших музеїв підтверджує, що виконання «Мільфлеру» із музею Ханенків належить до XVI ст. На жаль, за відсутністю прямих доказів ми не можемо уточнити її – до першої половини або до середини XVI ст.

У музейній інвентарній книзі місцем виконання «Мільфлера» зазначено Аррас, Франція. Перегляд відомостей про виробництво гобеленів, в існуючих у XVI ст. центрах виробництва, а також документації аналогічних вердюр ставлять під сумнів цю інформацію.

По-перше, Аррас зазнає найбільшого розвитку у період із другої половини XIV ст. до XV ст., а точніше до 1477 р. [3, 28]. По-друге, перебравши першість від Парижа, це місто стає відомим саме за виготовленням тонкотканих великих багатофігурних композицій із застосуванням дорогих матеріалів, таких, як шовк, та золотих і срібних ниток. Від цього навіть виник термін «нитка арраса», що почав вживатись для опису високоякісної гобеленової пряжі, а саме слово «аррас» витіснило термін гобелен [6, 30]. У деяких країнах, наприклад, у Італії «arrazi», Польщі «arasy» та Іспанії «panos de ras» термін прижився і застосовується дотепер, коли ідеться про високої якості виріб [6, 28]. По-третє, у кінці XV ст. Аррас занепадає і нові центри виникають на північ від Франції, у Фландрії, або як цю територію ще називають Південні Нідерланди [6, 28]. Вердюра із музею Ханенків була виконана пізніше – у XVI ст.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що вердюра із музею Ханенків навряд чи була виткана у Аррасі, який у часи свого розквіту спеціалізувався на зовсім іншого виду гобеленах, та де у XVI ст. виробництво гобеленів прийшло до занепаду.

Як відомо, високої якості зі складними композиційними вирішеннями гобелени виготовлялись тільки під індивідуальні замовлення [3, 37]. Кількість їх була невеликою і ціни на них були високими. У XVI ст. продукція такого виду гобе-

*[1] Автор каталогу в даті не впевнений, бо поряд із «1500» стоїть знак запитання.

ленів належала до таких провідних центрів як Брюсель (Brussels) та Антверпен (Antverpen). У той же час велика кількість високої, середньої та низької якості гобеленів виставлялись для продажу на щорічних або два рази на рік ярмарках, влаштованих у містах, де їх виготовляли. До таких міст належали Брюгге (Bruges), Анг'єн (Enghien) та Ауденарде (Oudenaarde). «Мільфлер» із музею Ханенків саме і належить до цієї категорії продукції.

Щодо Турне (Tournai), як зазначає Кембелл, то невідомо, чи цей центр продовжує випускати гобелени середньої якості, оскільки підтвердження цього відсутні, і збереглось лише кілька речей із підписом «Турне» [3, 283]. Слід звернути увагу на те, що у автентичних вердюрах із інших музеїв місце виконання різниться. Так, в Угорському музеї ужиткового мистецтва значиться Ауденарде [7, ст. 52–53], у Каліфорнійському палаці почесного легіону [2, 80–82] та у збірці Жаклін Бокара – «Турне» [1, ст. 10], але із знаком запитання. Музей Вікторії та Алберта [10, 49] подає «Фландрія», що є загальною назвою без уточнення конкретного центру виконання. До речі, фрагмент подібного мільфлеру наводить Барті Філіпс у її праці «Гобелен» (Barty Phillips, Tapestry), але, на жаль, вона не вказує, до якої колекції він належить. У підписі під ілюстрацією значиться, що фрагмент був витканий у Брюгге (Bruges) або Турне близько 1500 р. [6, 52]. Ще одна публікація французькою мовою «Гобелени Обюссона та Фельтена» (Les Tapisseries D'Aubusson Et De Felletin) [4] поміщає дві ілюстрації із дещо подіб-ними мільфлерами. На одному з них*[1] зображено єдинорога на тлі, густо заповненому геометрично стилізованими квітами [4, 19]. На другому гобелені «Дві сивіли»*[2] (Les Deux Sibylles)*[3] композиція складається із горбистого пейзажу з містами та замками у верхній частині та густо заповненою квітами, об'єднаними у букетики, нижньою частиною [4, 21; 11, 647] (рис. 8). Квітам притаманна геометрична стилізація, яка дещо нагадує стилізацію квітів у «Мільфлері». Проте композиція у цьому гобелені значно складніша, бо включає на передньому плані дві жіночі фігури по боках і фонтан посередині. Брати Шевальє, автори цієї публікації, припускають, що виконання цих двох гобеленів належать до майстерень місцевості за назвою «Ла Марш»*[4], яка включає такі центри, як Обюссон та Фельтен [4, 14 – 35]. Проте ця інформація подана зі знаком запитання. У першій вердюрі єдиноріг тримає корогву та рицарський шолом із геральдикою родини Шабен. Оскільки родина ця походила з місцевості «Ла Марш» виникло припущення, що мільфлер був витканий саме там. Коли уважніше вивчити ці два мільфлери, то помітно, що квіти у них таки відрізняються від квітів «Мільфлера» із музею Ханенків, як за стилем виконання, за видом квітів, так і за більш вільним розміщенням на тлі. Отже, такі центри, як Обюссон і Фельтен, теж відпадають.

Вищесказане дає нам підстави відкинути «Аррас, Франція» як місце виконання. Судячи по подібних гобеленах, це може бути або Ауденарде, або Турне, або Брюгге. Оскільки ж, за Кемпбеллом, відомості про тогочасне виробництво гобеленів середньої якості у Турне відсутні, та й музеї, що подають цей центр, також ставлять його під знак запитання, то залишається Ауденарде та Брюгге. Проте у нас таки недостатньо зібрано доказів для конкретного центру і тому варто вживати загальне визначення – «Фландрія» або «Південні Нідерланди».

Підсумовуючи, зазначимо, що музей Ханенків має у своїй колекції фламандську (південнонідерланську) вердюру під назвою «Мільфлер», що датується XVI ст. Передивившись каталоги колекцій інших музеїв світу, були знайдені аналогічні гобелени із дещо подібною композицією та подібними окремими композиційними елементами. Точного ж повторення «Мільфлеру» знайти не вдалось, хоч відомо, що картон гобеленів, який мав попит серед замовників, часто використовувався багато разів. «Мільфлер» міг бути одним із таких гобеленів. Його трохи грубуватий стиль і дещо «наївне» вирішення зображеного, мабуть, виражали смаки тогочасних провінційних вельмож. Однак, оскільки фрагментом, що складається із менших і більших шматків, сполучених між собою, то початкова загальна композиція втрачена. Порівняння «Мільфлеру» із подібними вердюрами інших колекцій підтверджує, що датування, зазначене у музейній документації, є правильним.

Зібрана інформація допомогла внести деякі поправки у місце виробництва вердюри, від-

*[1] У публікації не позначено, де знаходиться гобелен, а тільки подана інформація, що він належав до приватної колекції Шевальє і на сьогоднішній день теж знаходиться у приватній колекції, але без уточнення, у якій саме.

*[2] Сивіла у стародавніх греків та римлян – віщунка.

*[3] Місцезнаходження гобелену – Музей декоративного мистецтва (Musée des Arts Décoratifs), Париж.

*[1] Ла Марш (la Marche) – місцевість, що знаходиться у центрі Франції. Починаючи із XVI ст., тут починають розвиватись такі центри, як Обюссон (Aubusson) і Фельтен (Felletin).

кинути «Аррас, Франція», що значиться у документації і замінити на загальне визначення «Фландрія», або «Південні Нідерланди». Варто додати, що стан збереження його добрий і не вимагає комплексної реставрації. Щодо освітлення, то «Мільфлер» експонується у залах музею Ханенків із дотриманням вимог згідно з установленими стандартами*[1]. У майбутньому лише рекомендовано замінити підкладку, підвісну систему та, можливо, послабити стрічку – галону нашиту під час попередньої реставрації навколо вердюри.

Хоч «Мільфлер» і належить за виконанням до середньої якості виробу, у колекції західноєвропейських гобеленів України він займає важливе місце. Це зумовлено тим, що ця вердюра є однією із ранніх, які зберігаються у наших музеях і належить до того виду мільфлерів, яких у колекціях музеїв світу знаходиться зовсім мало.

Джерела та література

1. Tapisseries de la Renaissance – Renaissance tapestry, catalogue for the exhibition at Galerie Boccara, Mechelen [Belgium] : Manufacture Royale de Tapisseries Gaspard de Wit, 1991, P. 39.
2. Bennett, A., Five Centuries of Tapestry, Museum of San Francisco. San Francisco: The Fine Arts Museums of San Francisco and Charles E. Tuttle CO., Inc., 1976, P. 253.
3. Campbell, T., Tapestry in the Renaissance: Art and Magnificence. New York: The Metropolitan museum of Art, 2006, P. 594.
4. Chevalier, D., Chevalier, P., Bertrand, P., Es Tapisseries D'Aubusson Et De Felletin 1457– 1791. Paris: Solange Thierry Editeur, 1988, P.203.
5. Delmarcel, G. Flemish Tapestry, New York: Harry N. Abrahams, Inc., Publishers, 2000, P. 382.
6. Fillips, B., Tapestry, London: Phaidon Press Limited, 1994, P. 240.
7. Laslo, E., Kiado C., Flamish and French Tapestries in Hungary. – Budapest: Corvina Kiado, 1981, P. 92.
8. Niekrasz, C., Woven theaters of nature: Flemish tapestry and natural history, 1550-1600, Ph.D., (Northwestern University), 2007, P. 468 http://pqdtopen.proquest.com/#abstract?dispub=3284161.
9. Verlet, P., «Gothic Tapestry from 12th to 16th Century». In Great Tapestries: The Web of History from the 12th to the 20th Century, edited by Joseph Jobé, pp. 9–77, Lausanne: Edita, 1965, P. 278.
10. Wingfield Digby, G. F., Victoria and Albert museum: the tapestry collection Medieval and Renaissance. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1980, P. 82.
11. Словник іншомовних слів / під редакцією Льохіна І. В., Петрова Ф. М. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – С. 826.
12. Ярема-Винар О. Західноєвропейський гобелен, технічні особливості його виконання та принципи музеєфікації // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. / Титова О. М. (гол. ред.) Акуленко Б.І., Гріффен Л. О. та ін. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Вип. 19. – К., 2011. – С. 129-143.
13. Ярема-Винар О. Методи реставрування гобеленів (на базі технологій, розроблених у лабораторіях відділу реставрації текстильних виробів Метрополітан-музею // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. / Титова О. М. (гол. ред.) Акуленко Б.І., Гріффен Л. О. та ін. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Вип. 18. – К., 2010. – С. 1.

О.С. Ярема-Вынар

Собрания Музея искусств имени Богдана и Варвары Ханенков в контексте мировой сокровищницы культуры

В статье исследуется уникальная коллекция западноевропейских гобеленов из музея искусств имени Богдана и Варвары Ханенков. Исходя из мировых аналогов, уточняются дата и место производства некоторых из них, анализируется состояние сохранности музейных предметов, подаются рекомендации по их экспонированию и реставрации, используя современные мировые технологии.

Ключевые слова: *музейная коллекция, западноевропейские гобелены, вердюра, мильфлер, экспозиция, реставрация.*

Olga Yarema-Vynar

Collection of Museum of Arts named after Bogdan and Varvara Khanenko Within World Treasury of Culture

*[1] У збереженні пам'яток дуже важливе дотримання встановлених стандартів щодо освітлення. Фотохімічна дія світла не тільки згубно впливає на волокна, а також є руйнівним чинником, що змінює кольори, призводячи до їх повної втрати.

The unique collection of Western European tapestries in the Museum of Arts named after Bogdan and Varvara Khanenko has been investigated in the article by a specialist of Metropolitan Museum (USA). The date and place of production of several tapestries have been defined more exactly like other world treasures. The researcher has analyzed the state of preserving the museum exhibits, has given the recommendations how to display them to the public and to restore them using world modern technologies.

Key words: *museum collection, Western European tapestries, exposition, restoration.*

УДК 94 (477.75):069:75«1929/1941»

Лариса Андрєєва (м. Сімферополь)

АКАДЕМІК М. С. САМОКИШ ТА УКРАЇНСЬКІ МУЗЕЇ (1929–1941 РР.)

На основі введення в науковий обіг раніше невідомого листування М. С. Самокиша з діячами музеїв Дніпропетровська, Полтави, Чернігова, Харкова розкрито взаємовідносини серед відомих представників української культури, що склалися в 30-ті роки XX ст. Репрезентовано участь видатного художника у збереганні і примноженні музейних колекцій творами історичного та батального мистецтва. Творча спадщина академіка М. С. Самокиша збагатилася розмаїттям тем з історії України, героїки громадянської війни.

Ключові слова: *М. С. Самокиш, музеї, живопис, листування.*

Вивчення історії України («макроісторія») неможливе без досліджень і розуміння біографії окремої особи («мікроісторії»). Реалізувати це ми намагаємось за допомогою введення до наукового обігу численного епістолярію, котрий залишили безпосередні учасники тих чи інших подій. Можливість значно розширити бачення тієї доби дає вивчення маловідомих документів із особових архівів, періодичної преси, епістолярної спадщини, яке найбільш достовірно відображає процеси, що відбуваються у долі персони і суспільства в цілому. Життя і діяльність академіка М. С. Самокиша постійно привертає увагу дослідників [1]. Однак є досить багато лакун, пов'язаних насамперед із післяреволюційним періодом його біографії. Залишається маловивченою й епістолярна спадщина художника [2].

Розкрити вплив діяльності провідних українських музеїв на творчість художника М. С. Самокиша в 30-і роки XX ст. допомагають документи, що зберігаються у Державному архіві Автономної Республіки Крим, фондах Харківського художнього музею. Нами вперше вводяться до наукового обігу документи з особистого листування М. С. Самокиша і музейних працівників міст Дніпропетровська, Полтави, Харкова, Чернігова.

Відомий український художник, академік, професор М. С. Самокиш (1860–1944) у роки радянської влади отримав друге народження як історичний живописець. Провідні музеї Дніпропетровська, Харкова, Чернігова у 30-ті роки XX ст. виступили основними замовниками прославленого метра батального живопису та книжкової графіки, визначили творчу складову його діяльності. Звернення до історії України стало для нащадка запорозьких козаків знаковим і зробило М. С. Самокиша одним із основоположників історичного і батального українського живопису. Причинами, що спонукали музейних працівників замовляти твори М. С. Самокиша, служили: 1. Потреба насичення музейних експозицій картинами, що присвячені подіям радянської історії, і перш за все, громадянської війни, а також розширення тематики зібрань за рахунок творів на українську радянську тематику в дусі політики українізації, яка проводилася у 20 – на початку 30-х рр. XX ст.; 2. Прагнення керівників і працівників музеїв надати матеріальну підтримку великому художникові, який, маючи славу і творчу репутацію, зазнавав певні фінансові труднощі.

Творчістю прославленого художника одним із перших зацікавився Дніпропетровський історичний музей, директором якого був академік Д. І. Яворницький. Давні творчі зв'язки поєднували двох найвідоміших людей того часу [3]. Інтелігенція в складній життєвій ситуації намагалася гуртуватися і допомагати подальшому збереженню і примноженню української історії та культури. Завдяки спілкуванню і листуванню академіків М. С. Самокишу було замовлено картини на теми з історії українського козацтва [4; 5]. Для М. С. Самокиша це була одна з найбільш

важливих творчих тем його життя. 15 вересня 1930 р. між Дніпропетровським історичним музеєм і академіком М. С. Самокишем було укладено угоду про створення картин «1. «Скасування Січі» – 800 крб.; 2. «Бій Хмельницького з турками на Чорному морі» – 600 крб.; 3. «Козаки відбивають ясир» – 600 крб.; 4. «Бунт у Січі» – 1000 крб. ; 5. «Бій у Жовтих Водах» – 500 крб. Усього – 3700 крб. Остаточний термін 15.IX–1932 р.» [6]. Результатом титанічної роботи стала поява у мистецькому світі таких відомих на сьогодні полотен як «Козаки насідають на татар і відбивають ясир» (1929–1930) (інша назва – «Запорожці відбивають ясир» (1660)) [7], «Бій запорожців із крилатими польськими гусарами при Жовтих водах, 1648 р.» (1930), «Бій Богуна під Монастирищем, 1653» (1931), «Бунт на Січі» (1932). У травні 1929 р. художник отримав замовлення на виконання варіанту картини «Перехід Червоної Армії через Сиваш», або «Взяття Перекопу» (розмір 3,5 х 5, 5 м) для Дніпропетровського музею революції (ДМР) [8, 9].

У 1934 р. Харківський історичний музей ім. Г. С. Сковороди (директор Федір Миколайович Сап'ян) замовив М. С. Самокишу картину на історичну тему, яка повинна була відображати боротьбу українського народу за незалежність часів Богдана Хмельницького. Художник запропонував написати «Бій Максима Кривоноса з князем Ієремією Вишневецьким» [10]. Коли був схвалений попередній ескіз, М. С. Самокиш узявся писати картину в просторому приміщенні на нижньому поверсі музею. Для роботи було спеціально підготовлено добре поґрунтоване фабричне полотно Лефрана. Спочатку художник наносив на полотно всю композицію простим малювальним вугіллям, потім закріплював малюнок розведеною тушшю, промальовував до найдрібніших деталей маленьким колонковим пензлем. Писав він лінію контурно (традиції класичного мистецтва Ренесансу), не вводячи ніде півтонів і не розмиваючи тушшю тіньових мас, дбайливо зберігаючи і зміцнюючи лінійну стрункість малюнка. Тільки після цього М. С. Самокиш приступив до написання в кольорі. Відомо, що зображення М. Кривоноса не було, тому художник створював образ у своїй уяві, використовуючи тільки літературні записи. Легендарний герой, безстрашний воїн вийшов переконливим і промовистим. М. С. Самокиш працював з червня по вересень 1934 р. Після написання картини було скликано комісію з 25 осіб у складі істориків, музейних працівників, мистецтвознавців і художників. Роботу було прийнято не відразу, проте академік нічого не змінив [11]. Сьогодні цей шедевр – «Битва Максима Кривоноса з князем Ієремією Вишневецьким» 1934, (163х267) – зберігається в Національному художньому музеї України (інв. № ж-69) [12].

«Малюнок складає основу майстерності Самокиша, і зовсім необґрунтовано критикують його за сухість і лінеарність робіт. Це мова Самокиша, і він чесно співає своїм голосом власну пісню. Це принцип його творчості, якому він залишився вірним від своєї програмної картини «Російська кавалерія повертається після атаки на супротивника в 1812 році» і до останніх днів», – згадував С. Ф. Бесєдін [10].

Знамените полотно «Полтавський бій» академік М. С. Самокиш погодився писати 1937 р. після звернення до нього співробітників Полтавського краєзнавчого музею [13]. «Полтавський бій» (140х260) зараз знаходиться в Державному історико-культурному заповіднику «Поле Полтавської битви» [14]. На картині репрезентовано один із моментів битви між російською і шведською армією 27 червня (8 липня) 1709 р. під Полтавою. На передньому плані – дві композиційні групи: перша – російський кавалерист на білому коні готується опустити палаш на голову шведа, що біжить. Останній, намагаючись захиститися, підняв свій палаш. Друга – російський кавалерист стрімко наздоганяє шведського кінного барабанщика, який втікає з поля бою. На другому плані ліворуч – сутичка російських і шведських кавалеристів.

Тематика героїчних перемог Червоної Армії в роки Громадянської війни була затребувана багатьма музеями та музейними експозиціями. Не був винятком і Полтавський обласний краєзнавчий музей. Для експозиції до XX річчя Жовтневої революції завідувач відділом Пролетарської революції та соцбудівництва К. К. Степанов замовив низку робіт М. С. Самокиша [15–17]. Згідно з договором від 15 червня 1937 р., підписаного директором Полтавського державного краєзнавчого музею І. І. Скороботом і К. К. Степановим, академік приступив до створення картини «Розстріл робітників Полтавського технічного бойового загону» (2,0 х 3, 0), яку необхідно було закінчити до 1 жовтня 1938 р., а ескіз (0,55х1,00) надати не пізніше 1 жовтня 1938 р. Вартість картини – 7000 крб., ескіз – 1000 крб. [18]. Подальші погодження здійснювалися шляхом листування [19; 20]. У вересні 1937 р. співробітниця музею В. Я. Шостак отримала готовий ескіз [21].

6 грудня 1937 р. було укладено договір на створення малюнка «Відправка Т. Г. Шевченка

в заслання», виконаного олівцем або аквареллю. Термін створення – 25 грудня 1937 р., вартість роботи – 500 крб. [22].

У листі Полтавського обласного краєзнавчого музею (відділ Пролетарської революції, завідувач – О. А. Зубкова) повідомлялося про те, що для експозиції потрібні роботи на тему: «Партія більшовиків у період переходу на мирну роботу з відновлення народного господарства». Запропонували академіку написати роботу про боротьбу М. В. Фрунзе з бандитами в Україні «Випадок в Україні під Решетилівкою» (розмір приблизно 1м 20 см х 80 см). У музеї вже були роботи М. С. Самокиша «Перехід через Сиваш» і «Розстріл робочих бойового технічного загону дроздовцями под Акимівкою» [23]. Академік дав згоду на виконання оригінальної картини [24], йому були надіслані матеріали за цією темою, спогади очевидців, які особисто знали М. В. Фрунзе [25–27]. А 25 липня 1939 р. укладено договір на написання картини «М. В. Фрунзе в боротьбі з бандитизмом в Україні» (розмір 2х1, 6). Термін виконання – 1 березня 1940 р. Вартість – 5000 крб. [28]. Співробітники музею тримали під контролем процес створення картини [29–32]. А коли картина була готова [33], її приймала комісія [34]. Усі фінансові питання узгоджувалися зі старшим бухгалтером музею В. Гапоненко [35].

Також Полтавський художній музей (директор – О. А. Литвинова) 22 жовтня 1940 р. уклав із академіком договір на написання картини «Взяття Червоною кавалерією містечка в Західній Україні (епізод із визвольного походу Червоної Армії)» (106х65см). Термін – до 1 березня 1941 р. [36]. Вартість цього твору встановлено в розмірі 4000 крб. Попередній ескіз художник повинен був подати не пізніше 31 грудня 1940 р. Наступною значною роботою, виконаною М.С. Самокишем, стала картина «Полтавський бій». Договір із музеєм було укладено 21 листопада 1940 року[37]. «Полтавський бій» (розміром 3м на відповідну висоту) необхідно було виконати до 1 листопада 1941 р., а у квітні 1941 р. – подати ескіз. Вартість – 10000 крб. Листування з художником щодо написання картини велося постійно [38–40]. У січні 1941 р. «Взяття Червоною кавалерією містечка в Західній Україні» було готове [41]. Д. М. Соколовська отримала ескіз «Полтавський бій» за дорученням Полтавського художнього музею 4 червня 1941 року [42].

Академік М. С. Самокиш співпрацював із багатьма музеями, всі прагнули здобути у свої колекції роботи визнаного майстра. Для Харківського краєзнавчого музею ним були написані «Ярмарок у Харкові в XVIII сторіччі», «Харківська конка» (1937) [43]. Найбільшу активність виявили співробітники Чернігівського державного історичного музею (директор А. В. Датчук, заст. директора А. І. Левенко). Після тривалого листування [44–46] керівництвом були замовлені такі роботи : 1. «Бій Щорса в Чернігові» (Розгром богунцями на чолі з Щорсом петлюрівських банд в м. Чернігові в грудні 1918 р.) 2х1, 5 м ; 2. «Геройська смерть комдива Щорса» 2х1, 5 м ; 3. «Портрет Щорса» 1,5 х1 м ; «Повстання Болотнікова» 1,75 х1, 25 м ; 5. картина з історії боротьби українського народу з польськими панами у XVII ст. 1,5 х 1м ; 6. Копія «Бій Кривоноса з Вишневецьким» 2х1,5 м [47]. Одночасно велися переговори про придбання ескізів до картин: 1. «Повстання запорожців проти своїх старшин у 1768 р.»; 2. «Перехід Червоної Армії через Сиваш»; 3. «Несподівана зустріч (врангелівців з будьонівцями)»; 4. «Бій робітників із врангелівськими бандами»; 5. «Розвідка» – епізод часів громадянської війни; 6. «Втеча» (розгром білих банд під Перекопом) [48].

При виконанні замовлення на створення копії картини «Бій Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» 1 листопада 1937 р. було укладено договір, у якому обговорювалися умови. Вартість майбутньої роботи склала 5000 крб. [49–51]. 26 листопада 1938 р. А. І. Левенко отримав готову роботу [52; 53]. Значущою для музею стала картина-портрет «М. О. Щорс на тлі битви на коні» [54; 55]. Ця робота повинна була стати центральною частиною експозиції у виставці Чернігівського державного історичного музею, присвяченій герою Громадянської війни М. О. Щорсу. Згідно з укладеним 25 листопада 1938 р. договором, до 1 травня 1938 р. художник повинен був виконати роботу вартістю в 5000 крб. [56]. Музей, зацікавлений у цій картині, забезпечив М. С. Самокиша документами, фотографіями, описами місцевості, де проходили бої [57–62]. Дружина М. О. Щорса Ростова теж допомагала порадами при створенні роботи [63; 64]. 26 травня 1939 р. за дорученням картину «Щорс в бою під Черніговом» отримала співробітниця музею С. П. Ковальова [65; 66]. Робота була відразу виставлена в стінах музею і здобула тільки схвальні відгуки [67]. Договір від 25 листопада 1938 р. на створення картини «Бій червоних повстанців із німецькими окупантами в м. Ніжині 5 серпня 1918» був також укладений

з М.С. Самокишем [68]. Вартість роботи склала 5000 крб. У додатку до договору про створення картини «Бій червоних повстанців із німецькими окупантами в Ніжині 5 серпня 1918» уточнювався термін виконання – квітень 1939 р. [69]. Договір Чернігівського державного історичного музею з академіком М. С. Самокишем на написання картини «Розгром під Перекопом білих банд» укладено 25 листопада 1938 р. [70–72]. Ця картина повинна мала бути виконана на полотні, олійними фарбами, розміром два метри 50 см ширина і відповідна висота. Термін виконання – квітень 1940 р. Оплата – 7 тис. крб. Договір від 15 червня 1939 р. – на створення ескізу до картини «Полтавський бій». Термін виконання замовлення – 1 жовтня 1939 р. Вартість 2500 крб. [73].

На відкритті ювілейної Шевченківської виставки в Чернігівському державному історичному музеї 20 січня 1939 р. експонувався ескіз «Шевченка відвозять на заслання» [74]. А 25 січня 1939 р. ескіз картини «Бій із німецькими окупантами під Змієвим» отримано співробітниками музею [75].

Між Харківським та Чернігівським музеями почалося соцзмагання, тому кожен прагнув прикрасити свої експозиції роботами прославленого митця [76].

Між керівництвом Чернігівського державного історичного музею і М. С. Самокишем велися переговори про надходження до фондів нових і нових робіт. Щодо передачі ескізу картини «Полтавський бій» [77], ескізу картини «Бій біля озера Хасан» [78–84], то Договір про створення ескізу до картини «Полтавський бій» укладено 15 червня 1939 р. (Директор А. В. Датчук), термін виконання замовлення – 1 жовтня 1939 р. Вартість – 2500 крб. [85]. Довгоочікуваний ескіз було отримано лише в січні 1941 р. [86].

Найдорожчим придбанням Чернігівського історичного музею стала картина–варіант «Перехід Червоної Армії через Сиваш». 15 червня 1939 р. було підписано Договір на створення картини. Термін виконання – 1 січня 1940 р. Вартість – 10000 крб. [87]. Незважаючи на безліч проблем, пов'язаних із фінансуванням і великою завантаженістю самого М. С. Самокиша, цю роботу він виконав [88], а представник музею В. П. Полегенько отримав її 13 червня 1940 р. за дорученням [89, 90]. Вдячності музейників не було меж [91].

Свого видатного земляка чернігівці запрошували до створення галереї історичних особистостей, видатних діячів у галузі мистецтва, літератури, громадської діяльності та героїв Радянського Союзу – чернігівців, уродженців Чернігова і Чернігівщини [92 – 94]. Написання замовлених трьох картин «Розгром білих під Перекопом»; «Бій червоних партизанів із німецькими окупантами в м. Ніжині влітку 1918 р.», «Повстання селян села Безуглівка Ніжинського повіту в 1861 р.» залишалося незавершеним майже до початку Великої Вітчизняної війни.

Академік М. С. Самокиш особливо активно та плідно працював у 30-ті роки XX ст. Це стало можливим завдяки діяльності музейних працівників (м. Дніпропетровськ, Полтава, Харків, Чернігів), які забезпечили видатного художника замовленнями на виготовлення різних робіт (живопис, акварель, графіка) історичної тематики. Основними темами у творчості стали боротьба українського народу за незалежність під проводом Б. Хмельницького, героїка громадянської війни. Документи, виявлені в Харківському художньому музеї, відкривають нові сторінки творчого життя та невідомі подробиці діяльності відомого українського художника М. С. Самокиша, дозволяючи більш детально репрезентувати взаємини музейних працівників із діячами української культури.

Джерела та література

1. Бурачек М. Г. Українське малярство М. Самокиша. / М. Г. Бурачек. – Х. : Рух, 1930. – 41 с. ; Бирзгал Я. П. Самокиш Н. С. : жизнь и творчество / Я. П. Бирзгал. – Симферополь : Крымгосиздат, 1940. – 48 с.; Полканов А. И. Николай Семенович Самокиш : жизнь и творчество / А. И. Полканов. – Симферополь: Крымиздат, 1960. – 120 с. ; Яценко В.Ф. М.С. Самокиш : нарис про життя та творчість. / В. Ф. Яценко. – К. : Мистецтво, 1954. – 48 с. ; Ткаченко В. Я. Николай Семенович Самокиш : жизнь и творчество, 1860–1944 / В. Я. Ткаченко. – Москва : Искусство, 1964. – 130 с. ; Лапидус Н. [И.] Николай Самокиш / Н. [И.] Лапидус. – М. : Белый город, 2006. – 48 с.
2. Волошкина С. А. Н. С. Самокиш и его ученики (по архивным материалам Харьковского художественного музея) / С. А. Волошкина // «Н. С. Самокиш и его ученики» : матер. Междунар. науч.-практ. искусствовед. конф. / сост. И. Б. Арбитайло, Е. И. Лазаренко. – Симферополь : Бизнес–Информ, 2011. – С. 136–148; Андреева Л. Ю. Заочное образование: неизвестная переписка Н. С. Самокиша и М. Н. Домащенко (1929–1937) / Л. Ю. Андреева // Ученые записки Таврического нацио-

нального университета им. В. И. Вернадского. Сер. : «Филология. Социальные коммуникации». – 2012. – Т. 25(64), № 1, ч. 1. – С. 3–13.

3. Из украинской старины : альбом / рис. акад. С. И. Васильковського и Н. С. Самокиша; пояснит. текст Д. И. Эварницкого. СПб. : изд. А. Ф. Маркса, 1900. – 90 с.

4. Андрєєва Л.Ю. Маловідоме листування академіків : Д. І. Яворницький – М. С. Самокиш / Л. Ю. Андрєєва // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. : «Исторические науки». – 2011. – Т. 24(63), № 2. – С. 14–22.

5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3 : Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / укл. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ–ПРЕС, 2005. – С. 246–252.

6. Харківський художній музей (ХХМ), науковий архів, ф. 23 (М. С.Самокиш). Умова Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею (ДКІАМ). 15 вересня 1930 р. – 1арк.

7. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК), ф. Р-3814, оп.1, спр.181, арк.108.

8. ХХМ, науковий архів, ф. 23 (М.С.Самокиш), Дніпропетровський музей Революції (далі – ДМР) – М. С. Самокишу. – №3/96. – 11 мая 1929 р. – 1 арк.

9. Там само, ДМР – М. С. Самокишу. 17 мая 1929. – 1 арк.

10. Бесєдін С. [Ф.] Незабутнє : зустрічі з Миколою Семеновичем Самокишем / С. [Ф.] Бесєдін // Прапор. – 1976. – № 10. – С. 106.

11. Бесєдін С. [Ф.] Незабутнє : зустрічі з Миколою Семеновичем Самокишем / С. [Ф.] Бесєдін // Прапор . – 1976. – № 11. – С. 101–105.

12. ДААРК, ф. Р–3814, оп. 1, спр. 181, арк. 65.

13. ХХМ, науковий архів, ф. 23 (М. С. Самокиш), К. К. Степанов – М. С. Самокишу. 9 травня 1937 р . – 1арк.

14. ДААРК, ф. Р-3814, оп. 1, д. 181, л. 37.

15. ХХМ, науковий архів, ф. 23 (М. С. Самокиш), № 343, лист Полтавського обласного краєзнавчого музею (далі – ПОКМ) – М. С. Самокишу. – 3 травня 1937 р . – 1 арк.

16. Там само, ПОКМ – М. С. Самокишу. 5 липня 1937 р. – 1 арк.

17. Там само, І. І. Скоробот – М. С. Самокишу. [1937 р.]. – 1 арк.

18. Там само, Договір. 15 червня 1937 р. – 1 арк.

19. Там само, № 677, лист ПОКМ – М. С. Самокишу. – 6 серпня 1937 р. – 1 арк.

20. Там само, № 680, лист ПОКМ – М. С. Самокишу. – 16 серпня 1937 р. – 1арк.

21. Там само, К. К. Степанов – М. С. Самокишу. 19 вересня 1937 р. – 1 арк.

22. Там само, Договір на створення картини. 6 грудня 1937 р. – 1арк.

23. Там само, №577, лист ПОКМ – М. С. Самокишу. – 9 липня 1939 р. – 1арк.

24. Там само, М. С. Самокиш – О. А. Зубковій. [1939 р.]. – 1 арк.

25. Там само, Спогади т. Литвиненко. [1939 р.]. –1арк.

26. Там само, ПОКМ – М. С. Самокишу. 24 липня 1939 р. – 1 арк.

27. Там само, М. С. Самокиш – О. А. Зубковій. 30 травня 1939 р. – 1 арк.

28. Там само, Договір на створення картини. 25 липня 1939 р. – 1 арк.

29. Там само, О. А. Зубкова – М. С. Самокишу. 28 жовтня 1939 р. — 1 арк.

30. Там само, № 939, лист ПОКМ – М. С. Самокишу. – 27 листопада 1939 р . – 1 арк.

31. Там само, № 1003, лист ПОКМ – М. С. Самокишу. – 21 грудня 1939 р. – 1 арк.

32. Там само, № 1015, лист ПОКМ – М. С. Самокишу. – 27 грудня 1939 р. – 1 арк.

33. Там само, М. С. Самокиш. – О. А. Зубковій. 20 червня 1940 р. – 1 арк.

34. Там само. М. С. Самокиш – О. А. Зубковій. 25 червня 1940 р. – 1 арк.

35. Там само, ПОКМ – М. С. Самокишу. 2 вересня 1940 р. – 1 арк.

36. Там само, Договір Полтавського художнього музею (далі – ПХМ) на створення картини. 22 жовтня 1940 р. – 1 арк.

37. Там само, Договір на створення картини ПХМ. 21 листопада 1940 р. – 1 арк.

38. Там само, №108, лист ПХМ – М. С. Самокишу. – 18 грудня 1940 р. – 1 арк.

39. Там само, №5, лист ПХМ – М. С. Самокишу. – 5 січня 1941 р. – 1 арк.

40. Там само, ПХМ – М. С. Самокишу. 1941 р. – 1арк.

41. Там само, ПХМ – М. С. Самокишу. 15 січня 1941 р. – 1 арк.

42. Там само. Доручення Д. М. Соколовській. 4 червня 1941 р. – 1арк.

43. Кроль А. Новые полотна художника Самокиша / А. Кроль // Литературная газета. – 1937. – 23 августа.

44. ХХМ, науковий архів, ф. 23 (М. С. Самокиш), № 512, лист Чернігівського державно-

го історичного музею (далі – ЧДІМ) – М. С. Самокишу. – 31 серпня 1937 р. – 1 арк.

45. Там само, № 612, лист ЧДІМ – М. С. Самокишу. – 11 жовтня 1937 р. – 1 арк.

46. Там само, № 660, лист ЧДІМ – М. С. Самокишу. – 27 жовтня 1937 р. – 1 арк.

47. Там само, ЧДІМ – М. С. Самокишу. 16 вересня 1937 р. – 1 арк.

48. Там само, А. В. Датчук – М. С. Самокишу. 27 вересня 1937 р. – 1 арк.

49. Там само, № 612, лист ЧДІМ – М. С. Самокишу. – 11 жовтня 1937 р. – 1арк.

50. Там само, № 660, лист ЧДІМ – М. С. Самокишу. – 27 жовтня 1937 р. – 1 арк.

51. Там само, Договір на створення картини ЧДІМ. 1 листопада 1937 р. – 1 арк.

52. Там само, № 519, Доручення А. І. Левенко. – 23 листопада 1938 р. – 1арк.

53. На фото: фрагмент картины «Бой Кривоноса с Вишневецким». Фото Я. Рюмкина / Харьковский рабочий. – 1938. – 20 августа.

54. ХХМ, науковий архів, фонд 23 (М. С. Самокиш), ЧДІМ – М. С. Самокишу. 8 листопада 1937 р. – 1арк.

55. Там само, № 705, лист ЧДІМ – М. С. Самокишу. – 20 листопада 1937 р. – 3 арк.

56. Там само, Договір на створення картини. 25 жовтня 1937 р. – 1 арк.

57. Там само, №756, лист ЧІМ – М. С. Самокишу. – 13 грудня 1937 р. – 1арк.

58. Там само, А. І. Левенко – М. С. Самокишу. 1938 р. – 1 арк.

59. Там само, А. І. Левенко – М. С. Самокишу. 29 листопада 1938 р. – 2 арк.

60. Там само, № 530, лист А. В. Датчук – М. С. Самокишу. – 30 листопада 1938 р. – 1 арк.

61. Там само, А. І. Левенко – М. С. Самокишу. 17 березня 1939 р. – 2 арк.

62. Там само, А. І. Левенко – М. С. Самокиш. 23 березня 1939 р. – 1арк.

63. Там само, А. І. Левенко – М. С. Самокишу. 11 січня 1939 р. – 3 арк.

64. Там само, А. І. Левенко – М. С. Самокишу. 5 січня 1939 р. – 1 арк.

65. Там само, № 227, Доручення С. П. Ковальову. – 26 травня 1939 р. – 1 арк.

66. «Щорс в бою под Черниговом» – картина академика живописи Н.Самокиша, выходящая в издании «Мистецтво» // Советская Украина. – 1938. – 17 ноября.

67. ХХМ, науковий архів, ф. 23 (М. С. Самокиш), А. І. Левенко – М. С. Самокишу. 27 червня 1939 р. – 1 арк.

68. Там само, Договір на створення картини. 25 листопада 1938 р. – 1 арк.

69. Там само, Доповнення до Договору. 27 листопада 1938 р. – 1арк.

70. Там само, Договір на створення картини. 25 листопада 1938 р. – 1 арк.

71. Заслуженный деятель искусств академик живописи Н. С. Самокиш у одной из своих батальных картин «Бой под Перекопом». Фото В. Лангаммера // Ворошиловец. – 1939. – 30 вересня.

72. Академик Н. С. Самокиш работает над большой картиной «Штурм Перекопа». Фото В. Токарева // Харьковский рабочий. – 1938. – 27 ноября.

73. ХХМ, науковий архів, ф. 23 (М.С. Самокиш), Договір на створення картини. 15 червня 1939 р. – 1 арк.

74. Там само, А. І. Левенко – М. С. Самокишу. 18 січня 1939 р. – 1 арк.

75. Там само, А. І. Левенко – Н. Г. Добровольській. 25 січня 1939 р. – 1арк.

76. Там само, А. І. Левенко – М. С. Самокишу. 21 травня 1939 р. – 2 арк.

77. Там само, ЧДІМ – М. С. Самокишу. 14 травня 1939 р. – 1 арк.

78. Там само, №165, лист ЧДІМ – М. С. Самокишу. – 28 березня. 1939 р. – 1 арк.

79. Там само, А. І. Левенко – Н. Г. Добровольській. 5 липня 1939 р. – 1 арк.

80. Там само, А. І. Левенко – М. С. Самокишу. 6 серпня 1939 р. – 1 арк.

81. «Бой у озера Хасан (взятие высоты Заозерной)». Картина Н. С. Самокиша // Красный Крым. – 1940. – 7 сентября. – С. 3.

82. Картина М. С. Самокиша «Бій біля озера Хасан» // Соціалістична Харківщина. – 1940. – № 244. – 19 жовтня.

83. В майстернях художників Харкова. Фото: академік Самокіш працює над картиною «Бій біля озера Хасан». Фото В. Токарева // Соціалістична Харківщина. – 1939. – 2 серпня.

84. Академик живописи Н.С.Самокиш за работой у картины «Бой у озера Хасан». Фото И. Слава // Советская Украина. – 1939. – 6 августа.

85. ХХМ, науковий архів, ф. 23 (М.С. Самокиш), Договір на створення картини. 15 июня 1939 р. – 1 арк.

86. Там само, А. В. Датчук – М. С. Самокишу. 22 січня 1941 р. – 1 арк.

87. Там само, Договір на створення картини. 15 червня 1939 р. – 1арк.

88. Там само, М. С. Самокиш – А. В. Датчуку. 18 червня 1940 р. – 1 арк.

89. Там само, № 333, Доручення Полегенько В. П. – 10 червня 1940 р. – 1 арк.

90. Там само, Розписка про отримання картини В. П. Полегенько. 13 червня 1940 р. – 1 арк.

91. Там само, № 401, лист ЧДІМ – М. С. Самокишу. – 7 липня 1940 р. – 1арк.

92. Там само, № 306, лист ЧДІМ – М. С. Самокишу. – 5 квітня 1941 р. – 1 арк.

93. Там само, А. І. Левенко – М. С. Самокишу. 8 квітня 1941 р. – 4 арк.

94. Там само, А. І. Левенко – Н. Г. Добровольській. 2 мая 1941 р. – 1 арк.

Лариса Андреева

Академик Н. С. Самокиш и украинские музеи (1929–1941)

На основе введения в научный оборот ранее неизвестной переписки Н. С. Самокиша с деятелями музеев Днепропетровска, Полтавы, Чернигова, Харькова раскрыты взаимоотношения среди известных представителей украинской культуры, сложившихся в 30-е годы XX в. Представлено участие выдающегося художника в сохранении и приумножении музейных коллекций произведениями исторического и батального искусства. Творческое наследие академика Н. С. Самокиша обогатилась разнообразием тем по истории Украины, героике гражданской войны.

Ключевые слова: *Н. С. Самокиш, музеи, живопись, переписка.*

Larisa Andreeva

Academician N. Samokish and Ukrainian museums (1929–1941)

Based on the introduction of the scientific revolution of previously unknown correspondence N. Samokish with leaders museums Dnipropetrovsk, Poltava, Chernihiv, Kharkiv disclosed relationships among the prominent representatives of Ukrainian culture, established in the 30 th years of XX century. Sending part of famous artist in zberehanni and increase museum collections and historical works of art battle. The artistic heritage of Academician N. Samokish enriched variety of topics from the history of Ukraine, the heroics of the Civil War.

Key words: *N. Samokish, museums, painting, correspondence.*

УДК 096(1-4)(477.41):929Сікорський

Тарас Нагайко (м. Переяслав-Хмельницький)

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ФОРУМ «СІКОРСЬКІ ЧИТАННЯ» – ДАНИНА ПАМ’ЯТІ МУЗЕЙНОМУ ЗОДЧОМУ УКРАЇНИ

У статті розглянуто аспекти вшанування пам’яті відомого вітчизняного музейного діяча Героя України М.І. Сікорського. Висвітлюється робота Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання».

Ключові слова: *М.І. Сікорський, Переяслав-Хмельницький, музеї, культура, вшанування, історико-культурологічний форум «Сікорські читання».*

Михайло Сікорський – людина-легенда.
Він подвиг здійснив для нащадків, для нас,
Десятки музеїв від стенда до стенда
З колегами зводив, долаючи час.

Андрій Будугай
(Зі збірки «Святковий вінок»)

Восени цього року Переяславщина пошановувала постать видатного музейного діяча Героя України Михайла Івановича Сікорського (13.X.1923 – 27.IX.2011)*

*[1] Див.: Жам О., Ткаченко Н. Вшанування пам’яті фундатора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» М.І. Сікорського // Краєзнавство. – 2012. – № 3.

Його невимірно багатогранна особистість, яка залишила не лише матеріальний слід у вигляді створеного першого в Україні музейного комплексу національного рівня, а й невичерпний духовний спадок, засвідчений свідомістю багатьох людей, які знали його за життя, після відходу у інший світ продовжує лишатися діючим орієнтиром для наступників. Усе його життя є уособленням подвижницького поступу людини, для якої найважливішим прагненням було збереження культурного та духовного скарбу українського народу. Заради цієї найвищої мети він відмовився від багатьох життєвих благ, повністю сконцентрувавшись на збиранні предметів старовини та створенні музеїв, експозиції яких сьогодні є одними з найкращих у нашій державі. Він не був виключно теоретиком, навпаки – це практик, будівничий, якому вдалося реалізувати непересічний задум, побудувати музейний комплекс, який справедливо порівнюють з машиною часу. Шлях М.І. Сікорського на ниві музейного будівництва розпочався ще на початку 1950-х років, коли випускник історичного факультету Київського університету був призначений директором історичного музею у Переяславі-Хмельницькому. Відтоді, впродовж десятиліть у невеликому районному центрі не зупинялася робота по створенню нових музеїв, а їх кількість за життя майстра дійшла до 27. Творчий геній М.І. Сікорського сягнув далеко за існуючі різночасові стереотипи, а намагання втілити свої задуми неодноразово ставило його перед складними життєвими. випробуваннями. Багато хто вбачає в його долі духовну спорідненість з долею українського філософа Григорія Сковороди, а сам Михайло Іванович вважав, що в будівництві музеїв знайшов свій «сродний труд».

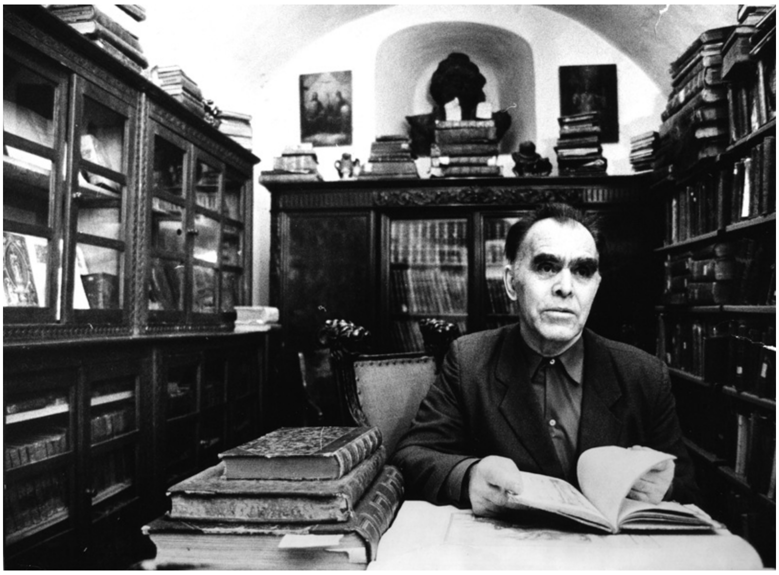

Віддаючи належне заповзятій та безкорисливій праці М.І. Сікорського, ще за життя його називали подвижником та творцем у галузі музейного будівництва. У висловлюваннях тих, хто знав його особисто, він поставав в образі лицаря духу, музейного зодчого, патріарха музейної справи, батька переяславських музеїв. Така значна кількість яскравих епітетів на його адресу не є випадковою. Адже для рідних, друзів, колег та громади міста він став прикладом людини невтомної праці, ентузіастом, для якого були неважливі матеріальні блага. Така риса рідко притаманна сучасникам. Ми живемо в час, коли все вимірюється грошовим еквівалентом, а будь-який романтизм сприймається як аномалія чи анахронізм. Михайло Іванович був невтомним романтиком. Саме ця риса в умовах ідеологічної кон'юнктури дозволяла йому «проштовхувати», «протягувати», «вибивати», «відстоювати», а отже, матеріалізувати свої ідеї, які обернулися створенням першого в Україні Національного історико-культурного (зараз історико-етнографічного) заповідника. Задля цього М.І. Сікорському знадобилося майже все його життя – шістдесят (!) років невтомної праці на ниві музейного будівництва. За цей час у Переяславі-Хмельницькому колективом, який він очолював, було створено понад два десятки музеїв, багато з яких явили собою перші унікальні спроби музейного будівництва та музеєфікації. Їх працівниками було зібрано тисячі експонатів, виявлено сотні тисяч предметів матеріальної культури українців, сформовано унікальні фондові колекції. М.І. Сікорському вдалося виховати плеяду з десятків талановитих фахівців – тих, хто тривалий час пліч-о-пліч з директором поповнювали колекції старожитностей, формували музейні експозиції, створювали нові об'єкти музейного комплексу. Він згуртував навколо себе справжніх подвижників та ентузіастів своєї справи.

Життя М.І. Сікорського – це приклад відданого служіння на користь держави та людей. З-поміж багатьох оцінок постаті М.І. Сікорського варто навести слова його незмінного соратника, товариша та помічника у справі музейного будівництва Петра Тимофійовича Тронька: «Є люди, справи яких навічно записані на скрижалях історії та

залишаються в пам'яті народу. Серед таких імен я з чистою совістю міг би назвати ім'я Михайла Сікорського, життя якого є подвигом, чесним служінням своєму народу, з якого він вийшов і який дав йому путівку в життя» [1]. Пам'ять про його внесок у вітчизняну культуру є важливим чинником у житті громади Переяслава-Хмельницького та України загалом. Свій почесний обов'язок бути взірцем для наслідування у справі захисту історичних цінностей та пам'яток, збереження народної культури він розділив з такими беззаперечними корифеями, як І.М. Гончар, П.Т. Тронько, Б.Г. Возницький та іншими подвижниками галузі.

Творчий шлях Михайла Івановича Сікорського – це ціла епоха, увінчана численними подіями, творчими ініціативами, задумами та звершеннями. Сьогодні кожен може впевнено сказати: якби не було М.І. Сікорського, то й Переяслав, вочевидь, не називали б шанобливо «містом музеїв», а його неповторна тисячолітня аура не набула б такої винятковості, що вирізняє це прадавнє місто з-поміж інших українських міст та містечок. Невипадково відомий український літератор та журналіст Микола Махінчук влучно назвав його творіння «переяславським скарбом». Залишений ним для нащадків спадок змушує нас, сучасників, схилити в пошані голову перед творчим генієм людини, яка змогла зібрати неоціненний скарб, що став гордістю та окрасою як переяславського краю, так і України загалом. Той, хто на це спромігся, присвятивши цій справі все життя, є справжнім творцем – творцем нашої пам'яті, нашого духу, нашої долі.

Звичайно, настане час для ґрунтовного концептуального осмислення спадщини Михайла Івановича Сікорського, а його творчий шлях знайде своє відображення в наукових доробках сучасників та майбутніх поколінь дослідників. І не так важливо, як згодом оцінять його внесок у розвиток музейної справи, яка вірогідна критика при цьому пролунає, які зміни відбудуться в житті суспільства та держави, – по-справжньому цінним є те, скільки поколінь українців буде виховано на спадку М.І. Сікорського. А він дійсно величезний, та й навряд чи загалом осяжний, особливо з відстані лише у рік після смерті Героя України.

У жовтні 2011 року в Національному історико-етнографічного заповіднику «Переяслав» було створено оргкомітет, що зайнявся розробкою та втіленням низки ініціатив, спрямованих на вшанування пам'яті М.І. Сікорського. Згідно із запропонованими ідеями, упродовж року в м. Переяславі-Хмельницькому відбулися відповідні заходи. Зокрема, було відкрито меморіальні дошки, облаштовано меморіальну кімнату М.І. Сікорського у приміщенні Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка. 26 вересня з нагоди вшанування пам'яті М.І. Сікорського відбулася панахида біля його могили на Заальтицькому кладовищі. 28 вересня у межах пошанування пам'яті видатного музеєзнавця студентською радою місцевого педагогічного університету було проведено легкоатлетичний пробіг. 12 жовтня з нагоди 89-річниці з дня народження М.І. Сікорського у районному будинку культури відбувся літературно-музичний вечір «Мій заповіт – мої музеї».

У вересні цього року Державним вищим навчальним закладом «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та громадською культурно-просвітницькою організацією «Переяславський скарб» було узгоджено спільну ініціативу – започаткування Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання», що відбувся 7 листопада у вищезгаданому навчальному закладі. Співорганізаторами заходу виступили Національна спілка краєзнавців України та Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Активну участь у його проведенні узяли викладачі та студенти університету. Метою проведення форуму стало вшанування пам'яті та подвижницького поступу відомого музейного діяча Героя України Михайла Івановича Сікорського, осмислення його творчого внеску у розвиток вітчизняної музейної справи, збереження та популяризацію української народної культури.

До участі у форумі були запрошені найближчі соратники справи М.І. Сікорського, його друзі, колеги, ті з ким Михайло Іванович працював та товаришував протягом тривалого часу. З-поміж них відомі науковці, політики, громадські діячі, журналісти. У актовій залі були присутні колишні та діючі музейні працівники, мешканці міста, студенти, гості. Теплі слова та побажання на адресу оргкомітету та учасників пленарного засідання форуму переказали поважні діячі науки та культури – директор інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України, професор, академік НАН України, член Національної спілки письменників України Микола Жулинський, доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук України Петро Толочко, Народний артист України, лауреат Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка, академік Академії мистецтв України Микола

Виступ голови Національної спілки краєзнавців України Олександра Реєнта (Автор Сергій Шевченко).

Учасники форуму. Зліва на право: Сергій Шевченко, Людмила Мех, Віктор Коцур, Сергій Гальченко, Микола Томенко, Іван Драч (Автор Тарас Дудка).

Учасники «Сікорських читань». Гуртове фото (Автор Тарас Дудка).

Мащенко, голова підкомітету Верховної ради України з питань творчої діяльності, мистецтва, культурно-просвітницької та мовної політики, Заслужений діяч мистецтв України Павло Мовчан, заступник голови Національної спілки письменників України Володимир Шовкошитний. Безпосередньо зі сцени актової зали з привітанням на адресу учасників форуму звернулися голова організаційного комітету, ректор переяславського університету Віктор Коцур, міський голова Олександр Шкіра, голова Національної спілки краєзнавців України Олександр Реєнт. Про людські якості Михайла Івановича Сікорського зі сцени актової зали розповіла його племінниця Валентина Сікорська.

Широке представництво громадськості на цьому зібранні одночасно засвідчило повагу до постаті М.І. Сікорського, а також продемонструвало стурбованість проблемами, що виникли сьогодні у музейній галузі на рівні держави та міста зокрема. До питання збереження спадщини Михайла Сікорського апелювали у своїх виступах Герой України Іван Драч, заступник Голови Верховної Ради України Микола Томенко, радник-організатор Комітету з Національної премії України ім. Тараса Шевченка Борис Войцехівський, президент Всеукраїнського благодійного фонду «Журналістська ініціатива» Людмила Мех, заслужений журналіст України, член Національної спілки письменників України Микола Махінчук та інші високоповажні учасники зібрання. Зокрема, до слова були запрошені голова Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Григорій Савченко, заступник генерального директора з наукової роботи НІЕЗ «Переяслав» Юрій Коптюх, заступник директора Інституту літе-

ратури імені Тараса Шевченка НАН України, заслужений працівник культури України Сергій Гальченко, член Національної Спілки письменників України Олександр Дробаха, народний депутат України IV-го скликання Кирило Поліщук, голова Всеукраїнської асоціації музеїв Сергій Кролевець, керівник проекту «Скарби музеїв України» Неля Куковальська, член Національної спілки письменників України, заслужений журналіст України Сергій Шевченко, голова громадської культурно-просвітницької організації «Переяславський скарб» та заступник голови організаційного комітету історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» Тарас Нагайко.

Щирі вітальні слова та теплі спогади про «майстра музеїв» ще раз засвідчили виключне значення постаті Героя України Михайла Сікорського у музейній галузі України, визнання його внеску у популяризацію української народної культури, збереження історичних, духовних та культурних цінностей. Безумовним підсумком виступів учасників стало визнання того, що його відданість справі сприяла утвердженню національної свідомості українців у непростий період історії. Окремо варто вказати на те, що вплив творчого генія цієї людини на розвиток міста Переяслава-Хмельницького зробило його справжньою перлиною в когорті багатьох історичних міст та містечок України. Його творіння Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» по праву називають «безцінним скарбом». Власне, такого ж права заслуговує і сам М.І. Сікорський, адже його по-справжньому подвижницький

Під час книжкової виставки «Музейний зодчий України» (Автор Тарас Дудка).

Робота круглого столу «Скарб Михайла Сікорського – надбання для поколінь». На фото Борис Войцехівський, Іван Драч, Сергій Гальченко.

Презентація книги «Моє життя – мої музеї». На фото Тарас Нагайко, Віталій Коцур (Автор Тарас Дудка).

поступ засвідчив високодуховне та безкорисливе начало у процесі збереження національних культурних надбань, які знаходяться у численних музеях Переяслава та інших міст. Промовистою у цьому відношенні виглядала назва святкового концерту, що відбувся у межах урочистого відкриття форуму – «Чудотворцю музейної справи».

Для учасників форуму організаторами було запропоновано два основні блоки, що ввібрали чимало заходів – виставково-експозиційний та науковий. У межах першого з них відбулися: виставка книжкових фондів бібліотеки університету «Музейний зодчий України», де були представлені різноманітні видання, в тому числі і книги з особистої бібліотеки; експозиція світлин з домашнього фотоархіву М.І. Сікорського «Михайло Сікорський: фотолітопис»; виставкові експозиції «Мистецький вернісаж» з виставкою художніх творів «Мотиви переяславського краю» та виставкою художньої графіки «Пошук істини»; майстер-класи з народного мистецтва «Дивотвори» де було представлено техніки з народного малярства на склі, писанкарства, вибійки, паперопластики, створення українських національних прикрас ляльки-мотанки, сучасної авторської ляльки та інші.

Науковий блок форуму представили два круглі столи: «Скарб Михайла Сікорського – надбання для поколінь» та «Музеї ВНЗ педагогічного профілю: історія, досвід, перспективи». У роботі першого з них взяли участь перелічені вище учасники пленарного засідання, музейні працівники, викладачі університету. На обговорення було винесено такі теми: музейна справа на Переяславщині: становлення, розвиток, сучасність; організаційна, наукова та культурно-просвітницька діяльність М. І. Сікорського; охорона та збереження культурно-історичної спадщини – пріоритет національного значення; культурний спадок України – невід'ємна частина світового культурного надбання; увічнення подвижницького поступу Героя України М.І. Сікорського. Робота другого круглого столу об'єднала зусилля науковців-педагогів, що обговорювали проблеми пов'язані, з музейною справою у навчальних закладах.

Під час роботи форуму його засновниками було презентовано нову книгу – науково-популярне видання «Моє життя – мої музеї…», де представлено музеєзнавчі праці Героя України М.І. Сікорського, світлини, а також поетичні твори, присвячені йому особисто та його дітищу – переяславським музеям [2]. Усім учасникам форуму з нагоди його започаткування було вручено пам'ятні медалі. За задумом засновників, його проведення має стати традиційним, адже шана до постаті Героя України М.І. Сікорського, його внеску у розвиток вітчизняного музейного будівництва зобов'язує наукову та культурну громадськість продовжувати розвивати ідеї музейного зодчого України, турбуватися про збереження та примноження скарбів народної культури та історії. Загалом же «Сікорські читання» покликані в майбутньому сприяти розвитку наукових та творчих ініціатив у сфері історичної науки, культури та мистецтва. Наступний форум має відбутися у жовтні 2013 року з нагоди 90-ї річниці з дня народження патріарха музейної справи України.

Список ініціатив засновників та учасників Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» стосовно вшанування пам'яті Героя України Михайла Івановича Сікорського

1. Порушити клопотання перед відповідними організаціями про впорядкування могили М.І. Сікорського на Заальтицькому кладовищі в м. Переяславі-Хмельницькому (встановлення пам'ятника).
2. Підтримати ідею встановлення в м. Переяславі-Хмельницькому пам'ятника Герою України М.І. Сікорському.
3. Заявити про підтримку ініціативи присвоєння Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» ім'я Михайла Івановича Сікорського.
4. Висловити клопотання до міської ради про присвоєння ім'я М.І. Сікорського об'єктам міської інфраструктури (вулиця).
5. Звернутися до Національної спілки краєзнавців України щодо започаткування нею премії імені М.І. Сікорського у галузі краєзнавчої роботи.
6. Виступити з пропозицією про карбування ювілейної монети до 90-річчя від дня народження Героя України М.І. Сікорського (Серія «Визначні постаті України»).
7. Запровадити премію імені М.І. Сікорського в ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
8. Порушити питання про друк додаткового накладу науково-популярного видання «Моє життя – мої музеї».
9. Укласти та видати антологію наукових та публіцистичних праць, які висвітлюють постать М.І. Сікорського.
10. Продовжити серію «Наукова еліта Переяславщини» (Бібліотека ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» виданням до 90-річчя Героя України М.І. Сікорського.

11. Запровадити у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» щорічний збірник наукових праць присвячений пам’яті М.І. Сікорського.

12. Пропонувати регіональним, обласним, державним та приватним телерадіокомпаніям створити документальний відеофільм, присвячений пам’яті Героя України М.І. Сікорського.

13. За результатами роботи Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» від імені його засновників підготувати необхідні звернення до установ та органів влади про увіковічення пам’яті М.І. Сікорського.

14. Опублікувати у засобах масової інформації список ініціатив оргкомітету та учасників Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання», а також висвітлити роботу зазначеного зібрання у друкованих виданнях.

Джерела та література

1. Михайло Сікорський відкрив лабораторію свого імені / День – 2008. – 25 жовтня (№ 193).
2. Моє життя – мої музеї… Збірка матеріалів на пошану пам’яті Героя України М.І. Сікорського [упоряд. та коментар. О. Горбовий; Т. Нагайко, ред. Т. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2012. – 236 с.

Тарас Нагайко

Историко-культурологический форум «Сикорские чтения» – дань памяти Музейному Зодчему Украины

В статье рассмотрены аспекты чествования памяти известного отечественного музейного деятеля Героя Украины М.И. Сикорского. Освещена работа Всеукраинского историко-культурологического форума «Сикорские чтения».

Ключевые слова: *М.И. Сикорский, Переяслав-Хмельницкий, музеи, культура, чествование, историко-культурологический форум «Сикорские чтения».*

Taras Nagaiko

Historical and Cultural Forum «Sikorsky Chytanniya». Tribute to the memory of the Ukrainian Museums Founder

The article deals with aspects of commemorating the famous national museum figure - the Hero of Ukraine, M.I Sikorsky. The article describes the work of the Forum «Sikorsky Chytanniya».

Key words: *M.I. Sikorski, Pereyaslav-Khmelnitsky, museums, culture, commemorating, historical and cultural forum «Sikorsky Chytanniya».*

ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

УДК 929 Грінченко

Олексій Неживий (м. Луганськ)

БОРИС ГРІНЧЕНКО І ГРІНЧЕНКОЗНАВЦІ НА ЛУГАНЩИНІ

У статті з’ясовано краєзнавчий аспект педагогічної та творчої діяльності Бориса Грінченка на Луганщині. Розглядається також доробок сучасних грінченкознавців Луганського краю.

Ключові слова: *Борис Грінченко, Луганська область.*

Село Олексіївка Перевальського району на Луганщині. Завжди приїжджаю сюди з душевним трепетом, адже тут пройшло шість років життя Бориса Грінченка. З упевненістю можна сказати, що непримітна краса Олексіївки подобалася письменникові, бо в його літературних творах часто знаходимо сторінки, де описана й невеличка річка Біла та її береги: з одного боку пологий, заквітчаний зеленню, а з другого – скелястий, із кущами та поодинокими деревами. А ще Олексіївка була до вподоби й тому, що вчитель Борис Грінченко весь час мріяв учителювати в українському селі, і відразу відгукнувся на пропозицію Христини Данилівни Алчевської.

До сільської школи, яка була збудована на кошти Алчевських, подружжя Грінченків приїхало в середині вересня 1887 року. Звісно, що учні та їх батьки передусім знали Бориса Дмитровича та Марію Миколаївну як добрих, щирих, турботливих учителів. Їх не могло не дивувати й те, що вчителі завжди спілкувалися українською мовою.

Школа в Олексіївці, як і всі інші школи на тій частині України, що належала царській Росії не могла бути українською, але засвоюючи обов’язкову програму, діти вчилися читати й писати рідною мовою. Підручників для цього теж не було, але Борис Дмитрович вирішив і цю проблему з притаманною йому працелюбністю: він сам написав перші школярські книги «Буквар» та «Читанку». Вірний своїй головній меті життя – засобами освіти виховувати національно свідомих людей, він розпочинає роботу над «Граматкою української мови», тобто Букварем для першокласників. У методичній статті, яка називається «До вчителів», автор написав: «Склав я цю граматку ще року 1888-го, бувши на селі вчителем. Тоді не вільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим; через те я сам написав усю граматку друкованими літерами та й учив по їй читання й писання свою дитину і чужих дітей, бажаючи, щоб рідною мовою озивалася до них наука». Також учні та селяни могли завжди взяти книги українською мовою із учительської бібліотеки.

Борис Грінченко головною метою свого життя вважав пробудження національної самосвідомості, і, треба сказати, що цього досягав і у власній педагогічній діяльності, адже школа в Олексіївці стала для нього своєрідною науковою та навчальною лабораторією. Навчання і виховання подружжя Грінченків завжди пов’язували із безпосереднім життям, тому учні стали й активними записувачами та дослідниками численних народнопоетичних творів, вміщували їх у рукописному журналі «Думка», а потім виконували під час християнських та народних свят. Як згадувала Марія Загірня: «Отже, хоч і не вкраїнська була школа в Олексіївці, та все ж вивчившися школярі в їй, знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатніших письменників і про їх писання, знали про тяжке безправне становище України, знали про Галичину запевне більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелігент. І свої знання уміли висловити путящою українською мовою» [2, 65].

Шість років життя в нашому краї були особливо плідними для Бориса Грінченка – письменника, адже тут написано багато поетичних та прозових творів, серед них оповідання «Каторжна», «Олеся», «Панько», «Батько та дочка», повісті «Сонячний промінь», «На розпутті».

У літературних творах Бориса Грінченка пильна увага до дитячої особистості, намагання окреслити морально-етичну проблематику, що випливає із протиріччя між рівнем духовного та матеріального в житті людини, вбачаючи в його подоланні та всебічній освіченості людей шлях до суспільної справедливості.

Його творче життя в Олексіївці було надзвичайно напруженим. Варто назвати хоча б полеміку з М.Драгомановим, яка тривала на сторінках газети «Буковина» в 1892–1893 рр., де статті Бориса Грінченка друкувалися в «Листах з України Наддніпрянської». У них Борис Грінченко яскраво виразив погляди свідомих національно-

активних українців, продовжувачів патріотичної справи Тараса Шевченка, які влітку 1891 року створили таємне товариство «Братство тарасівців». Серед його засновників були Б.Грінченко, В.Боровик, І.Липа, М.Міхновський, а пізніше М.Коцюбинський, В.Самійленко, Є.Тимченко, М.Вороний, О.Черняхівський, В.Шемет. Головним їх кредо стало: «Відрізнити свою націю від інших і підносити національне питання й право вкраїнської нації скрізь, де тільки можливо» .

На сторінках журналу «Зоря» в 1891 році письменник Василь Лукич зазначав, що Борис Грінченко – один із найпопулярніших авторів часопису, де друкувалося чимало його оповідань, а тепер «на переднім місті «Зорі» почала друкуватися його повість «Соняшний промінь» і редакція з участю Наукового товариства ім. Тараса Шевченка приступила до окремого видання прозових творів у двох томах.

Б. Грінченко. 1880-ті роки.

Тому й відстоюював Б.Грінченко законне право українського народу на розвиток своєї мови, літератури і культури як головних атрибутів державної і національної незалежності, особливо обурюючись висловлюваннями про якусь нібито «нездатність до державності» рідного народу, тому й зараз досить актуальним є твердження: «Не тоді добре єднається народ з народом, коли вони родичі, хоч би і близькі, а тоді, коли життя їх укупі – таке, що дає їм змогу зазнавати в сій спілці найбільш усякої користі, якомога більшого вдоволення своїх потреб як народу, якомога більшого щастя» [3, 15].

У «Листах з України Наддніпрянської» Борис Грінченко один з перших дає правдиву оцінку творчої спадщини Тараса Шевченка як письменника, насамперед, національного, що перший виразно висловив ідею незалежності української нації, тому в українській літературі «не буде вже ні одного рівного йому своїм значенням у справі нашого відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків» [3, 72].

До 1891–1892 рр. належить і полеміка з Іваном Франком про унормованість української мови, початком якої стала стаття Бориса Грінченка «Галицькі вірші», у якій він так гостро ставить мовне питання українського народу, який був роз’єднаний між двома державами, особливо правописну проблему, вживання діалектних, просторічних та іншомовних слів тощо.

Тільки завдяки старанням Бориса Грінченка була зібрана, збережена й підготовлена до друку творча спадщина Трохима Зіньківського, яка була опублікована двотомним виданням (Т. 1: Львів, 1893, Т. 2 – 1896) із ґрунтовним життєписом, який теж написав Борис Грінченко, вказавши на головне життєве кредо митця «жити одним – любов’ю до рідного краю». Тяжко хворий письменник Трохим Зіньківський весною 1891 року відвідав свого побратима, коли вирішив востаннє побувати у дорогих йому серцю людей, відвідавши дружину з дворічною донькою у Корсуні, потім тритижневе перебування в Олексіївці і від’їзд до батьків у м. Бердянськ, де й помер 9 червня 1891 року.

Б. Грінченко, його дружина Марія Миколаївна та донька Настуся. 1890-ті роки.

До Олексіївки на ім’я Бориса Грінченка приходило чимало листів від українських письменників та громадсько-культурних діячів, а восени 1892 тут побував Іван Липа, який про свої враження потім розповів у спогадах «Пам’яті Насті Грінченко»: «Зранку обоє Грінченки йшли до школи, по обіді ми всі ходили по Олексіївських ланах та скелях. Спереду завжди бігла Настуся, «пасла череду».

У світлому національному вбранні, з різнокольоровими стрічками, на широких уже завмерлих степах вона здалека визначалась як чудово гарна квітка і мимоволі очі мої повертались усе в той бік, де вона бавилась.

Привіз я з цього села в культурний Харків од народного вчителя дуже багато: чимало літературних новин, інтересних подій з тодішнього вкраїнського життя у нас і закордоном, привіз відомости і про чудову дитину, що говорила виключно вкраїнською мовою, при тому не жаргоном, а чистою літературною» [5, 29].

В Олексіївці ним були осмисленні найважливіші теоретичні питання педагогіки, які тут набули практичного застосування. Через кілька років Борис Грінченко опублікував педагогічні праці «Яка тепер народна школа на Україні», «На безпросвітньому шляху», «Народні вчителі і українська школа» та шкільні підручника з мови і читання, які красномовно говорять про створену ним оригінальну педагогічну систему. Усе це дає змогу стверджувати, що ці зрушення в освітній думці передбачають становлення національної школи, в основі концепції якої реалізація ідей демократизму, гуманізму та принципу національного як основи пізнання загальнолюдського; надання змісту навчання й виховання національного характеру, складниками якого є рідна мова та вивчення українознавства, народної творчості, вітчизняної історії, культури, мистецтва в контексті світової думки; здійснення національного виховання, формування якісно нової особистості вчителя.

Національний і народний характер педагогічної системи Б.Грінченка знайшов своє відображення у всіх компонентах: цілях, принципах, змісті, формах та засобах навчання і виховання, а головне – ідеалі особистості.

Рух до цієї мети передбачав розв’язання першочергових завдань: забезпечення навчання, виховання, спілкування дітей і дорослих рідною мовою, реалізація ідеалу всебічного і гармонійного розвитку особистості у відповідності з культурно-історичним досвідом, системою духовних цінностей українського народу, формування у дітей національної свідомості, якостей справжнього патріота, активного соціального діяча і трудівника.

При цьому програма формування особистості передбачала послідовність сходження дитини по ступенях: образ національного світу – національний образ світу – цілісний образ світу. Навчання в школі, насамперед, повинно бути людинознавством та народознавством.

Входження в життя та культуру починається із життя й культури свого народу, близького оточення. Наприклад, само розташування тем у підручнику Б.Грінченка «Українська читанка. Рідне слово» вказує на цей діалектичний шлях: «Сім’я та родичі», «Рідний край», «Громада», «Держава», «Земля», «Божий світ».

Образ національного світу – перший етап у формуванні свідомості дитини. У Б.Грінченка немає визначення цього поняття, як і «національний образ світу «, але шляхом наукової реконструкції, опираючись на сукупність його філософських, педагогічних, психологічних поглядів, можна було б сформувати їх так: образ національного світу – це відображення людиною тих соціально-етнічних, духовних, природних умов життя, в яких вона живе, усвідомлює, оцінює і виявляє себе як особистість, як представник свого народу. В національному образі світу відбивається не стільки предметна сторона дійсності, скільки духовно-моральна позиція особистості у ставленні до того, що його оточує, і як представника етносу, і як «члена людської сім’ї». В національному образі світу соціум, природа і сама людина проходять через призму національних цінностей та ідеалів, які сформувалися історично і закріплені у мові та культурі народу. Цілісний образ світу як загальнолюдський, загальнокультурний феномен включає в себе два попередніх. Через національне дитина

Церква в сусідньому селі Михайлівці, куди приходила родина Грінченків.

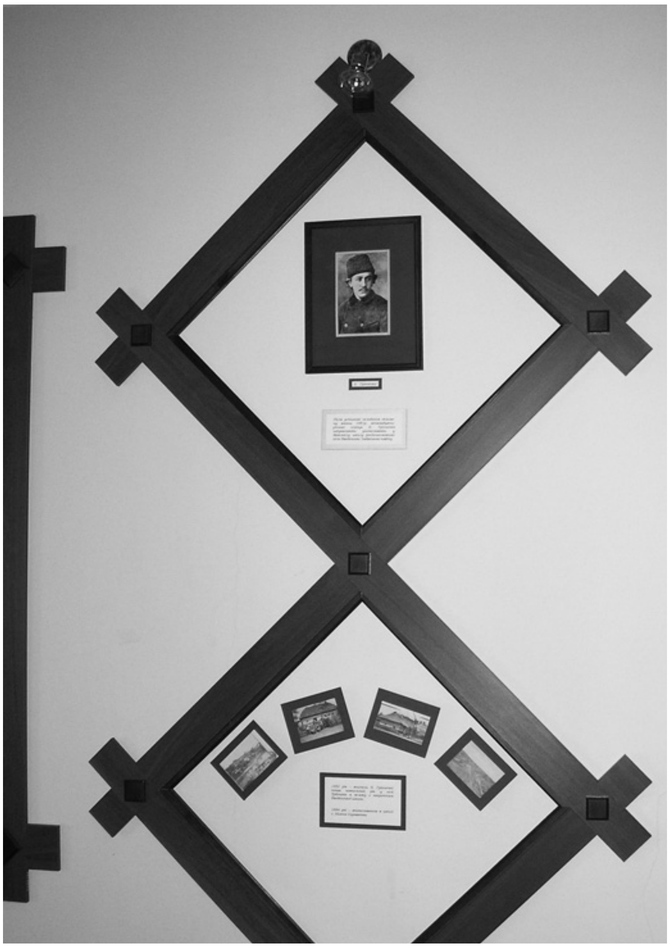

Експозиція літературного музею Бориса Грінченка.

входить у світ, і загальнолюдське бачення дійсності можливе саме на основі сформованої національної картини світу.

У нашому краї відбулося становлення Бориса Грінченка як лексикографа та фольклориста, адже в багатотомному виданні фольклорно-етнографічних матеріалів є також народнопоетичні твори, записані в Олексіївці та навколишніх селах і хуторах. Навіть після від'їзду в одному з листів до своїх кумів Петра Федоровича та Марії Йосипівни Позднякових він подає своєрідний фольклорний питальник: «Треба записувати про всяку рослину (дерева, кущі, трави, квітки, гриби тощо), як називається, через що воно так називається, відкіль воно взялося? Як про се розказують люди? Може, які казки про се єсть, з чого яка рослина взялася? Коли є, то позаписувати» [6].

Також Борис Грінченко провів одне з перших в українському літературознавстві соціологічних досліджень, яке стосувалося рецепції читача та української книги і розповів про своєрідність сприймання художньої літератури (насамперед, творчості І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Куліша, Марка Вовчка, Д.Мордовця, М.Кропивницького, зарубіжних письменників) в дослідженні «Перед широким світом» (К., 1907).

Учителювання в Олексіївці завершилося переїздом родини Грінченків до Чернігова. Причиною цього були як розбіжності на ґрунті національного в навчанні та вихованні із Х.Д.Алчевською, так і потреба навчання доньки у гімназії. У пам'яті учнів та селян Олексіївки він надовго залишив добрі згадки. Один із учнів, Петро Коновалов, згадував, що «не учителював би він у нас, не лежав би в моїй хаті «Кобзар» на столі, адже розум, любов до педагогічної роботи і значний педагогічний хист учителя зробили навчання легким і приємним, – ось риси, що характеризують працю Б.Грінченка-вчителя» [7].

У 1988 році у Луганському державному педагогічному інституті ім. Тараса Шевченка (тепер Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка) була проведена перша науково-практична конференція, присвячена творчій спадщині Бориса Грінченка, тоді ж в Олексіївській школі була відкрита музейна кімната та споруджено пам'ятник Б. Грінченку луганського скульптора, народного художника України, лауреата Національної премії України ім. Тараса Шевченка І.М.Чумака.

З того часу на Луганщині грінченкознавчі студії проводяться цілеспрямовано і систематично. Проведено ряд науково-практичних конференцій (1993, 1995, 1998, 2003, 2008 рр.), видано три вісники Інституту грінченкознавства «Слово і пісня Бориса Грінченка» (1994, 1995, 1996 рр.), захищено три кандидатські дисертації (О.Неживий (1994), М.Кравченко (2001), Л.Нежива (2001).

Помітними в сучасному літературознавстві стали книги Ю.Єненка «Промінь добра» (1994), Б.Пастуха «Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної ідеї» (1998) та «Спогади» Марії Загірньої (1999), які підготувала до друку Л.Нежива, її монографія «Марія Загірня» (2003).

Тепер Олексіївська школа реформована у навчально-виховний комплекс «Олексіївська школа-гімназія ім. Бориса Грінченка». У будівлі школи в якій вчителювали Борис Дмитрович та Марія Миколаївна Грінченки, проведені реставраційні роботи, тепер тут діє літературний музей, який, віриться, матиме статус Державного літературно-меморіального музею Бориса Грінченка. До цього нас зобов'язує діяльна пам'ять про видатну постать в історії національної культури українського народу.

Джерела та література

1. Неживий О.І. Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. – Луганськ: Знання, 2003. – 124 с.
2. Загірня Марія. Спогади. – Луганськ, 1999.
3. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
4. Зіньківський Т. Писання Трохима Зіньківського: У 2 т. Т. 1 / Зредагував Б.Грінченко. – Л., 1893.
5. Липа І. Пам’яті Насті Грінченкової // Слово пам’ять береже / Упоряд. Л.Неживої, О.Неживого. – Луганськ, 2001.
6. Грінченко Б. Лист до Позднякових Петра Федоровича та Марії Йосипівни від 20.01.1901 року / ІР НБУ ім. В.Вернадського. – Ф. ІІІ. – Спр. 41030.
7. Над могилою Бориса Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті / Упоряд. С.Єфремов. – К.: Вік, 1910.

Алексей Неживый

Борис Гринченко и гринченковеды на Луганщине

В статье выяснено краеведческий аспект педагогической и творческой деятельности Бориса Гринченко на Луганщине. Рассматривается также сделанное современными гринченковедами Луганского края.

Ключевые слова: *Борис Гринченко, Луганская область.*

Olexiy Nezhyvyi

Borys Grinchenko and Experts of His Heritage in Luganschyna

The article deals with the ethnic aspect of pedagogical and artisctic activity of Borys Grinchenko in Lugansk region. The contribution of modern Lugansk experts of Grinchenko's heritage has been analyzed as well.

Key words: *Borys Grinchenko, Lugansk region.*

УДК 37(092)(477)

Нінель Клименко (м. Київ)

ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ НАСТІ ГРІНЧЕНКО: СТОРІНКИ З БІОГРАФІЇ

У статті на основі нових архівних джерел висвітлюються сторінки з біографії Насті Грінченко під час навчання у Львівському університеті. Розглядається вплив багатонаціонального львівського соціокультурного й політичного середовища на формування особистості, світоглядних орієнтирів та політичних переконань Насті Грінченко.

Ключові слова: *Галичина, Львівський університет, жіночий рух, «Кружок українських дівчат», політична еміграція.*

Анастасія Грінченко (1884-1908 рр.), єдина донька відомих батьків Бориса та Марії Грінченків, залишила помітну спадщину як в літературі, так і в громадсько-політичному житті України кінця XIX – початку XX ст. Настя Грінченко більш відома громадськості як письменниця. Однак, її постать як громадської діячки, яка стояла біля витоків жіночого руху, маловідома. Зрештою і сама біографія є маловивченою. Сьогодні є лише одна розвідка про її життя та творчість [1, 59-62], хоча її самовіддана праця для свого народу заслуговує на вивчення та популяризацію.

Предметом нашої студії є висвітлення сторінок львівського періоду життя Насті Грінченко під час навчання у Львівському університеті. Адже в цей період відбувається становлення її особистості, формування світоглядних орієнтирів та політичних уподобань.

Основу дослідження цієї статті становлять матеріали з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського. В центрі нашої уваги перебували факти, перебіг львівського життя Насті Грінченко крізь призму її діяльності, непо-

вторна індивідуальна самобутність у контексті історико-соціальної проблематики.

Борис Дмитрович та Марія Миколаївна Грінченки прагнули дати єдиній доньці вищу освіту. Влітку 1903 року Борис Грінченко повіз дев'ятнадцятирічну Настю до Львова щоб записати до Львівського університету. З великою надією та радістю їхала родина в Галичину, адже сам Іван Франко запропонував Насті жити в його сім'ї, користуватися бібліотекою. Та й сам Борис Грінченко з нетерпінням очікував на цю першу зустріч.

Львів як столиця Королівства Галичини та Лодомерії, в якій мешкало 170 тис. жителів, справив на Настю Грінченко, нещодавню гімназистку, неабияке враження. З одного боку у місті діяла низка потужніх наукових, культурних й освітніх установ. Поряд з університетом функціонувала політехніка, дві академії, дев'ять гімназій, бібліотека Оссолінських, кілька театрів і музеїв, а також більше 100 різних товариств, видавалось 45 українських часописів, в тому числі відомий щоденник «Діло». Особливе місце посідало Наукове Товариство імені Т. Шевченка, яке очолював Михайло Грушевський. З іншого боку її дивували звичаї галичан (особливо статус жінок), які зовсім відрізнялись від наддніпрянських панянок. Вразили її і відмінності в мові, і австрійські солдати, що в своїй чудернацькій, як здавалося Насті, формі ходять увечері на вулицях з ліхтарями.

Фото Насті Грінченко. Львів 1904 р. (ІР НБУВ, ф. 170, № 796).

Галицькі норми відображали загальні вимоги, які ставило освічене суспільство до жінок по всій Європі. Однак у певних моментах вони були суворішими. Так, наприклад, у Відні молода жінка ще могла піти сама до театру, але у Львові це вже вважалося ознакою легкої поведінки. Дівчина не могла з'являтися на вулиці сама без матері, тітки або ж приставленої до неї служниці, а з чоловіків її міг супроводжувати тільки наречений [2, 314].

По приїзду, з найкращими сподіваннями, Настя чекала зустрічі з Іваном Франком. Борис Дмитрович з донькою були запрошені в його будинок. При зустрічі Іван Якович справив гарне враження. Він люб'язно показував свій кабінет, при цьому голос його був тихий та приємний. Однак подальша зустріч з дружиною Франка була не із найкращих. Поведінка дружини письменника (Ольга Хоружинська страждала на психічні розлади) настільки вразила Настю, що вона, як потім згадувала Марія Грінченко, «…довго сиділа перелякана з широко розплющеними очима і дивилась на божевільну» [3]. Сумне враження «робило оте Франкове «семйове огнище» і на Бориса Дмитровича. Тому з думкою про проживання в будинку Івана Франка треба було розпрощатися.

Довелося підшукувати іншу квартиру. Спочатку помешкання знайшли в українського професора. Пані господиня запропонувала повний пансіон – харчування і послуги служниці, яка б супроводжувала Настю в університет. Коли Борис Грінченко відмовився від послуг служниці, що дуже здивувало господиню, то вона мусила відмовити в помешканні, щоб не компроментувати своїх дочок. Знайшли іншу квартиру, однак, як потім з'ясувалося, вона була холодною та вологою і мало підходила до нормального життя. Тільки лише на початку 1904 року, завдяки клопотанням Марії Білецької та Герміни Шухевич, Настя Грінченко отримала дозвіл на проживання в гуртожитку Інституту Святої Ольги (при Українському Педагогічному Товаристві), який надавався приїжджим дівчатам.

Настя спочатку дуже сумувала за родиною. Галицькі звичаї щодо жінок справляли на неї гнітюче враження. В листі від 24 червня 1903 року вона пише матері: «…Питаєш, чого я хочу в Київ. Для цього треба побути тут і все побачити власними очима і почути власними вухами... На кожному кроці доводиться знаходити такі америки, що тільки станеш «розтавивши руки» да дивуєшся як можна дійти до такого…» [4, Арк.1-2].

Сумні нотки жалю за рідною домівкою пронизують листи Насті аж до жовтня 1903 року. Підбадьоруючи доньку, Марія Миколаївна пи-

сала: «Жалієшся на застарілі традиції й забобони. Але як мені здається, що тобі не обов'язково їм підлягать. Доведеться може де в чому рахуватися трохи з їхніми звичаями, а взагалі жити відповідно до своїх традицій. …Не журись, дитино, не сумуй. Не марнуй свого молодого віку сумуванням та безнадійністю, а зважливо й сміливо йди вперед і будуй своє життя так, щоб твоєму розумові й серцеві була з цього втіха, а людям користь» [5, Арк.2].

Про особливість галицьких звичаїв говорили й українські емігранти з Російської імперії, які звикли до «свобідніших, вільніших товариських відносин». В своїх спогадах Дмитро Дорошенко розповідає історію, яка трапились у 1904 р. з Марією Грінченко, коли вона привезла доньку до Львова і вела себе не «по-галицьки». Зупинившись в готелі, Марія Грінченко зареєструвалась на своє ім'я, а необхідно було б зареєструватись на прізвище чоловіка. Це стало причиною, що цілу ніч до неї стукали в двері якісь люди. Виявляється те, що «вона записалася жіночим ім'ям давало привід стукати як до дами легких обичаїв» [6, С.51-52].

Настя важко звикала до Галичини, вона начебто була вирвана з рідного оточення і ніяк не змогла призвичаїтися до нового грунту. Її дивували вузькі вулички, маленькі крамнички з польськими написами, зверхнє ставлення поляків до українців. Вона згадувала родину, київське життя і величавий Дніпро. В одному з листів Настя пише: «Ой, як мені за Дніпром тужно! Пришліть мені хоч одну картку з ним! З мене якась сентементальна дитина робиться! Аж самій сором!» [7, Арк.2].

На прохання доньки приїхати до Львова і побути з нею, Марія Миколаївна відповіла: «Твій проект, щоб мені приїхати до Львова чудовий, але я в кріпацтві в словаря і не можу мріяти про такі речі» [8, Арк.2].

Настя Грінченко була обдарованою дитиною, її все цікавило, і за всі справи вона бралася із завзяттям. Була закохана в театр, і з успіхом грала, любила літературу, і писала прекрасні твори, мріяла стати лікарем. Настя розмірковувала вдалечині від своїх батьків про своє майбутнє, про потрібність в суспільстві. Своїми думками вона ділиться з рідними. В листі від 28 червня 1903 року Настя Грінченко пише: «…Уже давненько в мене з'явився один проект, про який я не говорила Вам…Хочу поступити вільною слухачкою не тільки на істор[ико]-філос[офський] факультет, а також і на медицинський. Доведеться звісно багато робити, але це не страшно…Робота мене не лякає ні трохи». Розмірковуючи про місце професії медика та її корисності в суспільстві. Настя зазначає: «…Та користь, яку робить людям медик може й не більша за ту яку робить письменник, учений, але виднішіша (хоч мені здається, що медик являється основою всього, бо нащо наука і література, коли люди будуть вимирати з хвороб?)». Також, на думку дівчини, професія медика змушує постійно працювати і тому не залишає часу на думки «що весь світ поганий» [9, Арк.1-2].

Залишаючи право вибору за донькою, батько делікатно зауважив: «…Зрозуміло, що від тебе залежить вибрати собі той чи інший шлях, але про се треба добре поміркувати та листом усього не напишеш, – доведеться підождати поки побачимось» [10, Арк.2].

Треба зазначити, що Настя була під опікою двох галицьких родин Панківських і Шухевичів. З Костем Панківським, відомим українським громадським діячем, журналістом і видавецем, Борис Грінченко підтримував тісні стосунки. Підтвердження цьому є листування друзів упродовж 1891– 1909 років.

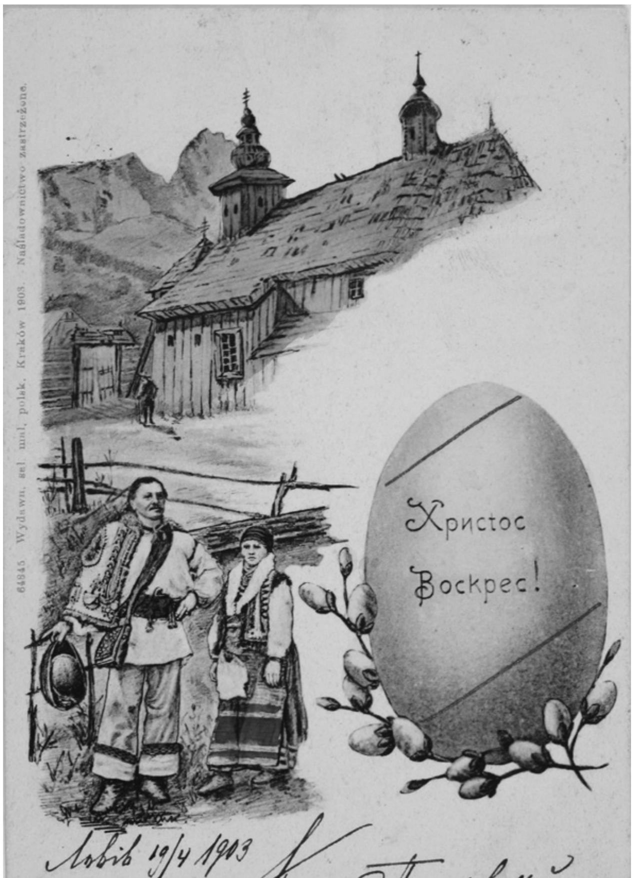

Листівка.Вітання родини Грінченків з Великоднем від Костя Панківського (ІР НБУВ, ф. ІІІ. 40612, арк. 18).

З листів Насті до батьків знаходимо відомості про турботливе ставлення родини Панківських до неї. «…Була в Панківських – пише донька до батьків. Мені страшенно сором їх щось просити, бо й так все до їх. У п'ятницю підемо з п. Панківською купувати теплу кофту….Вона за мною турбується як за рідною дитиною» [11, Арк.2].

Одночасно Настя Грінченко буває в родині Шухевичів де знайомиться з їхньою донькою Одаркою Шухевич. Вона стає їй вірною подругою та однодумцем. Батьки Одарки – Володимир Шухевич (український громадський діяч, етнограф, педагог і публіцист, дійсний член НТШ) та Герміна Шухевич – українська громадська діячка, ініціаторка і співзасновниця перших українських, жіночих товариств у Львові, в т. ч. «Клубу русинок», директор Інституту для дівчат ім. св. Ольги. Загалом в помешканні Шухевичів концетрувалося культурне життя цілого Львова. Там можна було зустріти відомих науковців, політичних діячів, молодь з усіх кінців країни. Зрозуміло, що діти Шухевичів, виховані такими батьками і в такому оточенні, рано брались за громадську роботу. Дарку Шухевич цікавило питання пов'язане зі статусом жінки в суспільстві. Молодше покоління дівчат (однолітки Дарини Шухевич) брали участь у деяких заходах «Клубу русинок», однак не були його членами і не мали право голоса. Більшість українських дівчат одержували на той час т.зв. «сальонове виховання». Деякі з них закінчували вчительську семінарію і обіймали учительські посади. Решта дівчат були вдома, обов'язково грали на фортепіано, вчились малювати, співати й господарювати. В театр, на прогулянки могли йти лише в товаристві батьків. Це обурювало молодих дівчат і спонукало до створення окремого жіночого товариства, яке б кардинально відрізнялось від пепереднього. Олена Бережницька-Будзова, одна із гурту таких молодих дівчат, згадувала: «…Здавалось нам, що воно пусте думати про кравецтво, про сукні, капелюхи й моди, коли цілий жіночий світ говорить про еманцепацію. Наші змагання прямували в противний бік, як заінтересування старших пань і це вирішило остаточно, щоб оснувати окреме товариство дівчат, що займалося б «вищим» й поступовими справами» [12, С.24].

У 1901 році Дарина Шухевич разом з Наталкою Будзиновською, Марією Підлісецькою та Оленою Бережницькою створили «Кружок українських дівчат». Перші збори відбулись 17 березня 1901 році в кімнаті «Бесіди» на вул. Ринок 10, на яких було проголошено план роботи. Метою діяльності «Кружка» була самоосвіта дівчат та підготовка їх до громадської праці. Популярність «Кружка» зростала з кожним днем. Якщо на перших зборах було 30 членів, то під кінець року їх стало 96 [12, С.26]. Активізація «кружкового» життя пояснювалось тим, що гуртківці зібрали солідну бібліотеку (наукова та популярна література), яка обслуговувала кожної неділі своїх членів. Так, наприклад, у звіті з 1903/4 року зазначено, що бібліотека нараховує 121 книгу, а користувалися ними 69 членів [12, 26].

Про дружні стосунки Дарини Шухевич і Насті Грінченко писав Володимир Дорошенко, який перебував у Львові на літніх університетських курсах у 1904 році. Характеризуючи Дарину як енергійну і веселу дівчину, він зазначає, що вона «…Своєю емансипантською бравадою викликала мало не страх, а в усякому разі «шокінг» серед жіноцтва. Але що була донька дуже шанованого в громадянстві батька, ця бравада її репутації не шкодила». Характеризуючи Дарину як завзяту й непосидючу партійну робітницю Володимир Дорошенко підкреслював: «…Вона приятелювала з Настею Грінченківною, донькою відомих наддніпрянських діячів – Бориса Дмитровича і Марії Миколаївни. Обидві стали нашими нерозлучними компаньонками» [13, С.3].

Настя Грінченко, погляди якої були співзвучні з поглядами Дарини Шухевич, стає членом «Кружка українських дівчат» і таким чином опиняється у вирі жіночого руху. Вона поринає з головою в громадську роботу. Одним із напрямків діяльності «Кружка» була організація лекцій для кружківців. Для цього запрошували таких відомих професорів з університету, як М. Грушевського, С. Рудницького, О. Колессу, М. Ганкевича та інших. Слухання відбувались у великій залі «Бесіди». Виголошували свої промови і члени кружка – молоді дівчата. Після кожної лекції була дискусія, а після – забави.

Спочатку в «Кружок» на лекції приходило мало бажаючих. Однак зусиллями Насті Грінченко та інших дівчат робота в "Кружку" значно пожвавилась. Якщо 24 листопада 1903 року на першій лекції М. Грушевського було всього 6 чоловік (разом із Настею), то уже через тиждень роботи донька повідомляє своїх батьків: «В суботу бігала по всім робітничим товариствам скликати на відчит. Але скільки народу прийшло! В залі всі не помістилися і стояли в коридорі і на сходах. Нас з Одаркою цілком придавили до стіни так, що ми не могли дихати, але зате радісно було на душі»! [14, Арк.2].

Між тим діяльність «Кружка» набувала все більшої популярності. Незабаром такі товариства,

як «Академічна громада», «Захоронка», «Основа», які спочатку досить скептично ставились до цієї організації, почали тісно співпрацювати з нею. Так, «Академічна громада» запрошувала дівчат до виступів, інші товариства – до організації свят, забав та інших заходів. З цього приводу Настя Грінченко пише: «…А на наші відчити зголошуються все більше і більше. Звісно ми дуже раді: тепер уже ми не потребуємо просити, а нас просять» [14, 1]. Досить детально описує донька батькам, як вони організували шевченківський ювілей, як проводили концерт, організовували андріївську забаву. «Ювілей випав як не міг краще. Зібрала 120 кор[он] на захоронку і 107 кор[он] на театр. Але я така змучена всім ювілеєм і під таким враженням…, що не можу цілком писати» [15, Арк.1].

Стурбована мати просить доньку більше відпочивати, на що Настя відповідає: «…Що до того щоб поменше працювати, то, мамочко, це неможливо, бо тільки на хвилинку перестану робити, то зараз такий сум мене обгортає, особливо коли почую, що хазяйські діти так весело говорять, а я повинна тут сама сидіти» [16, Арк.1].

Настя Грінченко впродовж 1903 року тішить своїми рясними листами батьків, описує всі події, радиться щодо написання рефератів, які лекції відвідувати, відсилає цікаві картки з гуцульськими мотивами. Однак ніяк не може звикнути до негативного ставлення поляків до українців. В своїх листах Настя з обуренням пише: «…Чисте горе мені з купуванням марок. Польки не хочуть мене розуміти, а я не хочу по-їхньому говорити. Мушу завтра йти кудись аж до Ставропігії шукати крамницю де б мене схотіли зрозуміти» [17, Арк.2], або: «…Чисте горе мені з львівськими крамницями…кажуть, що не розуміють української мови то там одмовляють на українські питання всіма словами і навіть москвофільськими язичіями. Кружок бойкотує одну крамницю, хоче щоб вивісили український напис» [18, Арк.2].

Щоб якось розвіяти дитину, Марія Миколаївна радить їй піти на концерт з подругою, або на виставу. У відповідь Настя ще раз наголошує: «З Одаркою піти не можна, бо Одарка також не піде, тут же рутенські звичаї. Ну і мода тут! До Гнатюків не піду, бо буде пізно. Як би це в Києві а у Львові нрави дикі!» [19, Арк.1-2].

Про своєрідний статус жінок у Львові йдеться в черговому листі Насті до матері: «…В філармонію на концерт не ходила. п. Панейко ніколи, а сама не можу. З товаришкою також ніхто не піде, бо тут цього не можно» [20, Арк.2].

Розуміючи становище своєї доньки, Марія Грінченко підтримує морально Настю, наставляє її, акцентує увагу на необхідності вищої освіти, розуміє, що їй важко на чужині в своєрідному галицькому середовищі. В той же час вона вчить доньку знаходити позитиви в усіх обставинах і не втрачати сили духу, бо головна її ціль перебування у Львові – отримати знання та познайомитись з Галичиною. «…А я, Настю, дуже хотіла б, щоб ти не обмежувалась на знаннях гімназійних, а придбала більшу освіту в якомусь закордоному університеті. Але ти не знаєш мов і через те маєш змогу вчитися тільки у Львові. Зате маєш змогу знайомитись з Галичиною» [21, Арк.1].

Борис Грінченко дописує листа, де дуже цікавиться «Кружком», та дає пораду: «Любо моя піонерко…Не нудьгуй, будь моторна і все буде добре» [22, Арк.2].

Не обійшлось без пригод і тоді, коли Настя вписувалась в університет. По-перше: довго чекала дозвіл від Міністерства; по-друге: були проблеми з документами, а по-третє: знову зіштовхнулась з «особливим» ставленням поляків до україн-ців. Вражена цією подією, Настя пише батькам: «…Пішла я вписуватися до Університету. В канцелярії сидить старий поляк глухий, ще й до то того ж шовініст страшенний, який не хоче розуміти ні єдиного українського слова, а я не хочу говорити ні одного польського. От була робота! Насварив на мене так, що я зважила б краще швидше втекти…» [23, Арк.2].

Університет Настю зустрів непривітно, адже заняття не могли ніяк розпочатися через сутички між українськими студентами і польськими. Останні стояли на вході в університет і не впускали українців. Такі події надзвичайно обурили Настю. Ще більше вразив вчинок однієї студентки. Саме тоді, коли поляки не впускали українців в університет, підійшла одна студентка і голосно сказала: «…Пустіть мене, я не русинка (українка), а росіянка» [24, Арк.19].

Незважаючи на свій юний вік, Настя з великим захопленням слухала лекції і висловлювала особисті враження. На запитання батька про лекції і лекторів вона пише: «…Щодо наших професорів і лекцій то найрегулярніший і найакуратніший Грушевський, а особливо Колесса» [25, Арк.1], а от «…Перший відчит Вовка був скучний прескучний! Хоче викладати популярно, а не виходить, хто й зна що. Та окрім того не знає й мови укр[аїнської] а говорить якоюсь мішаниною – москвофільських, укр[аїнських] і польських слів» [26, Арк.1].

Найсильніше враження справив на Настю Студинський. Про це дуже емоційно і щиро пише вона в листі до батьків: «…Уявіть собі, що Студинський мене зацікавив філологією! Він здається міг би найскучнішою річчю зацікавити…[27, Арк.2] …Що це за гарна людина, з наших професорів, то найкращий [28, Арк.1] …видно, що чоловік любить своє діло» [29, Арк.1]. Студинський був уважний до студентів, особливо до Насті, бачучи, що вона важко звикає до нового життя. Не раз він намагався розрадити її, говорив що не треба нудьгувати, що вона може поїхати в будь-який час додому. А Настя відповідала, що «…цілком звикла до галицького життя» [29, Арк.1].

Настя Грінченко не тільки уважно слухала лекції в університеті, а й описувала свої враження від них батькам: «Лекція Франка про Данте була дуже гарна, хоча для мене не було буквально нічого нового» [30, Арк.1], «…Відчит Турбицького вийшов погано. Тема «Історія штуки». Незважаючи на брак часу (1 год.) можна було б глибше обробити тему» [29, Арк.1], «…Відчит Рудницького з астрономії «Будучність землі» був дуже гарний, говорить образно…вміє зайняти слухача» [31, Арк.1].

Марія Миколаївна турбувалась про доньку, цікавилась, чи знайшла собі товаришів, розпитувала про однокурсників. Спочатку відносини у Насті з ними були стриманими і неоднозначними: «З огляду відносин, – пише Настя Грінченко, – до нас усіх товаришів можна розділити на 3 категорії: 1) ті котрі розуміють нас і відносяться як до товаришок; таких поки 2 – Гординський і Кревецький 2) ті, котрі дивляться на нас іронічно неприхильно, як на емансипованих, і нарешті найгірша 3) котрі думають, що панна може тільки кокетувати і фліртувати та більше нічого, і відповідно до цього поводяться» [32, Арк.1]. «…А є у нас ще один товариш, який сказав, що скоро чоловіки муситимуть обід варити, бо жінки почали до Універ[ситету] ходити» [33, Арк.1].

Однак згодом Настя налагодила товариські стосунки з багатьма студентами. Разом з тим її вражало ставлення польських студентів до українських студенток, про яке вона пізніше писала: «Щодо наших студентів скажу, що вони відносяться до нас студенток (всього 4) так щиро і просто, що краще й бажати не можна. Звуть нас, звичайно «пані товаришко». Це виходе також дуже мило. Ну, але академіки-поляки…! Не думайте, що говорить в мене національна ворожнеча, зовсім ні. Треба багато видержати, щоб спокійно проходити яких пів години між польськими академіками під їх іронічними поглядами усмішками й остротами. Я іноді кусаю-кусаю губи, та прямо готова заплакати…» [34, Арк.2].

Анастасія багато працює, читає, по-перше, для наукового зростання, а по-друге, хоче перечитати всю галицьку літературу, на що потім вона не матиме змоги далі.

З неприхованою цікавістю Настя Грінченко слухала лекції Михайла Грушевського. Вона підкреслювала, що цінним в лекції Грушевського було те, що Михайло Сергійович розглядав події з погляду українця. Однак його лекції не були адаптовані до студентської аудиторії. Проте семінари були цікавими та спонукали студентів до самостійної дослідницької роботи. На семінарі студенти зачитували свої роботи та вели дискусії, працювали над джерелами і обговорювали праці інших дослідників. Вони також здійснювали самостійні дослідження, і таким чином залучалися до наукової роботи. Звичайно, постать М. Грушевського викликала не тільки захоплення, як людини, яка має грунтовні знання, а й острах, оскільки він був вимогливим викладачем.

Маючи такі почуття, Настя Грінченко так і не наважилась взяти тему для дослідження та виступу на семінарі у Михайла Грушевського. Про це вона повідомляє батьків. «…Як почула я сьогодні як один товариш читав свою роботу у Груш[евського] як у його язик заплітався, як він найзвичайні слова забував і нарешті, як він силкувався крутити свої вуса на котрі ще й не орано, коли Груш[евський] робив його на мотлох, – то присягаюсь, що цей семестр не візьму ніякої роботи» [35, Арк.2]. Розуміючи хвилювання Насті, Борис Грінченко заспокоює її: «…Щодо університетських тем, то мені здається ти даремно їх боїшся. Не такий страшний чорт як його малюють» [36, Арк.2].

Попри заняття в університеті, де Настя намагається отримати освіту, вона щільно займається громадською роботою, яка все більше і більше її поглинає. «…Завтра неділя. Отже напишу програму дня, щоб знали яке «собаче життя проводю», – пише Настя батькам. – Від 3 до 5 кружок, від 5-6 недільна школа, 6-8 відчит Вовка, а після відчиту мене тягне до себе Шухевич… Це в неділю. А в будень ще й лекції». Батько підбадьорює доньку: «…З твоїх листів, Настенятко, видно, що хоч твоє життя «собаче», але життя, і се добре, як читаємо листи то нам стає весело і трохи заздрю, ти там серед живого руху ворушишся..» [37, Арк.2]. І в той же час запитує: «Як ти встигаєш з такою біганиною впоратись й з університетськими викладами? Це мені дивно» [38, Арк.2].

В цей же час Настя знайомиться з українськими емігрантами, що належали до Революційної Української партії (РУП). Першими українськими емігрантами були Євген та Катерина Голіцінські, які у Львові перебували від січня 1902 р. [39, Арк.337]. Влітку 1903 р. до них приєднався Володимир Винниченко. У листопаді сюди прибули Михайло та Наталка Ткаченки. До Галичини емігрував Олександр Скоропис-Йолтуховський, Василь Мазуренко, Михайло Русов. До львівських емігрантів приєдналися Настя Грінченко, Петро Канівець, Марія Виноградова, Микола Сахаров, Володимир Фідровський, Микола Гмиря, Павло Крат, Володимир Степанківський, Прокіп Понятенко, Симон Петлюра, Андрій Жук, Микола Порш та ін [40, С.38].

Наддніпрянські політичні емігранти трималися разом. Винайнявши у польської пані декілька кімнат на вул. Курковій (сьогодні вулиця М. Лисенка), 10, жили вони по декілька осіб в одній кімнаті. На першому поверсі разом із Симоном Петлюрою жили Прокіп Понятенко, Володимир Фідровський. Поверхом вище – Дмитро Антонович, ще на іншому – подружжя Ткаченків. До них часто приходили Л. Юркевич, М. Сахаров, Н. Грінченко, М. Порш, П. Канівець, Голіцінські [41, С.116]. Ймовірно саме тут і познайомилася Настя Грінченко з майбутнім цивільним чоловіком Миколою Сахаровим. Тісні стосунки зав'язалися з Катериною Голіцінською (псевдонім Лоза, Лозенко), яка теж стає членом «Кружка українських дівчат» і використовує його трибуну для популяризації соціалістичних ідей.

Помешкання на Курковій, 10 були місцем зборів та засідань емігрантів. Там вони, продовжуючи традиції революційної боротьби, як і в Наддніпрянщині, збирались для обговорення нагальних питань, для дискусій у когось вдома.

На галицькій землі наддніпрянські емігранти вели замкнене життя і активної участі у місцевих суспільно-політичних подіях, за деякими винятками, не брали. Але згодом, зі збільшення числа емігрантів, призвичаєнням до місцевих порядків вони дедалі жвавіше почали включатися у студентські страйки, боротьбу за самостійний український університет у Львові, різноманітні демонстрації тощо.

Підтримували наддніпрянських політичних емігрантів галицькі соціал-демократи та члени «Молодої України». Тісні стосунки зав'язалися з В. Левинським, Є Косевичем, В. Темницьким, Т. Меленем, Л. Ганкевичем. Вони допомагали налагодити друкування літератури та її транспортування до підросійської України, часто самі перевозили нелегальні видання.

Настя Грінченко безпосередньо брала участь у транспортуванні нелегальної літератури. У спогадах Й. Гермайзе цитує листа Миколи Сахарова до активістки самвидаву Насті Грінченко:

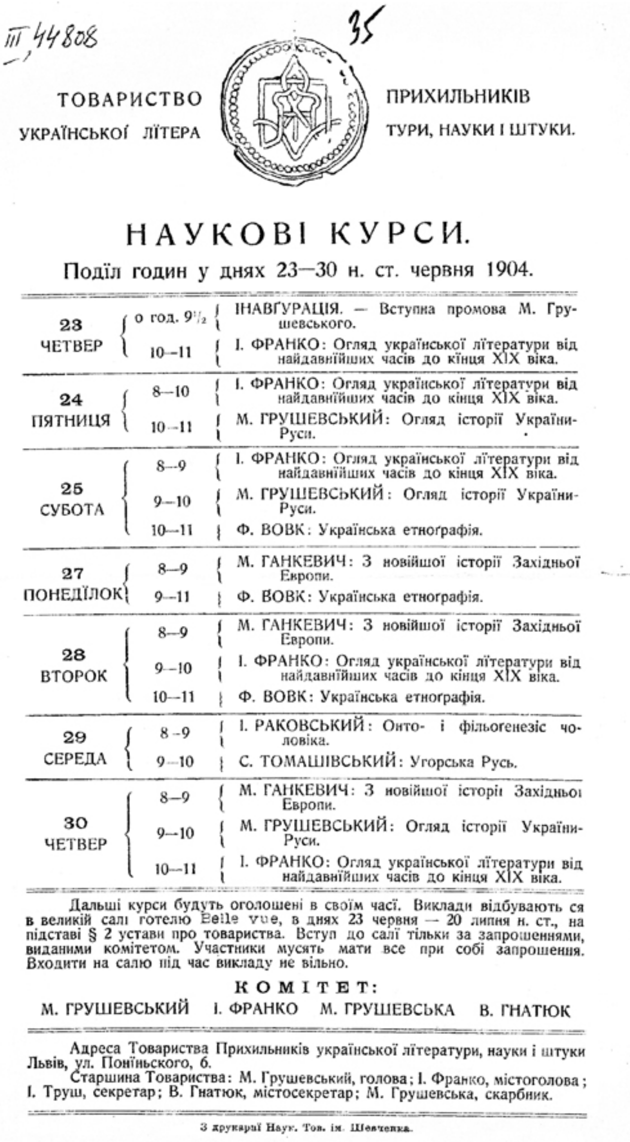

III 44808

35

ТОВАРИСТВО ПРИХИЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ І ШТУКИ.

НАУКОВІ КУРСИ.

Поділ годин у днях 23—30 н. ст. червня 1904.

23 ЧЕТВЕР	о год. 9½	ІНАВҐУРАЦІЯ. — Вступна промова М. Грушевського.
	10—11	І. ФРАНКО: Огляд української літератури від найдавнійших часів до кінця XIX віка.
24 ПЯТНИЦЯ	8—10	І. ФРАНКО: Огляд української літератури від найдавнійших часів до кінця XIX віка.
	10—11	М. ГРУШЕВСЬКИЙ: Огляд історії України-Руси.
25 СУБОТА	8—9	І. ФРАНКО: Огляд української літератури від найдавнійших часів до кінця XIX віка.
	9—10	М. ГРУШЕВСЬКИЙ: Огляд історії України-Руси.
	10—11	Ф. ВОВК: Українська етноґрафія.
27 ПОНЕДІЛОК	8—9	М. ГАНКЕВИЧ: З новійшої історії Західньої Европи.
	9—11	Ф. ВОВК: Українська етноґрафія.
28 ВТОРОК	8—9	М. ГАНКЕВИЧ: З новійшої історії Західньої Европи.
	9—10	І. ФРАНКО: Огляд української літератури від найдавнійших часів до кінця XIX віка.
	10—11	Ф. ВОВК: Українська етноґрафія.
29 СЕРЕДА	8—9	І. РАКОВСЬКИЙ: Онто- і фільогенезіс чоловіка.
	9—10	С. ТОМАШІВСЬКИЙ: Угорська Русь.
30 ЧЕТВЕР	8—9	М. ГАНКЕВИЧ: З новійшої історії Західньої Европи.
	9—10	М. ГРУШЕВСЬКИЙ: Огляд історії України-Руси.
	10—11	І. ФРАНКО: Огляд української літератури від найдавнійших часів до кінця XIX віка.

Дальші курси будуть оголошені в своїм часї. Виклади відбувають ся в великій салі готелю Belle vue, в днях 23 червня — 20 липня н. ст., на підставі § 2 устави про товариства. Вступ до салї тільки за запрошеннями, виданими комітетом. Участники мусять мати все при собі запрошення. Входити на салю під час викладу не вільно.

КОМІТЕТ:

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І. ФРАНКО М. ГРУШЕВСЬКА В. ГНАТЮК

Адреса Товариства Прихильників української літератури, науки і штуки Львів, ул. Понїньского, 6.

Старшина Товариства: М. Грушевський, голова; І. Франко, містоголова; І. Труш, секретар; В. Гнатюк, містосекретар; М. Грушевська, скарбник.

З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка.

Розклад наукових курсів (ІР НБУВ, ф. III № 40612, арк. 12).

«Набери літератури як можна більше: в пантальони, в панчохи, за пазуху, словом скрізь, куди тільки можна, і приїжджай з тамтешнім пашпортом, а потім зараз поїдеш назад. В Чернівцях дуже добре митне начальство, можна бути спокійним. Дуже треба – хоч плач. Розуміється, коли ти хвора, то не треба» [42, С.186].

Товариське спілкування, зустрічі на «Бесіді», у «Товаристві Котляревського», на лекціях «Кружка українських дівчат», «Академічної

Вітальна листівка Грінченкам від учасників літніх курсів (ІР НБУВ, ф. ІІІ № 44808).

Настя Грінченко не тільки «дуже пильно» ходила на літні лекції, але як активний член «Кружка українських дівчат» разом з Одаркою Шухевич організовувала для української молоді, яка приїхала на літній університет різноманітні заходи, «всілякі приємні несподіванки», в тому числі і концерти. Заняття тривали близько місяця і всього було вичитано 90 годин. Лекції розпочинались о 8 годині ранку, пізніше о 8.30 (на прохання слухачів з України). Всього було 135 осіб разом з галичанами.

громади», різноманітні партійні й національні зібрання та урочистості, а особливо участь у дискусіях вирішальним чином впливали на національний і політичний світогляд Насті Грінченко.

У 1904 році «Товариство прихильників української науки, літератури і мистецтва» на чолі з Грушевським організували літні курси, так званий літній університет, щоб ознайомити студентів Наддніпрянської України з рідною історією та літературою. Читати лекції на університетських курсах дали згоду І. Франко, К. Студинський, Ф. Вовк, М. Ганкевич та ін.

Ганна Чикаленко і Настя Грінченко (ІР НБУВ, ф. 170 № 801).

Дмитро Дорошенко згадував про повернення: «…Курси скінчилися, і треба було збиратися назад до Києва. Знов їхали цілою компанією. Разом з нами їхала родина Чикаленків... Я тільки тоді довідався, що пані Чикаленкова перебувала весь час у Львові з малими дітьми, поки старші ходили на курси. Наші ерупівці (члени Революційної української партії. – Н.П.) дали мені й панні Дверницькій доручення: перевезти через границю розібрані частини друкарської машини, запаковані серед інших речей у наших валізках. Небезпечне доручення, але відмовитись не стало духу. А Настя Грінченківна повезла з собою ще й револьвер, заховавши його на голові у волоссі своєї буйної куафюри. Потім боліла у неї весь час голова, поки не переїхала границі і револьвер можна було покласти до кишені [43, С.62].

Настя з великим запалом продовжує свою роботу в «Кружку українських дівчат». Разом із Одаркою Шухевич готує перше Віче «Кружка», яке відбулося у лютому 1904 року. Основна мета зібрання полягала в тому, щоб привернути увагу громадськості на права жінок в суспільстві та домагатися їх політичної рівності з чоловіками. На ньому виступили: С. Данилевич – «Про завдання й організацію нашого жіноцтва», Е. Тишинська – «Про організацію прилюдних університетських викладів», К Лозенко – «Про становище жінки в суспільстві». Особливо яскравою та запальною була остання доповідь Катерини Лозенко, політичної емігрантки з Наддніпрянщини. Виступ був настільки продуманий і логічний, що знайшов схвальні відгуки навіть у чоловіків, які прийшли зі скептичними поглядами. Про це пише також і у своїх спогадах учасниця Віча Олена Залізняк [44, С.9]. Настя Грінченко знайомить батьків із тими

подіями, які відбувались на Вічі. З листа видно, що вона не дуже задоволена ходом зборів, однак пише, що «все таки було прийнято внесення пані Лозенко, через яке, «Кружок» змінює свій напрям – в якім дусі – Ви певно догадаєтесь, знаючи авторку внесень. Більша половини тих, хто голосував, звісно не розуміли на що вони погоджуються…тепер на нашому обов’язку лежить виянити їм…» [45, Арк.2].

Сподіваючись, що матеріал про Віче буде надрукований в Наддніпрянській Україні, Настя знайомить своїх батьків в листі від 31.05.1904 р. з оригінальним текстом резолюції віча «Кружка українських дівчат»: «…Збори українських жінок з дня 12 лютого 1904 року, визначаючи, що єдиним завданням організації жіночої є освідомлення українського жіноцтва для боротьби за увільнення української жінки від утиску і пригноблення, признаючи, що здійснення свого увільнення при теперешньому ладові суспільності, який допускає пригноблення одної кляси другою є неможливе, і небачучи других союзників в боротьбі крім пригнобленої маси робітників – пролетарів як сільських так і міських, збори ухвалюють і постановляють боротися за увільнення не тільки жінки, а й усіх пригноблених верств суспільства» [46, Арк.1-2].

Того ж року «Кружок українських дівчат» видає з історії жіночого руху книжку «Жіночий рух» Константини Малицької. Популярність «Кружка» була настільки великою, що його діяльність висвітлювалась як на шпальтах українських, так і польських та чеських часописів.

Настя Грінченко мала неабиякий авторитет у Галичині, ім’я її здебільшого асоціювалось з жіночим рухом та діяльністю «Кружка українських дівчат». Навіть з дистанції понад століття, голова Союзу Українок Атена Пашко згадувала на жіночому форумі, присвяченому 110-річчю заснування жіночого руху в Україні у доповіді під назвою «Година для праці настала» Настю Грінченко як засновницю «Кружка українських дівчат» [47]. Однак, як було зазначено вище, Настя Грінченко не була ні засновницею, ні головою, а лише членом «Кружка», хоча її кандидатура не раз пропонувалася на цю посаду. Підтвердження цього ми знаходимо в листі Насті батькам від 16 травня 1904 р: «…Тричі ставили мою кандидатуру на голову, але я зрікалася, Дарка також, тоді вибрали великою меншістю (8 за – 29 проти) Негребецьку. Другої кандидатури не було і довелося її прийняти. Заснувався тепер у нас «Научний кружок» в котрім я є секретаркою, а також з Даркою представницею секції наук суспільних» [48, Арк.2].

З огляду на політичне (соціал-демократичне) забарвлення напрямку діяльності «Кружка», деякі його члени були незадоволені, адже вони, як і загалом громадськість Галичини, ставились стримано до соціалістичних ідей. Більшості галичан, особливо інтелегенції, не було зрозумілими потяг наддніпрянської інтелегенції до соціал-демократичних ідей. У звязку з цим Настя не тільки культивувала ці ідеї в гуртку, а й намагалася зберегти його ідеологічний напрямок: «…Хочу ще зостатися на збори «Кружка» котрі також скоро мають бути, бо проти Дарочки сильна опозиція. Боїмося взагалі, щоби «Кружок» не змінив свого напряму на націоналістичний» [49, Арк.2], – відповідала батькам Настя на питання чи скоро приїде у Київ додому.

Жодна подія, яка відбувались у Львові, не проходила повз увагу Насті. Була вона і на відкритті пам’ятника Адамові Міцкевичу, і робітничому концерті на його честь. Розповідаючи із захопленням про урочистості, Настя в листах описує їх та дивується, що на цих урочистотях не було українців. Роблячи свій висновок, вона пише: «…Дивно, що від українців не було нічого (вінків тощо – Н.К.). Могли б в цьому випадкові стати вище свого шовінізму» [50, Арк.2]. Намагаючись пробудити у своєї доньки почуття національної гідності, батько писав: «…Купа польського панства, як кліщуки, повпивалися здавна в українську землю і ссе з неї кров: експлуатує робочого чоловіка, заводить свою «Польщу» на чужій землі, не дає дихати дійсним хазяям краю, силкується приглушити всякими і «культурними», і некультурними способами українську національність у Галичині. До «культурних» способів належать і ці монументи, що без згоди й бажання українського народу становлять на українській землі і в значній мірі українським коштом. При таких обставинах той факт, що від галицьких українців не було вінків, є не «шовінізм», а вчинок, який показує, що в людей є самоповага, є почуття власної гідності…» [51, С.59-62].

Настя Грінченко, неначе відчуваючи свій короткий вік, намагається бути скрізь, щоб усе встигнуть зробити: і в недільних школах, і в «Кружку», і на лекціях, і в редакціях, і на партійних зборах. Попри неабияке навантаження Настя мріє про подальше навчання: «…Хочу якось приватно пролізти на правничий відділ на економію бо перфіціально туди жінок не пускають, та не знаю чи вдасться» [52, Арк.1]. Крім того, Н.Грінченко прагне вивчити чеську мову. щоб вступити до одного з чеських університетів.

Борис Дмитрович Грінченко схвалює прагнення доньки до опанування мов, бо «кожному знати мову це добре», однак радить їй грунтовно вивчити спочатку німецьку і французьку, які дадуть їй змогу вільно читати. Адже мови, наголошував Борис Грінченко, надають можливість працювати з оригінальними творами світової літератури. Проте навчання у чеському університеті він не схвалює, оскільки вважає, що він аж ніяк не є кращий за львівський. «Що ти знайдеш у Празі? – пише до доньки Борис Дмитрович, – те, що у Львові, але з двома мінусами: і малозрозумілою (принаймі спершу) мовою і з нулем в відділі української мови, історії, і історії літератури… Львів з своїм університетом має той великий плюс, що ти живеш серед українського культурного життя, хоч може й не дуже високого, але все ж українського. А Прага? Там те самісенько тільки трішки в більшому маштабі і в чеській одежі»[53, Арк.2зв.].

Зрештою Настю настільки захопив вир громадської роботи, що навчання в університеті відходить якось на другий план. Налагодивши тісні стосунки з галицькими товаришами, Настя із запалом розповідає батькам про свою громадську роботу, про розклад свого життя: «…Ми з Даркою кажем, що ніколи в житті не мали такого товариства як тепер. З двома гайдамаками – Ганкевичем і Витвицьким зжилися як з рідними. Живу дуже добре. Вдень бігаю, вночі до 3-4 щось роблю. Зате встаю… Вчора в 11. 00. зайшов Ганкевич а я ще спала» [54, Арк.3-4].

Стурбований таким ритмом життя, батько пише доньці, де зазначає, що громадська робота важлива, проте вона не повина заміняти головного – отримання знань. Борис Дмитрович наголошував, що слухати лекції замало, необхідно «додавати до їх праці» і обрати врешті-решт спеціальність. «А коли ж працювати? – якщо вдень бігати, ввечері щось там зробити «за для редакції чи задля «Кружку», – писав батько. – Це все знаннів не дасть, а без їх навіть талановита людина тепер мало чого варта. А ти, здається, хочеш бути в житті не аби чим, але чимсь» [55, Арк.2].

Настя ображається на батьків, що вони не розуміють важливості її громадської роботи. Вона впевнена, що на даному етапі вона повинна бути разом з молоддю у всіх заходах. З цього приводу Настя наголошує батькам: «…Як ви не можете ввійти в моє становище! Чого вся молодіж може брати участь в громадському житті, тільки я не маю на це права?! Віддавати громадським справам тільки хвилини відпочинку – то є цілком неможливо для мене» [56, Арк.1].

Вибух революції у Росії значно зміцнив «класові погляди» Насті Грінченко. У ситуації, що постала, вона схилялася до тісної співпраці з російськими соціалістами, адже, на її думку, тільки таким чином можна буде повалити царський режим. Після цього має наступити демократизація політичного життя, а це, в свою чергу, відкриє шлях до автономії українських земель у Росії.

Зиму 1904-1905 рр. до університету Настя майже не ходила, а в основному працювала в партії. Весною приїхала до Києва. Вона вважала, як згадувала Марія Грінченко, що «вже не такий час, щоб виїжджати з Росії, треба тут працювати» [57, Арк.10].

Перебування Насті Грінченко у Львові, що тривало біля двох років, було знаковим в особистому житті. Тут вона змогла збагатити власні знання, насамперед познайомитись з такими відмінними від російських державно-правовою системою, демократичними інституціями, науковими і культурно-освітніми осередками, а також багатьма видатними політиками та науковцями. Також вона мала можливість вивчати польське суспільство і культуру.

Львівський період був дуже важливим у житті двадцятирічної Насті Грінченко. Тут вона здобула значні теоретичні знання, що, безперечно, мало визначальний вплив на кристалізацію її політичних, національних поглядів та світоглядних орієнтирів. Спостерігаючи за суспільним життям та беручи в ньому активну участь, Настя удосконалювалась як громадський та політичний діяч, як публіцист.

У львівський період Настя Грінченко виросла на одну із відомих діячів жіночого та соціал-демократичного руху.

Джерела та література

1. Мовчун А. Настя Грінченко / Мовчун А. // Дивослово. – 2010. – № 2.– С. 59–62.

2. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). –К., 2006. – С. 314.

3. Грінченко М. Спогади про Івана Франка та його семйове огнище.– Режим доступу: http//dspace.nbuv.gov.ua/.../08-Grinchenko.pdf?.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. ІІІ, од. зб. 36722, арк. 1–2.

5. Там само, од. зб. 44453, арк. 2.

6. Дорошенко Д. Мої спогади про давнєминуле (1901–1914) /Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – С. 51–52.

7. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36623, арк. 2.
8. Там само, од. зб. 44394, арк. 2.
9. Там само, од. зб. 36720, арк. 1–2.
10. Там само, од. зб. 44445, арк. 2.
11. Там само, од. зб. 36675, арк. 2.
12. Бережницька-Будзова О. Кружок українських дівчат / О. Бережницька-Будзова // Наше життя. – 1984. – Березень-квітень. – С.24.
13. Діло. – 1903. – Ч. 131–132. – 14 червня.– С. 3.
14. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36691 – Арк. 2.
15. Там само, од. зб. 36692, арк. 1.
16. Там само, од. зб. 36702, арк. 1.
17. Там само, од. зб. 36707, арк. 2.
18. Там само, од. зб. 36703, арк. 2.
19. Там само, од. зб. 36673, арк. 1–2.
20. Там само, од. зб. 36704, арк. 2.
21. Там само, од. зб. 44393, арк. 1.
22. Там само, од. зб. 44383, арк. 2.
23. Там само, од. зб. 36679, арк. 2.
24. Там само, ф. 170, од. зб. 522, зош. 4, арк. 19.
25. Там само, ф. ІІІ, од. зб. 36698, арк. 1.
26. Там само, од. зб. 36703, арк. 1.
27. Там само, од. зб. 36682, арк. 2.
28. Там само, од. зб. 36672, арк. 1.
29. Там само, од. зб. 36686, арк. 1.
30. Там само, од. зб. 36708, арк. 1.
31. Там само, од. зб. 36687, арк. 1.
32. Там само, од. зб. 36683, арк. 1.
33. Там само, од. зб. 36695, арк. 1.
34. Там само, од. зб. 36699, арк. 2.
35. Там само, од. зб. 36708, арк. 2.
36. Там само, од. зб. 44389, арк. 2.
37. Там само, од. зб. 44339, арк. 2.
38. Там само, од. зб. 44381, арк. 2.
39. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3807, оп. 2, спр. 34, арк. 337.
40. Симон Петлюра в молодості. – Львів, 1936. – С. 38.
41. Качмар Л. Іван Франко та Наддніпрянські політичні емігранти / Качмар Л. // Вісник львівського університету. 2006. – Вип. 6. – С. 116.
42. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / Гермайзе О. – Т. 1. – К., 1926. – С. 186.
43. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 роки) / Дорошенко Д. – Вінніпег, 1949. – С. 62.
44. Залізняк О. Початки українського жіночого руху / Залізняк О. // Наше життя. – 1950. – Ч. 8. – С. 9.
45. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36668, арк. 2.
46. Там само, од. зб. 36635, арк. 1–2.
47. Атена Пашко – берегиня української державності і свободи. Режим доступу http://gallus.lunariffic.com/~unwla0/ourlife/pdf/Our_Life_2002-06.pdf
48. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36638, арк. 2.
49. Там само, од. зб. 36649, арк. 2.
50. Там само, од. зб. 36615, арк. 2.
51. Мовчун А. Настя Грінченко / Мовчун А. // Дивослово. – 2010. – № 2. – С. 59–62.
52. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 36667, арк. 1.
53. Там само, од. зб. 44404, арк. 2зв.
54. Там само, од. зб. 44400, арк. 3-4.
55. Там само, од. зб. 36652, арк. 2.
56. Там само, од. зб. 36653, арк. 1.
57. Там само, од. зб. 32654, арк. 10.

Нинель Клименко

Львовский период жизни Насти Гринченко: страницы из биографии

В статье на основе новых архивных источников освещаются страницы из биографии Насти Гринченко во время учебы во Львовском университете. Рассматривается влияние многонациональной львовской социокультурной и политической среды на формирование личности, мировоззренческих ориентиров и политических убеждений Насти Гринченко.

Ключевые слова: *Галичина, Львовский университет, женское движение, «Кружок украинских девушек», политическая эмиграция.*

Ninel Klymenko

Period of life in Lviv of Nastia Grinchenko: page biography

The article is based on new archival sources which illuminated biography of Nastia Grinchenko during her study at Lviv University. The influence of Lviv multinational social, cultural and political environment upon the formation of personality, world outlook orientation and beliefs is discussed.

Key words: *Galicia, Lviv University, women's movement the Circle of Ukrainian Girls, political emigration.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 94(477)«14/16»

Іван Тимів (м. Калуш)

РОЗГРОМ ГЕТЬМАНОМ ЯНОМ СОБЕСЬКИМ ТАТАРСЬКИХ ВІЙСЬК НА КАЛУЩИНІ У ЖОВТНІ 1672 РОКУ: ДЖЕРЕЛА, ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ, НАСЛІДКИ

У статті висвітлено похід гетьмана Яна Собеського на татар у жовтні 1672 р., бойові дії польських і татарських військ та розгром ординських загонів на землях Калуського староства поблизу сіл Петранка і Старий Угринів.

Ключові слова: *джерела, атака, загін, напад, похід, татари, ясир.*

У 2012 році минає 340 років від часу переможної битви польського короля Яна Собеського з татарами на землях Калуського староства. Тоді було врятовано тисячі українських невільників від продажу в рабство, призупинено пограбування й розорення краю. Перемога засвідчила активну участь населення Прикарпаття в боротьбі з ординцями.

Найбільш достовірне джерело, у якому розповідається про перебіг битви – це лист безпосереднього учасника подій – коронного гетьмана Яна Собеського до короля Михайла Вишневецького (1669-1673), а не Яна Казимира (1648–1668), як пише В. Грабовецький, бо як видно із хронології правління, Ян Казимир на час битви уже не був королем [1]. Матеріали цього листа, написаного Яном Собеським до вищезгаданого короля 14 жовтня 1672 р., а також «Щоденника розгрому татар Яном Собеським, маршалком і гетьманом великим коронним у 1672 році», автором якого був, очевидно, один із біографів гетьмана, є найціннішим і чи не єдиним документальним свідченням очевидців про ті події, адже лист і щоденникові записки, написані з свіжих вражень. Згадані джерела виявив у Вілянові під Варшавою бібліотекар Станіслав Пшилецький, який у середині XIX ст. займався опрацюванням рукописів колишньої королівської бібліотеки. Віднайдений ним «Щоденник…» охоплює події від 18 вересня до 14 жовтня 1672 р. У ньому розповідається про боротьбу гетьмана Яна Собеського з татарами, їх переслідування та знищення в битві під Петранкою та Угриновом у середині вересня 1672 р. [2]. Важливим джерелом для висвітлення обставин цієї битви є також «Хроніка походу коронного війська супроти жорстоких татар, що поверталися від 4 до 19 жовтня 1672 р.» [3].

Про цю подію згадується також у «Пам’ятках Яна Хризостома Паска за 1656–1698 рр.», де зазначено, що «після захоплення Кам’янця-Подільського татарські загони глибоко розпустилися, але наше (польське. – І. Т.) військо всюди їх побило: під Комарнем, Калушем, а по лісах і болотах їх (татар. – І. Т.) багатьох знищили селяни» [4].

Автор ставить за мету: на основі історичних джерел простежити перебіг збройної боротьби польських військ і українського населення з татарами під час походу Яна Собеського на татарські чамбули 5-14 жовтня 1672 р.; встановити хронологічну послідовність подій; виправити наявні фактографічні неточності та визначити напрямки подальших досліджень цієї проблеми.

Історію висвітлюваної нами у цій статті битви дослідники спеціально не вивчали, але принагідно згадували у своїх працях. Писали про неї польські історики XIX ст., зокрема К. Ґурський, Ф. Ключицький, Л. Роґальський, Л. Татомір [5]. Останній докладно описав рейди татарського війська по території Прикарпаття 12-14 жовтня 1672 року [6]. Про розгром татар на Калущині згадує у своїх дослідженнях і О. Чоловський: «Рештки татарських загонів були розгромлені у Боднарівських лісах, де їх доконали залоги зі Станіславова, Галича, Єзуполя, Тисмениці» [7]. «Розпущені для грабежу чамбули (загони. – І. Т), – зауважував О. Чоловський, – почергово розгромив Ян Собеський під Краснобродом, Немировом і Петранкою та під Калушем [8]. Тут ідеться про місцевість між Бережницею та Угриновом. Саме про неї згадує у своїй праці відомий польський історик Януш Паєвський. «Найбільшої поразки татарам гетьман завдав 14 жовтня поблизу Петранки і Угринова. Тут було повністю розбито великий чамбул, а їхній командувач нурадин, високий достойник кримський, з кількома десятка-

ми воїнів утікав лісами, і лише 21 жовтня добрався до головного турецько-татарського табору під Бучачем» [9]. У міжвоєнний період 1919-1939 рр. військово-історичні студії про похід Я. Собеського на татар у жовтні 1672 р. підготували О. Лясковський та Х. Зелінський [10].

Цікаві історичні відомості про події згаданої пори подає й Л. Підгородецький. За його спостереженнями «Ян Собеський під Красноставом зібрав 3 тис. вершників і рушив на татар. Поблизу Немирова, звільнив гурт невільників. Пройшовши маршем 200 км, атакував татарський кіш під Комарнем і Калушем. За 9 днів гетьман пройшов з військом 450 км і здобув 7 перемог» [11]. Із сучасних польських дослідників питання походу Яна Собеського на татарські чамбули вивчали Я. Хорват, А. Ґліва, М. Сікорський, М. Вагнер та інші історики [12].

В українській історіографії про жовтневі події 1672 р. в Руському воєводстві писали історики О. Апанович [13], В. Грабовецький [14], Т. Чухліб [15], згадуються вони і в краєзнавчих виданнях і публікаціях, присвячених Калушу [16].

Загалом перебіг цієї битви в історико-краєзнавчій літературі висвітлено лише частково, що пов'язано, насамперед, із браком джерельних матеріалів. До того ж наявна історична інформація нинішніми дослідниками трактується не завжди однозначно. Так, Я. Рабінович і М. Хвостін у своєму нарисі про Калуш, згадуючи події осені 1672 р., зазначили: «1672 року війська Яна Собеського, в складі яких були жителі Калуша, розгромили під містом великий загін татар хана Селім Ґірея. Кілька тисяч їх було вбито, 20 тис. взято в полон» [17]. У висвітленні цієї події допущено неточність, на яку у свій час звернув увагу краєзнавець М. Миронюк. Твердження укладачів «Історії міст і сіл УРСР», – зауважує дослідник, – про те, що поляки взяли у полон 20 тисяч ординців, не відповідає дійсності, бо усі польські джерела мовлять про визволення з полону бранців-слов'ян (жителів Галицької землі. – І. Т.), а не взяття в полон татарської орди [18].

Наступна помилка авторів нарису суто географічна. Адже історичні джерела однозначно і точно вказують місце битви – це село Петранка Рожнятівського району, яке віддалене від Калуша на 28 км, а від Рожнятова на 12 км, тому твердження, що битва відбулася під Калушем, не відповідає дійсності. Невідповідність тут полягає й у тому, що, за свідченням джерел, останній бій з татарами відбувся поблизу сіл Бережниця і Старий Угринів на Калущині.

У другій половині XVII ст. вкрай складним було внутріполітичне життя в Польській державі. Король Михайло Вишневецький не отримав загального визнання, хоча шляхта підтримувала його. Проте магнати на чолі з примасом Пражмовським і гетьманом Яном Собеським прагнули усунути короля. Виникло два угруповання – «голомбйовська» і «ловицька» конфедерації. Обидві готові були розпочати збройну боротьбу за владу [19]. Неспокійно було і поза межами держави. Незважаючи на васалітет Криму щодо Османської імперії, кримський хан Селім Ґірей (1671- 1678 рр.) відчував себе повноправним господарем становища, розцінюючи свою залежність від Порти як звичайну умовність. Ще у період Хмельниччини його попередник Іслам Ґірей (1644-1654) допомагав українському гетьманові у війні проти Речі Посполитої. До того ж татари не переставали нападати на польські володіння. Лише на Калущині вони побували у 1616, 1617, 1618, 1621 рр. [20].

Укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. не змусило турків відмовитися від непереборного прагнення оволодіти українськими землями, а навпаки, підштовхнуло їх до рішучих дій. Висока Порта поставила поляків перед необхідністю вибору: або відмовитися від Правобережної України, або ж готуватися до війни. Відразу по завершенні військових дій проти Венеції на Середземному морі восени 1669 р. Стамбул зосередився на підготовці війни проти Речі Посполитої [21].

Уже на початку 1670-х рр. взаємини Речі Посполитої та Порти ускладнилися, і війна стала реальністю. Татари виступили у складі турецької армії (80–100 тис.) Мехмеда IV (1648-1687), яка розбила польське військо на Поділлі й рушила углиб краю. Зупинити наступ одного із підрозділів татарського війська вдалося лише на території Калуського староства, до якого на той час входили села Добровляни, Довпотів, Загір'я, Підмихайля, Петранка, Пійло, Камінь, Конюшки, Мостище, Новиця, Рип'янка, Старий і Середній Угринів та інші поселення [22].

Падіння Кам'янця-Подільського 27 серпня 1672 р. завдало потужного удару обороноздатності Речі Посполитої, яка виявилася безсилою перед наступом турецько-татарсько-козацької армії, що продовжувала свій похід на Львів. Тим часом до Руського воєводства вторглася 30–45-тисячна орда Селім Ґірея. Окремі її загони розбіглися по околицях у пошуках здобичі та ясиру. Військо Яна Собеського, оплачуване переважно власним

коштом гетьмана, налічувало всього 3 000 вершників. Чисельна перевага ворога змусила коронного гетьмана обрати тактику несподіваних раптових нападів на окремі татарські загони, перейняту власне у самих татар. Збройні сутички з ординцями тривали від 5 до 14 жовтня 1672 р. [23].

Хан Селім Ґірей, вторгшись на українські землі, поділив свої полчища на три великі групи, що розташували свої коші в Немирові, Комарному й за Дністром. Ці табори були своєрідними опорними пунктами, у яких знаходилося по 10–15 тис. ординців і куди звозили захоплену здобич і ясир. Саме звідси розбігалися дрібні татарські загони по всьому краю навіть у найвіддаленіші глухі куточки, де населення не чекало нападу і де захоплювали найбільше ясиру [24]. На Прикарпаття вирушило одне із відгалужень орди під орудою наймолодшого керманича татарського війська Аджі Ґірея.

А тим часом гетьман Ян Собеський опираючись на 3130 вояків, прагнув протистояти турецько-татарській навалі. Перший виступ гетьманського війська з-під Красноставу 5 жовтня був спрямований на Замостя, де зухвалі татари напали на його військовий підрозділ – хоругву. Тим часом начальник гетьманської розвідки козак Завіша доповів про перебування великого татарського загону Аббас мурзи поблизу Красноброду. Знищуючи невеликі відділи татар і звільняючи ясир, гетьман рушив до Красноброду. Татари ж, довідавшись про наближення поляків, залишили Краснобрід. У Старій Волі розвідка й полонені татари повідомили, що у межиріччі Вепру й Сяну спустошує польські землі Джіамбет Ґірей султан. Туди негайно були направлені передові відділи гетьманського війська, очолювані поручником Ласком. 6 жовтня 1672 р. біля містечка Наролю вони вщент розгромили два татарських відділи, звільнили ясир (здебільшого дітей) та відібрали награбовану здобич (коней і худобу). Це була перша перемога у військовому поході проти татар, яка підняла бойовий дух жовнірів. 7 жовтня військо вирушило на Любачів. По дорозі поручник Лінкович, поблизу палаючого Тішанова розбив маленьку групу татар, і захопив полонених, які повідомили, що головний кіш Джіамбет Ґірея, до якого повертаються із здобиччю усі загони, знаходиться біля Немирова. Маючи надію розбити татар у зборі, гетьман рушив до Немирова. Хоругви ротмістра Лазінського (50 осіб) і Зброжка (50 осіб) мали перекрити шлях біля палаючого Любачова до Немирова, а потім приєднатися до битви. Тим часом гетьманські війська по бездоріжжю рухалися до Немирова. Там, перекривши татарам відступ до міста, Собеський несподіваним ударом з тилу повністю розгромив ординців. Однак Джіамбет Ґірею таки вдалося утекти. Гетьманське військо, подолавши від 5 по 7 жовтня 150-кілометровий марш та провівши 5 великих боїв, 8 жовтня зупинилося на відпочинок. А вже 9 жовтня гетьман вирушив яворівським шляхом на Городок [25].

У поході від полонених татар і розвідки Собеський дізнається про розташування основного татарського коша нурадин-султана (титул другого після калги наслідника ханського престолу. – І. Т.) поблизу Комарна, куди й спрямовує військо. Там знаходилася резервація з ясиром і біля 10 тисяч татар. Татари, дізнавшись про наближення поляків, почали весь ясир виставляти наперед. Багатьох хворих і старших людей знищували. Розташувавши слабші відділи по лінії фронту, Собеський дозволив їх потіснити, і коли татари заглибилися у польські лави, потужнішими силами завдав нищівного удару з флангів. Татари були розбиті. Звільнено 20 тис. ясиру. Нурадин із загоном в 1,5 тис. воїнів переправився через Дністер і за Болеховом об’єднався з Аджі Ґіреєм. Переслідуючи татар, гетьман допускав можливість відступу ординців у знайомі їм Боднарівські ліси [26].

Отже, розгромивши татарський табір поблизу м. Комарно (Рудецький повіт. – І. Т.), Ян Собеський продовжував переслідувати уцілілі підрозділи нурадина, який намагався наздогнати основні сили Аджі Ґірея (наймолодший керманич війська), що рухалися до Дністра. Гетьман вирішив перехопити весь відступаючий татарський загін під Роздолом на переправі через Дністер. Із цією метою Я. Собеський звелів 10 жовтня поблизу Комарно налагодити переправу, яка за ніч була підготовлена. 11 жовтня частина гетьманського війська перейшла Дністер. Саме в цей час із татарського табору, що знаходився за милю (миля у Руському воєводстві дорівнювала 9724 м. – І. Т.) біля Грушевої, де татари шукали зручну переправу (нині с. Грушів Яворівського району Львської обл. – І. Т.) до польського війська прийшов селянин, який вночі утік із полону. Втікач повідомив, що Аджі Ґірей із основними силами збирається йти на Комарно, і поблизу села Мости має намір перейти Дністер та переправити великий ясир, захоплений у Підгір’ї, худобу, коней та іншу здобич. Отримавши повідомлення, коронний гетьман наказав тим підрозділам, що вже встигли переправитися, поверну-

Я. Матейко «Ян Собеський»

тися, і рушив до того місця, куди мали підійти татари. По дорозі розгромив татарський відділ із кількасот вояків і швидко прибув до вказаного місця. Але переправитися через Дністер унаслідок великого розливу ріки не було можливості, а існуючий міст був зруйнований. Тоді Собеський звернувся за допомогою до селян. Один господар із села Волшче, за добру плату погодився показати броди, і до заходу сонця військо Я. Собеського таки перейшло Дністер [27].

Польське військо, проминувши села Мости й Волшче, наблизилося до с. Грушева, проте ординців там не застало. Тим часом татари, вийшовши на Золотий шлях, попрямували до Дрогобича і Стрия. Жовніри, наздоганяючи татар, дісталися Дрогобича, а далі польське військо попрямувало до села Гаї. Тут гетьман отримав повідомлення розвідки про те, що татари випередили його на два дні маршу і прямують до Боднарівських лісів, які вони можуть обминути і піти на відомі їм переправи біля Галича, а тоді їх не наздогнати. Тому польське військо не гаючи часу вночі рушило на ординців [28]. 12 жовтня над вечір поляки зупинилися за півтора милі від м. Стрий і після тригодинного відпочинку продовжило переслідування ворога, який прямував на Болехів і Долину. Удосвіта 13 жовтня гетьманське військо підійшло до села Станків (імовірно с. Станькова Калуського р-ну. – І. Т.). Місцеві селяни, прийнявши польських вояків за татар, відкрили стрілянину та організовано вийшли в поле гуртом чисельністю у декілька сотень. Ян Собеський пояснює такі дії станківчан тим, що у той час ніхто і не пам’ятав, коли востаннє бачили польських жовнірів у цих краях [29]. Наведений приклад переконливо свідчить про здатність селян до організованої самооборони і навіть наступальних дій проти нападників, а також засвідчує беззахисність краю.

Тим часом, порозумівшись із селянами, відділи Яна Собеського, після короткого відпочинку, рушили у напрямку Болехова й Долини. Але минувши Болехів, гетьман повертає у напрямку на Рожнятів, а звідти здійснює нічний 85-кілометровий марш до села Голинь. Випередивши татар, поляки зупинилися за милю від Калуша. Розвідники повідомили Собеському, що нурадин уже біля Болехова і там об’єднався із військом Аджі Ґірея, привівши йому 1,5-2 тис. вершників. Однак увесь ясир залишився біля Комарно. Інша ж частина татарського війська, минувши Самбір, Стрий, Болехів, Долину пішла у напрямку Галича на переправи [30]. Інша військова група просувалася в напрямку Боднарівських лісів. Олександр Чоловський зауважує, що « татарські «летючі» загони у цей час завдали шкоди монастирю в Єзуполі, забрали волів у с. Узень, і продовжували спустошення [31]. Це було видно за полум’ям пожеж, які вони залишали після себе. Тим часом розвідники повідомили гетьману Собеському, що татарам відомо: у Боднарівських лісах, готуються засіки (штучно створені перешкоди та лісові завали. – І. Т.). Тому вороги повертатимуться та проходитимуть поблизу Калуша. Але цим донесенням гетьман, очевидно, не довіряв. Він негайно відправив вістунів до найближчих замків у Калуші, Новиці, Рожнятові із наказом, аби селяни поспішно виходили зі зброєю, яка в кого є, до лісу на цілу ніч, щоб остаточно закрити засіками і завалами прохід татарам. Ці своєрідні пастки селяни закладали спеціально на тісних переходах та на дорогах, якими служили й долини річок. Тому перекритими мали бути не тільки шляхи з Долини на Калуш, а й пониззя рік Лімниця, Бережниця та Луква. Добровільно погодилось до цієї справи декілька тисяч селян [32].

«Селяни, – писала історик Олена Апанович, – відіграли велику роль у знищенні ворога, що ховався в лісах і болотах після розгрому загону нурадина. Жителі сіл, розташованих в околицях Калуша, Рожнятова, Новиці, влаштовували засідки у Боднарівських лісах, створювали там засіки і перешкоди ворогові, вони знищили кілька тисяч татар. Селяни повідомляли Собеському дані

План битви 1672 р., Хуго Зелінський, 1930 р.

про пересування татарських загонів, давали відсіч воргові. Їм належить чимала заслуга у визволенні полонених» [33].

Тим часом нурадин, минувши Рожнятів, попрямував долинами потоків річки Бережниці у напрямку с. Петранка, де зупинився на відпочинок. Постій татар дозволив Собеському не тільки наздогнати татар, а й перекрити їм шляхи відступу. Щоб використати повністю терен і фактор несподіваності, гетьман вирішив дати бій удень. Тому вночі при світлі місяця військо гетьмана з Голиня рушило у напрямку Новиці, а звідти прямо на південь, до Петранки, маючи за орієнтир вогні у татарському таборі. Польське військо, виснажене важкими переходами по бездоріжжю, кількаденним голодом, холодом, було на межі фізичних можливостей. Гетьман, маючи на початку походу 3150 воїнів, довів до Петранки лише 1500 осіб, тобто менше половини з того, що мав на початку походу. А попереду був ще вирішальний бій із чисельно переважаючим (8 тис.) татарським військом [34].

Вирішальним днем рейдової війни з татарами стало 14 жовтня 1672 р. Як свідчать джерела, польське військо цього дня рухалося по бездоріжжю в напрямку Калуша. Поблизу Новиці поляки на кілька годин випередили татар. Щоб не допустити флангового удару ворожих сил, гетьман наказав відділам Боруховського та Козубського затаїтися і непомітно пильнувати ворожі фланги, а сам із основними силами вранці вирішив спеціально показатися татарам, які теж були уже на марші, щоб відвернути їхню увагу від підготовленої засідки. Спершу ординці, не розібравшись, сприйняли військо під польськими хоругвами, що показалося із-за гори, за своє (в іншому документі – за відділ замкового гарнізону. – І. Т.). Але напад кількасот польських добровольців змінив думку татар, і вони почали чинити сильний опір. Татари, зазвичай, намагалися виставити наперед ясир (мабуть, щоб прикриватися ним. – І. Т.). Але не встигли, бо в наступ пішли хорунжий із полками, а за ними – гусари на чолі із гетьманом Я. Собеським. Окремий полк воєводи руського (Станіслава Яблоновського. – І. Т.) вдарив на татар із тилу, щоб не допустити втечі татар у напрямку Польщі. У цей же час пан Галицький наздогнав татарського хорунжого, вирвав у нього з рук хоругву, а самого убив. Зав'язався жорстокий бій. Татари спробували завдати удару на флангах, але загони, що були в засідці, одразу знищили нападників. У тривалому бою загинуло чимало воїнів із обох сторін. Побачивши наступаючих гусарів та інші хоругви гетьманського війська, татари кинулися втікати у напрямку Угринова Старого. Коридор для відступу ординців утворився тому, що головні гетьманські сили підійшли до місця битви із запізненням і, замість того, щоб стати до бою по лінії фронту, вони зайшли із флангу. Проте у бік Угринова втекла незначна частина татарського війська, а решта розбіглася по лісах, де на них чекали у засідках селяни. Переслідування орди тривало два наступні дні. До польського полону потрапило декілька десятків знатних татар, в тому числі візир нурадина Аліша Ага, який ще недавно громив польські загони біля Ладижина на Поділлі. Султани (високі військові достойники. – І. Т.) з охороною знаходилися у резерві й навіть не встигли дати необхідних розпоряджень та наказів, як опинилися в полоні, сюди ж потрапили ханський економ і 8 мурз. Серед трофеїв поляки захопили 8 хоругов і бунчук, багато коней. Рештки татарського війська втекли до лісу, де ховалися на деревах і в кущах. Таких було знайдено більше 120 осіб [35].

Характеризуючи ключовий момент цих подій, історик Леон Рогальський зазначав: «Собеський надійно заховав свої загони у Боднарівських лісах і вичікував зручного часу для нападу» [36].

«Мало хто з напасників тоді повернувся, – писав Я. Собеський, – а було їх за даними гетьмана близько 8 тис. вояків, тоді як поляків 1,5 тис.» Вказана цифра чисельності татар виглядає завищеною, за іншими даними ординців було 4 тис., що є більш правдоподібно [37]. Щоб

остаточно розправитися з нападниками, які розбіглися по лісах, гетьман наказав повідомити про розгром орди населенню Станіславова, Галича, Тисмениці. Відомо, що жителі навколишніх міст і сіл, організовуючись у загони, вишукували і знищували татар у тамтешніх лісах. [38].

Найбільшою заслугою коронного гетьмана Яна Собеського, на думку істориків, було звільнення 10 тисяч люду, захопленого татарами в ясир. Переважна більшість невільників були із Сяноцького краю. 15 жовтня під Угриновом, на тому місці, з якого ворог почав втікати до лісу, відправлено святу месу. 16 жовтня гетьманські війська, віддалившись на 1,5 милі від Калуша, заночували, а наступного дня вирушили до Сокаля, на місця постою. Дітей же, які залишилися без матерів, гетьман наказав збирати на вози. Щоб справа рухалася жвавіше, кожному, хто приносив дитину, давали по одному тимфу (польська 30-грошова напівсрібна монета, реальною вартістю 12 ґрошів. – І. Т.). Дітей на возах допровадили до Калуша, де за кошти Я. Собеського для них було споруджено притулок. Тут малі бранці отримували харчування й освіту [39]. Про кількість знайдених по лісах і дорогах дітей історик В. Грабовецький писав так: «Самих тільки дітей визволено більше тисячі, які в історії Калуша були названі «калуськими сирітками». Король Ян Собеський (1674–1696) побудував для них у Калуші притулок» [40].

Важливу роль у перемозі військ Я. Собеського над татарами відіграла допомога місцевого населення, без якої гетьман не зміг би обійтися. Адже в бойовому поході польських військ, що мав очевидні ознаки партизанської боротьби, селяни були для польського війська провідниками на місцевості й розвідниками, допомагали будувати мости і переправи, улаштовувати лісові завали і засіки, були безпосередніми учасниками збройних сутичок із ординцями у складі драгунських хоругв та переслідувачами розбитого татарського війська. Отже, спільні дії всього селянського люду і міщан були важливою причиною перемоги над ворогом. Про активну участь селян у боротьбі з татарами схвально відгукувався і сам гетьман Ян Собеський. У своєму листі до короля він писав: «Залишки (татар. – І. Т.) досі витягують селяни й челядь, ну, і більше знищують, особливо селяни, між якими є велика на тих поган ненависть» [41].

Аналіз джерел показує, що одним із важливих завдань нападників було захоплення ясиру, розміри якого подаються в різних величинах. Януш Паєвський, покликуючись на підрахунки самого Я. Собеського, називає число невільників 44 тисячі. Леон Роґальський, спираючись на «Діярюш походу коронного війська…», стверджує, що «натовп невільників складав 30 тис. осіб» [42]. На нашу думку, така кількість могла б стосуватися загального числа полонених у цілому воєводстві, включаючи й тих, кого татари полишили під Комарном та інших місцях. Найчастіше дослідники називають чисельність ясиру, звільненого 14 жовтня, в 20 тис. осіб. Таку кількість вказують, зокрема, В. Грабовецький та Л. Підгородецький. На думку О. Чоловського, тільки біля села Петранка було звільнено 3 000 захоплених у неволю людей. Проте повідомлення основних джерел про цю подію однозначно засвідчують про звільнення 14 жовтня 1672 р. десятитисячного ясиру, що є найбільш вірогідною цифрою, оскільки вона без змін вказується як у «Щоденнику погрому татар…», так і в листі Яна Собеського до короля [43].

Отже, наявні джерельні матеріали засвідчують, що в період польсько-турецької вій-

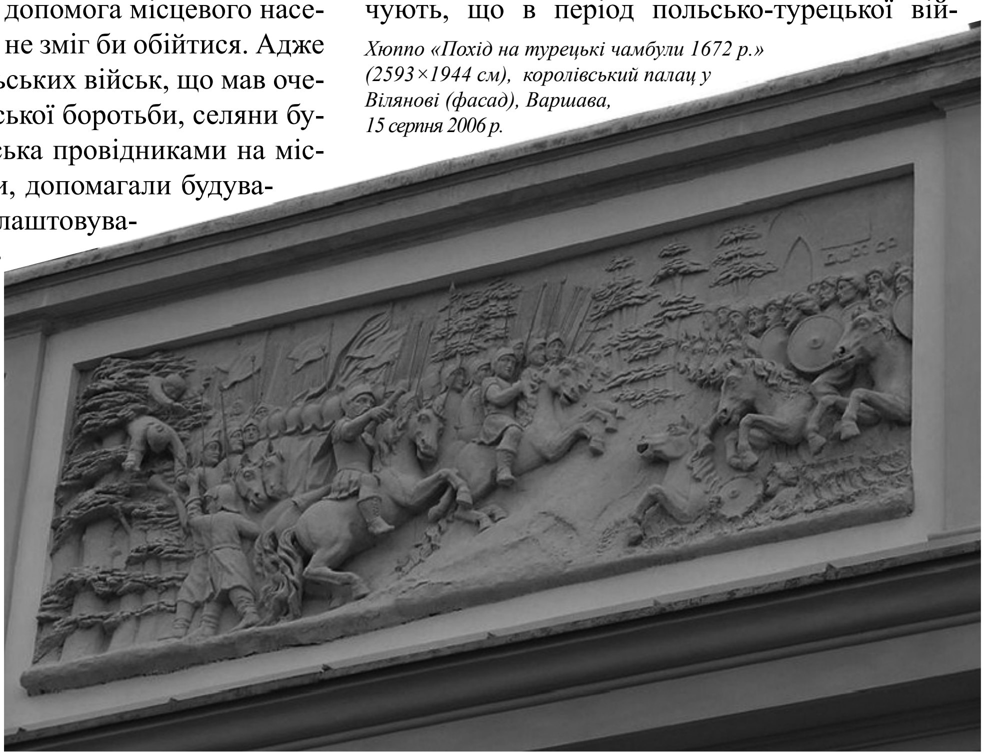

Хюппо «Похід на турецькі чамбули 1672 р.» (2593×1944 см), королівський палац у Вілянові (фасад), Варшава, 15 серпня 2006 р.

ни 1672-1676 рр. активні бойові дії проти татар на території Калущини тривали в період із 10 до 14 жовтня, і мали характер рейдових атак на кочів’я ординців та епізодичних сутичок із ворогом. Вирішальна битва відбулася 14 жовтня 1672 р. біля села Петранка та між селами Бережниця й Угринів. Саме тут остаточно розгромлено основні сили Аджі Ґірея. Тому, коли йдеться про остаточну перемогу над ординцями, то слід мати на увазі, що вона відбулася біля Петранки, під Старим Угриновом і Бережницею та у Боднарівських лісах, що збігається з повідомленнями джерел про цю подію. А вираз «під Калушем» слід вважати чисто умовним, тому що про військові дії поблизу самого міста, ба навіть біля навколишніх сіл Загір’я, Підгірки, Хотінь, у джерелах ніде не згадується.

Щодо військової тактики, то для розгрому ординців гетьман Я. Собеський успішно застосував флангові удари і напад із тилу, швидкі маневри і несподівані набіги на ворога, тобто бив татар їхньою ж зброєю. Злагоджено діяла й гетьманська розвідка, яку складали відділи із 20-60 воїнів під загальним командуванням Атанасія М’янчинського [44]. Після розгрому орди рештки татарського війська розбіглися. Більшість їх утекла до Боднарівського лісу, де за допомогою селян Калуського й Галицького староства та міщан Станіславова й Тисмениці, ординці були остаточно розбиті. Ця перемога – результат спільних і організованих дій польського війська та українського населення Прикарпаття.

Однак здобута перемога не вплинула на загальний результат війни, що почалася. Адже Річ Посполита виявилася нездатною продовжувати війну і погодилася на дуже важкі для неї умови Бучацького миру 18 жовтня 1672 р. за яким до турків відійшло Поділля із Кам’янцем-Подільським, а Польща зобов’язувалася сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султанові 22 тис. злотих данини за зняття облоги Львова [45].

Загалом для більш докладного вивчення перебігу воєнних дій на Прикарпатті у жовтні 1672 р. доцільними могли б бути польові обстеження місцевості в околицях Бережниці, Угринова (Старого і Середнього) і Петранки, а при необхідності й археологічні розкопки. Доброю справою могло б бути складання докладної картотеки джерел та історіографії і більш ґрунтовне опрацювання польських документальних і наративних (донесення, листи, щоденники) та східних (турецьких і татарських, російських) джерел, у яких розповідається про цю подію, та підготовка археографічного видання, добір й упорядкування мистецьких творів, дотичних цієї тематики тощо.

Джерела та література

1. Грабовецький В. Історія Калуша з найдавніших часів до початку XX ст. – Дрогобич : Відродження, 1997. – С. 90.

2. Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobiskiego marszałka i hetmana wielkigo koronego w roku 1672 // Biblioteka Ossolińskich. Pismo Historyi, Literaturze i umiiętnościom i rzeczom narodowym poświęcone. – Lwów, 1866. – S. 312-326.

3. Diaryusz expedycyi wojska koronnego przeciwko Tatarom grassującym powracającym od 4 oktobr. do 19 tegoż, r. 1672 // Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 1 : diaryusze, relacye, pamętniki i t. p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. – S. 174-197.

4. Pamętniki Jana Chryzostoma Paseka odnoszące sie od lat 1656 do 1688. –Wydanie Kaz. Turowskiego. – Sanok. – 1856. – S. 344.

5. Górski K. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcją w latach 1672 i 1673 - im // Biblioteka Warszawska. – T. I. – Warszawa, 1890. – S. 23-27; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego.Tomu I-o część II-ga, Obejmująca pisma od roku 1672 do roku 1674 / Zebrał i wydał F. Kluczycki. – Kraków : Nakładem Akademii Umiejętnośći Krakowskiej : Czcionkami Drukarni "Czasu" – 1881. – S. 751–1666, [XXXIX]; Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego,Wielkiego księcia Litowskiego. – Warszawa. – 1847. – S. 24; Tatomir L. Ślady króla Jana III w kraju naszym. – Lwów, 1888. – 112 s.

6. Tatomir L. Ślady króla Jana... – S. 35-36.

7. Czołowski A. Z przeszłośći Jezupola i okolicy. – Lwów. – 1890. – S. 107.

8. Czołowski A. Złoty szlak. – Stanisławów. – 1938. – S. 7.

9. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań : Wyd-wo Poznanskie, 2003. – S. 143.

10. Laskowski O. Wyprawa na czambuly // Żołnierz Polski. – Rocz. X. 1926; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Rocz. 2. – Tom. 2. – Zesz. 1. – Warszawa, 1930. – S. 1-44.

11. Podhorodecki L. Tatarzy. – Warszawa, 1971. – S. 314.

12. Horwat J. Pościg hetmana Jana Sobieskiego za Nuradyn-sołtanem w październiku 1672 r., «Materiały i Studia Muzealne». – T. IV. – Przemyśl, 1981. – S. 238-243; Gliwa A. Najazd tatarski na ziemię przemyską podczas wojny polsko-tureckiej w 1672 r. // Rocznik Przemyski. – T. XXXIX. – Z. 4 : Historia. – Przemyśl, 2003. – S. 37-64; Sikorski M. Wyprawa Sobieskiego na czambuly tatarskie 1672. – Zabrze, 2007; Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672 – 1676. – T. 1. – Zabrze, 2009. – S. 250-292.

13. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50-70-ті роки XVII ст.). – К., 1961. – 300 с.

14. Грабовецький В. Історія Калуша з найдавніших часів до початку XX ст. – Дрогобич : Відродження, 1997. – 223 с.

15. Чухліб Т. Козаки та Яничари : Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 років. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.

16. Рабінович Я., Хвостін М. Калуш // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР. – 1971. – С. 244-255; Миронюк М. Калуш від поселення до міста. Сторінки історії Калущини // Дзвони Підгір'я. – 1992, 27 черв.

17. Рабінович Я., Хвостін М. Калуш. – С. 245-246.

18. Миронюк М. Калуш від поселення до міста. Сторінки історії Калущини // Дзвони Підгір'я. – 1992, 27 черв.

19. Целевич Ю. Облога Львова в році 1672 // Зоря: Львів. – 1870. – Кн. 3. – С. 230.

20. Грабовецький В. Історія Калуша… – С. 25, 26.

21. Чухліб Т. Козаки та Яничари… – С. 121.

22. Грабовецький В. Історія Калуша… – С. 76, 79.

23. Pajewski J. Buńczuk i koncerz… – S. 139-142; Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 1. – S. 176.

24. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії… – С. 254-255.

25. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – S. 9, 14-20.

26. Там само. – S. 21, 23-25, 27.

27. Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobiskiego… – S. 319-320, 424; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły… – S. 31.

28. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego… – S. 31, 32; Diaryusz expedycyi wojska koronnego przeciwko Tatarom… – S. 195.

29. Dziennik pogromu Tatarów…– S. 320, 324-325.

30. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego… – S. 32-33.

31. Czołowski A. Z przeszłości Jezupola… – S.107.

32. Dziennik pogromu Tatarów…– S. 320-321, 324-325; Tatomir L. Ślady króla Jana... – S. 36; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego… – S. 33.

33. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії… – С. 256.

34. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego… – S. 35, 36-37.

35. Dziennik pogromu Tatarów…– S. 321-322, 325-326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego… – S. 38.

36. Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego... – S. 24 .

37. Dziennik pogromu Tatarów… – S. 326; Czołowski A. Złoty szlak. – S. 7.

38. Diaryusz expedycyi wojska koronnego przeciwko Tatarom… – S. 196; Dziennik pogromu Tatarów… – S. 323.

39. Ibid. – S. 322, 326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego… – S. 38-39; Diaryusz expedycyi wojska koronnego przeciwko Tatarom… S. 197.

40. Грабовецький В. Історія Калуша… – С. 90.

41. Dziennik pogromu... – S. 326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego… – S. 40.

42. Pajewski J. Buńczuk i koncerz… – S. 143; Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego...– S. 24; Diaryusz expedycyi wojska koronnego przeciwko Tatarom… – S. 196.

43. Грабовецький В. Історія Калуша… – С. 90; Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 314; Dziennik pogromu Tatarów…– S. 322. 326.

44. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego… – S. 42.

45. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Ґенеза, 2002. – С. 95; Чухліб Т. Козаки та Яничари… – С. 122.

Иван Тымив

Разгром гетманом Яном Собеским татарских войск на Калущине в октябре 1672 года: источники, хронология событий, итоги

В статье исследуется поход гетмана Яна Собеского на татар в октябре 1672 г., боевые действия польських и татарских войск и разгром ордынских отрядов на землях Калушского староства вблизи сел Петранка и Старый Угрынив.

Ключевые слова: *источники, атака, отряд, нападение, поход, татары, ясырь.*

Ivan Tymiv

The Rout of the Tatar troops by Jan Sobeski in Kalush region in October 1672

In the article it is investigated the offensive of getman Jan Sobeski on the Tatars in October 1672, battle actions of Polish and Tatar troops and the rout of the horde detachments on the lands of Kalush starostvo near villages Petranka and Old Ugryniv.

Key words: *sources, attack, detachment, raid, offensive, the Tatars, captivity.*

УДК 94:625.1(477.25)«1868/1870»

Олексій Кривопішин (м. Переяслав-Хмельницький)

БУДІВНИЦТВО ДНІПРОВСЬКОГО МОСТУ (МІСТ А.Є. СТРУВЕ) НА КУРСЬКО-КИЇВСЬКІЙ ЗАЛІЗНИЦІ 1868–1870 РР.

У статті розкривається соціально-економічне значення спорудження Дніпровського мосту Курсько-Київської та Києво-Балтської залізниць, а також висвітлюється роль військового інженера А.Є. Струве у будівництві однієї із найбільших переправ через ріку.

Ключові слова: *залізничний міст, залізничний вокзал, інженер Струве.*

Активний розвиток залізничного транспорту в Російській імперії у другій половині XIX ст. прискорив удосконалення техніки будівництва переходів через природні перешкоди. Перший залізничний міст ґратчастої конструкції із заліза був побудований у 1857 році за проектом професора С.В. Кербедза через річку Луга на Петербурзько-Варшавській залізниці. Він складався із двох прогонів по 55,3 м., перекритих нерозрізними фермами.

У 60-х роках XIX століття за проектом інженера А.Є. Струве були побудовані залізничні металеві мости через ріки Москва, Ока, Дніпро у Києві. Міст через Оку біля Коломни на Московсько-Рязанській залізниці був першим у царській Росії мостом із об’єднаним рухом: на рівні верхніх поясів йшли потяги, на нижніх ярусах пересувався гужовий транспорт і пішоходи.

У 1869 році на Миколаївській залізниці згоріли три (з дев’яти) дерев’яні ферми Мстинського мосту. Відновлення їх було важкою справою: під час льодоходу неможливо було влаштовувати кущові підмости. Керівник робіт Д.І. Журавський спроектував підмости у вигляді підкісних ферм віялової системи із противагами – малими віялами без проміжних опор.

Найбільший за протяжністю залізничний мостовий перехід був побудований у 1876-1880 роках через Волгу у місті Сизрань, він мав 13 прогонів по 109,2 метрів кожний. Із 1883 року за ініціативою М.А. Белелюбського мости в царській Росії будували лише із литого заліза.

Потреба у фахівцях-мостобудівниках зумовила утворення в 1862 році в Інституті Корпусу інженерів шляхів сполучення самостійної кафедри мостів. Значний внесок у розвиток мостобудування наприкінці 1860-х – 1870- х років внесли вчені Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення Е.М. Зубов – автор першого російського підручника з металевих мостів (1868) і Ф.І. Ернольд, який створив у 1876 році фундаментальну працю з проектування і будівництва мостів. У 70-х рр. XIX ст. загальновизнаним ученим російської школи мостобудування став професор цього ж інституту М.А. Белелюбський, уродженець м. Харкова, батько якого працював на посаді інспектора Курсько-Київської залізниці. М.А. Белелюбському належить провідна роль у створенні найбільш доцільного типу металевих прогінних будов. Перша робота вченого була присвячена заміні дерев’яних мостів Петербурзько-Московської залізниці металевими, яка проводилася на 120 мостах без перерви руху поїздів.

В наступні роки М.А. Белелюбський склав понад 100 проектів великих мостів на 31 залізниці. Загальна довжина мостів, побудованих за проектами Белелюбського, перевищує 17 км. Особливо великі заслуги вченого у створенні сталевих мостів, прогони яких сягали 158,4 м. Він поклав початок типізації металевих мостів і установив добре знайомі в даний час прогони залізничних мостів 55, 66, 76,8, 87,6, 98,4 і 109,2 метрів. До загальних технічних умов ще у 1860 році були складені перші спеціальні умови для проектування мостів.

Завдяки працям Д.І. Журавського та М.А. Белелюбського у 1875 році вперше були введені технічні умови на будівництво мостів, що установили однакові норми навантаження, які допускалися для металевих прогонних будов. У наступні роки, в зв'язку із ростом вертикального навантаження та удосконалюванням технології мостобудування, вони переглядалися 3 рази (1884, 1896 і 1907 рр.). В основу останніх норм розрахункових навантажень був прийнятий локомотив із тиском на вісь 20 т., що майже в 5 разів більше в порівнянні із нормами 1860 року.

Важливий внесок у теорію і практику мостобудування вніс Л.Ф. Николаї – автор основного підручника з курсу мостів, за яким навчалося не одне покоління студентів Інституту інженерів шляхів сполучення. Професор Николаї очолював комісію з будівництва мостів Інженерної ради міністерства шляхів сполучення, яка відіграла важливу роль у вивченні складних питань зведення штучних споруд. До початку XX століття прогінні будови мостів були металеві, а опори кам'яні.

Наприкінці 1898 року після прийняття інженерною радою рішення про застосування залізобетону на залізних і шосейних дорогах почалося будівництво залізобетонних мостів, труб, шляхопроводів, резервуарів та ін. Про масштаби цього будівництва свідчить той факт, що, наприклад, на одній лише залізничній лінії Вітебськ-Жлобин у 1901-1902 роках було побудовано 27 залізобетонних мостів і шляхопроводів загальною протяжністю 412 метрів. Перші вітчизняні залізниці будувалися на рівнинній місцевості, тому і не виникало питання про будівництво тунелів. Але в 1862 році вперше були побудовані на Петербурзько-Варшавській залізниці два тунелі – Панарский, довжиною 427 метрів та Ковенский, довжиною 1280 м. При будівництві залізниць у Криму, Донбасі та інших місцях тунелебудування стало швидко розвиватися. Так, на Лозово-Севастопольскій лінії було побудовано шість тунелів [1].

13 лютого 1870 року був відкритий рух по Дніпровському залізничному мосту Курсько-Київської залізниці, що з'єднав три столиці: дві історичні Київ і Москву та одну тогочасну – Санкт-Петербург (через Москву). Рейкова колія через новий міст стала могутнім економічним двигуном, об'єднавши таким чином центр із окраїнами. Міст був побудований за проектом і під керівництвом військового інженера-капітана Аманда Струве.

У зв'язку з цим газета південно-західного краю «Киевлянин» про цю подію писала: «В этот день, с открытием Днепровского моста на Ки-ево-Курской железной дороге, Киев и Москва, древние стольные города земли русской, случайно и насильственно разведенные, но кровно никогда не разлученные, окончательно, кроме других уз, как можно крепче соединены железным путем. Действительность и тепер уже предвещает, что рельсовый путь будет двигателем экономического развития, могучим средством к обьдинению российской окраины с российским центром, и к взаимной передачи ими один другому произведенных поодиночке умственных и материальных приобретений» [2].

Будівництво моста було розпочато в березні 1868 року. Відкриттю руху передував молебень і освячення мосту, який у присутності багатотисячної публіки чиновників і будівельників – фон Мекка, Дервіза (брата) – провів преосвященний Порфирій, єпископ Чигиринський і вікарій Київської митрополії. Після проведення церемонії освячення з лівого берега Дніпра до місця проведення урочистих заходів був поданий поїзд і всі запрошені відправилися до Києва. Поїзд був зупинений на товарній станції Курсько-Київської залізниці (тепер станція Київ-Московський), поблизу новоспорудженого на річці Либідь рафінадного заводу. Виявилось, що уповноважений товариства Києво-Балтської залізниці А.А. Фільйоль-Брогі не встиг закінчити будівництво і відкрити рух на Балту до моменту відкриття руху поїздів по мосту і не дав дозволу на пропуск поїзду із учасниками урочистих заходів для проїзду на вокзал, що був побудований для використання двома товариствами. Подальші урочистості зі святковим обідом, що дав фон Мекк, були проведені в залі дворянських зборів.

Міністр шляхів сполучення, довідавшись про цей факт, викликав Фільйоля до Петербургу, а телеграмою в Київ на ім'я голови комісії від 15.02.1870 р. наказав негайно зайняти Київський вокзал, не чекаючи розв'язання проблем про відкриття руху по всій лінії Києво-Балтської залізниці. Товариство Де-Врієр і К° заявило протест, вважаючи цей вчинок самовільним. В результаті активної телеграфної переписки Києва і Санкт-Петербурга, до якої був залучений навіть генерал-губернатор Київської, Волинської і Подільської губерній князь О.М. Дондуков-Корсаков, який назвав роль уряду у цьому конфлікті через пасивність міністерства шляхів сполучення «неприличной», і вимагав від МШС «восстановить порядок» (див. телеграму Корсакова від 13.02.1870 міністру шляхів сполучення) [3].

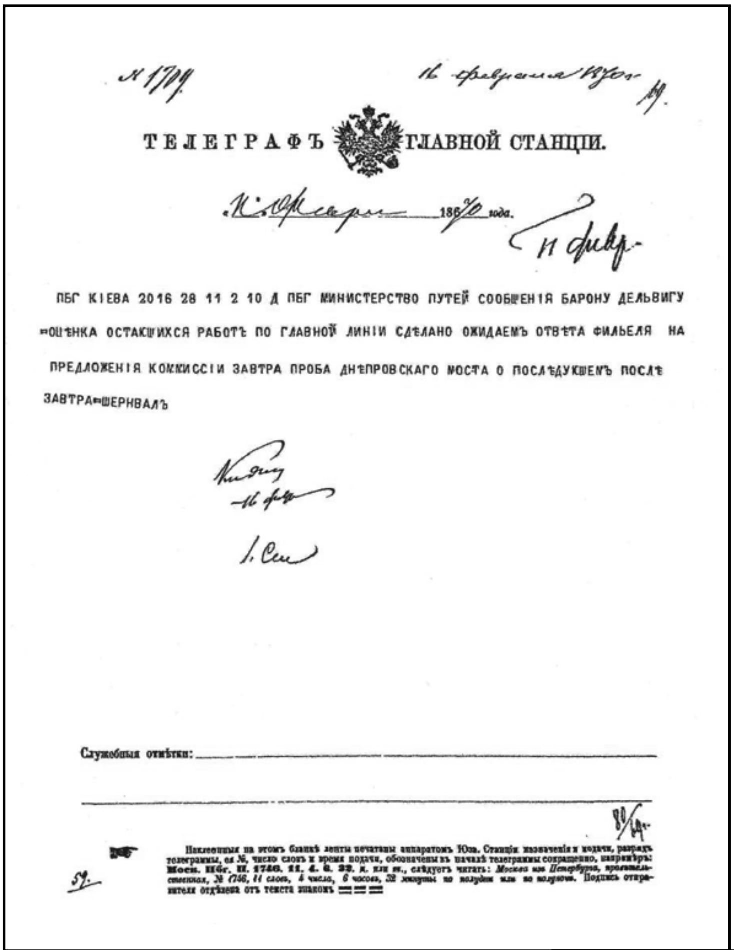
ТЕЛЕГРАФЪ ГЛАВНОЙ СТАНЦІИ.

ПБГ КIЕВА 2016 28 11 2 10 Д ПБГ МИНИСТЕРСТВО ПУТЕЙ СООБЩЕНIЯ БАРОНУ ДЕЛЬВИГУ =ОЦѢНКА ОСТАВШИХСЯ РАБОТЪ ПО ГЛАВНОЙ ЛИНIИ СДѢЛАНО ОЖИДАЕМЪ ОТВѢТА ФИЛЬЕЛЯ НА ПРЕДЛОЖЕНIЯ КОММИССIИ ЗАВТРА ПРОБА ДНѢПРОВСКАГО МОСТА О ПОСЛѢДУЮЩЕМЪ ПОСЛѢ ЗАВТРА=ШЕРНВАЛЪ

Служебныя отмѣтки:

Телеграма начальника Управління залізниць Шернваля до МШС про перевірку стану будівництва головної лінії Київсько-Балтської залізниці і запланованій перевірці на міцність Дніпровського мосту (РГИА, ф.219, оп 1, ч. 4, д. 6216, л. 69).

292 фути (89 метрів) кожний. Верхня будова мосту складалась із двох ферм багато роскісної системи, фермами була покладена рейкова колія. Вага мосту дорівнювала 246 тисяч пудів (більше 3 тисяч тонн).

Міст будувався на місці другої древньої переправи через Дніпро, поблизу дельти річки Либідь. Для спорудження металевих частин моста на острові, проти Видубицького монастиря, була облаштована механічна майстерня, у якій оброблялось залізо і збирались мостові ферми.

Через піщане, непостійне дно річки, при будівництві Дніпровського мосту був потрібен інший, нестандартний підхід до зведення цієї штучної споруди. І Аманд Єгорович Струве знайшов надійний шлях до удосконалення технології мостобудування і завдяки цьому прискорив будівництво даного об’єкта. Дніпровський (Дарницький) міст через Дніпро будувався за новим технологічним способом – з биками «пневматичної системи».

Починаючи з 17 лютого 1870 року Київський залізничний вокзал був відкритий для всіх поїздів Курсько-Київської залізниці, а Фільйоль під впливом суспільного резонансу різко змінив свою позицію і виявив «любезную предупредительность и готовность угождать публике», жертвуючи власними інтересами. Товариство Де-Врієр і К° в середині квітня сповістило міністерство шляхів сполучення, що відстороняє Фільйоля, і своїм представником призначає Лявора. Начальником технічних робіт для якнайшвидшого закінчення будівництва Києво-Балтської залізниці був призначений полковник Павловський, який до цього працював керівником будівництва третьої ділянки (Волочиської гілки).

Міст через Дніпро мав довжину 3503 фута (1067, 6 м) і складався із 12 перегонів по

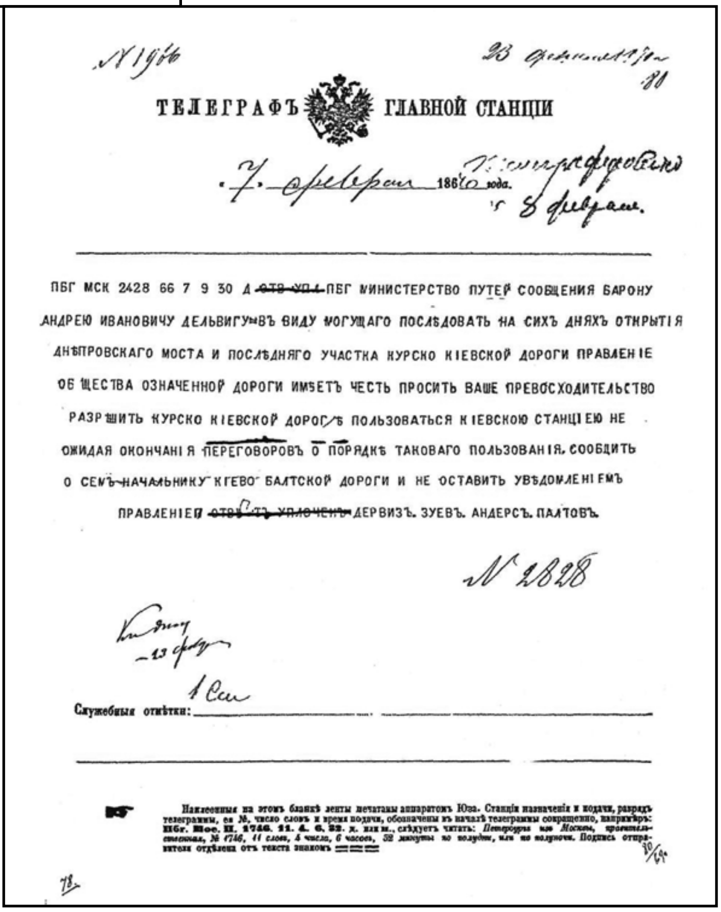
ТЕЛЕГРАФЪ ГЛАВНОЙ СТАНЦІИ

ПБГ МСК 2428 66 7 9 30 Д ~~ОТВ УПЛ~~ ПБГ МИНИСТЕРСТВО ПУТЕЙ СООБЩЕНИЯ БАРОНУ АНДРЕЮ ИВАНОВИЧУ ДЕЛЬВИГУ=ВЪ ВИДУ МОГУЩАГО ПОСЛѢДОВАТЬ НА СИХЪ ДНЯХЪ ОТКРЫТIЯ ДНѢПРОВСКАГО МОСТА И ПОСЛѢДНЯГО УЧАСТКА КУРСКО КIЕВСКОЙ ДОРОГИ ПРАВЛЕНIЕ ОБЩЕСТВА ОЗНАЧЕННОЙ ДОРОГИ ИМѢЕТЪ ЧЕСТЬ ПРОСИТЬ ВАШЕ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО РАЗРѢШИТЬ КУРСКО КIЕВСКОЙ ДОРОГѢ ПОЛЬЗОВАТЬСЯ КIЕВСКОЮ СТАНЦIЕЮ НЕ ОЖИДАЯ ОКОНЧАНIЯ ПЕРЕГОВОРОВЪ О ПОРЯДКѢ ТАКОВАГО ПОЛЬЗОВАНIЯ. СООБЩИТЬ О СЕМЪ НАЧАЛЬНИКУ КIЕВО БАЛТСКОЙ ДОРОГИ И НЕ ОСТАВИТЬ УВѢДОМЛЕНIЕМЪ ПРАВЛЕНIЕ ~~ОТВѢТЪ УПЛОЧЕНЪ~~ ДЕРВИЗЪ. ЗУЕВЪ. АНДЕРСЪ. ПАЛТОВЪ.

Служебныя отмѣтки:

Телеграма правління товариства Курсько-Київської залізниці до Головного інспектора приватних залізниць МШС Дельвіга із проханням дозволити користуватись вокзалом на ст. Київ Київсько-Балтської залізниці у зв’язку із закінченням будівництва Дніпровського мосту і відкриттям руху по всій залізниці. 07 лютого 1870 р. (РГИА,ф.219, оп. 1, ч. 4, д. 6216, л. 80).

ISSN 2222-5250

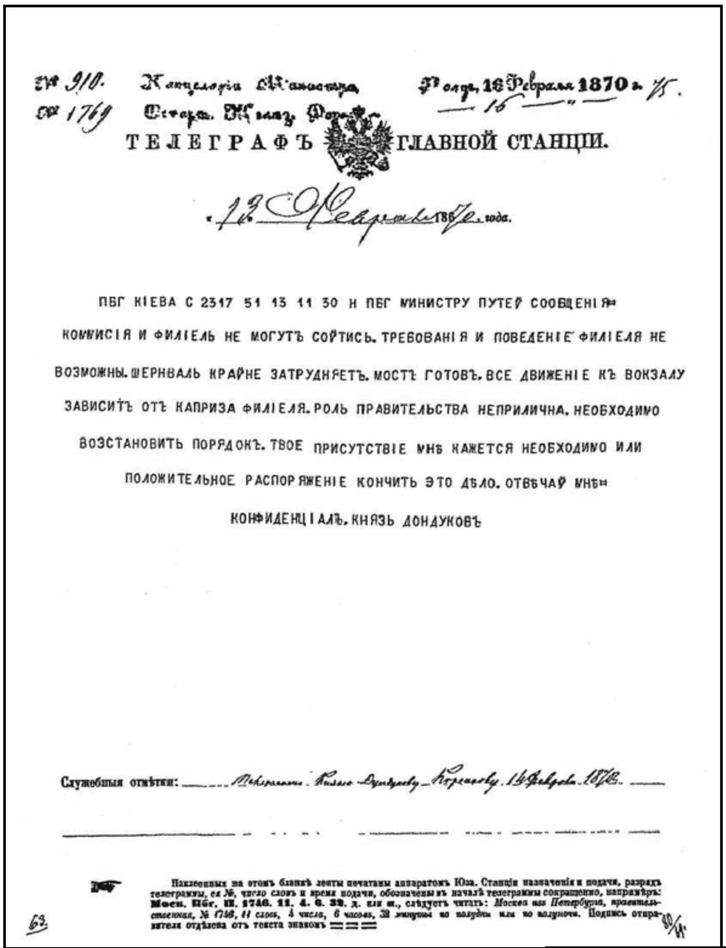
ТЕЛЕГРАФЪ ГЛАВНОЙ СТАНЦІИ.

ПБГ КІЕВА С 2317 51 13 11 30 Н ПБГ МИНИСТРУ ПУТЕЙ СООБЩЕНІЯ=
КОММИСІЯ И ФИЛІЕЛЬ НЕ МОГУТЪ СОЙТИСЬ. ТРЕБОВАНІЯ И ПОВЕДЕНІЕ ФИЛІЕЛЯ НЕ ВОЗМОЖНЫ. ШЕРНВАЛЬ КРАЙНЕ ЗАТРУДНЯЕТЪ. МОСТЪ ГОТОВЪ. ВСЕ ДВИЖЕНІЕ КЪ ВОКЗАЛУ ЗАВИСИТЪ ОТЪ КАПРИЗА ФИЛІЕЛЯ. РОЛЬ ПРАВИТЕЛЬСТВА НЕПРИЛИЧНА. НЕОБХОДИМО ВОЗСТАНОВИТЬ ПОРЯДОКЪ. ТВОЕ ПРИСУТСТВІЕ МНѢ КАЖЕТСЯ НЕОБХОДИМО ИЛИ ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ РАСПОРЯЖЕНІЕ КОНЧИТЬ ЭТО ДѢЛО. ОТВѢЧАЙ МНѢ=
КОНФИДЕНЦІАЛЪ. КНЯЗЬ ДОНДУКОВЪ

Служебныя отмѣтки:

Телеграма правління товариства Курсько-Київської залізниці до Головного інспектора приватних залізниць МШС Дельвіга із проханням дозволити користуватись вокзалом на ст. Київ Київсько-Балтської залізниці у зв’язку із закінченням будівництва Дніпровського мосту і відкриттям руху по всій залізниці. 07 лютого 1870 р.
(РГИА,ф.219, оп. 1, ч. 4, д. 6216, л. 80).

Сучасники вважали його одним із найбільших мостів у Європі [4].

На перший погляд, для будівництва мосту необхідно було б використати значну, добре перевірену часом технологію із відгородженням і осушенням ділянок річки з метою виїмки ґрунту під бики – опори мосту. Але, А. Струве вчинив навпаки: він уперше застосував кесонний спосіб зведення мостових опор, який полягав у тому, що на місці будівництва мостової опори в воду опускалася дерев’яна, обтягнута брезентом, конструкція-кесон. Згодом, технологія була вдосконалена – замість дерев’яних стали використовувати порожні металеві камери – кесони. Отже, опори Дніпровського мосту Курсько-Київської залізниці споруджували кесонним способом, який тоді ще не застосовувався в царській Росії. Кесон (від франц. caisson – ящик) – спеціальна конструкція для утворення під водою робочої камери, вільної від води, що мав довжину, однакову з биком – 56 футів, ширину 15 футів і опускався на дно. Пневмоспособом (стисненням повітря) із нього витіснялась вода. Перша опора була занурена на глибину 16 метрів за три місяці, друга – за два, а наступні – за 25-35 днів кожна. На верхній площині кесона, що виступав над поверхнею річки, будувалась мостова опора, а тим часом під водою, всередині кесона, робітники вибирали донний ґрунт, і камера поступово поринала у дно ріки. Коли вона входила в ґрунт повністю, її закладали каменем і перетворювали у готовий фундамент під опорою, що до цього часу була вже побудована. Зв’язок із робітниками в кесоні відбувався через спеціальні шлюзи. Робота всередині кесона була вкрай небезпечною і дуже шкідливою.

До 12 лютого 1870 року, на 6 місяців раніше встановленого терміну, будівництво мосту було закінчено. Він був побудова-

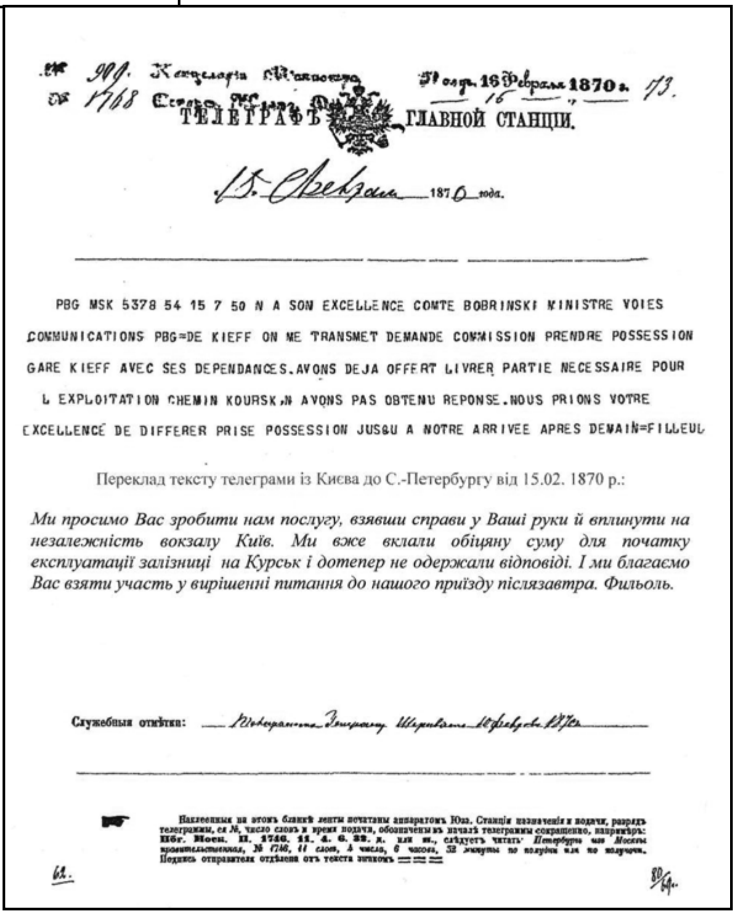
ТЕЛЕГРАФЪ ГЛАВНОЙ СТАНЦІИ.

PBG MSK 5378 54 15 7 50 N A SON EXCELLENCE COMTE BOBRINSKI MINISTRE VOIES COMMUNICATIONS PBG=DE KIEFF ON ME TRANSMET DEMANDE COMMISSION PRENDRE POSSESSION GARE KIEFF AVEC SES DEPENDANCES. AVONS DEJA OFFERT LIVRER PARTIE NECESSAIRE POUR L EXPLOITATION CHEMIN KOURSK, N AVONS PAS OBTENU REPONSE. NOUS PRIONS VOTRE EXCELLENCE DE DIFFERER PRISE POSSESSION JUSQU A NOTRE ARRIVEE APRES DEMAIN=FILLEUL

Переклад тексту телеграми із Києва до С.-Петербургу від 15.02. 1870 р.:

Ми просимо Вас зробити нам послугу, взявши справи у Ваші руки й вплинути на незалежність вокзалу Київ. Ми вже вклали обіцяну суму для початку експлуатації залізниці на Курськ і дотепер не одержали відповіді. І ми благаємо Вас взяти участь у вирішенні питання до нашого приїзду післязавтра. Фильоль.

Служебныя отмѣтки:

Телеграма Фільоля до міністра шляхів сполучення Бобринського. Київ – Санкт-Петербург (РГИА, ф. 219, оп 1, ч. 4. д. 6216, л. 73).

ний силами вітчизняних спеціалістів і робітників, мав 13 опор і мав довжину 1058 метрів. Міст був одноколійним. На будівництво було витрачено 3 млн. 200 тисяч карбованців. Потяги по мосту проходили зі швидкістю 15 верст на годину.

Будівництво кесонним способом принесло чималу економію часу і коштів – не потрібно було розгороджувати повноводний і бурхливий Дніпро. Першу опору мосту будували дуже обережно і витратили на це три місяці, а на кожен наступний – 25–35 днів. Із металевими конструкціями також не було затримки: їх виготовляли в Коломні, на власному заводі Струве [5].

Залізничний Дніпровський міст, пофарбований у білий колір, на довгий час стає однією із визначних пам'яток Києва. На той час за довжиною Дніпровський міст був третім у Російській імперії і поступався лише Сизранському та Катеринославському. Проте, перлину вітчизняного мостобудування було висаджено в повітря білополяками у червні 1920 року. У 1921 році міст було відбудовано знову, але проіснував він недовго. Залишаючи Київ, радянські війська в 1941 році його остаточно зруйнували. Біля руїн мосту у 1943-49 роках було збудовано тимчасовий, а потім і сучасний Дарницький залізничний міст. Поруч із ним побудовано новий залізнично-автомобільний міст довжиною 1100 метрів.

12 лютого 1870 року проводились випробування новозбудованого мосту комісією міністерства шляхів сполучення під головуванням генерала Шернваля. Випробування проводилися за допомогою шести зчеплених між собою важких паровозів у два етапи. На першому етапі зчеп із шести паровозів упродовж визначеного часу нерухомо стояв на кожному із прольотів. На другому етапі зчеп із паровозів на великій швидкості промчався через міст. Випробування продовжувалися з ранку до 18 годин вечора і показали, що побудований міст із великим запасом вписується в розрахункові нормативи.

Міністр шляхів сполучення граф Бобринський, одержавши від комісії повідомлення про результати випробування мосту, надіслав А. Струве телеграму, в якій «душевно поздравляет его со счастливым окончанием великого, предпринятого им сооружения» і висловив переконання в тому, «что будущая деятельность г. Струве с тем же успехом будет направлена на общественную пользу».

26 лютого 1870 року наказом по військовому відомству корпусу військових інженерів капітан де Струве, «оказавший новую заслугу сооружением постоянного моста через Днепр в Киеве на Курско-Киевской железной дороге по всеподданейшему докладу министра военного и путей сообщения государь імператор соизволил наградить двумя чинами – производством в подполковники и полковники». Олександр II прийняв особисто Струве 6 березня 1870 року і мав із ним бесіду. Київським університетом Святого Володимира, за інформацією професора Рахманінова, А. Струве був обраний у Почесні члени університету.

Після відкриття руху по мосту товариство Курсько-Київської залізниці змінює розклад руху поїздів. Тепер пасажирський поїзд із вагонами 1-го і 2-го класів відправлявся о 10 годині дня і прибував до Курська о 13 годині 55 хвилин. Ціна квитків від Києва до Курська була такою: 1-й клас – 13 рублів 26 копійок, 2-й клас – 9 рублів 95 копійок, 3-й клас – 5 рублів 53 копійки. Відправлення поїздів за розкладом на Київському вокзалі відбувалося за московським часом. З цих причин багато хто із пасажирів або спізнювався на поїзд, або навпаки, прибував занадто рано і довго очікував відправлення.

Пасажирський і вантажний рух на Курсько-Київській залізниці був інтенсивним. За перше півріччя 1870 року було перевезено 145921 пасажира, а різних вантажів 5432510 пудів. Виторг сріблом склав 1337274 рублів 12 копійок. За аналогічний період 1869 року було отримано 961142 рублі 12 копійок. Позитивна динаміка становила 376132 рублі. Середнє щоденне відправлення вантажу дорівнювало 30014 пуди, виторг від відправлених вантажів – 7388 рублів 25 копійок.

Із відкриттям руху по всій Києво-Балтській залізниці пасажирський і вантажний рух на Курсько-Київській помітно збільшився. Помітно зросли річкові перевезення по Дніпру, які далі здійснювалися залізничним транспортом. Особливо збільшилися обсяги перевезення овечих шкур, які досі не перевозилися по Курсько-Київській залізниці. Із початком навігації вантажів цієї номенклатури прибувало до Києва така кількість, що для подальшого транспортування по залізниці потрібно було більше ста вагонів. Середньодобовий виторг Курсько-Київської залізниці досягав 9000 рублів, що визначалося як небувалий раніше фінансово-господарський успіх. Водночас правління товариства докладало чималих зусиль, щоб забезпечити своєчасну доставку вантажу залізничним транспортом [6].

Джерела та література

1. Артоболевский И.И. Очерки истории техники в России (1861-1917) / И.И. Артоболевский, А.А. Благонравов. – М.: Наука, 1975. – С. 19-25.
2. Открытие железодорожного моста на Днепре // Киевлянин. – К., 1870. – №16; Открытие железнодорожного моста на Киево-Курской железной дороге // Киевлянин. – К., 1870. – №21; Киевский железнодорожный мост на Днепре Киевлянин. – К., 1870. – №23.
3. Російський Державний Історичний Архів (РГИА), ф. 219, оп. 1, ч. 4, спр., 6216, арк. 75, 80.
4. Евремцев Г.П. История Коломенского завода 1863-1983 гг. / Г.П. Ефимцев. – М.: Мысль, 1984. – С. 15-16.
5. Олійник В. Людина, яка «спорудила собі віковічний пам'ятник», але була благополучно забута киянами / В. Олійник // Дзеркало тижня. – К., 2005. – №20.
6. Касаткин Г.С. Выдающийся инженер и предприниматель. К 175-летию со дня рождения А.Е. Струве / Г.С. Касаткин // Железнодорожный транспорт. – 2010. – №10. – С. 72-73.

Алексей Кривопишин

СТРОИТЕЛЬСТВО ДНЕПРОВСКОГО МОСТА(МОСТ А.Е. СТРУВЕ) НА КУРСКО-КИЕВСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГЕ 1868-1870 ГГ.

В статье раскрывается социально-экономическое значение сооружения Днепровского моста для Курско-Киевской и Киево-Балтской железных дорог, а также освещается роль военного инженера А.Е. Струве в строительстве моста.

Ключевые слова: *железнодорожный мост, железнодорожный вокзал, инженер Струве.*

Olexiy Kryvopishyn

CONSTRUCTION OF DNIPROVSKYI BRIDGE (BRIDGE OF A.Y.STRUVE) ON KURSK-KYIV RAILWAYS IN 1868–1970-s

In the article there probed a problem question of mutual use of the Kiev railway station by the Kursk-Kiev Railway and Kiev-Baltic Railway through introduction to exploitation of railway Dnipro bridge. There is also showed the role of military engineer A.E. Struve in the construction of the bridge.

Key words: *railway bridge, railway station, engineer Struve.*

УДК 792(477.83-25)(=162.1)«1918/1939»

Тарас Горбачевський (м. Львів)

ПОЛЬСЬКИЙ ТЕАТР У ЛЬВОВІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД XX СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто кризові явища театрального мистецтва у Польщі в міжвоєнний період, діяльність польського театру у Львові та розвиток малих форм театру у місті.

Ключові слова: *театральне мистецтво, Львів, драма, кабаре, ревю-театр, міжвоєнний період.*

Місто Львів, як центр культурного життя Східної Галичини, значно послабив свої позиції у 1920-их рр. XX ст. Польська адміністрація впродовж десятиліття не змогла ліквідувати воєнні збитки, завдані Першою світовою, українсько-польською та радянсько-польською війнами. Хоча у польській державі місто отримало статус центру воєводства, зміни, пов'язані з розпадом Австро-Угорщини, відбилися на всьому громадському житті й виявилися у політичній, господарській та культурній деградації, порівняно зі станом напередодні 1914 р. Львів залишався мультикультурним містом, де поруч проживали поляки, євреї, українці, німці. Національно-культурні протиріччя, які меншою мірою відчувалися в австрійські часи, в міжвоєнний період набули небезпечних проявів у формі антиєврейських та антиукраїнських виступів, що зрештою не додавало

честі польській владі і позначилося на культурних процесах у місті загалом.

Метою даної статті є: показати особливості функціонування польського театрального життя у Львові, розкрити його репертуар та національно-культурну спрямованість. Вказана тема вже частково досліджувалася театрознавцями [6, 8] і майже ніколи професійними істориками та краєзнавцями [7].

Занепад театральної культури в цілому та фінансового становища галузі спостерігався по всій території Другої Речі Посполитої. Міністерство культури і мистецтва не змогло проіснувати і два роки й було передане у структуру Міністерства релігійних віросповідань та народної освіти в 1920 році. На початку 1922 р. в даному міністерстві почав функціонувати департамент мистецтва, котрий опікувався театральною справою в країні [1, 12]. Спеціального закону про ведення театральної діяльності не існувало. Лише у 1933 р. введено в дію розпорядження президента щодо проведення масових розважальних заходів на території всієї Польщі, згідно з єдиними юридичними нормами. До того часу діяльність театрів у Львові регламентувалася за старими австрійськими приписами. Вистави допускалися на сцену після погодження зі старостовом або воєводською управою, котрі після посилення цензури у 1930-их роках абсолютно забороняли постановки запідозрені в пропагуванні ідей пацифізму та комунізму [1, 13].

У 1918 р. на землях відродженої Речі Посполитої діяло 18 постійних театрів, і кількість їх постійно зростала, однак після економічної кризи таких театрів налічувалося лише 22 (у 1934 р.). Всі постійні театри у Польщі перебували у власності міст (навіть національний у Варшаві). Така ситуація тривала до сезону 1930 – 1931 рр., коли внаслідок загострення економічної кризи міські бюджети вже не витримували субвенціювання театральної галузі, а відтак театри вийшли з-під юрисдикції міст. Характерними для театральної галузі початку 1930-их рр. стали пошуки спонсорів і зростання числа конфліктів між директорами театрів та акторами, які вимагали збереження досить високих зарплат (у 1923 р. найвідоміші варшавські актори отримували до 15 тис., а в 1934 р. найвищі акторські заробітки досягали лише 1500 злотих) [2, 4].

Іншою стороною театрального життя у міжвоєнній Польщі був неабиякий розвиток театральної критики, яка в своїй основі базувалася на необхідності зміни репертуару та переході до «живого театру», який міг би перейти від постановки «незначних комедійок» до більш значущих творів світової драматургії та домогтися співучасті глядача й актора [3, 5–6]. Слід зазначити, що у 1920 – 1930-х рр. серед широких розважальних заходів все більшої популярності набувають масові походи на перегляд кінофільмів та спортивні події, натомість театр втрачає свого глядача. При постановці театральних вистав режисери та директори театрів половину, а то й більшу, репертуару відводили творам польських авторів, виділяючи їм величезні гонорари, не в останню чергу через вимоги критики, однак це зазвичай не приносило бажаних дивідендів.

У міжвоєнній Польщі культурне життя доповнювали аматорські театри, що швидко розвивалися та залучили до себе значну частину молоді й виконували насамперед виховну функцію [4, 3–5]. У Львові з метою розвитку аматорських театральних колективів та пропагування театрального мистецтва існував Союз театрів та народних хорів, який ставив за мету піднесення культури та освіти найширших верств польського населення через організацію театральних, хорових і музичних виступів, окрім Львова, в інших містах Галичини. Крім того, Союз видавав спеціальну літературу, листівки, організовував драматичні, музичні та хорові конкурси з призами, сприяв організації театральних вистав, концертів [5, 1–2]. Самодіяльними львівськими хорами та театрами опікувалися професійні діячі, які надавали методичну допомогу аматорським театрам на провінції і, крім того, аматорські колективи отримували з майстерні Великого театру театральні декорації для власних постановок [6, 35].

У Львові, що був дуже важливим осередком польської культури у Східній Галичині, польський театр сва ознаки, що були притаманні для всієї території Речі Посполитої. Після 1918 р. театри міста опинилися у нестійкому фінансовому становищі. Ситуацію ускладнював відплив найкращих акторських кадрів у Варшаву, з чим нічого не могла вдіяти львівська влада та призначені нею керівники міських театрів Р.Желазовський і С.Невядомський. Певний сплеск культурного життя пов'заний з іменем М.Тарасевича (директор театрів міста у 1919 – 1921 рр.), який, незважаючи на повоєнні труднощі театральної кон'юнктури, зумів залучити до театрів досвідчених режисерів Ф.Фрачковського, Л.Чарновського, Е.Хаберського, які ставили С.Виспянського «Королева польської корони», А.Новачинського «Варшавські цигани». В опері певний успіх здобула прем'єра «Ероса та Психеї» Л.Ружицького [7, 49].

Протягом чотирьох наступних сезонів керівництво львівським театральним життям здійснював Л.Чарновський, який, незважаючи на фінансові труднощі, домігся організації роботи крім Великого театру, ще й Малого театру (вул. Городоцька) та театру «Новості» (вул.Сонячна). Якщо у Великому театрі ставили драми та опери, то сцена театру «Новості» призначалася для оперeток і фарсу, а в Малому театрі показували комедії та драматичні постановки в музичній обробці. Як зазначила дослідниця театрального життя Львова О.Паламарчук: «З одного боку, це відгородило серйозне театральне мистецтво від розважального, а з іншого декоцентрувало творчі сили та відчутно вдарило по «театральній кишені» [8, 96]. Л.Чарновський намагався зберігати досить високий рівень роботи театральних сцен, завдяки консервативним поглядам свідомо стояв на позиціях потреби натуралістичного театру, скептично сприймав новації, що відступали від традицій. Директор особливо підтримував балетні програми театрів. За його сприяння створено балетну трупу, поставлено «Лебедине озеро» П.Чайковського та інші балети. Незважаючи на дефіцит бюджету, львівський глядач побачив прем'єри двох опер «Казанова» Л.Ружицького та «Пан коханець» М.Солтиса, неодноразово ставилися опери Р.Вагнера «Тангейзер», «Золото Рейну», «Валькірія», В.Моцарта «Весілля Фігаро», П.Чайковського «Пікова дама» [9, 271]. Загалом, крім шедеврів світової класики (твори В.Шекспіра, Ж.Мольєра, Г.Ібсена, Ю.Стріндберга, Л.Андрєєва, Р.Роллана) та польської драматургії за керівництва Л.Чарновського у львівських театрах репертуар доповнили вистави драм Косора «Скиба», Огризовича «Жона Гасана Аги», Войновича «Карнавал на даху». Серед режисерів на перший план висунулися Ю.Сосновський та Е.Житецький. Сам Л.Чарновський теж не припиняв паралельно режисерської праці й керував постановкою «Дантона» Р.Роллана, «Котрих б'ють по лиці» Л.Андрєєва, «Св. Іоанн» Б.Шава, не рахуючи комедій. Серед акторського складу, у 1921 р., з'явилося молоде покоління талановитих акторів – Дебіцька, Романувна, Лозинська, Ганська, Чайковська, Геровський, Бжеський [7, 50].

Незважаючи на збереження пристойного мистецького рівня, дефіцит між прибутками та витратами невблаганно зростав на користь останніх і становив у 1924 р. понад мільйон злотих, що врешті й посприяло рішенню міської влади замінити Л.Чарновського, а фінансування Малого театру взагалі припинити, посилаючись на брак коштів. Посаду директора Львівського театру із завданням покращити фінансове становище театральної справи отримав Г.Барвінський, колишній директор Луцького театру, який одразу залучив до співпраці Ю.Єдлича, відомого театрального критика. Останній оновив репертуар за рахунок творів світової драматургії, раніше незнаних у Львові [10, 143]. Л.Чарновський продовжив свою діяльність у Малому театрі, що діяв на приватні кошти до 1929 р. Невдовзі Г.Барвінський зумів збільшити прибутки за рахунок зниження цін на квитки та залучення ширшої аудиторії. Твори польських авторів займають все більше місця в репертуарі. Певний успіх сприяв постановкам «Гетьман Станіслав Жолкевський» Брончука, «Вовки» Р.Ролланда, «Кредове коло» Клабунда (справжнє ім'я – Альфред Геншке). Крім того в 1925–1927 рр. проходили вистави «Жінка, вино і танці» Кєджинського, «Троянда» Жеромського, а в опері – «Король Зигмунт Август» Йотейки, «Веселі кумусі з Віндзора» Ніколає, «Легенда Балтики» Нововійського. У режисерів Е.Житецького, Ю.Сосновського своєю роботою відзначився колишній актор варшавського театру ім. Богуславського Я.Страхоцький, який переніс на львівський грунт театральний стиль Л.Шіллера. Новими зірками на львівській сцені спалахнули імена Леонії та Софії Барвінських, а також Гутнера, Квятковського, Мільського, Шиндлера [7, 51].

Директором міських театрів Львова у сезоні 1927 – 1928 рр. призначено Т.Тжцінського, знаного театрознавця, що працював у театрах Кракова та Варшави, кавалера ордена «Polonia Restituta». Поруч з ним працювали режисери В.Сємашко, Я.Страхоцький, Е.Житецький під керівництвом яких польський театр продовжував творчо розвиватися. Сезон вдало розпочала містерія П.Кальдерона–Ю.Словацького «Незломний князь», де головну роль виконав Ю.Остерва (у тому ж сезоні він також зіграв у «Визволенні» С.Виспянського). Певного успіху досягли оновлений «Гамлет» В.Шекспіра, «Сніжна ніч» А.Рубіцького, а справді монументальною світового рівня інсценізацією стала постановка «Виходу грецьких послів» Я.Кохановського, яку Т.Тжцінський вперше презентував декілька років тому у Краківському Вавелі. Критики також відзначили працю режисерів В.Сємашка («Весілля» С.Виспянського), Я.Страхоцького («Гамлет» В.Шекспіра), Е.Житецького («Гра любові та смерті» Р.Ролана). Однак, незважаючи на працю

успіхи, касовий недобір збільшився: лише опера недоотримала більше мільйона злотих. Саме тому робота Т.Тжцінського та музичного керівника опери Є.Бояновського не отримала належної віддачі. Однією з причин неприбутковості бюджету львівських театрів стали збільшені витрати на оперу (в тому сезоні залучено два оркестри та хори). Проте не можна не відзначити, що в 1927–1928 рр. Львівський театр мав репертуар не гірший від Варшавських театрів. 50% репертуару віддано виставам на твори польських авторів (це був другий показник після Народного Театру у Варшаві). У Львові утворилася стала театральна публіка. Крім того, львівська сцена час від часу гастролювала містами Галичини та Волині [7, 54].

Наступний театральний сезон 1929–1930 рр. став переломним, адже саме тоді міський бюджет вже не міг витримати тягар дофінансування театрів, і тому всі театральні проблеми вирішували самі колективи. До кінця сезону театральні справи в місті довірили Л.Чарновському, який зміг домовитися про додаткові кошти від уряду міста на реконструкцію сцени Великого театру з встановленням найсучаснішого освітлення та нової системи вентиляції. Саме в 1930 р. припали урочистості святкування 30-ліття Великого театру, що отримав спеціально адаптовану нову залу (театр «Розмаїтості») в Народному домі для показів драми та опереток [11, 16].

Загальну економічну кризу, що охопила Польщу, відчуло театральне життя Львова. Ціни на квитки значно підвищилися, зменшився показ прем'єр, а скорочений склад колективу працював на старих здобутках. Оперний та опереттковий склади об'єднано, а оркестр і хор скорочено. По суті театр змушений виживати самостійно на кошти доброчинців. Зокрема, в 1931 р. виникло «Товариство шанувальників музики та опери», основною метою якого був збір коштів для повноцінної праці музичного театру. Однак ці разові ін'єкції не могли виправити плачевний стан справ [8, 97]. Найнебезпечнішим для театрального життя став 1932 р., коли серед всіх міст Польщі найменша відвідуваність театрів була зафіксована у Львові і складала не більше 25%. У 1933 р. власний оперний театр у Львові перестав існувати, а на сцені виступали переважно гастролюючі колективи. У 1930 – 1933 рр. керівництво театром у Львові здійснювали С.Чапельський та З.Залеський, крісло художнього керівника отримав один із найкращих польських режисерів Л.Шіллер. Останній був відомий своїми лівими поглядами і тому постійно мав проблеми з владою, він одним із перших вжив термін «Західна Україна» на противагу загальноприйнятому «Східна Польща». В 1932 р. Л.Шіллера арештовано, невдовзі відпущено, але до повноцінної праці він повернутись не зміг [10, 155–156]. Л.Шіллер за короткий період праці у Львові здійснив постановки «Кордіана» Ю.Словацького, «Дзядів» А.Міцкевича, «Коріолана» В.Шекспіра. На сцені «Розмаїтості» Л.Шіллер організував вистави за п'єсами Г.Гауптмана, С.Цвейга. В подальшому роботу Л.Шіллера у Львові продовжив В.Гожици [12, 124].

Друга половина 1930-их рр. подарувала Львову повернення великих театральних традицій, пов'язаних з іменами режисерів Г.Шлетинського, Є.Шиндлера, Я.Варнецького, акторів К.Анквіч–Шийковської, С.Барвінської, Я.Брохвіч, Г.Ханецької, І.Гурської, Л.Жилінської, Г.Боровського, Ч.Калиновського, Ю.Махальського, Л.Мадалінського, В.Непржевського. За дирекції міськими театрами Львова Я.Варнецького репертуар Великого театру в театральному сезоні 1937 – 1938 рр. розпочав «Король бродяг» Б.Покера, театр «Розмаїтості» повернувся в групу міських театрів з комедією «Теорія снів Фрейда» Квойдзінського. Львів'яни в цім сезоні мали змогу побачити «Варшав'янку» С.Виспянського, трагедію Й.Шиллера «Інтрига і любов», польську комедію «Пан Жовяльський» О.Фредри [13].

Крім діяльності трьох великих польських театрів у Львові розвивався театр малих форм. Зокрема, у 1918 – 1921 рр. у Львові діяло літературне кабаре «Четвірка», що збирало публіку на кумедні літературні «шаржі», пародії, пасквілі з музичним супроводом. З розпадом колективу на його місці у 1925 р. колишньою виконавицею, композиторкою та піаністкою «Четвірки» А.Кітшман створено нове літературне кабаре «Семафор», що об'єднало польсько-єврейський колектив за участі Ю.Майєна, Є.Вальдена, Г.Мунда, К.Мацкевича. В «Семафорі» репрезентували поезію П.Пейпера, Б.Ясінського, Л.Стаффа, К.Віржинського, Т.Чижевського. Кабаре проіснувало не так довго, однак збирало публіку вищого інтелектуального та майнового рівня.

Наприкінці 1930-их рр. у Львові запрацював колектив «Кривої Латарні» з амбіціями елітарного клубу, де ставилися музичні сцени. Серед місцевих зірок найбільш відомими були Г.Рунобіцька, Є.Дал, М.Маковецька. Однак, су-

дячи з критики, «Крива Латарня» не представила глядачам нічого нового та не подала ніяких артистичних вартостей, крім «несмачної еротики з грубими скетчами» [14, 166–167]. У другій половині 30-их рр. до Львова неодноразово приїздили з гастролями варшавські та краківські кабаре «Qui pro Quo», «Чорний кіт», «Морське око».

Окрім кабаре, іншим видом театрів малих форм стали ревіо-театри, діяльність яких була малознаною і орієнтованою на приміську публіку. Всі урочистості, що проходили у Львові, зазвичай включали в офіційну програму відвідини театрів. Це стосувалося ювілеїв та балів, що могли проходити в залах Великого театру, зокрема святкування ювілеїв сценічної діяльності львівських акторів театру.

У міжвоєнний період в мистецькому житті цікавим для глядача стала акробатика. Міські театри також включали акробатичні номери в свої постановки. Інколи вони були досить небезпечні й проходили без страховки, чим ще більше захоплювали глядачів, як це мало місце під час різдвяних святкувань 1933 р. у Великому театрі. Акробатичні номери в першій третині XX ст. набули театральних рис. Всі подібні акції мали широкий розголос в пресі. У 1929 р. відбулася одна з найрезонансніших подій, що в майбутньому спричинила появу численних міфів. Відомий на всю Польщу акробат Е.Полінський, знаний як «людина-муха», невдало завершивши свій виступ, загинув у Львові [6, 29,91].

Популярними серед молоді були театральні секції польського «Сокола». Впродовж 1930-их рр. у Львові в залах «Сокола» постійно проводилися поетично-музичні вечори із залученням театральних груп аматорів. Деякі аматорські колективи відзначалися справжнім професійним рівнем («Сирена» на Клепарові). Для своїх театральних виступів філії польського «Сокола» нерідко орендували додаткові приміщення або будували власні, як осередок в Клепарові у 1931 р., де в тому ж році показано популярну виставу «Ніч у Бельведері». Театральний зал на Замарстинові використовували як аматорські, так і професійні колективи. Незважаючи на занепад власних професійних театрів, театральне життя у 30-их рр. розвивалося за рахунок численних гастролей [6, 149–151].

Крім польських театрів, які задавали тон театральному життю міста, у Львові діяли єврейські та українські театри. Протягом всього міжвоєнного періоду діяв театр Гімплув, в якому ставилися історичні постановки, комедії та фарси польською мовою, рідше їдишем. Слід зазначити, що єврейський театр міжвоєнного періоду зазнав особливого польського впливу. Асимільовані єврейсько-польські трупи діяли у вищезгаданому «Семафорі» та «Розмаїтості». І це було яскравим прикладом виживання однієї нації в умовах панування іншої [12, 126]. Чимало єврейських акторів грали на сценах Великого та Малого театрів, а польський репертуар, що його ставили на головних сценах, майже виключно був єврейського походження.

Український театральний рух, як і перед Першою світовою війною, організовувався навколо громадських організацій «Просвіта», «Січ», «Сокіл». У 20-х рр. в будинку, де містився Музичний інститут ім. М.Лисенка, існував театр «Українська бесіда». Крім нього, у Львові в коротких проміжках часу діяли Український народний театр ім. М.Садовського, Український театр ім. І.Котляревського. Однак, слід зазначити, що українського постійного театру у Львові до 1939 р. не існувало. В 30-х рр. українська публіка надавала перевагу виставам польських театрів. На думку критиків, це пояснювалося в першу чергу жебрацьким рівнем українського театру, який мав більше шансів розвитку поза межами міста. Наприклад, театр ім. Тобілевича у своїх львівських спектаклях ніколи не мав такого успіху, як перед провінційною публікою. Український глядач вимагав такого ж мистецького рівня від свого театру, який він бачив у польського, однак реалізувати ці бажання в міжвоєнний період не вдалося в першу чергу через нерівнозначне фінансування (польський театр мав хоч якусь державну підтримку), брак досвідчених режисерів і стабільної публіки [15, 101].

Нова польська влада намагалася використати театр як засіб впливу на формування польської національної ідентичності, становлення культури громадян відродженої Польщі. Натомість відсутність фінансової підтримки та економічна криза, політична цензура не сприяли розвитку українського театрального мистецтва.

Джерела та література

1. Кучерепа С. Польський театр на Волині / С. Кучерепа. – Луцьк, 2005. – 114 с.

2. Pape S. Drogi odrodzenia teatru / S. Pape. – Katowice, 1936. – 20 s.

3. Kannywna M. Ïywy teatr / M. Kannywna. – Katowice, 1935. – 47 s.

4. Dla teatryw amatorskich przegl№d 125 sztuk teatralnych / [wybral, przejrzal i opracowai Adam

Chetnik]. – Warszawa, 1926. – 138 s.

5. Statut Zwizku teatryw i chyryw ludowych we Lwowie. – Lwyw, 1935. – 36 s.

6. Нога О. Хроніки міста театрів від «Шекспіра». Театральне життя Львова 1920–1944 років / О. Нога, – Львів, 2006. – 263 с.

7. Cepnik H. Scena Lwowska (1780 – 1929) / H. Cepnik, W. Kozicki. – Lwyw, 1929. – 55 s.

8. Паламарчук О. Львівська опера. До 100–річчя Львівського Державного Академічного Театру Опери та Балету імені Івана Франка / О. Паламарчук, В. Пилип'юк. – Львів, 2000. – 155 с.

9. Паламарчук О. Світ моїх зацікавлень / О. Паламарчук. – Львів, 2006. – 399 с.

10. Паламарчук О. Музичні вистави львівських театрів (1776 – 2001) / О. Паламарчук. – Львів, 2007. – 446 с.

11. W 30-ta rocznicк otwarcia Teatru Wielkiego we Lwowie. – Lwyw, 1930. – 32 s.

12. Історія Львова у трьох томах / [ред. Ісаєвич Я.]. – Том 3. – Листопад 1918 – поч. XXI ст. – Львів, 2007. – 575 с.

13. Z notatnika repertuarowego // Teatry miejskie we Lwowie. Program Pro Arte. – Wrzesiec. – Lwyw, 1937. – S. 11.

14. Gierszewska B. Kino i film we Lwowie do 1939 roku / B. Gierszewska. – Kielce, 2006. – 428 s.

15. Лужицький Г. Український театр / Г.Лужицький. – Том 2. – Львів, 2004. – 350 с.

Тарас Горбачевский

Польский театр во Львове в междувоенный период XX века

В статье рассмотрены кризисные явления театрального искусства в Польше в междувоенный период; деятельность польского театра во Львове и развитие малых форм театра в городе.

Ключевые слова: *театральное искусство, Львов, драма, кабаре, ревио-театр, междувоенный период.*

Taras Horbachevskyy

Polish theatre in Lviv during the interwar period of the XX century

This article shows crisis phenomena of theatre art in Poland during the interwar period; activities of the Polish theatre in Lviv and development of the small forms of theatre in the city.

Key words: *theatre art, Lviv, drama, cabaret, revie-theatre, interwar period.*

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ: ПАНОРАМА СУЧАСНОГО ЖИТТЯ

Дмитро Омельченко (м. Київ)

ПОДВИГУ МОЛОДОГВАРДІЙЦІВ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

На виконання Постанови Верховної Ради України від 01 листопада 2011 року № 3982-VI «Про відзначення 70-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» та доручення Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2011 року № 53927/1/1-11 Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді за підтримки Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України ініціював проведення Всеукраїнської краєзнавчої конференції учнівської молоді «Юні герої – підпільники навічно в пам’яті народній», присвяченої 70-річчю з дня створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія».

Зазначена конференція була проведена в Луганській області з 01 по 03 жовтня 2012 року. Організаторами заходу були Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, Луганський обласний центр дитячо-юнацького туризму і краєзнавства за вагомої підтримки Луганської обласної ради та Управління освіти і науки Луганської облдержадміністрації. Активну участь у підготовці та проведенні конференції взяла Національна спілка краєзнавців України та Рада Організації ветеранів України.

У конференції взяли участь делегації юних краєзнавців навчальних закладів з 12 областей України, міст Києва та Севастополя. Активними учасниками заходу були ветерани та учасники Великої Вітчизняної війни з різних областей України, вчені та краєзнавці, представники різних громадських організацій Луганщини.

Урочисте відкриття конференції відбулося в актовій залі Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка за участю представників Луганської обласної ради, органів управління освіти, ветеранських організацій. В дружній атмосфері учні та освітяни Луганщини щиро вітали педагогів та юних пошуковців з різних куточків України. Урочисту значимість події підтримали високопатріотичними художніми номерами курсанти – представники самодіяльних колективів університету внутрішніх справ.

Робота секцій конференції проводилась в аудиторіях Луганського обласного багатопрофільного ліцею за напрямами:

– дослідження бойового, фронтового шляху юних героїв – учасників бойових дій (синів полків, юнг), їх вкладу в перемогу над фашистськими загарбниками;

– дослідження участі юних героїв в партизанських загонах та підпільних організаціях, їх особливої ролі в діяльності зазначених бойових формувань;

– дослідження вкладу дітей та юнацтва в перемогу над фашизмом через самовіддану працю тилу.

У своїх пошукових роботах учні розкрили героїчні сторінки подвигів своїх юних земляків, які боролись проти нацистів на фронтах, в партизанських загонах, підпільних організаціях, самовіддано трудились в тилу для забезпечення Червоної армії. Долі юних героїв з Луганщини, Тернопільщини, Одещини, Сумщини, інших регіонів України пройшли через пам’ять і серця теперішніх їх ровесників, які пошуковою роботою продемонстрували свою патріотичну громадянську позицію.

Керівники делегацій обговорили питання форм та методів керівництва музейною та пошуково-дослідницькою роботою учнівської молоді, дослідження та висвітлення маловідомих сторінок війни на території України, пов’язаних з героїчною боротьбою дітей та юнацтва в партизанських загонах, підпільних групах, самовідданою працею в тилу.

Учасники конференції відвідали Краснодонський обласний музей «Молода гвардія», монумент «Нескорені» на місці страти молодогвардійців, музей подвигу юних героїв у м. Ровеньки та місце розстрілу молодогвардійців в Гримучому лісі біля м. Ровеньки.

Юні краєзнавці отримали Дипломи учасників Всеукраїнської краєзнавчої конференції учнівської молоді «Юні герої – підпільники навічно в пам’яті народній», присвяченої 70-річчю створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія», друковані матеріали, пам’ятні вимпели із символікою про подвиг молодогвардійців.

На урочистому закритті конференції юні пошуковці України висловили готовність продовжити пошукову роботу з вивчення героїчних подвигів юних патріотів нашої землі в роки Великої Вітчизняної війни.

Девізом учасників конференції, їх налаштованістю на подальший пошук стали слова поета Р. Рождественського: «Это нужно не мёртвым, это нужно живым».

Національна спілка краєзнавців України у своїй діяльності послідовно підтримує освітян України, навчальні заклади в організації краєзнавчо-пошукової роботи з вивчення історії рідного краю, героїчних і трагічних сторінок в житті українського народу. Цьому сприяють спільно проведені акції, експедиції, краєзнавчі конференції.

Прикладом такої підтримки і спільної роботи стала XII Всеукраїнська науково історико-краєзнавча конференція «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи...», що відбулась у м. Івано-Франківську у 2011 році. Важливою основою розвитку зазначеної співпраці є Договір про співпрацю між Національною спілкою краєзнавців України та Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

«Підтримуючи педагогів-краєзнавців, учнів та студентів у їх намаганні вивчати історію свого краю, ми дбаємо про майбутнє краєзнавства», говорив академік П.Т. Тронько.

Наталія Морозова (м. Вінниця)

КРАЄЗНАВЧИЙ ФОРУМ НА ВІННИЧЧИНІ: НОВІ ПІДХОДИ ТА ЗДОБУТКИ

Краєзнавство на Вінниччині має глибокі корені і добрі традиції. За нашого часу виникли об'єктивні умови для відродження кращих традицій українського бібліотечного краєзнавства, значно підвищилась роль бібліотек у відновленні історичної пам'яті народу, становленні його національної свідомості, вихованні гідності і справжнього патріотизму. Краєзнавча робота стала не декларованим, а насправді пріоритетним напрямком діяльності бібліотек. Напрацювання бібліотек, музеїв, архівів, громадських краєзнавчих організацій, науковців, колекціонерів, письменників, інших учасників краєзнавчого руху, об'єднаних спільною ідеєю, дають позитивні результати.

Зміст краєзнавчої роботи бібліотек нині визначається такими основними складовими: формування краєзнавчого фонду, створення довідково-бібліографічного апарату, здійснення наукових досліджень з питань краєзнавства, підготовка власних бібліографічних і книгознавчих посібників, широка популяризація знань про край і краєзнавчих видань та наявність краєзнавчої специфіки в оформленні бібліотеки.

Дослідницька робота бібліотек розпочинається з формування краєзнавчого фонду, тобто зібрання літератури про свій край, та місцевих видань. Необхідною умовою є всебічне вивчення складу наявних краєзнавчих документів і визначення рівня та якості задоволення читацьких запитів; вироблення перспективної моделі розвитку краєзнавчих фондів з тим, щоб оптимізувати ступінь їх відповідності читацьким потребам; вироблення стратегії реалізації цієї моделі.

Використання краєзнавчого фонду лише тоді матиме інтенсивний та різнобічний характер, коли він знайде адекватне відображення в краєзнавчому довідково-бібліографічному апараті. Ці та інші питання бібліотечного краєзнавства знаходять своє відображення на конференціях, інших форумах краєзнавчого характеру.

Останнім часом бурхливий розвиток інформаційних технологій надав нові можливості для нау-

кових краєзнавчих досліджень, у тому числі здійснених методом «усної історії». Необхідність поділитися новими знахідками, розвідками сприяли проведенню форумів, які б об’єднали зусилля дослідників краю і стали свого роду платформою для обміну краєзнавчими здобутками. Науково-практичні бібліотечні конференції краєзнавчого характеру прижилися на теренах Вінниччини ще з початку 2000-х років і стали традиційними. Лише за останніх п’ять років відбулося три таких форуми, до яких щораз приєднуються все нові й нові учасники, у тому числі із зарубіжних країн. Ось дещо з хроніки подій: 2008 рік – Міжнародна науково-практична конференція «Краєзнавство в системі розвитку духовності і культури регіону»; 2010-й – II Міжнародна науково-практична конференція «Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку».

10–12 жовтня 2012 року у м. Вінниці на базі обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва та закладів культури Муровано-куриловецького району відбулася III Міжнародна науково-практична конференція «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону».

Організаторами Конференції виступили Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації, Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва, ГО «Асоціація бібліотек Вінниччини». Уперше до організації такого зібрання приєдналася Національна спілка краєзнавців України. Усього на Конференцію надійшло понад 90 наукових доповідей, повідомлень, а також пропозицій щодо презентації нових краєзнавчих книг і часописів.

У роботі форуму взяли участь: заступник начальника управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації Г.Д. Куделя, провідні фахівці Національної історичної бібліотеки України, Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленка, Закарпатської ОУНБ ім. Ф. Потушняка, Кіровоградської ОУНБ ім. Д.І. Чижевського, Сумської ОУНБ ім. Н.К. Крупської, наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І.Я. Франка, обласної бібліотеки для дітей Житомирської обласної ради, центральних районних (міських) Вінницької області, наукових бібліотек університетів Вінниці, Нью-Йорка (США), науковці вищих навчальних закладів та наукових установ міст Київ, Вінниця, Бережани (Україна); Краків, Торунь, Вроцлав, Люблін (Республіка Польща), член правління Національної спілки краєзнавців України, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України С.Д. Гальчак, національно-культурних товариств, наукові співробітники музеїв, заповідників, Державного архіву Вінницької області та архівного відділу Липовецької райдержадміністрації, державні службовці, письменники, редактори, священнослужителі, краєзнавці, колекціонери.

Відповідно до програми перший день роботи краєзнавчого форуму розпочався з офіційного відкриття та привітань учасників Конференції. З вітальними словами виступили: заступник начальника управління культури і туризму Вінницької облдержадміністрації Г.Д.Куделя, віце-консул Генерального Консульства Республіки Польща у м. Вінниці Даміан Чарчинський. Привітання від голови Національної спілки краєзнавців України, члена НАН України О.П. Реєнта зачитав член правління Національної спілки краєзнавців України, голова правління Вінницької обласної організації НСКУ, професор С.Д. Гальчак. Своє звернення до учасників зібрання надіслала і колишній співробітник обласної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва, бібліотечний фахівець УВАН із США (м. Нью-Йорк), відомий краєзнавець, член Вінницької обласної краєзнавчої організації «Поділля» Л.М. Шпильова.

Під час пленарного засідання, в одній з основних доповідей «Від конференції до конференції: вектори розвитку регіонального бібліотечного краєзнавства», з якою виступила Г.Д. Куделя, висвітлювалися здобутки і проблеми краєзнавчої діяльності за останніх два роки у бібліотеках Вінниччини.

У своїй доповіді «Інноваційний поступ Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва продовжується», директор Вінницької ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва Наталія Морозова ознайомила присутніх із здобутками книгозбірні за останнє п’ятиріччя, зокрема у проектній діяльності, використанні новітніх інформаційних технологій, представленні діяльності бібліотеки у соціальних мережах. Виступ був присвячений 105-й річниці заснування обласної книгозбірні. Останнє п’ятиріччя для колективу Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва відзначилося подальшим інноваційним розвитком із збереженням і примноженням кращого досвіду, традицій, напрацьованих не одним поколінням відданих справі його співробітників та бібліотекознавчою наукою і практикою України й світу. Слід також зауважи-

ти, що особлива увага у роботі бібліотеки акцентувалася на дослідженні та представленні в зовнішньому середовищі знань про край, його історію, сьогодення, природу, відомих особистостей. Напрацювавши чималий досвід створення та популяризації краєзнавчих ресурсів, Вінницька ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва кожних два роки почала проводити краєзнавчі конференції, які набули статусу міжнародних завдяки участі в них науковців з країн близького зарубіжжя.

Особливості розвитку краєзнавства Східного Поділля у період «перебудови» (1985-1991рр.) охарактеризував у своїй доповіді доктор історичних наук, професор ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського С.Д. Гальчак. Завідувач сектору організаційно-методичної та науково-дослідної роботи відділу історичного краєзнавства Національної історичної бібліотеки України В.П.Кисельова проаналізувала сучасний стан і тенденції розвитку краєзнавчого контенту веб-сайтів регіональних бібліотек України. При цьому вона дала схвальну оцінку, поряд з іншими, і веб-сайту «Тімірязєвки» та її краєзнавчої роботи в цілому.

Значний інтерес викликала книга В.Я. Кулікова «Оккупация Винницы (18.07.1941 – 20.03. 1944): свидетельство очевидца» (К.,2012), яку презентували професор-нейрохірург, академік НАМН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України Є.Г. Педаченко (онук автора) та видавець В.Б. Парапан.

Виступи молодих науковців із Республіки Польща присвячені були переважно використанню краєзнавцями усної історії, зокрема: канд. історичних наук Вікторія Куделя-Свйонтек (м. Краків) розкрила тему «Використання усної історії краєзнавцями. Досвід та перспективи», яка охарактеризувала усну історію як знаряддя праці для її дослідників; магістр історії, аспірант Ягеллонського університету Адам Свйонтек зупинився у своєму виступі на проблемі «Збагнути цвинтар. Методологічні вказівки та можливості так званих «цвинтарних студій»; «Усна історія у діяльності центру «Пам’ять на майбутнє» – так звучала тема доповіді документаліста з м. Вроцлава Гжегожа Коваля; магістр, аспірантка університету ім. Марії Кюрі-Склодовської Анна Нідерля презентувала присутнім доповідь на тему: «Опрацювання та архівізація усних свідчень в Архіві Усної Історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні». Пізнавальною виявилася і доповідь магістра історії, аспірантки університету Міколая Коперніка з м. Торунь Анни Сглінської «Проект «Так треба». З досвіду історичного краєзнавства». Переклад українською мовою виступів польських науковців здійснила кандидат історичних наук Вікторія Куделя-Свйонтек.

Друге пленарне засідання розпочалося доповіддю кандидата філологічних наук, професора ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського А.М. Подолинного «Подільська шевченкіана: сторінки історії і постаті

(до 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка)». Автор багатьох книг про діячів літератури і мистецтв Поділля, до ювілею Великого Кобзаря уклав іменний словник, мета якого показати внесок науковців і митців Вінниччини до загальноукраїнської Шевченкіани. Він запропонував видати такий словник, інше довідкове або бібліографічне видання у кожному регіоні України та за кордоном.

Отець Григорій (Рогацький), ієромонах, настоятель парафії «Покрова Пресвятої Богородиці» та сестра Святослава Завійська присвятили свої виступи історії відродження УГКЦ у Вінниці, що на вул. Крутий Спуск, 9.

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання суспільно-гуманітарних дисциплін Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Олексій Струкевич розкрив перед присутніми тему «Батозька битва у контексті подільської та загальноукраїнської історії» і приурочив свою доповідь 360-річчю битви під Батогом (с. Четвертинівка Тростянецького району, що на Вінниччині).

Кілька доповідей цього дня висвітлювали напрямок «Бібліотечне краєзнавство». Викладач вищої категорії циклової комісії бібліотечних дисциплін та діловодства Тульчинського училища культури Н.І. Моторна презентувала виступ «Краєзнавчий бібліотечно-інформаційний сервіс в умовах інформаційного ринку»; зав. відділу «Україніка» Харківської ДНБ ім. В.Г. Короленка Н.І. Полянська розповіла про створення краєзнавчих бібліографічних ресурсів на прикладі своєї бібліотеки; заступник директора з наукової роботи обласної бібліотеки для дітей Житомирської обласної ради Л.А. Мозгова поділилася напрацюваннями з питання «Бібліотечне краєзнавство в персоналіях»; «Краєзнавча інформація на сайтах та блогах публічних бібліотек Вінниччини» – цю тему висвітлила заступник директора з наукової роботи та інформатизації Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва Г.М. Слотюк; доповідь директора бібліотеки ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського В.С. Білоус присвячувалася питанню «Бібліотечно-бібліографічне краєзнавство – важливий напрямок краєзнавчої діяльності бібліотеки».

Викликали також інтерес кілька різнопланових наукових доповідей і повідомлень, а саме: «Вінниччина на поштових мініатюрах світу», з якою виступив голова Подільської асоціації філателії ім. В. Отамановського Ю.Д. Козак; «Книжкові склади у поширенні книг в Подільській губернії» – така тема доповіді прозвучала з вуст кандидата історичних наук, старшого викладача кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, провідного фахівця відділу рідкісних і цінних видань ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва Т.Р. Соломонової. Провідний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член НСЖУ К.В. Завальнюк поділився матеріалами наукової розвідки «Леонід Маркович Мосенз: сторінки біографії». Завідувач сектору виставкової роботи Вінницького обласного краєзнавчого музею Т.Г. Журунова поділилася з учасниками Конференції спогадами О.В.Ерн (активної діячки Львівської обласної організації «Меморіал») у своїй доповіді «Подільські сторінки родини Ерн».

Вінницький архітектор Л.М.Денисова ознайомила присутніх із результатами наукової розвідки «Білий рояль для білої зали» (до 100-річчя будівлі Вінницької міської Думи).

Змістовною та різноплановою була виїзна сесія Конференції, що проходила на базі закладів культури Мурованокуриловецького району. Делегацію учасників гостинно зустріли у районному будинку культури працівники бібліотек та група учителів історії.

З вітальним словом до гостей звернулися голова Мурованокуриловецької районної державної адміністрації В.М. Анікеєнко, голова районної ради В.А. Гук та начальник відділу культури і туризму райдержадміністрації В.М.Веклюк.

Учасники Конференції мали змогу ознайомитися з роботою районної книгозбірні, екскурсію бібліотекою провела Л.С. Драганюк, директор Мурованокуриловецької ЦРБ, заслужений працівник культури України.

Виїзну сесію розпочав магістр історії, аспірант університету Міколая Коперніка (м. Торунь, Республіка Польща) Пйотр Пранке виступом за темою «Гнєзно – міфічний початок, момент слави та розвиток туризму».

Представники обласних наукових бібліотек України поділилися своїми напрацюваннями у царині краєзнавства. З повідомленням про бібліотечне краєзнавство як основний напрямок діяльності бібліотек виступила О.М.Малиш, завідувач відділу краєзнавчої літератури і бібліографії Сумської ОУНБ ім. Н.К. Крупської.

Про досвід Закарпатської ОУНБ ім. Ф. Потушняка йшлося у повідомленні «Книгозбірні Закарпаття: історія та сьогодення як складова бібліотечного краєзнавства» завідувача відділу краєзнавства Н. М. Вачиля.

Бібліотекар відділу книгозберігання Наукової бібліотеки ЛНУ імені Івана Франка О.Б. Ткачик виступила з повідомленням «Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка як центр краєзнавчої інформації».

З літературним краєзнавством Бережанщини ознайомила присутніх Н.І. Волинець – учений секретар Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани.

У роботі Конференції брали участь і місцеві краєзнавці та письменники. Так, член НСЖУ В.А. Ревуцький презентував книгу про історію одного з сіл Мурованокуровеччини – «Снітків. Історія без акцентів», а В.Ю. Гарвасюк – поет, член НСПУ, автор багатьох поетичних книг ознайомив учасників зібрання з новою збіркою своїх віршів «Віднайти святиню».

По завершенню секційного заняття, учасники Конференції здійснили мандрівку заповідними місця Мурованокуриловеччини, зокрема ознайомилися з шедеврами картинної галереї Федора Коновалюка, відвідали садибу Косаківських XVIII ст., (де нині розташована Мурованокуриловецька школа-інтернат санаторного типу), костел парафії Святого Михаїла Архангела у с. Вербовець та Свято-Преображенський чоловічий монастир у с. Галайківці.

Останній день роботи Конференції був також багатий на змістовні наукові доповіді, розвідки, презентації.

Продовжили висвітлювати напрямок бібліотечного краєзнавства працівники обласної та районних книгозбірень. З доповіддю «Щорічник «Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини» як мініенциклопедія життя краю» (до 50-річчя виходу першого випуску) виступила зав. відділу літератури та інформації з питань краєзнавства Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва Т.В. Котуз. Про використання краєзнавчих ресурсів бібліотек у створенні ювілейного збірника «Томашпільщина» розповіла директор Томашпільської районної бібліотеки В.П.Нагірняк. «Літературно-мистецьке краєзнавство Бершадщини: бібліотечний аспект» – назва повідомлення бібліографа-краєзнавця Бершадської районної бібліотеки Ю.М. Маршук; з темою «Краєзнавча діяльність Жмеринської ЦРБ: традиції та інновації» виступила провідний бібліограф-краєзнавець Жмеринської ЦРБ Л.Л.Тупчій.

З новими матеріалами про Синоводську битву на Поділлі ознайомив учасників Конференції заступник голови Вінницької обласної організації НСКУ, начальник архівного відділу Липовецької райдержадміністрації О.І. Роговий. Заслужений діяч мистецтв, директор Вінницького літературно-меморіального музею Михайла Коцюбинського Ф.В. Панчук поінформував учасників Конференції про нові форми роботи свого закладу в організації культурно-масових заходів. Емоційним і переконливим був виступ викладача культурології Вінницького коледжу НУХТ, заслуженого працівника освіти України В.П. Лосовської «Краєзнавчі матеріали як засіб формування цілісної особистості студентської молоді» (на прикладі роботи свого навчального закладу). Новими знахідками історичного минулого села Кетроси (тепер Довжок) Ямпільського району поділився краєзнавець, учитель місцевої школи Ю.П. Зозуля; а літературознавець, куратор Вінницького дому поета А.В. Стебелєв розповів присутнім про долю села Канава Тиврівського району в історії Поділля. Головний бібліотекар наукової бібліотеки ВНМУ ім. М. Пирогова О.А. Юрчишина виступила з доповіддю на тему «Хранителі творчої спадщини С.Руданського: віднайдене».

Зворушили присутніх свідчення жителів с. Іванів Калинівського району, які були в полоні під час Великої Вітчизняної війни, Тетяни Олексіївни Купчинської і Василя Миколайовича Воронюка та спогади Василя Феодосійовича Мельника про окупацію села, які записала і прокоментувала бібліотекар Іванівської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Л.С. Бадрак.

Презентаційна платформа включала в себе ознайомлення з новими книгами краєзнавчого характеру. Дві з них вийшли друком 2012 року у видавництві «Вінницька газета», які презентувала головний редактор часопису Н.М. Космина і автори: П.В. Маніленко «Добридень, Березівко!» та І.М.Коломієць «Майдан Супрунівський». Директор видавництва «Прада-АРТ», видавець В.В. Радчик презентував присутнім І-4 випуски альманаху «Подільські джерела».

На Конференції відбулося жваве обговорення книги генерал-майора, колишнього кадрового працівника КДБ СРСР І.М. Загородного «Втрачене покоління» (про найбільш трагічні сторінки життя українського народу, у тому числі вінничан, впродовж XX століття), рецензентами якої виступили відомі вінницькі історики – професор ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського А.Д.Ткаченко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського І.М. Романюк. Вони ж і поділилися враженнями про книгу. Позитивно

оцінив видання і доктор історичних наук, завідувач кафедри журналістики цього вищого навчального закладу С.Д. Гальчак.

Електронне видання «Єлисаветградський абрис. Персони українського театру» (до 130-річчя Кіровоградського обласного академічного музично-драматичного театру ім. М.Кропивницького) презентувала заступник директора Кіровоградської ОУНБ ім. Д. Чижевського О.В. Ткаченко.

На завершення, всіма учасниками була прийнята «Резолюція III Міжнародної науково-практичної конференції «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону», яка представлена на веб-сайті Вінницької ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва для ознайомлення з нею всіх бажаючих.

До Конференції було надруковано її програму, видано диск з матеріалами форуму, підготовлено рекламну продукцію. Всі учасники отримали четвертий номер бюлетеня ГО «Асоціація бібліотек Вінниччини» «Наші новини», а гості з інших регіонів України та Республіки Польща – добірку книг краєзнавчого характеру і видань Вінницької ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва.

Зібрання викликало широкий резонанс та отримало схвальну оцінку не лише його учасників, але й представників влади, відвідувачів бібліотеки та засобів масової інформації, які висвітлювали його роботу.

Організатори Конференції надали можливість гостям помилуватися вінницьким світломузичним фонтаном «ROSHEN», відвідати історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму та ознайомитися з визначними місцями Мурованокуриловеччини.

2014 року на базі Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва та книгозбірень Вінниччини передбачається провести IV Міжнародну науково-практичну конференцію «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності».

З Резолюції III Міжнародної науково-практичної конференції «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону»:

10–12 жовтня 2012 року у м. Вінниці на базі ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва та закладів культури Мурованокуриловецького району (виїзна сесія) відбулася III Міжнародна науково-практична конференція «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону».

Організатори Конференції – Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації, Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А.Тімірязєва, Національна спілка краєзнавців України, ГО «Асоціація бібліотек Вінниччини».

Заслухавши та обговоривши наукові доповіді, повідомлення, презентації, проаналізувавши стан краєзнавчої діяльності і виконання рекомендацій, прийнятих на I Міжнародній науково-практичній конференції «Краєзнавство в системі розвитку духовності і культури регіону» (2008) та узагальнених в Резолюції II Міжнародної науково-практичної конференції «Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку» (2010), учасники Конференції відмічають, що здійснюється подальша діяльність в усіх напрямках галузі краєзнавства, зокрема:

– проводяться вивчення джерельної бази краєзнавчої тематики, а також дослідження з питань історичного, природничо-географічного, літературно-мистецького, бібліотечного, народознавчого, туристичного краєзнавства, результати яких були представлені на Конференції;

– вийшла друком низка фундаментальних краєзнавчих видань, започатковано нові часописи;

– на Вінниччині продовжує діяти обласна програма підтримки місцевих авторів, завдяки якій районні, міські, сільські книгозбірні поповнюють свої фонди новими краєзнавчими виданнями. Протягом двох останніх років (кінець 2010 – 2012) побачили світ понад 50 назв видань, серед яких 2-й і 3-й випуски книгознавчого альманаху «Подільський книжник», підготовлених фахівцями ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. 2012 року ще чотири видання бібліотеки краєзнавчого змісту виграли конкурс і будуть видані в рамках обласної програми накладом 1000 примірників кожне;

– активізувалася робота з вивчення історії міст, сіл, підприємств, навчальних закладів, бібліотек та видання книг за матеріалами наукових досліджень;

– розширилася тематика, урізноманітнилися форми, удосконалився зміст та дизайн бібліографічних посібників, що видаються книгозбірнями;

– відділом науково-методичної роботи та інновацій у бібліотечній справі ВОУНБ ім. К.А.Тімірязєва проведено методичну розвідку щодо виявлення джерел з історії населених пунктів, бібліотек та документів про видатних діячів у фондах публічних книгозбірень області;

– триває оперативний обмін краєзнавчою бібліографічною інформацією з використанням інформаційних технологій для створення регіональних краєзнавчих електронних баз даних;

– веб-сайти стали одними із важливих каналів реалізації краєзнавчої інформаційно-комунікативної функції регіональних бібліотек, де представлені краєзнавчі ресурси, а саме: поповнюються новими матеріалами повнотекстові електронні бази даних документів краєзнавчого змісту (видання бібліотек та окремих місце-

вих авторів); забезпечується розвиток електронних баз даних краєзнавчого змісту (електронні каталоги та картотеки) в мережі Інтернет, поповнюються окремі розділи краєзнавчого змісту в меню веб-сайтів («Наші видання», блог відділу літератури та інформації з питань краєзнавства ВОУНБ ім. К.А. Тімірязєва та «Вінницький інформаційний портал»; «Єлисаветградський абрис. Персони українського театру» (до 130-річчя Кіровоградського обласного академічного музично-драматичного театру ім. М. Кропивницького – Кіровоградська ОУНБ ім. Д. Чижевського та інші). Відділ літератури та інформації з питань краєзнавства ВОУНБ ім. К.А. Тімірязєва підготував навчальний ролик про методику ведення ЕБД «Календар знаменних і пам’ятних дат»;

– розпочато роботу щодо представлення діяльності бібліотек у соціальних мережах;

– надано додаткові можливості публічним бібліотекам для створення електронних краєзнавчих баз даних завдяки перемозі районних, міських, сільських книгозбірень Вінниччини та інших областей України у І, ІІ, ІІІ раундах конкурсу програми «Бібліоміст»;

– проводиться збір та збереження краєзнавчих досліджень з використанням методу «усної історії», у тому числі за допомогою мультимедійних засобів для створення електронних архівів історико-краєзнавчого змісту – ВОУНБ ім. К.А.Тімірязєва, науковці Кракова, Любліна, Вроцлава, Іванівської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Калинівського району, музею «Літературна Немирівщина» тощо;

– зміцнилися партнерські взаємозв’язки між бібліотеками, громадськими краєзнавчими організаціями, науковими установами, національно-культурними та громадськими краєзнавчими товариствами, творчими спілками, туристичними агенціями, музеями, архівами у напрямку розвитку краєзнавства.

Вінницька ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва видала науковий збірник матеріалів ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку», який отримали всі бібліотеки-учасниці зібрання та автори наукових доповідей і повідомлень.

Однак учасники Конференції відмічають необхідність подальшої консолідації та об’єднання зусиль для розвитку краєзнавчої діяльності, констатують невиконання рекомендації щодо виділення коштів для придбання центральними районними бібліотеками програмного забезпечення «ІРБІС» з метою створення краєзнавчих електронних баз даних; відмічають недостатню матеріальну базу та технічне оснащення низки районних, міських, сільських бібліотек, що перешкоджає виконувати у повному обсязі всі сучасні напрямки краєзнавчої роботи.

Недостатня робота проводиться щодо виявлення, збору і акумулювання краєзнавчих матеріалів для видання колективних бібліографічних праць.

Не створені в областях об’єднані краєзнавчі сайти, які б слугували джерелами інформації, платформами для дискусій і спілкування, забезпечували постійно діючі системи обміну інформацією між краєзнавцями регіонів.

Учасники ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону» з метою подальшого розвитку краєзнавства в регіонах наголошують на необхідності проведення наступних заходів:

– докласти зусиль щодо виконання у повному обсязі завдань, викладених у Резолюції ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку» (Вінниця, 2010 р.);

– усіма формами і методами пропагувати краєзнавчі можливості бібліотек та інших учасників краєзнавчого руху в Україні й на Вінниччині;

– обласним науковим бібліотекам згрупувати весь краєзнавчий контент в тематичний блок «Краєзнавство» на головних сторінках веб-сайтів і за допомогою посилань подавати необхідну інформацію на відповідних сторінках;

– бібліотекам та іншим учасникам краєзнавчого руху більш широко використовувати соціальні мережі Інтернет для популяризації знань про рідний край, краєзнавчих ресурсів та висвітлення досвіду роботи;

– розширити тематику та хронологічні рамки досліджень, здійснених методом «усної історії» та оприлюднити їх результати на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності», що відбудеться 2014 року на базі ВОУНБ ім. К.А. Тімірязєва та інших бібліотек Вінниччини;

– здійснити у кожній області підготовку іменних словників, інших довідкових та бібліографічних видань регіональної Шевченкіани, присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка;

– бібліотечним, музейним, архівним закладам, науковцям, краєзнавцям, приватним колекціонерам, громадським краєзнавчим організаціям вивчати і запроваджувати в практику роботи кращий вітчизняний і зарубіжний досвід краєзнавчої діяльності з метою збереження історичної пам’яті народу, сприяння розвитку регіонів та держави України в цілому.

– обласним і районним методичним центрам систематично здійснювати моніторинг краєзнавчої діяльності публічних бібліотек.

– робочій групі з підготовки і проведення ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону» підготувати розширене повідомлення про її роботу до наукового журналу «Краєзнавство».

м. Вінниця　　　　　　　　　　12 жовтня 2012 року

Феодосій Стеблій (м. Львів)

ДНІ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА НА ЛЬВІВЩИНІ

За участю Львівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України у 2012 р. на Львівщині відбулася низка заходів на відзначення 201-х роковин від дня народження визначного громадсько-культурного діяча, письменника, фундатора унікального угруповання романтиків – «Руської Трійці» й співвидавця славнозвісного альманаху «Русалка Дністрова» о. Маркіяна Шашкевича.

4 листопада в с. Деревня Жовківського району в храмі Різдва Пресвятої Богородиці відправлено поминальне Богослужіння, а після нього панахиду за Маркіяном Шашкевичем під проводом Єпископа Сокальсько-Жовківського УГКЦ Михаїла Колтуна та отця-пароха УПЦ КП Богдана Горінецького і багатьох священиків обох конфесій, які відспівала славнозвісна Львівська державна академічна чоловіча хорова капела, лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка «Дударик» (диригент Дмитро Кацал).

Після цього в приміщенні Народного дому відкрито і освячено новостворений зусиллями ентузіастів за підтримки широкої громадськості Музей Маркіяна Шашкевича. Завершилась урочистість змістовною концертною програмою на слова М. Шашкевича у виконанні «Дударика».

5 листопада у Львівській духовній семінарії Св. Духа відбулися Шашкевичівські читання «Русалка Дністрова» – маніфест українського відродження», організовані Інститутом українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України за участю представників наукових і вищих навчальних закладів Львова і Дрогобича – відомих шашкевичезнавців М. Шалати, Л. і М. Ільницьких, В. Гориня, Л. Сеника, М. Легкого, Р. Кирчіва, О. і Є. Нахліків, Б. Якимовича, Г. Корнєєвої, П. Шкраб’юка і автора цих рядків.

Доповідачі проаналізували «Русалку Дністрову» як документ подвижницької незалежницько-соборницької місії «Руської Трійці», неодноразові її перевидання та розповсюдження, інтерпретували твори М. Шашкевича «Веснівка» і «Русланові псалми», створені ним переклади Короледвірського рукопису, простежили творчу спадщину сучасників і однодумців «Руської Трійці», інформували про створення в ювілейні роки на Львівщині мережі музеїв М. Шашкевича й репрезентували поетичну Шашкевичіану. Головував на конференції і виступив із заключним словом голова Львівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України в. о. директора Інституту українознавства І. Крип’якевича НАН України М. Литвин. Наприкінці форуму відбулася презентація найновіших видань Шашкевичіани, які передано в дар бібліотеці Духовної семінарії.

6 листопада 2012 р. численні представники громадськості Львівщини зібралися біля пам’ятника М. Шашкевичу у Львові. Від Обласної ради народних депутатів і Обласної державної адміністрації, представників наукових і навчальних закладів до пам’ятника покладено квіти. Заслужена академічна капела України «Трембіта» вшанувала пам’ять письменника виконанням пісні на його слова «Веснівка», кантати «Під небом України» Є. Козака та державного гімну «Ще не вмерла Україна». Того ж дня члени Шашкевичівської комісії та представники громадськості, краєзнавці поклали квіти до могили письменника на Личаківському цвинтарі у Львові.

Євген Букет (м. Київ)

«ВІКІ ЛЮБИТЬ ПАМ'ЯТКИ» – 2012

В Україні за підтримки НСКУ вперше було проведено фотоконкурс «Вікі любить пам'ятки». Урочиста церемонія нагородження його переможців і презентація фотовиставки кращих робіт конкурсу відбулася 4 листопада у приміщенні Будинку культури й освіти «Майстер-клас». На фотовиставці було представлено 54 фотографії з України та 11 кращих фотографій з інших країн, де також відбувався конкурс «Вікі любить пам'ятки», серед них наші сусіди – Польща, Росія, Румунія. Для організатора конкурсу (громадської організації «Вікімедіа Україна») його шалений резонанс став справжньою несподіванкою. Кількість завантажених для участі в конкурсі світлин українських пам'яток перевищила 33 тисячі! Україна посіла третє місце серед 36 країн-учасниць, залишивши далеко позаду Росію та інші країни СНД, країну-засновника конкурсу – Нідерланди і навіть США, Францію та Німеччину, які мають значні фінансові ресурси на його організацію та проведення.

Вікі любить пам'ятки (англ. Wiki Loves Monuments) – щорічний міжнародний фотоконкурс, який проходить протягом вересня. Учасники фотографують історичні пам'ятки і об'єкти культурної спадщини в своєму регіоні і завантажують їх на Вікісховище. Метою заходу є висвітлення культурно-історичної спадщини країн-учасниць.

Ініціатива проведення конкурсу Wiki Loves Monuments належить нідерландським вікіпедистам, які 2010 року запропонували з 1 до 30 вересня (в Дні європейської спадщини) сфотографувати 50 тисяч пам'яток Нідерландів.

Протягом вересня на Вікісховище було завантажено більше 12 тисяч фотографій нідерландських пам'яток, найкращою з яких була визнана фотографія фасаду будинку по вулиці Vijzelstraat, 31, в Амстердамі, зроблена користувачем Rudolphous. Цей же користувач був визнаний найактивнішим конкурсантом – спеціально для конкурсу він сфотографував 1371 об'єкт.

Наступного року ініціативу нідерландців підхопили 18 країн, серед яких – Польща, Росія та Румунія. Тоді в конкурсі взяли участь більше 5000 учасників і завантажили 168 тисяч фотографій. Конкурс проводився у два тури – національний і міжнародний. До міжнародного туру було обрано 169 фотографій пам'яток, а найкращою була визнана фотографія монастиря К'яжна на околицях Бухареста, зроблена взимку румунським користувачем Mihai Petre. Тисячі конкурсних фотографій були розміщені на сторінках Вікіпедії у статтях про відповідні населені пункти або статтях про відповідні пам'ятки. У жовтні 2012 року конкурс Wiki Loves Monuments – 2011 визнаний Книгою рекордів Гіннеса найбільшим фотоконкурсом у світі.

2012 року географія конкурсу охопила 35 країн світу з 4 континентів. Серед країн колишнього СРСР це – Білорусь, Естонія, Росія і Україна. У базі даних конкурсу зібрано більше 800 тисяч пам'яток, які пропонуються учасникам конкурсу.

Для отримання переліку пам'яток культурної спадщини «Вікімедіа Україна» звернулася до Міністерства культури України, а також обласних управлінь культури. Але, як виявилося, Україна не має загального переліку пам'яток. Ймовірно, що списки, зібрані українськими вікіпедистами, – перший систематизований електронний реєстр українських пам'яток часів незалежності. Адже тільки у нас пам'ятки історії і культури, кількість яких, за офіційними даними, близько 152 тисяч, ігнорує насамперед держава, яка найперша мала б ними опікуватися. Увагу на це звернув навіть міністр із питань надзвичайних ситуацій України Віктор Балога. «Мене як політика, що народився у Закарпатті, турбує той факт, що, згідно зі списком, який Міністерство культури України надало на запит організації «Вікімедіа Україна», до Державного реєстру нерухомих пам'яток України внесено всього одну пам'ятку Закарпаття – Геодезичний знак на місці розташування географічного центру Європи, що у Рахівському районі Закарпаття. Сьогодні, коли Інтернетом користуються десятки мільйонів українців, на офіційному веб-сайті Міністерства культури України, у розділі «Державний реєстр нерухомих пам'яток України» є напис: «Шановні відвідувачі сайта! Ця рубрика у стадії розробки. Просимо вибачення за тимчасові незручності! Слідкуйте за подальшими змінами на сайті 31 липня 2012». Сором, який просто важко описати», – обурився Балога на своїй сторінці у соціальній мережі Фейсбук.

Зрозуміло, чому лейтмотивом української частини загальноєвропейської ініціативи, яка об'єднала професійних фотографів і аматорів з багатьох куточків країни, стала теза, залишена

в коментарі під однією з публікацій на офіційному сайті конкурсу wlm.org.ua: «Давайте збережемо наші пам’ятки хоча б на фото, доки їх остаточно не знищили». Гірко… Але такі, на жаль, наші реалії. У гонитві за особистими амбіціями ті, хто мав би вирішувати справи державні, забувають про найголовніше – національну пам’ять – фундамент будь-якої держави. Приємно, що у конкурсі представлені практично всі регіони України від Закарпаття до Слобожанщини, на світлинах можна побачити і великі, і маленькі міста, і давні археологічні пам’ятки, і пам’ятки новітньої історії.

Офіційним партнером конкурсу в Україні стала Національна спілка краєзнавців України. До складу журі конкурсу входила заступник голови НСКУ Руслана Маньковська. У виступах членів журі під час урочистої церемонії нагородження переможців обговорювалося складне питання: що має більшу вагу в контексті конкурсу – художня цінність фотографії чи цінність самої пам’ятки? Цю дискусію розпочала Руслана Маньковська. Її підтримав член журі, фотокореспондент газети «Сільські вісті» Олександр Литвиненко та інші. Було висловлено думку про те, що оскільки наша держава поки що не спроможна вивчити й половини з пам’яток культурної спадщини, надбаних її народом, цим мають займатися люди, згуртовані навколо НСКУ і конкурсу «Вікі любить пам’ятки». Тож наступного року журі буде сформоване наполовину із краєзнавців, наполовину із професійних фотографів і операторів.

НСКУ вважає результат конкурсу «Вікі любить пам’ятки» вагомим внеском в утвердження української культури й духовності та обіцяє і надалі підтримувати ініціативи вікімедійців. Один зі спільних проектів, у реалізацію якого пропонується включитися вже наступного року, має робочу назву «Зниклі села» і передбачає написання статей в українську Вікіпедію про села, що зникли з карти України, оформлення їх світлинами, що зберігаються десятиліттями в родинних фотоальбомах їх колишніх мешканців.

Цьогорічний конкурс «Вікі любить пам’ятки» завершився, але опрацювання його результатів триває. Треба також ілюструвати тисячі існуючих статей Вікіпедії відзнятими зображеннями, написати нові статті про десятки тисяч пам’яток, доповнити та уточнити списки пам’яток, до багатьох додати географічні координати. Ця робота, як запевнили організатори, завершиться до вересня наступного року, коли розпочнеться його черговий етап – «Вікі любить пам’ятки»–2013.

А цього року в процесі підготовки і проведення конкурсу в Україні:

– Складено електронну базу даних із 41 466 пам’яток

– Для 5 827 пам’яток встановлено географічні координати

– Сфотографовано і завантажено для вільного використання на Вікісховище 33 269 світлин пам’яток

– Сфотографовано 7 125 пам’яток (17.18% від складеного списку)

– Взяли участь 648 учасників

– Найкраще представлені: Київ, Одеса, Львів, Харків, Кримський півострів

– Сотні нових пам’яток були запропоновані учасниками конкурсу до включення в перелік

– Видано презентаційний альбом, який містить 54 найкращі фотографії українських пам’яток

– Україна посіла третє місце серед 36 країн-учасниць.

Місце	Країна	Кількість завантажених файлів	Кількість авторів	Мегабайт
1	Польща	51201	679	137475.6
2	Іспанія	39406	755	106340.1
3	Україна	33269	648	85431.3
4	Німеччина	33032	987	110693.3
5	Франція	27235	963	121019.7
6	США	22100	2014	78082.4
7	Чехія	17116	398	46224.9
8	Індія	16774	2228	38379.1
9	Росія	16393	1016	52516.6
10	Австрія	10799	293	44374.9

WIKIMEDIA
УКРАЇНА

ВІКІ любить
пам'ятки

7

8

Подяка

ВІКІ любить пам'ятки
WIKIMEDIA УКРАЇНА

Громадська організація
"Вікімедіа Україна"
нагороджує

Національну Спілку Краєзнавців України

за допомогу та вагомий внесок
в організації міжнародного фотоконкурсу
"Вікі любить пам'ятки 2012"

Виконавчий директор
ГО "Вікімедіа Україна"
Ю. Пероганич

Координатор
"Вікі любить пам'ятки" в Україні
А. Бондаренко

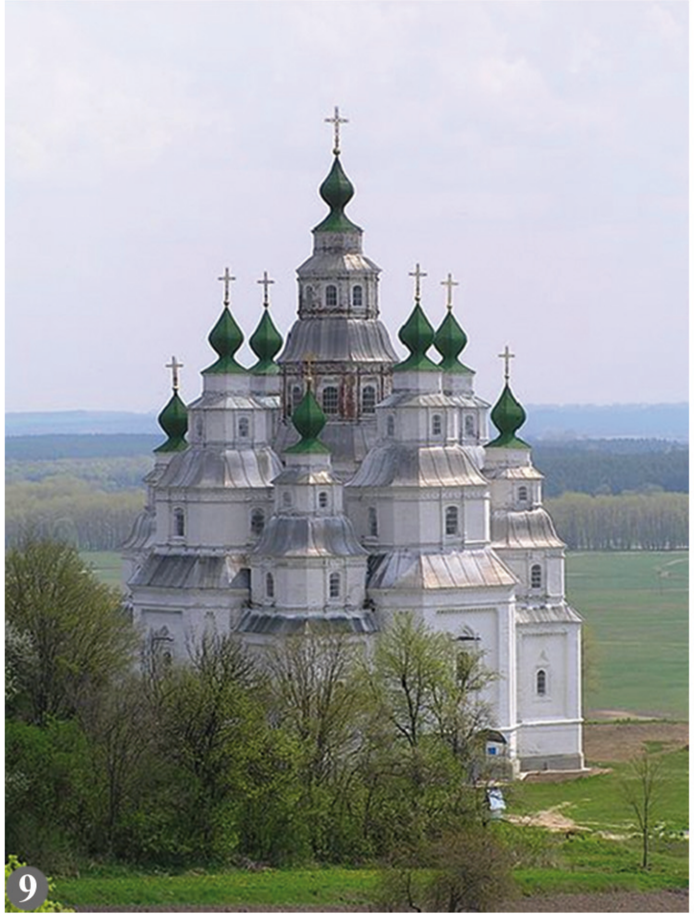
9

10

Джерела

Електронна база пам'яток України:
http://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:Вікі_любить_пам'ятки/Списки_пам'яток
Фотографії, надіслані на конкурс:
http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Images_from_Wiki_Loves_Monuments_2012_in_Ukraine
Переможці української частини конкурсу:
http://ua.wikimedia.org/wiki/Wiki_loves_monuments/top10
Переможці в інших країнах:
http://commons.wikimedia.org/wiki/Wiki_Loves_Monuments_2012_winners
Офіційний сайт конкурсу в Україні:
http://wlm.org.ua
Колекція публікацій про конкурс «Вікі любить пам'ятки»:
http://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:Вікі_любить_пам'ятки/Медії

1 місце (фото № 1)

Найкраще фото з Чернігівської області. Троїцький монастир, м. Чернігів. Фото Валерія Сорокіна.

http://ua.wikimedia.org/wiki/Файл:Троїцький_монастир.jpg

Троїцько-Іллінський монастир – чоловічий православний монастир у Чернігові, у мальовничій околиці на Болдиних Горах, заснований близько 1069 року Антонієм Печерським. Був зруйнований 1239 року монголами. Відбудований 1649 року коштом чернігівського полковника Степана Пободайла; з другої половини XVII ст. був кафедрою чернігівських архієпископів. 1679 року в монастир переведено Новгород-Сіверську друкарню. З ініціативи архієпископа Лазаря Барановича, коштом чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського, за допомогою гетьмана Івана Мазепи, збудовано у 1679–1689 (остаточно 1695) величний собор Святої Трійці, і відтоді монастир називався Троїцько-Іллінським.

2 місце (фото № 2)

Найкраще фото з Криму. Фортеця Єні-Кале, м. Керч. Фото Ігоря Деревягіна.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Фортеця_Єні-Кале_111.jpg

Єні-Кале – турецька фортеця на березі Керченської протоки в північно-східній частині міста Керч. Разом з фортецями Перекоп та Арабат захищала Крим від нападів з півночі та сходу, а також контролювала Керченську протоку. Єдина пам'ятка військово-оборонної архітектури на території України, що відображає рівень фортифікаційного мистецтва Західної Європи початку XVIII ст. Деякі археологи вважають, що фортеця знаходиться на місці давньогрецького міста Парфенон.

3 місце (фото № 3)

Найкраще фото з Чернівецької області. Хотинська фортеця. Фото Дениса Вітченка.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Комплекс_споруд_фортеці,_м.Хотин,_Чернівецька_обл..JPG

Хотинська фортеця – фортеця XIII – XVIII століття у місті Хотин на Дністрі, що у Чернівецькій області. Веде свій початок від Хотинського форту, що був створений у X столітті князем Володимиром Святославовичем як одне із порубіжних укріплень південного заходу Русі. Сьогодні на території фортеці розташований Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця». Тут полюбляють проводити свята козацької звитяги та знімати кінофільми.

Топ 10 (фото № 4)

Найкраще фото з м. Києва. Вітряк у Музеї просто неба в Пирогові, м. Київ. Фото Романа Старченка.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Пірогово.jpg

Національний музей народної архітектури та побуту України («Музей просто неба в Пирогові») – музей на природі, архітектурно-ландшафтний комплекс усіх історико-етнографічних регіонів України. Розташований на південній околиці Києва, поблизу селища Пирогів. На площі музею (133,5 га) зосереджено 275 архітектурних експонатів народного будівництва XVI–XX століть. Садиби з сільськими хатами і господарськими будівлями сформовано з документальною достовірністю та згруповано відповідно до особливостей планування поселень того чи іншого історико-етнографічного і географічного регіону. До музею також були перевезені дерев'яні церкви, вітряки та інші пам'ятки архітектури та побуту.

Топ 10 (фото № 5)

Найкраще фото з м. Севастополя. Пам’ятник затопленим кораблям, м. Севастополь. Фото Аляксандра Бурдзялёўа.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Пам’ятник_затопленим_кораблямСевастополь.JPG

Пам’ятник затопленим кораблям – монумент у Севастополі встановлений на штучному острівці, складеному з грубо оброблених гранітних брил, на відстані десяти метрів від берега на Приморському бульварі, один із чільних символів міста. Споруджений у 1905 році.

Топ 10 (фото № 6)

Найкраще фото з Івано-Франківської області. Церква Святого Пантелеймона, с. Шевченкове, Галицький район, Івано-Франківська обл. Фото Юрія Клименка.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Церква_Святого_Пантелеймона_17.jpg

Церква Святого Пантелеймона – найстаріший і єдиний зі збережених храмів Галицько-Волинського князівства, заснований у 1194 році князем Романом Мстиславичем. Це монументальна хрестобанна церква зі зразками вишуканої білокам’яної різьби і численними рисунками та графіті на стінах, раніше була розташована у центрі добре укріпленого городища. Нині церква Святого Пантелеймона входить до складу Національного заповідника «Давній Галич», також є чинною греко-католицькою церквою.

Топ 10 (фото № 7)

Приз глядацьких симпатій церемонії нагородження 4 листопада.

Найкраще фото з Львівської області. Придорожній пам’ятник-вежа в с. Гологори, Золочівський район, Львівська обл. Фото Сергія Криниці.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gologory_Znak.jpg

Придорожній пам’ятник-вежа – капличка 1670-х років побудови у вигляді масивної колони, що стоїть на пагорбі, названому на честь св. Марка. За легендою, колона споруджена на честь перемоги над татарським загоном, що взяв замок в облогу. Сталося це у день св. Марка.

Топ 10 (фото № 8)

Найкраще фото з Одеської області. Одеський оперний театр. Фото Олександра Левицького і Дмитра Шаматажі.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Operniy-1.jpg

Одеський національний академічний театр опери та балету – один із найдавніших оперних театрів України. Сучасна будівля зведена 1887 року архітекторами Ф. Фельнером і Г. Гельмером («Бюро Фельнер & Гельмер») у стилі віденського бароко. Повну реставрацію будівлі театру завершили 2007 року.

Топ 10 (фото № 9)

Найкраще фото з Полтавської області. Покровська церква, с. Плішивець, Гадяцький район, Полтавська область. Фото Дениса Вітченка.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Покровська_церква_1902-1907рр.,_с.Плішивець,_Гадяцький_р-н.,_Полтавська_обл..JPG

Покровська церква була збудована протягом 1902-1906 рр. архітектором і художником І. С. Кузнецовим. Безпосереднім прототипом церкви був дерев’яний Троїцький собор у м. Новомосковську, зведений майстром Я. Погребняком 1778 року.

Топ 10 (фото № 10)

Садиба в Качанівці, Ічнянський район, Чернігівська область. Фото Андрія Архангельського.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Садиба_"Качанівка"_2.jpg

Урочище Качанівка розкинулось на околиці села на нерівному ландшафті місцевості. Верхнє плато займає палацовий комплекс будівель, які є пам’ятниками архітектури, нижнє – мальовничий парк з 12 ставками, павільйонами, скульптурами, парковими містками, «руїнами», амфітеатром. Дворянська садиба, заснована в 1770-х роках, на сьогодні є єдиною серед українських садиб, що збереглася в комплексі. Історико-культурний заповідник «Качанівка» створений 1981 року. В лютому 2001 року заповіднику надано статус національного.

ISSN 2222-5250

Наталія Антонюк (м. Київ)

ВРУЧЕННЯ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО 2012 РОКУ

24 листопада у приміщенні Гуманітарного корпусу Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова відбулося урочисте нагородження лауреатів Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України 2012 року.

Найвідомішу і найпрестижнішу краєзнавчу нагороду отримали директор Центру з дослідження історії Полтавщини Полтавської обласної ради, Заслужений вчитель України Олександр Андрійович Білоусько; відомий подвижник краєзнавчого руху України, який відродив і довгий час очолював краєзнавчий рух Житомирщини, доктор географічних наук Микола Юхимович Кострица; відомий києвознавець і музеєзнавець Дмитро Васильович Малаков.

Любов до рідної землі – найкраща муза, яка надихає і допомагає розкривати незвідані сторінки історії. Всі три лауреати премії закохані у свій рідний край – Полтавщину, Житомирщину та Київщину. Ця промениста любов, а ще наполеглива праця допомогли краєзнавцям заслужено отримати премію.

У заході взяли участь представники державних і громадських установ, відомі діячі науки і культури. Голова Національної спілки краєзнавців України Олександр Реєнт у своєму вступному слові відзначив, що «цією найвищою нагородою Спілки відзначили краєзнавців, які своєю діяльністю зробили вагомий внесок у дослідження історії і культури рідного краю, сприяли поширенню знань про неповторну спадщину нашого народу, видатних постатей України».

Олександра Білоуська чудово знають на Полтавщині. Він закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету. Історик-краєзнавець був ініціатором і безпосереднім учасником створення навчально-методичного комплексу, який включав серію підручників «Історія Полтавщини» для 6–11 класів, 33-томний «Іменний звід Історії Полтавщини», комплекти кольорових репродукцій «Ілюстрована історія Полтавщини», методичні посібники для вчителів. Завдячуючи діяльності комплексу, Полтавська область займає одне з пріоритетних місць впровадження курсу краєзнавства в навчальних закладах.

Олександр Білоусько втілив у життя низку масштабних науково-дослідних, навчально-методичних і видавничих проектів: «Полтавщина: Природа. Традиції. Культура», «Реабілітовані історією. Полтавська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років. Полтавська область», «Герої землі Полтавської», «Державотворці Полтавщини», «Митці Полтавщини», «Меценати. Колекції. Виставки».

Олександр Білоусько – автор ідеї, керівник проекту і головний редактор 12-томної «ПОЛТАВІКИ: Полтавської Енциклопедії», для якої написав сотні статей і яка нині перебуває в активному творчому процесі. Цю роботу дослідник вважає наймасштабнішою краєзнавчою роботою Полтавщини.

Олександр Білоусько відзначив, що краєзнавство – це робота по 10–12 годин на день: «Або ти займаєшся краєзнавством, або ти робиш вигляд, що займаєшся краєзнавством. Я належу до того покоління, яке почало серйозно досліджувати темні плями історії у другій половині XX століття. І вже тоді було зрозуміло, наскільки великий за нами досвід попередників і наскільки попереду ще багато праці.

Нині відкрилися архіви, книгосховища, з'явилася можливість дізнатись про ті сторінки минулого, які були недослідженими. Але краєзнавець повинен знаходити нові ідеї, нові проекти. Життя змінюється, і відповідно змінюються завдання перед дослідниками. Ось візьмемо наприклад сучасний стан сучасного села. Дуже складно нині прослідити історію розвитку колгоспу.

Останнім часом краєзнавці великої уваги надають релігії, духовності, народній культурі, образотворчому мистецтву – це ті моменти, які дозволяють багато чого додати до вже зробленого».

Білоусько відзначив, що премія ім. Д. Яворницького – це своєрідна акумуляція зробленого. За його словами, будь-яка нагорода зобов'язує: «Це аванс на майбутнє».

Після нагородження Олександра Білоуська та музичного привітання Олександр Реєнт наголосив: «Нам приємно, що цю урочисту подію з нами розділили наші колеги, колектив Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова – шанованого вищого навчального закладу Украї-

ни». Учасників привітав проректор університету ім. М.П.Драгоманова, доктор історичних наук Богдан Андрусишин.

Згодом у своєму вітальному слові голова Полтавської обласної організації НСКУ, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі, доктор історичних наук, професор Олексій Нестуля відзначив, що краєзнавство – це спосіб мислення: «Це покликання служити Україні, возвеличуючи її. Ми і сьогодні, і на майбутнє будемо ідентифікувати Україну через рідний край і людей, що там живуть.

Мабуть, ми ще не до кінця усвідомлюємо значення терміну «краєзнавство». Ми ще не до кінця усвідомили значення самого краєзнавства. Бо перед краєзнавцями величезна робота. Ми живемо в епоху глобалізаційних процесів, в епоху, яка змусила не одну націю задуматись над її майбутнім. Це тяжке випробування для людства. Якщо ми думаємо про майбутнє цього глобального світу, ми повинні оберігати кожну національну культуру, здобутки кожної країни для того, щоб глобальний світ не був одноманітно-безбарвним, а був наповнений спектром тих здобутків і багатств, які має кожен народ. Тому діяльність краєзнавців має не лише загальноукраїнське значення, а й світове. Ми повинні думати і про майбутнє світу в цілому. Глобалізаційні процеси не повинні нищити те, що робить кожну націю неповторною».

Про внесок О. Білоуська у дослідження рідного краю розповів заступник директора Державного обласного архіву Полтавської області Тарас Пустовіт.

Другу премію ім. Д. Яворницького Олександр Реєнт передав сину Миколи Костриці – Миколі Миколайовичу Костриці (кандидату економічних наук, доценту Житомирського державного технологічного університету), адже сам лауреат не зміг бути присутнім на нагородженні у зв'язку з хворобою.

Микола Костриця – фундатор краєзнавчого руху на Житомирщині, доктор географічних наук. Закінчив географічний факультет Київського Національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Працював учителем, викладачем у вищих навчальних закладах Житомира та Києва.

У 1990 р. виступив одним із фундаторів відродження Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, яке діяло в регіоні у 1900-1920 роках, став його керівником, об'єднав розрізнені краєзнавчі осередки Житомирщини, Волині, Рівненщини, Хмельниччини, Тернопільщини, скоординував їх діяльність у єдиному руслі дослідження Волино-Подільського регіону. М.Костриця – організатор понад трьох десятків міжнародних і всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій, які відбулися за останні роки у Волинсько-Подільському районі.

Автор понад 60 книг, значна частина яких – з географічного краєзнавства. Багато років очолював обласну організацію та обласний відділ Українського географічного товариства, є дійсним членом зарубіжного Українського історичного товариства ім. Михайла Грушевського (штат Огайо, США) та ін.

Микола Костриця відзначений Міжнародним Біографічним центром (Кембридж, Велика Британія) «За досягнення у XXI столітті», його біографію вміщено в довіднику «Who is Who in the World» про 2000 найвидатніших вчених XXI століття.

Син Миколи Костриці дуже щасливий, що робота батька визнана на найвищому краєзнавчому рівні.

«Творчість великих людей надихає. Тим паче, коли ця велика людина – твій батько. Я теж займаюсь краєзнавством, але не в таких масштабах. Кілька робіт маю у співавторстві з батьком», – розповів присутнім на урочистостях син Миколи Костриці, а наприкінці свого виступу наголосив: «Думай локально, а дій глобально – це гасло всіх краєзнавців. Від маленького селища до всієї України краєзнавці повинні продовжувати ту локальну справу, яка дасть глобальний результат розвитку краєзнавства, культури, історії, науки».

Цікавим був виступ-спогад про лауреата члена-кореспондента Академії педагогічних наук України, заслуженого професора, доктора географічних наук, президента Українського географічного товариства Петра Шищенка: «Ми з Миколою познайомились у селі на збиранні кукурудзи, він – студент-першокурсник, а я – аспірант. Уже тоді він проявив себе як дуже гарний організатор різних культурних заходів. Микола мав схильність до багатогранності у своїх краєзнавчих пошуках, оприлюднив дуже багато невідомих фактів з життя прославлених людей, які стосувались саме житомирського краю.

Микола Костриця успішно захистив кандидатську дисертацію. Саме тоді з'явилась пристрасть до того, що він потім назвав Великою Волинню і включив до неї повністю Житомирську область. Якщо ви подивитесь на деякі нинішні етнографічні карти, то там Волинь чомусь тільки в межах Волинської області. У Костриці Велика Волинь включає велику частину Західного регіону України.

У його подальшій науковій творчості я б виділив регіональну географію. Ніхто, крім нього,

зліва направо, зверху донизу

1. **Вітальне слово проректора Київського національного педагогічного університету імені М. Драгоманова Б.І. Андрусишина**
2. **Виступ голови НСКУ О.П. Реєнта**
3. **Голова НСКУ О.П. Реєнт вручає О.А. Білоуському диплом Лауреата премії ім. Д. Яворницького**
4. **Голова НСКУ О.П. Реєнт вручає Д.В. Малакову диплом Лауреата премії ім. Д. Яворницького**
5. **Виступ голови Полтавської обласної організації НСКУ, ректора Полтавського університету економіки і торгівлі О.О. Нестулі**
6. **Лауреат премії ім. Д. Яворницького Д.В. Малаков та голова Київської обласної організації НСКУ Г.П. Савченко**
7. **Учасники церемонії вручення премії НСКУ ім. Д. Яворницького.**

зліва направо, зверху донизу

1. **Виступ заступника начальника Головного управління інформаційної та внутрішньої політики Полтавської обласної держадміністрації Ю.М. Варченка**
2. **Виступ заступника директора Державного обласного архіву Полтавської області Т.П. Пустовіта**
3. **Доцент Житомирського державного технологічного університету М.М.Костриця з промовою про свого батька – Лауреата премії ім. Д. Яворницького М.Ю. Кострицю**
4. **Привітання голови Житомирської обласної організації НСКУ, директора Житомирського краєзнавчого музею Л.П. Грузької**
5. **Виступ президента Українського географічного товариства Петра Шищенка**
6. **Виступ голови Бердичівської міської організації НСКУ П.С. Скавронського**
7. **Музичне привітання народного аматорського фольклорного ансамблю «Троїсті музики» під керівництвом заслуженого працівника культури України М.Г. Губара**

не написав більше про Житомирську область. Він розвивав краєзнавство як наукову галузь, і завдяки його працям ми маємо про наш край такі детальні достовірні відомості. Вершиною його творчості стала робота «Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика».

Привітала лауреата голова Житомирської обласної організації спілки, директор Житомирського краєзнавчого музею Лариса Грузська: «Микола Костиця – це людина, за якою ідуть, яка зрушила інертність і стала лідером краєзнавчого руху на Житомирщині. Він своєю енергетикою та харизмою залучив до краєзнавчої роботи багатьох людей».

Далі прозвучало вітальне слово від голови Бердичівської міської організації Спілки, директора Бердичівської ЗОШ №11 Павло Скавронського: «Микола Юхимович притягував як магніт до себе, давав такі поради, що людина не могла не захопитись краєзнавством. Микола також гарний публіцист. Він має багато статей у періодичній пресі, організовує краєзнавчі сторінки, що служать великою допомогою вчителям. Микола – чудовий сім'янин, який разом з дружиною виховав двох дітей».

Третю премію ім. Д. Яворницького заслужено отримав Дмитро Малаков – відомий києвознавець та музеєзнавець. Він закінчив Київський інженерно-будівельний інститут. Тривалий час працює в Музеї історії Києва.

Є автором 36 книг, а загалом кількість його публікацій на історико-краєзнавчу тематику сягає понад 600.

Дмитро Малаков відомий на Батьківщині та за її межами як знавець київської минувшини, автор численних путівників, які відкривають українцям і світу Україну. Творчий доробок Д.В. Малакова охоплює широке коло історико-краєзнавчих проблем: забудова Києва, київські архітектори, Київ часів Другої світової війни, призабуті особистості, подорожі й путівники по Україні, життя і творчість відомих постатей Михайла Булгакова, Георгія Малакова, тощо.

Зусиллями Дмитра Малакова створено низку фільмів про відомих українців, увічнено їх пам'ять у меморіальних дошках, друкованих виданнях, громадських заходах.

У своєму виступі лауреат розповів про себе: «Звідки краєзнавство, звідки любов до того, що привело мене сюди? Народився в Києві. Свої перші враження від навколишнього світу – від старшого брата Георгія, художника. Далі школа, робота і перша публікація у 1970 році про стан київського заповідника Києво-Печерської лаври. Вже через два роки – перше звернення до Петра Тронька з приводу того, що треба зробити з "Арсеналу", який навпроти Лаври, музей. Коли це сталося, ми один одного дуже вітали. Я тоді йому сказав, що ми вже давно про це говорили. Петро Тимофійович відреагував миттєво: «Бачите, які ми були розумні з вами ще тоді». Я дуже шанував цю людину, бо це був справжній дієвий патріот України.

Я 12 років працював на заводі «Арсенал», чим дуже пишаюсь. Там публікувався у заводській багатотиражці з приводу історії заводу, київських пам'яток, історії Чернігівщини. Тобто роботи із краєзнавчої тематики тривали понад 40 років. Потім 15 років працював в Інституті містобудування, звідки їждив у відрядження по всій Україні. Перша книжка вийшла років 30 тому в Москві. Потім було дослідження київських тем – це і забудова міста, і видатні кияни, і історія Києва часів війни. Я пишаюсь тим, що все життя робив те, що мені цікаво. Я люблю Київ, і мені подобається відкривати його для киян».

Київський лауреат не зупиняється у своїх творчих планах: «Робота триває. Чекаю своїх спонсорів для видання ще понад 10 книжкових видань».

На урочистій церемонії прозвучало привітання від голови Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, професора Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Григорія Савченка: «Три лауреати – це вже не ординарно. Три людини неординарні і три людини, які дійсно зробили дуже багато. Їхня борозна, яку вони прокладали своєю роботою, – та борозна, якою можна ще довго ходити».

Григорій Савченко відзначив, що у Дмитра Малакова навіть невеличкі збірки розліталися тиражем 80 тисяч примірників. Він також наголосив, що архітектора Владислава Городецького киянам відкрив саме Дмитро Малаков.

Прозвучало вітання від завідуючого Інституту географії ім. Грушевського, головного редактора журналу «Пам'ятки України» Ігоря Гирича: «Дмитро Малаков поєднує історичні знання із мистецькими, він митець Києва. Слід відзначити його небайдужість до національного Києва, він відкриває український бік української столиці. Попри свій чималий творчий доробок, Дмитро Малаков – дуже скромна людина».

Нагородження лауреатів Премії імені Дмитра Яворницького завершилося творчими виступами студентів університету ім. М.П.Драгоманова.

Попереду в українських краєзнавців нові творчі плани, наполеглива робота над складанням історичної мозаїки нашого минулого та нові нагороди.

ОГЛЯДИ

ISSN 2222-5250

Анастасія Єрмолаєва (м. Полтава)

ІСТОРІЯ ЗА КООРДИНАТАМИ 50°05′ ПІВНІЧНОЇ ШИРОТИ ТА 34°37′ СХІДНОЇ ДОВГОТИ

Рец. на кн.: *Гавриш П. Я.* Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – 276 с. + 24 с. вкл.

Дослідження історії поселень є вагомим напрямом краєзнавчих досліджень. Праці з історії міст та сіл присвячені передумовам виникнення того чи іншого населеного пункту; зв'язку з історичними процесами, що відбувались у державах, до складу яких входило поселення; природним, географічним та економічним умовам виникнення та розвитку досліджуваних територій; зміни адміністративного підпорядкування; плину духовного та матеріального життя їх мешканців. Останнім часом кількість розвідок такого характеру значно зросла. Це пов'язано із залученням значного масиву архівних джерел, які раніше перебували під грифом «секретно» та зростанням інтересу українців до історії їх малої Батьківщини. Авторами таких праць стали як історикипрофесіонали так і краєзнавці-аматори, які хотіли ретельніше дослідити історію рідного краю. Створення краєзнавчого дослідження вимагає залучення широкого кола джерел, а також знань в дотичних до історичної науки галузях: археології, географії, етнографії, топоніміці. Автор рецензованої книги «Більська давнина» в повній мірі володіє необхідними якостями та знаннями.

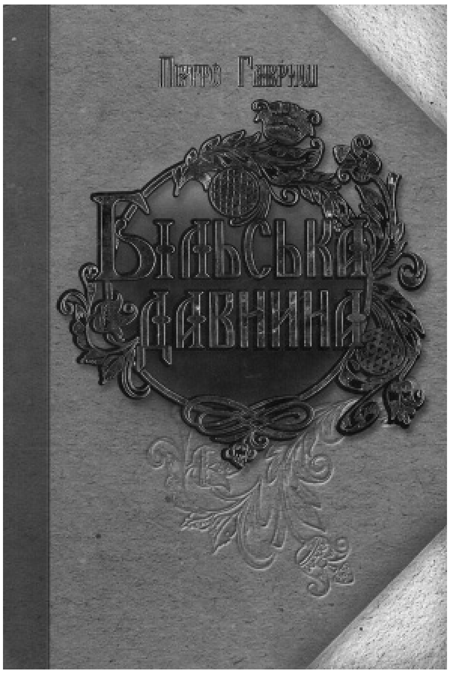

Петро Якимович Гавриш – відомий полтавський археолог, історик та краєзнавець. Вищу освіту він отримав у Харківському державному (нині – національний) університеті на історичному факультеті. У 1996 році здобув ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності «Археологія». З археологією, а саме з дослідженням старожитностей скіфського часу на Полтавщині, пов'язано більшість його наукових розвідок. Публікації П. Я. Гавриша можна знайти в таких відомих наукових виданнях як «Археологія», «Археологічний літопис Лівобережної України», «Российская археология», «Український керамологічний журнал» та інших. П. Гавриш – автор понад 70 наукових праць, у тому числі монографії та двох науково-популярних книг.

Однією з цих книг є «Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 року». Рецензоване дослідження видано у науково-популярній формі. Широке коло читачів забезпечує простота та логічність викладу матеріалу, зрозумілий понятійний апарат, якісне поліграфічне оформлення тексту.

Окремої уваги заслуговує ілюстративний матеріал. Книга містить двадцяти чотирьох сторінкову кольорову вкладку. У ній розміщено світлини, що ілюструють різні історичні періоди існування Більська, предмети народного побуту з експозиції сільського музею, більські краєвиди, фото місцевого населення різних епох, архітектурних споруд. Окрім того, текст супроводжують чимало фрагментів карт, топографічних схем, на яких позначено Більськ.

Видання складається з передмови, семи розділів, списку використаної літератури та джерел, що нараховує 233 позиції. Кожний розділ поділено на кілька параграфів.

У вступі автор обґрунтовує необхідність такого краєзнавчого видання, котре хоча б частково зможе задовольнити інтерес читачів до власної історії, а також робить стислий огляд джерел.

Перший розділ книги під назвою «Початок історії села Більська (від часу заснування до 1648 року)» присвячений початку колонізації земель сучасної Полтавщини. Автор розповідає, що ці процеси розпочалися понад п'ять століть тому. Першими, хто почав опановувати ці

землі, були литовські землевласники. Після сутичок з монголо-татарами, які в ті часи володіли порубіжними територіями – степами Північного Причорномор'я – цей процес ненадовго загальмувався. Наступний сплеск боротьби за українські землі пов'язаний з розвитком Литовської держави, а саме зі створенням персональної унії з Польщею. Внутрішні усобиці змусили магнатів Великого князівства Литовського шукати притулку на землях Лівобережної Наддніпрянщини, в тому числі й у басейні річки Ворскли. Автор пов'язує виникнення Більська з ім'ям українсько-литовського князя Федора Івановича Бєльського, за якого й було засноване це поселення. Назвати точну дату заснування села автору не дозволяє брак джерел. Але, ґрунтуючись на відомих фактах, П. Гавриш пише:

«За початок відліку історії села можні взяти 1481 р., коли Ф. І. Бєльський отримав землю і заснував у Середньому Поворсклі один з уходів, або від 1498 р. – дати першої згадки про Більськ у писемних джерелах» (12).

Окремий параграф першого розділу присвячений формуванню на території Лівобережжя Дніпра так званої «селітряної держави». Околиці Більська, а саме кургани в урочищі Скоробір виявилися надзвичайно багатими на поклади селітряної сировини. Дослідник наводить численні згадки в джерелах про активний розвиток цього промислу, а також описує процес селітроваріння.

У другій половині XVII століття в історії Більська настав новий етап, пов'язаний з перенесенням села на нове місце. Краєзнавець пов'язує це з двома основними факторами: небезпекою сусідства з Московією та Диким Полем і неможливістю подальшого розширення території села. Нове місце було обрано вдало. Лісистість території забезпечувала скритість і в той же час давала мешканцям можливість займатися лісовими та річковими промислами. Саме це поселення позначено на карті відомого французького інженера-фортифікатора Г. Л. де Боплана.

Не зникає Більськ зі сторінок історичних джерел і у вирі Національно-визвольної війни українського народу. Другий розділ монографії хронологічно охоплює період з 1648 року по 1782 рік – рік ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманщини. Один з параграфів цього розділу автор присвячує розвитку території села. Основну частину складала велика дерев'яна фортеця. Описуючи її розташування у просторовому плані, дослідник залучає сучасні об'єкти на території села. Це дає змогу більш наочно уявити контури фортеці, призначення її окремих части, логіку забудови. Наступний параграф присвячений населенню Більська, яке входило до складу Куземинської сотні Гадяцького полку. Автор залучає дані з полкового компуту 1649 року та Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 років, на основі яких він доходить висновку, що впродовж XVII–XVIII століть територія та населення Більська зростає, в тому числі завдяки розвитку селітроварного промислу, яке вимагало залучення більшої кількості робітників.

Наступний нарис у дослідженні Петра Гавриша присвячений історії Більська у складі Зіньківського повіту Чернігівського намісництва та Малоросійської губернії Російської імперії (1782 – 1802 роки). Основу написання цього розділу склали дані знаменитої праці Опанаса Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис». Використовуючи їх, автор описує місцевість, в якій розташовано Більськ, мереживо річок, які протікали поруч, характер рельєфу, лісистість. Аналізуючи дані О. Шафонського про кількість дворів та садиб у Більську, дослідник стверджує, що в 1780-х роках кількість населення налічувала не менше 1,5 тисячі, а у перші роки XIX століття сягнула приблизно 2300 осіб обох статей. Не оминає увагою П. Гавриш побут і особливості одягу більщан, основні промисли населення, ярмаркові традиції, духовне життя.

В четвертому розділі автор продовжує етнографічні дослідження Більська в період з 1802 по 1860 рік. В цей час село отримало новий адміністративний статус – стало волосним центром. Територія та чисельність населення продовжували інтенсивно збільшуватися. Автор наводить такі дані:

«За 1859 р. у Більську нараховувалося 1442 двори, проживало 2026 осіб чоловічої статі та 2286 осіб жіночої статі, тобто всього 4312 мешканців» (с. 57).

Щоб більш яскраво уявити тогочасне життя більщан, дослідник залучає опис побуту селян Полтавщини, складений краєзнавцем початку XIX століття Федором Карунським. П. Гавриш наводить опис житлових будинків селян, поміщицьких садиб, їх внутрішнє та зовнішнє оздоблення, традиції господарювання. Звертає увагу на харчування, яке було доволі різноманітним. Окремі параграфи присвячені основним галузям сільського господарства: хліборобству (основними культурами були жито, пшениця, ячмінь, гречка); тваринництву (провідне місце належало великій рогатій худобі, домашній птиці, охоче

розводили свиней та овець); вирощуванню технічних культур (серед них автор називає коноплі та тютюн); городництву та садівництву (добре відомими за межами Полтавської губернії були більські сливи). Дуже важливим і прибутковим промислом для селян було бджільництво. Особлива обізнаність автора дозволяє припустити, що він і сам гарний фахівець у цій справі. До цього періоду історії села відноситься і перша писемна згадка про заснування школи в Більську у 1846 році.

У п'ятому розділі автор описує зміни, що відбулися в житті більської громади завдяки реформам, проведеним на всій території Російської імперії у другій половині XIX століття. У параграфах розділу подається детальний склад Більської волості станом на 1866 та 1900 роки, міграційні процеси серед населення, розбудова інфраструктури поселення, розвиток медичної сфери та шляхів сполучення. Особливої уваги дослідник надає розвиткові освіти в Більську в означений період. П. Гавриш наводить дані, що свідчать про високий рівень активності громади у цьому питанні. Так, наприклад, сільські збори Більська активно клопотали перед земськими зборами про збільшення заробітної плати сільським вчителям; влітку 1899 року під час жнив було організовано притулок для дітей дошкільного віку, а у 1900 році громада, піклуючись про розвиток молоді після закінчення школи, домоглась відкриття у Більську бібліотеки. Для задоволення духовних потреб населення та в зв'язку зі збільшенням кількості парафіян у кінці XIX століття Більська громада розпочинає будівництво нового мурованого храму. Два історичні документи зберегли розповідь про те, як селяни вирішували пов'язані з будівництвом та оздобленням храму фінансові проблеми. Щоб допитливий читач міг сам зробити висновки та відчути смак епохи автор доречно публікує ці документи.

Найбільший за обсягом п'ятий розділ видання «Більськ у складі Зіньківського повіту на початку XX століття (1901 – 1917 роки)». Відносна недалекість тих часів зберегла для нас чимало цікавих фактів, які вміло використав дослідник. У цьому розділі він знайомить нас із особами, які представляли владу в Більській волості; розширенням мережі освітніх закладів; характеризує розвиток сільського господарства та тваринництва, залучаючи для цього матеріали «Звітів Зіньківського повітового земства» різних років. Окремої уваги приділено розвитку медичного обслуговування. Автор наводить дані про стан здоров'я більщан, епідеміологічну ситуацію різних років, систему медичної допомоги, оплату праці земських лікарів та фельдшерів, будівництво спеціалізованого приміщення для лікарні. П. Гавриш вводить у текст спогади більських старожилів про ті часи, що значно пожвавлює розповідь.

Останній розділ присвячений стародавнім артефактам та археологічним дослідженням в Більську та його окрузі. Автор знайомить нас з історією археологічних досліджень Більського городища, які розпочалися ще в період активної колонізації краю у XVI – XVII століттях та носили грабіжницький характер. Професійні дослідження розпочали в середині XIX століття і тривають понині. П. Гавриш коротко характеризує результати цих досліджень, публікує листи знаного дослідника В. О. Огороднікова про хід розкопок, називає прізвища відомих археологів, наукова діяльність яких була пов'язана з дослідженням Більського городища. Автор інтригує нас легендами, якими оповите городище, міфами про безцінні скарби, які ховають у собі більські землі.

Рецензована книжка має непересічне значення для розвитку історичного краєзнавства Полтавщини. По-перше, вона відкриває для читача невідомі сторінки історії рідного краю. По-друге, своїм прикладом автор не лише додає впевненості та снаги багатьом краєзнавцям, а й доводить можливість написання фахових науково-популярних книжок з історії окремих населених пунктів. І по-третє, книжка, безумовно, є прекрасним подарунком для більщан, які по-іншому зможуть побачити своє, на перший погляд таке знайоме, село.

Ігор Кочергін (м. Дніпропетровськ)

ФОТОЛІТОПИС КРИВОГО РОГУ

Рец. на кн.: *Рукавицин И.А.* Кривой Рог в открытках, документах, фотографиях. – К.: Книга-плюс 2012. – 128 с.; ил.

У 2012 р. в Києві у видавництві «Книга-плюс» вийшла унікальна, на наш погляд, книга, присвячена історії міста Кривий Ріг*[1] імперського періоду. В першу чергу, її унікальність полягає в неймовірно щільному наповненні різного роду автентичними ілюстраціями (фотографії, малюнки, поштові листівки). Власне, в книзі репрезентовано найбільшу, з відомих на даний час, колекцію фотографій та поштових листівок, зроблених до 1917 р., що мають прямий стосунок до містечка Кривий Ріг та населених пунктів, які увійшли до складу Кривого Рогу вже у ХХ ст. На цих ілюстраціях можна побачити вулиці і будинки, портрети і групові фото мешканців міста, відбитки штампів і поштові марки Херсонського повіту, до складу якого містечко Кривий Ріг входило до 1919 р., копії акцій різних промислових підприємств і акціонерних товариств, які діяли в Кривому Розі до 1917 р. В більшості своїй фотографії та поштові листівки публікуються вперше. Звернемо увагу ще на той факт, що всі ілюстрації високої якості, оскільки видання за своїм зовнішнім викладом має подарунковий характер. Якісна поліграфія створює враження про те, що Кривий Ріг як мінімум належав до знаних і відомих міст Півдня України, хоча у ХІХ – початку ХХ ст. він не лише не мав повітового статусу, але й не входив до розряду міст.

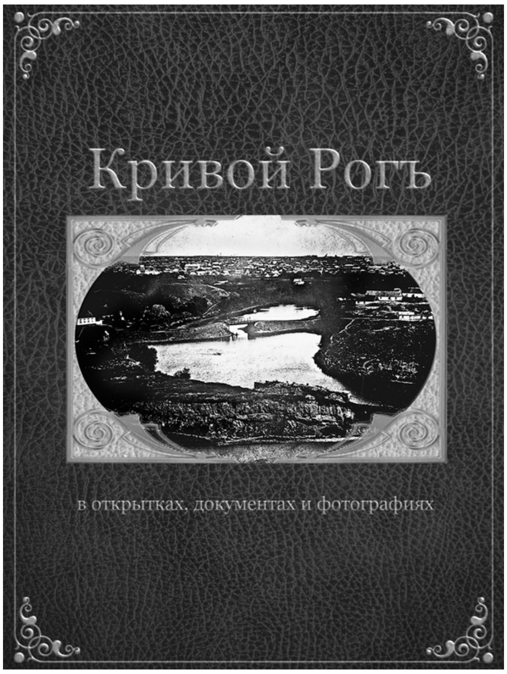

Втім книга є подарунковою лише за формою, оскільки матеріал представлений в книзі, за деякими винятками, вирізняється достатньою глибиною і широтою подачі фактів з посиланням на джерела (переважно преса і довідкові видання). Перед читачем постає невеличке провінційне містечко Російської імперії у всьому його багатоманітті: від характеристики вулиць до традицій та побуту. За певними особливостями та формою подачі матеріалу книга нагадує ілюстровану енциклопедію.

У першому розділі подано коротку історичну довідку про Кривий Ріг кінця XVIII – початку ХХ ст. Автор полемізує з приводу часу заснування міста, не погоджуючись з офіційної датою*[2], і відносить початок міста до козацьких часів.

В другому розділі «Улицы Кривого Рога» автор дає коротку історію 14-ти історичних вулиць Кривого Рогу, які виникли у ХІХ ст. Майже кожна історична довідка про певну вулицю, яка нагадує своєрідну краєзнавчу екскурсію, супроводжується оригінальними ілюстраціями, що дозволяє візуально уявити ландшафт провінційного містечка.

У третьому розділі «Административные и общественные учреждения» автор перелічив і дав коротку довідку про кожну культову споруду, навчальні заклади, адміністративні установи, а також заклади культури і спорту, які існували в Кривому Розі. Оскільки час і люди не сприяли збереженню цих архітектурних об’єктів, автору, не зважаючи на тривалі пошуки, так і не вдалося віднайти зображення всіх споруд. Відсутність ілюстрацій вдало доповнено посиланнями на газети того часу, інформацією про людей, які працювали в названих у книзі установах.

Четвертий розділ книги «Деловой и коммерческий Кривой Рог» присвячений торговим, промисловим і комерційним установам, які в біль-

*[1] Нині районний центр Дніпропетровської області.

*[2] Офіційною датою заснування міста є 8.05.1775 р. від першої згадки в «Розписі заснованих поштових станцій по річці Інгулець від Кременчука до Херсона». Ця дата є кон’юнктурною, оскільки з’явилась у 1975 р. за наказом Криворізького міського комітету Комуністичної партії України. Водночас, постановою Кабінету Міністрів України за № 878 від 26 липня 2001 р. Кривий Ріг віднесено до числа історичних міст України, офіційною датою заснування яких вважається середина 17 ст.

шості своїй з’явилися вже в кінці XIX – на початку XX ст. під впливом промислових розробок криворізьких залізних руд, які почалися у 1881 р. Окрема увага тут приділена промисловцям і меценатам Кривого Рогу О.М. Полю і С.М. Колачевському, які своєю діяльністю посприяли піднесенню містечка Кривий Ріг.

Чимало уваги автор надає поштовій службі Кривого Рогу, що є закономірним, оскільки пошта займає особливе місце в історії цього міста. Про пошту йде мова у п’ятому розділі «Почта».

Також цілком логічним є розділ шостий «Фотографы, фотографии и открытки». З огляду на велику кількість ілюстративного матеріалу, автор не міг обійти увагою людей, які займалися фотографією в той час. У розділі представлені не лише дані про професійних фотографів та фотоательє, але наводяться цікаві подробиці про ціни, розміри фотографій та випущені в різні роки серії поштових листівок, що має зацікавити сучасних колекціонерів. Традиційно розділ оздоблений великою кількістю ілюстрацій. Причому поштові карточки показані як з лицьового, так і зі зворотного боків, на них нерідко є текст, що створює атмосферу присутності адресата.

У сьомому розділі «Нравы и быт» автор накреслює картину народного життя промислового містечка. Тут мова йде про важку роботу на залізорудних копальнях, злочинність, яка була традиційним явищем для робочих поселень, святкування Нового року тощо.

В останньому, восьмому розділі «Криворожский рудничный район» автор приділив увагу розвиткові залізничної мережі, промислових та акціонерних товариств у межах Криворізького рудного району. Текстовий матеріал про вокзали, залізничні станції, мости, рудники та рудничні поселення не є оригінальним. Натомість, оригінальними є ілюстрації цих об’єктів, які розташовувалися в поселеннях Довгинцеве, Долинська Карнаватка, Колачевське.

Не можемо також не звернути увагу на ще одну унікальну ілюстрацію, яка вміщена на задньому форзаці книги. Це мапа військового поселення Кривий Ріг 1841 р., яка зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (м. Санкт-Петербург). Мапа вперше вводиться до наукового обігу.

Загалом же автору, незважаючи на невеликий обсяг книги, вдалося показати образ провінційного містечка та виокремити цікаві сюжети повсякденного життя населення Кривого Рогу імперського періоду. Завдяки багатому ілюстративного матеріалу містечко, немовби оживає перед нами, дозволяючи нам відчути ритм буття людей, які жили більше ста років тому.

Стефанія Баженова (м. Кам’янець-Подільський)

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ КРАЄЗНАВСТВА ВІННИЧЧИНИ

Рец. на: *Гальчак С.Д.* Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі XIX – поч. XXI ст.: наукове видання / Сергій Гальчак. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.

Дана монографія є результатом багаторічних досліджень розвитку краєзнавства у Східному Поділлі завідувача кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, голови Вінницької обласної організації НСКУ, керівника Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам’янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, заслуженого працівника культури України, доктора історичних наук Сергія Дмитровича Гальчака. Базисом створення цього тому стали книга професора Л.В. Баженова «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали» (1993) та інші подібні енциклопедичні видання. Проте монографія С.Д. Гальчака значно розширює і деталізує огляд ґенези краєзнавчого руху впродовж XIX – на початку XXI ст. на прикладі Східного Поділля (Вінниччина) та збільшує кількість біографічних довідок про дослідників історії, культури і природи регіону за рахунок виявлення маловідомих та підростаючих нових поколінь науковців і краєзнавців.

У дослідженні Сергія Гальчака йдеться про краєзнавчий рух на теренах Вінниччини, який, зародившись у середині XIX століття, не припиняв свого розвитку, і увібрав у себе всю мозаїку героїчного і стражденного минулого краю, ратних і трудових діянь його мешканців, їхній невичерпний духовний і культурний світ.

У передньому слові до видання директор Центру дослідження історії Поділля, професор

Л.В. Баженов назвав книгу «Енциклопедією краєзнавства Вінниччини», що за обсягом і насиченістю матеріалу відповідає дійсності.

Монографія розпочинається із вступу, в якому автор обґрунтовує методологічні, теоретичні, концептуальні та методичні засади свого дослідження. Структурно перший розділ присвячено аналізу джерельної бази та стану опрацювання теми в науковій літературі. У другому розділі автор висвітлює проблему територіальних меж Східного Поділля (Вінниччини) в історіографії. У третьому розділі автор заглиблюється у питання зародження краєзнавства у XIX ст., звертає увагу на вплив польської історіографії на краєзнавство Східного Поділля та реакційну політику Російської імперії в галузі науково-краєзнавчого дослідження краю; на роль у цьому процесі діячів українського національно-культурного відродження другої половини XIX – початку XX ст. У четвертому (найбільшому, який має 9 підрозділів) та п'ятому розділах С. Гальчак показує періоди, розвиток, види та форми краєзнавства Східного Поділля у XX – на початку XXI ст., охоплюючи етапи становлення, «зоряний» злет регіонального дослідництва у 1920-і, трагічні сторінки його розвитку та застій у 1930–1980-ті роки, ренесанс і його визначні досягнення в часи державної незалежності України. Розділи насичені аналізом подвижництва на ниві краєзнавства та регіональних досліджень із зазначенням сотень прізвищ науковців і аматорів та їх праць і публікацій, визначається їх внесок у науку, в розробку різних аспектів минулого і сьогодення Вінниччини впродовж XIX – початку XXI ст. У книзі запропоновані нові підходи щодо ознак та визначення розвитку краєзнавства на етапі розбудови української державності та в умовах сьогодення.

Квінтесенцією книги є його останній, найбільший за обсягом розділ, в якому вміщені енциклопедичні біобібліографічні довідки про 470 науковців і краєзнавців – дослідників та популяризаторів історії, економіки, культури та природи Східного Поділля від початку XIX ст. й до сьогодення. Поряд з такими відомими постатями, які відігравали особливу роль у розвитку поділлєзнавства, як М.С. Грушевський, В.Б. Антонович, Ю.А. Ролле, Ю.Й. Сіцінський, В.Д. Отамановський та чимало інших, тут подаються біографічні відомості та аналіз творчого доробку багатьох репресованих тоталітарним режимом краєзнавців у 20–50-ті роки XX ст.; відновлено історичну пам'ять про низку маловідомих або забутих у часі подвижників краєзнавства Вінниччини і поза нею; подаються відомості про багатьох нині працюючих і початківців на ниві регіонального дослідництва. Упорядковані персоналії дають предметне уявлення про подвижників краєзнавства, олюднюють краєзнавчий рух, дають змогу практично оцінити творчий внесок у поділлєзнавство кожного. З огляду на це самовіддана, подвижницька праця дослідників рідного краю набуває дедалі більшої ваги, стає важливою частиною державотворення та національно-культурного відродження в Україні.

Велика джерельна, історіографічна база рецензованої книги дозволяє повністю заглибитись у сутність проблеми, ширше осягнути відомі та невідомі сторінки історії регіону, відчути відгомін минулих століть. Вона також дозволяє дослідити розвиток краєзнавства на подільській землі, проаналізувати діяльність, творчі здобутки низки аматорів, науковців, народознавців, для яких краєзнавство стало покликанням, справою їхнього життя.

Як і будь-яка наукова праця, монографія не позбавлена деяких спірних моментів. Однак це зауваження можна розглядати як перспективу подальшого вдосконалення й розвитку положень видання, яке буде враховано автором у майбутньому. Загалом робота має високий науковий рівень та заслуговує на схвалення. Проведене наукове дослідження становить вагомий внесок в історіографію, біобібліографію, у розвиток краєзнавства в Україні загалом та на теренах Східного Поділля (Вінниччини) зокрема.

Книга розрахована на загал науковців та краєзнавців, освітян, студентську й учнівську молодь, музейників, а також усіх, хто вивчає, досліджує та популяризує історію, історіографію та біобібліографію рідного краю.

НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Олександр Баженов (м. Кам’янець-Подільський)

75 РОКІВ ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Офіційно Хмельницька область (до 1954 року вона мала назву «Кам’янець-Подільська область») утворена 22 вересня 1937 року з центром у м. Кам’янці-Подільському. В червні 1941 р. обласний центр був переміщений до м. Проскурова (нині м. Хмельницький). За 75 років функціонування область пройшла тернистий шлях свого становлення і розвитку й утвердилася в Україні, виявила свою життєдайність. З нагоди нинішнього ювілею області у всіх містах та районах, закладах освіти і культури відбулися наукові конференції, круглі столи, читання, виставки та інші заходи святкування. Підсумком цих урочистостей стало проведення 21–22 вересня у м. Кам’янці-Подільському, в приміщені коледжу культури і мистецтв, всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України (До 75-річчя утворення Хмельницької області). За підтримки Хмельницької обласної державної адміністрації та обласної ради, обласного управління культури, туризму і курортів конференцію організували Хмельницький обласний краєзнавчий музей, обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам’янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. У роботі зібрання взяло участь понад 150 заявлених у науковій програмі науковців, краєзнавців, членів НСКУ, освітян, працівників архівів, музеїв, бібліотек з Києва, Львова, Дніпропетровська, Вінниці, Рівного, Острога, Чернівців, Хмельницького, Кам’янця-Подільського, Тернополя та інших міст України.

Роботу конференції вступним словом відкрив голова Хмельницької обласної організації НСКУ, доктор історичних наук, професор БАЖЕНОВ Л.В. Були заслухані привітанням учасникам форуму від голови Хмельницької обласної державної адміністрації ЯДУХИ В.С. та голови обласної ради ДЕРИКОТА М.В., заступника Кам’янець-Подільського міського голови СУКАЧА В., зачитано Звернення Високопреосвященнійшого Антонія, Митрополита Хмельницького і Старокостянтинівського.

На пленарному засіданні конференції були заслухані наукові доповіді: доктора історичних наук, професора Хмельницького національного університету ГРИГОРЕНКА О.П. «Сімдесятип’ятирічний шлях становлення та розвитку Хмельницької області», доктора історичних наук, професора Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка БАЖЕНОВА Л.В. «Від першипх товариств до Національної спілки краєзнавців України: основні віхи становлення і розвитку краєзнавства на Хмельниччині (1937-2012 рр.)», директора Центрального державного архіву зарубіжної україніки, голови Ради директорів центральних державних архівів України, кандидата історичних наук БЕРКОВСЬКОГО В.Г. (м. Київ) «Джерела до історії північної Хмельниччини першої половини ХХ ст. у фондах центральних державних архівів», доктора історичних наук, професора Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича БРИЦЬКОГО П.П. «Стан військових частин у Кам’янець-Подільській області в контексті боєготовності Київського військового округу у 1939-1940 рр.», начальника Головного управління економіки Хмельницької ОДА ЧАЙКОВСЬКОЇ О.С. та її першого заступника ХОМЕНКО М.В. «Соціально-економічний розвиток Хмельницької області за 1991-2012 роки» та інші.

Різноманіття аспектів і проблем історії, культури, економіки, громадсько-політичного життя, духовності було розглянуто під час роботи секційних засідань конференції, зокрема, на секції 1 «Історія краю», секції 2 «Регіональна історія Хмельниччини», секції 3 «Хмельниччина в роки незалежності», секції 4 «Видатні особистості Хмельниччини», секції 5 « Природа краю, пам’ятки минулого, народні майстри, музейна справа».

На заключному пленарному засіданні підведені підсумки роботи конференції та обговорені й прийняті рекомендації для обласної і місцевої влади, краєзнавчих товариств і структур щодо подальшого дослідження і популяризації минулого та сьогодення складової України Хмельниччини-Поділля.

У ході роботи зібрання відбулися презентації виданого напередодні наукового збірника «Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України (До 75-річчя утворення Хмельницької області» загальним обсягом 60 друкованих аркушів, а також інших науково-краєзнавчих видань, які вийшли у світ у 2012 році.

22 вересня, в суботу, після завершення конференції її учасники відбули до Хмельницького, де взяли участь у велелюдному святкуванні 75-річчя утворення Хмельницької області на майданах, вулицях і стадіонах міста.

Сергій Бутко (м. Чернігів)

П'ЯТІ ШРАГІВСЬКІ ЧИТАННЯ У ЧЕРНІГОВІ

26 вересня 2012 р. в Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику Михайла Коцюбинського проведено П'яті Шрагівські читання, присвячені життю та діяльності уродженця Седнева, відомого українського громадського й політичного діяча, члена Української Центральної Ради, чернігівського адвоката Іллі Людвиговича ШРАГА (1847–1919) у контексті його доби.

Організатори: Інститут історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського за сприяння Українського інституту національної пам'яті.

Сергій БУТКО, модератор конференції, науковий співробітник, представник Українського інституту національної пам'яті у Чернігівській області, відкриваючи науковий форум, нагадав, що читання проводяться з 2007 року. Склад організаторів та головних установ, фахівці яких беруть участь у читаннях, з того часу незмінний і тільки розширюється. Серед традиційних авторитетних наукових установ-партнерів національного рівня він назвав Інститут історії України НАН України.

Ігор КОЦЮБИНСЬКИЙ, директор Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського відзначив велике значення Шрагівських читань у розвитку дослідження історії та культури України та рідного краю.

Олександр КОВАЛЕНКО, голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України, директор Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, професор, не тільки високо оцінив роль і місце цього традиційного наукового форуму у дослідженні вітчизняної та регіональної історії, але нагадав про автора ідеї її проведення – чернігівського історика, доцента Тамару ДЕМЧЕНКО. Він, як відповідальний редактор, із задоволенням поінформував про щойно виданий другий випуск збірника статей і матеріалів «Шрагівські читання».

У першій доповіді «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: концепція видання» доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України, Владислав ВЕРСТЮК підкреслив, що Українська революція початку XX ст. була цілком самодостатнім явищем, під час якої український етнос почав перетворюватися у модерну політичну націю. Зокрема, він відзначив великий інтерес науковців країни до цієї знакової події: у нашій незалежній державі з історії Української революції 1917–1921 рр. захищено понад 500 докторських і кандидатських дисертацій.

Відомий історик повідомив, що вже у «Науковій думці» видано перший том «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.», створений творчою групою вчених під його керівництвом, і підготовлено до друку другий. Він із задоволенням відзначив, що читачі найбільше із усіх видань читають і скачують із сайту Інституту історії України саме електронну версію книги «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.»

Доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і державного управління Віктор ШЕВЧЕНКО у доповіді «Автобіографія» Іллі Шрага як історичне джерело» показав приклад аналізу історичних документів. Дослідник, зокрема, наголосив, що Ілля Шраг у Державній думі відстоював право існування української мови у Російській імперії.

На конференції виступили: Олена ІСАЄНКО, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського – на тему «Доповідь І. Шрага про запровадження української мови в народних школах: нові факти і висновки»; Тарас ЄРМАШОВ, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, заступник головного редактора молодіжного політичного альманаху «Молода нація», журналіст – на тему «Літератори – уродженці Чернігівщини у візії С. Єфремова»; Віталій СКАЛЬСЬКИЙ, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України – на тему «Діяльність громадських об'єднань адвокатів в Україні протягом 1917–1920 рр.»; Олександр ТАРАСЕНКО, кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Т. Шевченка – на тему «Емеритальна каса духовенства Чернігівської

пархії у другій половині XIX – на початку XX ст.»; Ірина ЕТКІНА, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка – на тему «Політичні переконання селянства Чернігівщини за доби Української революції (1917–1919 рр.)»; Наталія БОЙКО, вчителька історії ЗОШ I–III ступенів № 32 м. Чернігів – на тему «Діяльність Юрія Виноградського на чолі Чернігівського губернського комітету охорони пам’яток мистецтва і старовини»; Світлана СЕРГЄЄВА, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського – на тему «Громадсько-політична діяльність І. Шрага в контексті подій Української революції на Чернігівщині (1917–1919 рр.)»; Оксана ОНІЩЕНКО, кандидат історичних наук, доцент Чернігівської філії Київського славістичного університету – на тему «Діяльність Чернігівського Жіночого Союзу у регіоні протягом 1917 р.»; Ольга ГЕЙДА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – на тему «Микола Ілліч Шраг у «Біобібліографічному словнику видатних діячів Чернігівщини» Д.П. Бочкова»; Тамара АНДРІЙЧУК, кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного технологічного університету – на тему «Чернігівці в лещатах радянської тоталітарної машини (на матеріалах справи Ананія Лебедя)».

Тамара ДЕМЧЕНКО, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, виступила наприкінці наукового заходу з доповіддю на тему «Виборзька відозва в житті Іллі Шрага». Вона оголосила, що всі доповіді та наукові повідомлення учасників наукової конференції будуть видані у третьому випуску збірника статей і матеріалів «Шрагівські читання».

Сергій Зозуля (м. Ніжин)

ІІ МІЖНАРОДНІ СПАСЬКІ ЧИТАННЯ В НІЖИНІ ТА БАТУРИНІ

26–28 вересня 2012 р. у містах Ніжині та Батурині Чернігівської обл. відбулися ІІ Міжнародні Спаські наукові читання, присвячені 115-річчю від дня народження Ф.Г. Спаського. За два роками після проведення перших Спаських читань (жовтень 2010 р.) колишнє найбільше полкове місто Лівобережної України й остання столиця Гетьманщини приймали науковців і гостей з усіх куточків України, а також із Росії та Франції. Співорганізаторами форуму виступили Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, Національний історико-культурний заповідник (НІКЗ) «Гетьманська столиця», Інститут історії України НАН України, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжинська міська рада та Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського (НКМ), який став базовою приймаючою стороною.

Оргкомітет після майже річної підготовчої роботи напрацював і запропонував учасникам та гостям читань вельми цікаву й насичену програму – як наукових, так і культурних заходів. Останніми найбільше був насичений перший день читань (26 вересня), складений організаторами виключно з культурно-екскурсійних заходів: екскурсії залами історичного відділу НКМ, оглядової екскурсії історичним центром Ніжина, екскурсії до Музею рідкісної книги бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя, а також відвідання найвеличніших храмів міста – перлини архітектури Українського Відродження Миколаївського собору (1654–1658) та величної грецької Всіхсвятської церкви (1760–1805). У приміщенні останнього – з благословення настоятеля храму та одного з меценатів проведення Спаських читань о. Сергія (Чечина) – відбувся концерт духовного співу Дитячого зразкового хору «Сяйво» Ніжинської дитячої музичної школи (керівник – і директор школи – С.О. Голуб). Наступні два дні – 27–28 вересня – також супроводжувалися екскурсійною програмою: відвіданням Меморіалу «Пам’яті Героїв Крут» (с. Пам’ятне Борзнянського району Чернігівської обл.) та музеїв НІКЗ «Гетьманська столиця» (Палац гетьмана Кирила

Розумовського, Цитадель Батуринської фортеці, Музей археології Батурина, Будинок генерального судді Кочубея на Чорній річці).

Однак основною упродовж другого й третього днів читань була все ж наукова робота. Відкрилися II Міжнародні Спаські читання у приміщенні Ніжинської міської ради. Під час урочистого відкриття до учасників звернулися з привітаннями від керівництва міста заступник Ніжинського міського голови С.Ю. Васильєва, директор НКМ Г.В. Назаренко, президент Асоціації працівників технічних музеїв Л.О. Гріффен, генеральний директор Національного заповідника «Глухів» С.А. Слєсарєв, генеральний директор НІКЗ «Гетьманська столиця» Н.Б. Реброва й інші.

Книгу для присутніх «прорекламував» її ідейний натхненник, співредактор і один із авторів – провідний науковий співробітник указаної установи, доктор технічних наук, професор Л.О. Гріффен. Він зазначив, що це перше подібне видання не лише в Україні, де після монографії С.З. Заремби в далекому 1994 р. не було узагальнюючих праць із пам'яткознавства, але й на пострадянському просторі – попри кілька спроб написання синтетичної узагальнюючої роботи, теоретичним і методологічним питанням там практично уваги не надавалася.

Суто наукова робота II Міжнародних Спаських читань полягала у проведенні пленарного та кількох секційних засідань. У їх роботі взяли участь і виголосили доповіді майже півсотні науковців, які

Між урочистою частиною та пленарним засіданням відбулося ще кілька цікавих подій. Насамперед варто згадати передання Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПІК районному управлінню освіти Ніжинської РДА добірки попередніх випусків наукового продовжуваного видання Центру пам'яткознавства «Ніжинська старовина» – для методичного кабінету управління освіти та для бібліотек шкіл району. Цей збірник, де публікуються розвідки з історії, пам'яткознавства, етнології, культури Ніжина та Ніжинщини, має прислужитися у навчальній роботі як учителям, так і учням у пізнанні свого краю.

Ще однією «родзинкою» початку роботи II Спаських читань була презентація щойно виданої колективної праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК «Основи пам'яткознавства».

представляли Харків, Полтаву, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Глухів, Конотоп, Вишневець, Севастополь, Корсунь-Шевченківський, Брянськ, Київ, а також, звісно, Чернігів, Батурин і Ніжин*[1] – учасників із цих міст було найбільше, що цілком логічно: Спаські читання від початку були орієнтовані насамперед на розгляд регіоналістичних проблем. Основні напрями наукових доповідей стосувалися дослідження різних пам'яткознавчих, музеєзнавчих, історичних й етнологічних проблем розвитку Північно-Дніпровського Лівобережжя –

*[1] Географія читань насправді була дещо ширшою – якщо враховувати заявки, надіслані для участі. Але за різних обставин їх автори не змогли взяти безпосередню участь у читаннях (учасники з Кіровограда, Переяслава-Хмельницького, Краматорська, Миколаєва тощо); загалом було заявлено більше 100 доповідей і повідомлень, з котрих участь у читаннях узяли близько 50 дослідників..

земель, що охоплюють басейн лівобічних допливів Дніпра від середньої його течії на півдні й до верхів’їв на півночі. Ареал територіально досить обширний, до нього нині входять українські, російські й білоруські землі. Але попри різну політико-адміністративну належність, ця обширна територія має досить багато спільного в історичному плині останнього тисячоліття, близька за національним і соціокультурним розвитком населення тощо. Відтак, фіксація напрацювань наукового вивчення вказаного регіону, живе професійне спілкування дослідників, обговорення планів майбутніх досліджів і було метою проведення цих міжнародних наукових читань у Ніжині та Батурині.

Третій – останній – день роботи читань цілком пройшов у м. Батурин, славнозвісній столиці Української козацької держави, де привітними господарями були співробітники НІКЗ «Гетьманська столиця». Одне з секційних засідань та урочисте закриття II Міжнародних Спаських читань відбулося в Античній залі Палацу гетьмана Кирила Розумовського – пам’ятці архітектури, що нині є музеєм у складі батуринського заповідника. Зі слів генерального директора заповідника Н.Б. Ребрової, у Батурині, звісно, й раніше проводилися наукові форуми найвищого рівня, але в приміщенні палацу – вперше. І це, здається, стане традицією, адже засідання у межах Спаських читань виправдало очікування – аура гетьманського палацу, чудове оздоблення зали, дух козацької епохи радше наставляли на серйозну наукову роботу, активний обмін думками й досвідом.

Окремо варто сказати про присвяту читань – до річниці від дня народження представника відомої ніжинської родини Спаських – Феодосія Георгійовича, церковного та громадського діяча російської діаспори у Франції, брата українських науковців – етнолога й мистецтвознавця Євгенії Юріївни Спаської та історика-нумізмата, музейника Івана Георгійовича Спаського. Читання від початку, отримавши назву «Спаських», орієнтовані на продовження наукових досліджень у межах напрямів пошуку представників цієї родини: пам’яткознавства, регіональної історії, етнології, церковної історії, музеології. Тож і присвячуються читання до пам’ятних дат із сімейної історії родини Спаських, або до подій у даному регіоні, пов’язаних із діяльністю Спаських. Ф.Г. Спаський у далекому 1919 р. разом із двома іншими братами – Василем і Георгієм – емігрували за кордон, через Крим, Константинополь, Белград – до Парижа. Під час II Світової війни Георгій загинув, Василь потрапив на польську територію – до Західної України, де й оселився після війни. Феодосій залишився у Парижі, отримав духовну освіту (в кожному поколінні родини Спаських завжди хтось присвячував життя служінню Богові), викладав у Свято-Сергіївському православному інституті, досліджував історію церковного розколу XVII ст. в Росії та особливості російського православного літургічного співу.

І ось після 90 років, Спаські знову зібралися у рідному Ніжині. У 2010 році на І Спаські читання приїздили онука Є.Ю. Спаської – Н.Ю. Анохіна з Санкт-Петербурга, донька І.Г. Спаського – Л.І. Вуїч з Москви та сини В.Г. Спаського – Микита і Климент із Нетішина. Цього разу до них долучилися онуки Ф.Г. Спаського – Мішель і Гелен зі своїми дітьми, котрі нині проживають у Франції – в Тулузі та під Парижем відповідно. Таке возз’єднання родини стало можливим якраз завдяки Спаським читанням. Нащадки визначного релігійного, освітнього й громадського діяча о. Георгія Спаського не лише побували у місті дитинства і юності їхніх батьків, але й відвідали родинне гніздо – пам’ятку історії «Будинок родини Спаських», що до сьогодні збереглася в Ніжині практично в первісному стані.

Загалом, II Міжнародні Спаські наукові читання зібрали вельми представницьку аудиторію, засвідчили зацікавленість наукових кіл як в Україні, так і за її межами проблематикою регіоналістики, пам’яткознавства, музеєзнавства, етнології та церковної історії Північно-Дніпровського Лівобережжя. Напрацьований матеріал під час читань згодом має з’явитися на сторінках найближчих випусків наукового збірника «Ніжинська старовина» і помітно збагатить історіографічний наратив сучасної української науки, а також прислужиться у вирішенні чисельних наукових питань як щодо конкретних тематичних досліджень, так і теоретико-методологічних студій. Практика показала, що Спаські читання мали не лише наукову користь – вони органічно вписалися в культурно-освітній розвиток Ніжина, Батурина, регіону в цілому. Адже, наприклад, зрушення впродовж 2011–2012 років у справі створення в Ніжині історико-культурного заповідника, задуманого ще наприкінці 1980-х років, відбулися не в останню чергу завдяки І Спаським читанням 2010 р., одна з резолюцій яких закликала місцеву владу Ніжина домагатися створення заповідника в цьому давньому українському місті. Тож

щиро сподіваємося, що результати ІІ Спаських читань матимуть дієвий вплив на культурні й наукові процеси означеного регіону.

Але найголовніше, задля чого й проводився цей науковий форум: відбулося широке й невимушене, в т.ч й неформальне, професійне спілкування дослідників з різних куточків України й зарубіжжя, об'єднаних спільними науковими інтересами, тематикою досліджень; були обговорені актуальні й наболілі дослідницькі проблеми, намічені нові плани. І один із таких планів – проведення ІІІ Міжнародних Спаських наукових читань восени 2014 р.

Ольга Шамшуріна (м. Сімферополь)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ ТА ЕТНОГРАФІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОГО КРИМУ»: 5 РОКІВ ПЛІДНОЇ РОБОТИ

5–7 жовтня 2012 року в селищі Новий Світ відбулася V Міжнародна наукова конференція «Актуальні питання історії, культури та етнографії Південно-Східного Криму». Захід проводиться щорічно, починаючи з 2008 року. Ідея проведення наукової конференції «Актуальні питання історії, культури та етнографії Південно-Східного Криму» була продиктована необхідністю заповнити прогалини в історії, зберегти культурну спадщину регіону для нащадків. Вона була реалізована в 2008 році членами «Благодійного фонду «Афінеон» за підтримки Новосвітської селищної ради. З 2010 року співорганізатором конференції стала Кримська республіканська організація Національної спілки краєзнавців України. Захід одразу ж привернув увагу наукової громадськості, яка активно відгукнулася на запрошення до вивчення Південного Сходу Криму. Уже 2010 року значно розширилась географія учасників, і конференція отримала статус міжнародної.

Спочатку основною метою конференції була популяризація історико-культурної спадщини Південно-Східного Криму і сприяння його вивченню. Проте з часом поступово розширилися географічні рамки досліджуваної території і збільшився спектр напрямків, що вивчаються.

Безумовно, якщо чітко дотримуватися заданих регіональних меж у дослідженнях, то частина матеріалів з історії та культури може бути незаслужено забутою. Так, як у випадках, коли йдеться про події, що відбуваються в інших регіонах Криму або за межами півострова, але так чи інакше пов'язаних з Південно-Східним Кримом. Тому на сьогоднішній день географічні рамки досліджень фактично значно розширені.

Міжнародна наукова конференція «Актуальні питання історії, культури та етнографії Південно-Східного Криму» отримала репутацію заходу, який відкриває нові горизонти для виявлення і вивчення раніше невідомих фактів з минулого. За роки плідної роботи дослідників було видано чотири збірники доповідей. Готується до публікації п'ятий.

Приємно знати, що нові відомості, озвучені на конференціях, одразу стають доступними. Це є однією з особливостей конференції. Вони публікуються в регіональних газетах «Судацькі вісті», «Кримська п'ятниця», на міських порталах новин, широко використовуються школярами регіону при проведенні досліджень.

Важливість внеску учасників конференції у вивчення та популяризацію історичної спадщини високо оцінено представниками влади, які привітали гостей з її відкриттям. Серед тих, що висловили вітання, були депутат Верховної Ради України Б.Д. Дейч, Судацький міський голова В.М. Сєров, Новосвітський селищний голова А.П. Пугачов.

На пленарних засіданнях конференції в цьому році пролунала низка яскравих доповідей. Серед них: презентація доктора історичних наук, професора кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (Сімферополь) А.А. Непомнящого «18 випусків книжкової серії «Біобібліографія кримознавства»: завдання, здобутки, перспективи». Не обійшлося й без доповідей про видатних діячів, що залишили свій слід в історії Південно-Східного регіону Криму. Цьому напрямку була присвячена доповідь доктора історичних наук, професора В.Ю. Ганкевича, присвячена перебуванню в Судаку О.Ф.Л. Віесс де Мармона, герцога Рагузського.

Найбільшу популярність на конференції отримали проблеми музеєфікації й охорони пам'яток історії та культури: доповіді Н.В. Кармазіної,

Д.А. Ломакіна, К.І. Нагорняка, П.В. Остапенко, Л.М. Сазонової. А.А. Соколова, І.Ф. Стельмах. Потрібно відзначити, що такий особливий інтерес до питань збереження та охорони культурної спадщини є симптоматичним. Складність ситуації, що склалася, настільки очевидна, що окреслене коло проблем опинилося під пильною увагою істориків.

КРЫМ СУДАК

ГРАМОТА

Исполнительный комитет Судакского городского совета

НАГРАЖДАЕТ

Крымскую региональную организацию Национального союза краеведов Украины

за организацию и проведение культурно-исследовательского проекта Научной конференции «Актуальные вопросы истории, культуры, этнографии и права Юго-Восточного Крыма»

Судакский городской голова *В.Н. Серов*

2012г.

Серед доповідей краєзнавчого спрямування найбільшу зацікавленість викликали доповіді Т.А. Дерусової «Веселівська трагедія: 45 років потому». Доповідач повідомила про техногенну катастрофу, що сталася в 1967 році у селі Веселе Судацького регіону. Лихо забрало життя понад 20 осіб, більшість з яких – діти.

На конференції звучали доповіді, у яких було викладено дослідження культурних, історичних та етнографічних зв’язків Південного Сходу Криму з іншими регіонами. Найбільший інтерес був прикутий до виступу російських колег Д.А. Яцюка, А.В. Іванова (наукові співробітники «Південноросійського центру археологічних досліджень» м. Краснодар, Російська Федерація), які простежили зв’язок пізньосередньовічного населення Анапи з мешканцями Криму.

Традиційно деякі з доповідей були відзначені подарунками від спонсорів заходу. В цілому пленарні засідання пройшли в теплій, дружній обстановці. Що, втім, не завадило появі декількох палких дискусій.

У цьому році для учасників конференції гості підготували пізнавальну програму. Для бажаючих була організована екскурсія в ботанічний заказник Новий Світ на стежку Л.С. Голіцина і в Судацьку фортецю. Під час святкової вечері для гостей конференції була проведена дегустація унікальних ігристих вин. Були запропоновані кращі зразки продукції заводу шампанських вин «Новий Світ». Це єдине у Криму та одне з двох в Україні підприємств, що виробляють шампанське за класичною технологією пляшковим способом. Крім того, було організовано відвідування учасниками конференції православної святині – Топловського монастиря.

Цікаво, що в наукових колах конференцію назвали «Новосвітською», незважаючи на те, що досліджувані питання виходять далеко за межі цього маленького селища. Ще конференція має репутацію молодіжного заходу як майданчика для випробування сил молодими вченими. Багато колишніх учасників-аспірантів сьогодні вже виступали на конференції у статусі кандидатів історичних наук. Конференція «Актуальні питання історії, культури та етнографії Південно-Східного Криму» на сьогодні визнана однією з найбільш успішних дослідницьких проектів Криму. Так, захід отримав подяку від Республіканського комітету у справах національностей, став переможцем номінації «Кращий дослідницький проект – 2011».

Наступна конференція планується на перші вихідні жовтня 2013 року.

Олександр Севастьянов (м. Сімферополь)

«БІОБІБЛІОГРАФІЯ КРИМОЗНАВСТВА» ДОЛАЄ НОВІ ВИСОТИ

Розвиток сучасної української історіографії та її краєзнавчого аспекту зокрема потребує від дослідників, що обрали цю стежку своєю професією, не тільки відповідальності за сказане у книзі чи статті слово, але й схильності до міцного організаторського хисту, спрямування до наукового пошуку нових, молодих генерацій дослідників. У цьому сенсі багаторічні зусилля доктора історичних наук, професора Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, Заслуженого діяча науки і техніки АРК, голови Кримської республіканської організації НСКУ Андрія Анатолійовича Непомнящого широко відомі науковій спільноті України. Окрім власних якісних та ґрунтовних досліджень очільник кримських краєзнавців торує шлях для тих,

хто починає свій шлях у науці, допомагає та, якщо треба, підштовхує своїх підопічних. Результат – у масштабній, яскравій та однозначно непересічній книжковій серії – «Біобібліографія кримознавства», що вже отримала найвищу оцінку наукового середовища істориків, археологів, етнологів та бібліографів нашої країни та країн Східної Європи.

30 жовтня 2012 року в Сімферополі у приміщенні кримської республіканської установи «Універсальна наукова бібліотека імені І. Я. Франка» була проведена презентація нових випусків книжкової серії. У своєму вступному слові професор А. А. Непомнящий нагадав той шлях, яким йшов науковий проект з 2004 року, підкреслив багатосторонність та абсолютну незаангажованість тематичних інтересів авторів у виданих книгах.

Головним змістом презентації стали розповіді про випуски, які вийшли протягом 2009–2012 років. Світ побачили сім книжок (з 12 по 18 випуски) – різні за обсягом, за хронологічними рамками та методологією дослідження. Але є те, що об'єднує всі ці випуски – зосередження на невивчених або замовчаних чи перекручених колись питаннях історії науки у Криму та розвитку досліджень унікального регіону в усіх можливих та різноманітних напрямах.

І почати характеристику, звичайно, потрібно з праць самого натхненника та редактора серії А.А. Непомнящого. Він презентував дві свої, вже достатньо помічені у професійних колах, монографії – другий том «Подвижников крымоведения» – «TAURICA ORIENTALIA» (вийшов 2009 р.) та книгу «Николай Эрнст: страницы истории крымского краеведения» (2012 р.). Обидва видання – з одного боку, підводять певну риску, з іншого – відкривають нові обрії, що можуть стати темами розгляду для майбутніх істориків. І якщо комусь потрібно дізнатися про зв'язок таких понять як сходознавство та Крим – то книга А. А. Непомнящого має стати постійним супутником будь-кого – й професора, й студента. Дійсно авторський, як завжди, ретельний до дрібниць підхід робить монографію справжнім енциклопедичним виданням. Уміння розставити акценти та відійти від академізму дозволяє читачеві отримати насолоду від читання дійсно серйозного тексту, що заснований на архівних документах та бібліотечних раритетах. Перед нами не просто біографії вчених (В.Х. Кондаракі, В.В. Григор'єва, родини Харузіних, І.М. Березіна, М.М. Бережкова, В.Д. Смирнова та багатьох інших), а відбудована наново панорама розвитку дослідження народів Криму за дорадянських часів. Такі ж вичерпні характеристики можна віднести і до першого досвіду складання наукової біографії професора Миколи Львовича Ернста, найбільш яскравої та разом із тим – трагічної постаті радянського кримознавства. Обсяг нової, досі не презентованої інформації, вміння робити принципові висновки – зробило монографію досвідом колективної біографії всього кримського краєзнавства 20–30-х рр. ХХ ст. зі всіма протиріччями, досягненнями та сторінками, що писалися іноді не чорнилом, а кров'ю.

Інші випуски серії, що були презентовані авторами серії особисто, також відкрили невідомі сторінки різних аспектів кримознавства. Це монографії кандидатів історичних наук С.В. Громенка «Stepy, morze i gory», А.М. Савочки «Благотворительность в Таврической губернии (1802–1920)», В.В. Калиновського «Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок: церковное крымоведение (1837–1920)», О.В. Севастьянова «Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932)», книга В.В. Акімченкова «Академия в миниатюре: Севастопольский музей краеведения (1923–1939)». Усі вони вводять до наукового обігу значний пласт неопублікованих документів, або – на підґрунті синтезу архівних матеріа-

лів, маловідомих праць дослідників та публікацій періодичних видань – визначають концепцію того чи іншого явища в історії регіону, історії вивчення та історії науки у Криму.

Презентація книг «Біобібліографії кримознавства» викликала широке обговорення. Присутня на презентації міністр культури АР Крим А.А. Плакіда наголосила, що подвижницька діяльність професора А.А. Непомнящого, його багаторічна дослідницька та викладацька робота створили необхідний позитивний імідж усьому науковому кримознавству. Поява ж міцного та професійного колективу однодумців навколо А.А. Непомнящого у вигляді об'єднання республіканської організації Національної спілки краєзнавців України та в рамках книжкової серії – це запорука невпинності процесу подальшого вивчення невідомих або невірно трактованих чи навмисно перекручених сторінок історії Криму. Голова Республіканського комітету з охорони культурної спадщини АРК Л.М. Опанасюк відзначила внесок А.А. Непомнящого та очолюваної ним КРО НСКУ у розвиток науки про Крим. Рішення колегії Комітету: редактора серії, що презентувалася, нагороджено спеціальною медаллю Республіканського комітету з охорони культурної спадщини АР Крим за вивчення, популяризацію та збереження пам'яток історії та культури у регіоні. Директор Центрального музею Тавриди, кандидат філологічних наук Андрій Мальгін та декан історичного факультету Таврійського національного університету імені Вернадського, кандидат історичних наук Олександр Герцен підкреслили важливість постійності процесу вивчення Криму та відзначили безперечні досягнення наукової школи професора А.А. Непомнящого в цьому сенсі. За словами А.В. Мальгіна, якраз авторам «Біобібліографії кримознавства» вдалося реабілітувати саме поняття «кримознавства», що декілька радянських десятиліть було або під забороною, або розглядалося як виключно негативне явище. Сьогодні частіше й частіше, коли йдеться про науковий краєзнавчий рух Криму, в першу чергу говорять про книги, що вийшли під редакцією А.А. Непомнящого.

Підсумком презентації стало побажання редактору та авторам серії не зупинятися на досягнутому, продовжувати пошук та презентувати нові, якісні праці, що стануть не тільки окрасою серії, а й внесуть свою краплину нових знань до безмежного моря, ім'я якому – Кримознавство.

Олена Жидецька (м. Київ)

ЦІННІ ЗНАХІДКИ КРАЄЗНАВЦІВ ПОЛОННОГО ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В.Г. Заболотного в рамках соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України» у форматі бібліотечного клубу «Національні святині» відбулося двадцять друге засідання, присвячене місту Полонному Хмельницької області.

Відомим місто стало з 996 р., коли князь Володимир Великий завершив будівництво Десятинної церкви і приписав їй десяту частину своїх «градів» (міст). Серед них було і Полонне. Літописець називає його «святої Богородиці град Десятинний».

Про історію краю та перспективи його розвитку на зустрічі розповідали голова Полонської міської ради Станіслав Розумовський, аспірант Національної академії при Президентові України Анатолій Бученко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України Лариса Виногродська, журналіст, автор путівників по Україні (видав путівники по Житомирській, Полтавській, Вінницькій областях, Буковині, польських замках на території України) Дмитро Антонюк, художник, Почесний громадянин міста Микола Козак, архітектор з м. Харкова, організатор третього міжнародного фестивалю архітектури та дизайну DAS FEST 2012 Владислав Тимінський.

Було й багато інших цікавих виступів полончан, які приїхали на засідання, але хочеться відзначити виступ місцевого краєзнавця Олександра Дрегало-Соколовського. Його розповідь супроводжувалася демонстрацією надзвичайно цікавих фотографій, середньовічних і російських мап XVIII ст., сучасних схем. У Полонному не проводилося повномасштабних археологічних розкопок, тому краєзнавець побудував свій виступ на ґрунті археологічних досліджень 1992–1993 рр., проведених у місті археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом академіка Іона Винокура.

За археологічною розвідкою Іона Винокура в Полонному визначено три городища. Давньоруське городище (у дослідженнях археолога зазначене за № 2) розміщувалося на дуже вигід-

ному місці. Природні височини та річка захищали його з усіх сторін. Тут була типова для часів Київської Русі дерев'яна фортеця із частоколом. Крім давньоруського шару, виявлено шари пізньої бронзи і раннього залізного віку, а також раннього середньовіччя.

На початку 1960-х років під час будівництва дороги було зрізано і розгорнуто велику частину оборонного валу. Таким чином місцеві мешканці натрапили на залишки давнього кладовища та цегляний підземний хід, у якому була знайдена козацька шабля. Навіть тепер на ділянках жителів цієї місцевості час від часу відбуваються провали ґрунту.

Друге городище (у дослідженнях Винокура зазначене за № 1) – поселення XII–XIII ст. Це був період, коли Полонне перейшло від князів Острозьких у власність Любомирських. У той час Станіслав Любомирський збудував першокласну п'ятикутну бастіонну фортецю в голландському стилі.

На середньовічних мапах є зображення фортеці. Її площа становить біля 30 га. Знаходиться на висоті 240 м над рівнем моря. З усіх сторін фортеця була захищена насипними валами та мурованими стінами, що разом складали 14 м у висоту. Товщина стін доходила до 2 м. Мала «Криву» північно-східну та південно-західну «Водяну» підйомні брами. Стіни з усіх сторін омивалися річкою. Їх залишки збереглися до нашого часу.

На території фортеці знаходилися замок Станіслава Любомирського, Троїцька православна церква, костел св. Анни, міська ратуша, площа «Воля», синагога, магазини, житлові будинки. На жаль, до нашого часу кам'яний палац Любомирського не зберігся. За тогочасними схемами доведено, що він був дуже схожим на два інші палаци, збудовані Любомирським одночасно з Полонським у польських містах Нова Вішниця та Ланьцут. Полонська фортеця мала не тільки надземну, але й підземну будову. Підземна частина складалася із системи ходів та залів, що мають назву «Індія».

Краєзнавець розповів, що влітку 2007 р. під час будівництва церкви поблизу центра міста Полонного копали котлован і випадково натрапили на підземний хід та залишки підземної споруди. Досліджуючи мапи XVIII ст., вдалося з'ясувати, що саме на цьому місті знаходилася міська ратуша. Роботи з будівництва припинили. Для дослідження об'єкта викликали працівника Хмельницького відділу охорони пам'яток, який надав дозвіл на продовження будівництва. Разом із тим, у вересні 2008 р. в Полонне завітали чернівецькі археологи-спелеологи, які дослідили об'єкт і склали звіт про його огляд, де зокрема йшлося про неможливість продовження будівництва без попереднього повномасштабного дослідження.

Візуальне обстеження показало, що хід може мати два поверхи. У місці розкопу він змінює напрям на 90 градусів. Від поверхні землі до верхнього краю ходу – 2,5 м. Залишки споруди є підвальними приміщеннями великої міської садиби, які переходять у підземний хід. Але, незважаючи на пораду чернівецьких археологів, у грудні 2008 року котлован засипали щебенем і продовжили розпочате будівництво церкви. За час перебування котловану відкритим було знайдено безліч керамічних виробів XVII–XIX ст., а також дуже багато цікавого скла ручної роботи різного призначення приблизно XVII–XVIII ст.

Костел св. Анни є єдиною спорудою фортеці, що збереглася до наших днів. Схоже, що підвальні приміщення під костелом є частиною підземних ходів, що поєднували між собою усі основні будівлі фортеці.

Городище № 3 за дослідженнями Винокура датується XVIII ст. та має назву «Новое местечко Полонное» або «Новополонне». На карті XVIII ст. зображені оборонні стіни городища. Можна припустити, що це був свого роду форпост у передмісті головної фортеці. І нині в місті можна побачити залишки оборонних земляних валів.

Навесні 2008 р. місцевий житель, копаючи каналізаційну яму, випадково натрапив на підземний хід, який дослідила чернівецька група археологів. Він спрямований на захід, має по обидва боки ніші невідомого призначення. Із західної сторони підземний хід закінчується обвалом. Протяжність ходу в цьому напрямі складає 19 м. Його відгалуження, що йде на південь, має довжину 9 м і також закінчується обвалом. Існує припущення, що хід має продовження.

За висновками спелео-археологічної розвідки, даний підземний хід є цінним об'єктом культурно-історичної спадщини, що не має аналогів на території Хмельницької області, і підлягає занесенню до єдиного реєстру пам'яток історії та культури України. Він перебуває у відносно задовільному технічному стані й може бути рекомендований для музеєфікації.

Ці факти відкривають місцевим краєзнавцям перспективи на подальші дослідження. У найближчий період вони планують скласти план-схему всіх підземних ходів міста Полонного шляхом позначення на топографічному плані міста відомих провалів і співвіднесення їх із розташуванням підземних комунікацій.

А поки тисячолітнє Полонне продовжує зберігати таємниці городищ і підземних ходів, розкрити які можливо лише за умови проведення тут повномасштабних археологічних досліджень.

ПРО АВТОРІВ

Ададуров Вадим Валентинович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету.

Андрєєва Лариса Юріївна – здобувач кафедри історії України Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Антонюк Наталія Василівна – журналіст, ГО «Інститут свободи слова».

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, член Правління НСКУ.

Баженов Олександр Львович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних наук Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Баженова Стефанія Едуардівна – доктор історичних наук, професор кафедри управління персоналом та туризму Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Букет Євген Васильович – член Правління Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнського культурологічного тижневика «Слово Просвіти».

Бутко Сергій Володимирович – представник Українського інституту національної пам'яті в Чернігівській області.

Голик Роман Йосипович – кандидат історичних наук, докторант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Горбачевський Тарас Station Станіславович – аспірант Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Горін Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Грузська Лариса Петрівна – директор Житомирського обласного краєзнавчого музею.

Єрмолаєва Анастасія Олександрівна – асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету.

Жидецька Олена Віталіївна – методист першої категорії науково-методичного відділу Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного.

Зозуля Сергій Юрійович – старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Каліновський Володимир Віталійович – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Клименко Нінель Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Київського університету імені Бориса Грінченка.

Косенко Валерій Віталійович – працівник видавництва «М.А.К.» (м. Житомир).

Кочерга Надія Костянтинівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет», голова Дніпропетровської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Кривопішин Олександр Мефодійович – кандидат економічних наук, викладач кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

Машкін Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Морозова Наталія Іванівна – директор Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, заслужений працівник культури України.

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, керівник навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», голова громадської культурно-просвітницької організації «Переяславський скарб».

Неживий Олексій Іванович – кандидат педагогічних наук, професор кафедри філологічних дисциплін Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, член Національних спілок краєзнавців, журналістів, письменників України.

Непомнящий Андрій Анатолійович – доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету ім. В. Вернадського, голова правління Кримської республіканської організації Національної спілки краєзнавців України.

Омельченко Дмитро Григорович – заступник директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Прокопчук Віктор Степанович – доктор історичних наук, професор, директор наукової бібліотеки, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений працівник народної освіти України.

Реєнт Олександр Петрович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, заступник директора Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України.

Савченко Григорій Петрович – кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської обласної організації НСКУ.

Севастьянов Олександр Валерійович – кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії РВНЗ «Кримський університет культури, мистецтв і туризму».

Соколов Андрій Андрійович – здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Стеблій Феодосій Іванович – кандидат історичних наук, завідувач відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, заслужений діяч культури України.

Студінський Володимир Аркадійович – кандидат економічних наук, доктор історичних наук , професор Київського національного економічного університету, член Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.

Тимів Іван Миколайович – завідувач етнографічного музею Калущини.

Тимошенко Світлана Орестівна – завуч з навчально-виховної роботи Русанівського Ліцею, вчитель-методист.

Чеховська Інна Володимирівна – редактор І категорії відділу історичного краєзнавства Національної історичної бібліотеки України.

Шамшуріна Ольга Сергіївна – аспірант кафедри історії України Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Ярема-Винар Ольга Степанівна – науковий співробітник Музею мистецтв Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Ярмоленко Марія Іванівна – кандидат історичних наук, докторантка Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал

№ 4 (81), 2012 р.

Макетування – М.В. Олефіренко

Коректор – О.Є. Гадзінський

Редакція залишає за собою право
на відбір найцікавіших,
оригінальних, художньо досконалих
і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат
відповідальність несуть автори.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380(44)2781388,
e-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Віддруковано у ТОВ “ВІО-поліграфісти”
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7Б,
тел./факс: +380(4631)71498,
e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 27.12.2012 р.
Формат 60х84/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Ум. друк. арк. 24,65+0,7.
Обл.-вид. арк. 25,08. Наклад 300 прим.
Зам. № 108.